

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XXIV - 1

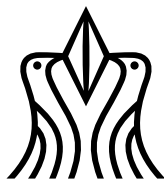
archéologie

MUSÉE NATIONAL
Belgrade 2019

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА XXIV - 1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Београд 2019

Редакцијски одбор тома XXIV-1

Сташа БАБИЋ, Арчер МАРТИН (Италија), Бојана МИХАИЛОВИЋ,
Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ (уредник),
Наде ПРОЕВА (Република Северна Македонија), Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН,
Душко ШЉИВАР, Перица ШПЕХАР, Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

Главни и одговорни уредник

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Rédaction du tome XXIV-1

Staša BABIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Archer MARTIN (Italie), Bojana MIHAILOVIĆ,
Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ (rédacteur),
Nade PROEVA (République de Macédoine du Nord), Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

Edition

MUSÉE NATIONAL de Belgrade

Rédactrice en chef

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

САДРЖАЈ / CONTENT

Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ, Kristina Ž. PENEZIĆ, Jelena D. JOVANOVIĆ and Sofija M. STEFANOVIĆ HUMAN JAW FROM THE LATE NEOLITHIC PLOČNIK SITE: A MULTIDISCIPLINARY APPROACH	9
Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ, Кристина Ж. ПЕНЕЗИЋ, Јелена Д. ЈОВАНОВИЋ и Софија М. СТЕФАНОВИЋ ЉУДСКА ВИЛИЦА СА ПОЗНОНЕОЛИТСКОГ ЛОКАЛИТЕТА ПЛОЧНИК: МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП	29
Јасна Б. ВУКОВИЋ ВИНЧАНСКЕ ТРОБОЈНЕ ПОСУДЕ СА ЛОКАЛИТЕТА ПАВЛОВАЦ-ЧУКАР: ТЕХНОЛОГИЈА ИЗРАДЕ И ФУНКЦИЈА	31
Jasna B. VUKOVIĆ TRICOLORED VINČA VESSELS FROM THE SITE OF PAVLOVAC-ČUKAR: TECHNOLOGY OF MANUFACTURE AND FUNCTION.....	47
Душко Д. ШЉИВАР БЕЛОВОДЕ, ПЛОЧНИК: РЕТКИ ОБЛИЦИ ВИНЧАНСКЕ АНТРОПОМОРФНЕ ПЛАСТИКЕ	49
Duško D. ŠLJIVAR BELOVODE, PLOČNIK: RARE FORMS OF THE VINČA ANTHROPOMORPHIC FIGURINES	61
Јелена Б. БУЛАТОВИЋ и Милош П. СПАСИЋ ЖИВОТИЊСКИ ОСТАЦИ СА НЕОЛИТСКОГ НАЛАЗИШТА ГРАБОВАЦ – ЂУРИЋА ВИНОГРАДИ.....	63
Jelena B. BULATOVIĆ and Miloš P. SPASIĆ ANIMAL REMAINS FROM THE NEOLITHIC SITE OF GRABOVAC – DJURIĆA VINOGRADI.....	84
Анђелка Р. ПУТИЦА и Ненад Ц. ЈОНЧИЋ ВАТРА, КАМЕН, ЗЕМЉА: КАЛУПИ ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА У ГРАДСКОМ МУЗЕЈУ СОМБОР	85
Анджелка Р. PUTICA and Nenad C. JONČIĆ FIRE, STONE, EARTH – BRONZE AGE MOULDS FROM THE CITY MUSEM SOMBOR.....	116
Аца В. ЂОРЂЕВИЋ ГРОБ СА КОНОПИШТА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРАИСТОРИЈЕ ЂЕРДАПА	117
Аса V. DJORDJEVIĆ GRAVE FROM KONOPISŤE: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE PREHISTORY IN THE IRON GATES	140
Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ АНТИЧКИ ОБЈЕКТИ-ГРОБНИЦЕ СА ЛОКАЛИТЕТА РЕКА НА КОСМАЈУ	143
Mirjana Dj. GLUMAC ANTIQUE STRUCTURES – VAULTS AT THE SITE REKA ON THE KOSMAJ	167

Сања М. ПИЛИПОВИЋ	
СВИТАК КАО АТРИБУТ ПОКОЈНИКА: НАДГРОБНЕ СТЕЛЕ СА ПОРТРЕТИМА ИЗ СИНГИДУНУМА	169
Sanja M. PILIPOVIĆ	
SCROLL AS ATTRIBUTE OF THE DECEASED: FUNERARY STELES WITH PORTRAITS FROM SINGIDUNUM	188
Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС	
ТРОУГАОНА ВОТИВНА ПЛОЧА ЈУПИТЕРА ДОЛИХЕНА ИЗ ЕГЕТЕ	189
Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS	
VOTIVE PLAQUE OF JUPITER DOLICHENUS FROM EGETA	206
Гордана Д. МИЛОШЕВИЋ и Веселинка Љ. НИНКОВИЋ	
АРХИТРАВНА ГРЕДА С ПОСВЕТОМ ХЕКАТИ ИЗ СИНГИДУНУМА	207
Gordana D. MILOŠEVIĆ and Veselinka Lj. NINKOVIĆ	
ARCHITRAVE WITH DEDICATION TO HECATE FROM SINGIDUNUM	228
Деана В. РАТКОВИЋ	
ДВА КАТАНЦА СА АПОТРОПЕЈСКИМ МАСКАМА ИЗ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ.....	231
Deana V. RATKOVIĆ	
TWO PADLOCKS WITH APOTROPAIC MASKS FROM THE MOESIA SUPERIOR	242
Славица Ж. КРУНИЋ	
НАЛАЗИ ИЗ ГРОБНИЦЕ НА СЕВЕРОИСТОЧНОЈ НЕКРОПОЛИ СИНГИДУНУМА	243
Slavica Ž. KRUNIĆ	
FINDS FROM THE TOMB IN THE NORTHEASTERN NECROPOLIS OF SINGIDUNUM	254
Адам Н. ЦРНОБРЊА и Деана В. РАТКОВИЋ	
СПАТА ИЗ ПРОВИНЦИЈЕ <i>PANNONIA SECUNDA</i> СА ОЗНАКАМА РАДИОНИЦЕ И ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ	255
Adam N. CRNOBRNJA and Deana V. RATKOVIĆ	
SPATHA FROM THE PROVINCE <i>PANNONIA SECUNDA</i> WITH MARKS OF WORKSHOP AND MILITARY UNIT	266
Ивана М. ПОПОВИЋ	
БИБЛИЈСКИ МОТИВИ НА КАСНОАНТИЧКИМ СПОМЕНИЦИМА ИЗ СРБИЈЕ.....	269
Ivana M. POROVIĆ	
BIBLICAL MOTIFS ON LATE ROMAN MONUMENTS FROM SERBIA.....	291
Милан Б. МИЛОВАНОВИЋ	
НАЛАЗИ СЕОБЕ НАРОДА У УНУТРАШЊОСТИ БРАНИЧЕВА	293
Milan B. MILOVANOVIĆ	
FINDS FROM THE TIME OF GREAT MIGRATION IN THE BRANIČEVO REGION	316
Перица Н. ШПЕХАР	
ОПРЕМА ЗА ОСВЕЋЉАВАЊЕ ТОКОМ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ПЕРИОДА НА ПРОСТОРУ СЕВЕРНОГ ИЛИРИКА.....	317

Perica N. ŠPENAR

LIGHTING EQUIPMENT DURING EARLY BYZANTINE PERIOD
IN THE TERRITORY OF NORTH ILLYRICUM347

Драгица Р. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ

ЈЕДИНСТВЕН СРЕДЊОВЕКОВНИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИК У ОБЛАСТИ РАСА345

Dragica R. PREMOVIĆ-ALEKSIĆ

RARE MEDIEVAL TOMBSTONE FROM THE AREA OF RAS.....357

Александар П. ПАЛАВЕСТРА

ДА ЛИ ЈЕ НАЛАЗ ИЗ ЈОШЕВЕ „ПРОСТО РАСКОПАНА СТАРИНА“?
ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКЕ АРХЕОЛОГИЈЕ.....359

Aleksandar P. PALAVESTRA

WHETHER FIND FROM JOŠEVA IS ‘MERELY DUG OUT ANTIQUE’?
CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SERBIAN ARCHAEOLOGY387

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН

ПРЕЗЕНТАЦИЈА И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА: ПРОШЛОСТ
У АРХЕОЛОШКОЈ ПОСТАВЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ389

Tatjana B. CVJETIĆANIN

PRESENTATION AND REPRESENTATION.THE PAST IN THE ARCHAEOLOGICAL
DISPLAY OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE401

Саша Д. БАБИЋ

JASNA VUKOVIĆ, *STUDIJE KERAMIKE: TEORIJA I METODOLOGIJA*
U ANALIZAMA GRNČARIJE U ARHEOLOGIJI (ПРИКАЗ)423

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН

STAŠA BABIĆ, *METAARHEOLOGIJA:*
OGLED O USLOVIMA ZNANJA O PROŠLOSTI (ПРИКАЗ)427

Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ

National Museum in Belgrade

Kristina Ž. PENEZIĆ

University of Novi Sad, Biosense Institute

Jelena D. JOVANOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology

University of Novi Sad, Biosense Institute

Sofija M. STEFANOVIĆ

University of Novi Sad, Biosense Institute

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology

HUMAN JAW FROM THE LATE NEOLITHIC PLOČNIK SITE: A MULTIDISCIPLINARY APPROACH

Abstract: On the Pločnik site in 1978, in Trench VIII A, within an infill with a working title Pit, or Surface 'West', a human jaw was found next to pottery and stone findings. During an examination and the temporary move of the depot of the National Museum in Belgrade in 2016, this jaw was 're-discovered' for the second time, together with a hand-written note on the sex and age of the individual, without any data on the person who gave the interpretation. In this paper, we present further analyses and possibilities of interpreting this mandible, as well as the results of bio-archaeological analyses, AMS dating. These newly obtained results, accompanied by the investigations of the indirect archaeological documentation, have provided us with an interpretation of the fieldwork process, as well as the archaeometallurgical aspects, time-frame, and details about this individual member of the Pločnik Late Neolithic community.

Key words: Late Neolithic, Eneolithic, Human remains, Bio-archaeology, AMS, Burial, Pločnik

INTRODUCTION

The Pločnik site has been known in the archaeological literature ever since the first copper implements were found during the construction work on the railway, connecting Niš to Priština, in the period of the Kingdom of Yugoslavia. The objects were found in a place called Šanac near the village of Pločnik and sent to the National Museum in Belgrade (Grbić 1929).¹ Since 1928 till the present day, there were several publications and dozens of fieldwork reports published on the topic of Pločnik and early metallurgy (Шљивар, Кузмановић–Цветковић и Живковић 2011, with references). On several occasions the Pločnik site was excavated, applying additional prospection methods. Two locations were surveyed by geo-radar and electrical resistivity in 1997 (Vukadinović, Sretenović and Šljivar 1999), as well as a geomagnetic survey during 2007 and 2012/2013². The purpose of these investigations was to obtain more complete data on the size and extent of the site, the organisation of households, or possible enclosure features such as ditches. Despite the fact that this data has not yet been published, the importance of the site in archaeological interpretations is increasing.

When it comes to the archaeometallurgical aspects of the Pločnik site, up to now a trace element analysis was conducted on copper implements such as axes and chisels from contexts that are better known in the literature as 'hoards' (Antonović 2014: Table 1, 2, 4, and 5 with references)³. The director of the year-long investigations at the Pločnik site, D. Šljivar, is correct when emphasising that the conditions under which the artefacts were found indicate a completely different role than a hiding place, but this inappropriate term was preserved in the literature (Šljivar, Kuzmanović-Cvetković and Jacanović 2006). Samples of copper ore, slag, and metal droplets were subjected to several analyses and studies, investigating the level of knowledge about metallurgical procedures, and the origins of the ores that reached the sites, such as Belovode and Pločnik (Radivojević et al. 2010: Radivojević and Rehren 2015). Currently being undertaken are the functional analyses of the pottery assemblages from Pločnik, as well as the analyses of human remains⁴.

1 Gift from the Railway administration on 21.01.1928.

2 Geophysical prospection was conducted in 2012 within the Project "The rise of metallurgy in Eurasia: Evolution, organisation and consumption of early metal in the Balkans" by the Institute of Archaeology, University College London and the National Museum in Belgrade (PIs M. Radivojević and D. Šljivar). Results are pending publication, like the research conducted in 2007, organised by the National Museum in Belgrade supervised by V. Miletić. According to the field diaries for 2007, kept by D. Šljivar, the investigated area was east of the railway, next to the railway station, and covered a surface of 180x30m.

3 The copper implements from the Pločnik site as well as objects originating from different sites throughout Serbia, deposited in the National Museum in Belgrade (NMB), were subjected to element analyses and the determination of the possible origins of the ores. In the documentation department of the Collection of the Late Neolithic and Eneolithic, there are documents signed by S. Jungas and M. Schroder from the Stuttgart Landesmuseum for 158 metal objects from prehistoric collections of the NMB. Members of the so-called "Stuttgart group" research group applied their method of Optical Spectroscopy in the early 1950's. According to a personal comment from D. Šljivar from April 2019, these analyses were undertaken due to the engagement of D. Garašanin, the years-long director of the Archaeology Department of the NMB.

4 Dušan Borić, Vera Bogosavljević Petrović and Duško Šljivar (forthcoming). Parts of humans: Stray human remains in Late Neolithic Vinča culture sites, where new absolute dates, as well as the absolute date from the human mandible presented here, will be further presented and discussed.

Based on available AMS dates from trenches 14 and 15 that represent archaeological deposits from the whole span of the settlement, the duration of habitation has been confirmed as being from 5200 cal BC to 4650 cal BC (Borić 2009: 212-215). Since 1996 over 20 excavated trenches revealed parts of buildings and structures without clear functions. Due to the excavation system based on trenches, these structures were not investigated in their entirety, and their relationship remains unclear. It is probable that these buildings were a part of residential units with broken walls and household items, and layers of ash and charcoal. Copper chisels originate from partly excavated installations that indicate metallurgical activities but, unfortunately, without details and possible reconstructions of the buildings. A few zones around the site have been documented as possible communal areas, with concentrations of several ovens and rectangular receptacles that served as containers. These zones have not been integrally published up to now.

Despite the focus placed on the Pločnik site as a large settlement, it is still unknown where the Neolithic inhabitants were buried. Bearing in mind the density of the Late Neolithic Vinča settlements on the territory of modern-day Serbia as well as only two detected necropolises – Botoš (Грбић 1934; Маринковић 2010) and Gomolava (Борић 1996; Borić 2009; Borić 2015), it seems that there is a discrepancy between the number of sites and necropolises. Hence, every human remain from the Late Neolithic sites is important, and represents new data, leading to a better understanding of the members of the Vinča community, as well as indications of the existence of different funerary practices and possible social ranking. In this manner, the human mandible ‘found’ during the review of the collection in the National Museum in Belgrade is an important step towards addressing this issue.

SAMPLE AND METHODS

On the Pločnik site, in Trench VIII A, in an infill with the working name ‘Pit’ in 1978, a human mandible was found next to pottery fragments, chipped stone and bone artefacts, parts of altars, and fragmented anthropomorphic figurines. The box in which the mandible was stored in the depot of the National Museum in Belgrade, containing the mandible and several teeth that were lost post-mortem, had an inscription with the information on the origin of the mandible and a copper finding (Fig. 1). Upon opening the already damaged box during the examination and renovation of the museum building and a temporary move of the depot in 2016, the jaw was found with three quartzite pieces with no traces of an artefact or copper slag. The mandible was not mentioned in the published paper of the material from this trench, or in the context of any copper findings (Šljivar 1996).

In the box numbered 506, besides the human remains, a document was ‘discovered’, handwritten on a piece of paper, without a signature, noting the sex and age of the individual. Taken into consideration that it is the handwriting of B. Stalio, researcher at Pločnik and director of excavations of the Trench A from the year in question, it is probably a record of the person who analysed the anthropological remains, who, for now, remains unknown. In this short report, it was stated that it was ‘most probably female’, aged between 40-60 years ‘most probably around 50’.

The mandible was given for anthropological analyses in June 2016 to the Laboratory for Bio-archaeology, in the Department of Archaeology at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Another sample of the bone was sent for Accelerator Mass Spectrometry (AMS) dating to the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, University of Oxford. For the purpose of this study, a 3D model of the mandible has been produced and it is available online.⁵

Fig. 1 Pločnik, Trench VIII A. Mandible with information about the copper finding (photo: A. Djorđević and V. Bogosavljević Petrović)

Сл. 1 Плочник, доња вилица с податком о налазу бакра у сонди VIII А (фото: А. Ђорђевић и В. Богосављевић Петровић)

The anthropological analysis showed that only the body of the mandible has been preserved. Tooth 31 (only the root preserved, the crown was post mortally absent), 32 (only root and fragmented left half of tooth crown), 34, 35, 36, 37, 41 (only root, crown was post mortally absent), 42 (only root preserved, the crown was post mortally absent), and 46 were found inside alveolar sockets, while tooth 12 (with a fragmented root) was found outside (Fig. 2). The sex was estimated using standard methods for sex estimation (Ferembach, Schwidetzky and Stloukal 1980). The macroscopic age determination was carried out, based on the degree of tooth wear (Brothwell 1981). Within the dental analysis, the tooth numbering system proposed by the Federation Dentaire Internationale (1971) was used. The presence and degree of dental calculus formation was noted, using the protocol developed by Brothwell (1981), while the timing of hypoplastic events was calculated following the method proposed by Reid and Dean (2006).

Additionally, tooth 12 was used for the Tooth Cementum Annulation (TCA) method. Tooth cementum has the principal function of anchoring the tooth in the jaw. Incremental bands are rhythmic depositions of the tooth cementum, that are seasonal and visible in a broad variety of mammalian species (Lieberman 1994). For adult humans, this age estimation method resulted in more precise age than estimates based on standard macroscopic indicators of age (Wittwer-Backofen et al. 2004). A general protocol for the preparation of samples was based on Wittwer-Backofen (2012). The teeth were embedded into Biodur epoxy resin (Biodur

⁵ For the purpose of this study, a 3D model of the mandible has been produced and it is available online <https://skfb.ly/6LtCK>.

E12 resin with hardener E1 in a ratio of 100:28) and the middle third of the tooth was cut cross-sectionally with a slice thickness of 80µm, using a Leica 1600 rotating diamond microtome. Each section was observed, using a transmission light microscope Leica DM RXA 2 with magnifications of 40×. Photographs of all regions of interest were taken, using a digital tubus camera Leica DC 250. Age at death was calculated by adding the sex-specific average age of tooth root eruption for the respective tooth type as noted in Adler (1967) to the average number of cementum layers counted.

Fig. 2 Mandible from Pločnik, lateral (a, b) and frontal (c) views (photo: J. Pendić, adapted: Dj. Radonjić)

Сл. 2 Доња вилица са Плочника, латералне (а, б) и предња (с) пројекције (фото: Ј. Пендић, прилагодио: Ђ. Радоњић)

Apart of the bio-archaeological investigations, a thorough analysis was conducted of the archaeological documentation from the excavations. This included the inspection of the field journals from team members excavating Trench VIII A (I. Radovanović, and a joint diary from I. Radovanović and J. Kuzmanović), as well as the sublime field diary kept by B. Stalio, based on individual reports. All three of the field journals are kept as handwritten notebooks. Also examined was the form of field documentation that was designed as a digital version of the field diary, with all basic technical information about the numbering of the sketches, photography, technical plans, coordinates, a separately kept integral diary with coordinates, field sketches, and with a separate place for hand sketches. Apart from the original documentation, also inspected was the final version of the technical appendices for that field season, produced by D. Šljivar over the years.

„RECONSTRUCTING’ THE ARCHAEOLOGICAL CONDITIONS BASED ON AVAILABLE DOCUMENTATION

One of the first questions was whether this was an individual displacement or a devastated layer for whatever reason, or the deliberate deposition within or next to a pit. The fact that the copper findings from the Pločnik site raised a lot of attention from every researcher over the years, starting with M. Grbić, who conducted the first excavations in 1928, had an additional surprise with the ‘discovery’ of human remains. The mandible was stored with separate archaeological material designated for an inventory from several squares from trenches VI, VII, and VIII, investigated over the period 1976-1978, and kept in box 506 together with the information about the copper finding, which is missing today. This jaw was not investigated any further since the excavation.

Carefully going through the notes and other archaeological documentation, it became clear that the jaw was found on October 2, 1978 when team member I. Radovanović noted the content of the base of the Pit 6/7 in the western part of the Trench VIII A. The entry stated: ‘6/7 west. Head of a horse, clay figurine, **human jaw (position taken)**, weight fragment, strainer fragment, fragment of a vessel decorated with incisions, larger amount of bigger fragments of coarse dark-grey vessels (seven bags for reconstruction), some flint, one miniature vessel with incisions on the rim, two protoma, one pottery fragment with incised decoration (small circles), one bone needle (with Seka⁶), one piece of copper slag’. It was clear that the precise position of the mandible was noted on the surface of ash and charcoal, since the information came directly from the primary source – the archaeologist working in that part of the trench, noting his observations. Based on these data, we can assume that the jaw was packed together with a lump of copper slag, where the only information preserved is the tag on the box with the mandible (Fig. 1).

In the joint diary kept by I. Radovanović and J. Kuzmanović there is a sketch where the area covered with charcoal and ash is more clearly defined, and the soil is described as loose and rimmed with occasional daub fragments. A smaller surface

6 Here, it is mentioned that the finding was given to the principal investigator, Blaženka Seka Stalio.

of the compact soil, partly burned, was located in the upper two pits. These could have come from a devastated structure, since this oval surface was roughly over 3 meters long, and approximately the same width (Fig. 3).

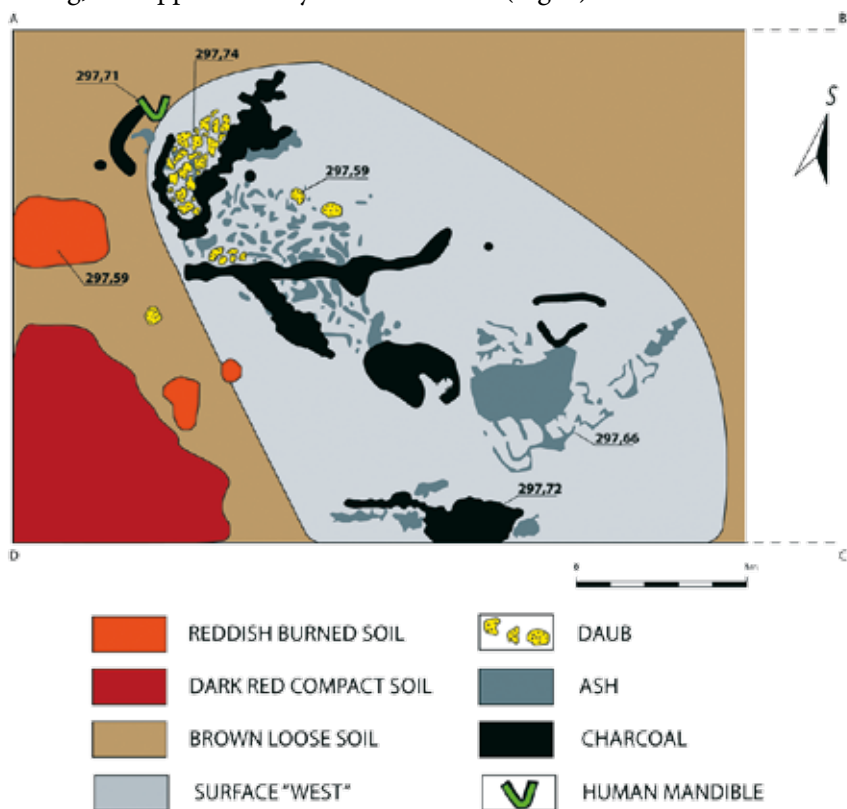

Fig 3 Postion of mandible – surface „West“: Base 5 and Base 6 (Dokumentation of the Collection of Late Neolithic and Eneolithic, adapted by V. Bogosavljević Petrović and Dj. Radonjić)

Сл. 3 Позиција доње вилице – површина „запад“: основе 5 и 6 (документација Збирке за млађи неолит и енеолит, припремили и прилагодили В. Богосављевић Петровић и Ђ. Радоњић)

In the joint field diary, the description of the material found in the area of the trench labelled as ‘West’ is more detailed regarding the pottery assemblage, with a list of small artefacts such as the ‘head of a horse’, male figurine with male anatomical features, except that the copper slag is not mentioned. From this field diary it is clear that at the base of the trench were two structures, labelled from the beginning as ‘East’ and ‘West’. Both of these surfaces were occasionally labelled as pits in different diary entries, and were left without numeration until the end of the excavations.

According to the central diary kept by Blaženka Seka Stalio (handwritten, notebook with filtered texts from individual team members in the period 1976-1978), the finding of the ‘human jaw without accompanying bones’ (underlined) was noted already on September 30, 1978! Since October 2, 1978, this field diary was no longer kept, while in the joint journal kept by I. Radovanović and J. Kuzmanović, the situations in Trench A were described until October 5, 1978. We suppose that

this entry was retroactively written, since all the other documents mention October 2 as the day when the mandible was found.

The surface 'West' was discovered and excavated between September 30, and October 2, 1978 according to the Record form No. 7. In the field inventory notes, on 2.10.1978, the material found at the base 6/7 west was packed into bags 47/a, 47/6, 54, and 55, and labelled with inventory numbers: the male figurine with field inventory number 299 (Fig. 4/1), the head of a 'horse on a rock crystal pedestal' number 300 (Fig. 4/2), pottery assemblages split according to the possibility of reconstruction of the vessel or parts of the same production, special numbers for fragments of a bowl number 346 (Fig. 4/7), fragments of a bowl number 347 (Fig. 4/6), the lower part of a figurine with a skirt number 348 (Fig. 4/3), fragments of an altar, the base of a figurine, and collected pottery fragments from vessels of different types, quality and purposes (Fig. 4/4, 5, 8).

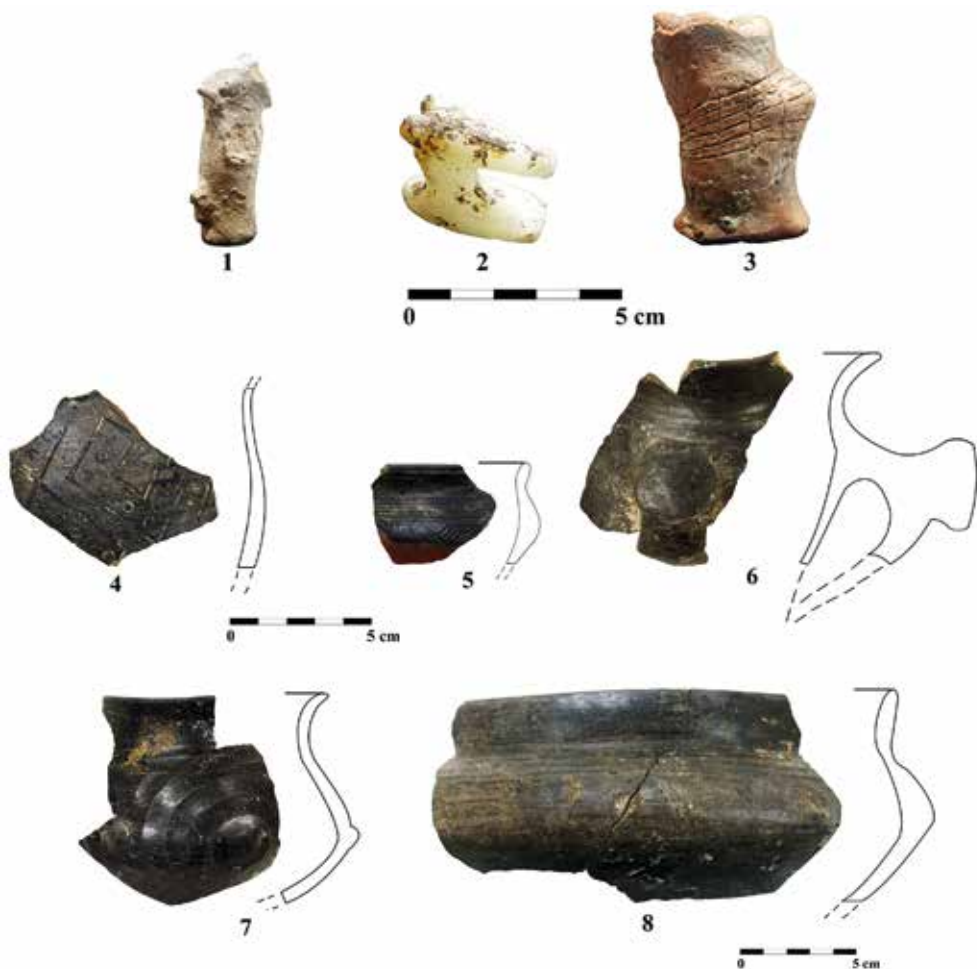

Fig. 4 Surface „West“ - figurines and fragments of vessels (photo: Dj. Radonjić)

Сл. 4 Површина „запад“ – фигурине и уломци посуда (фото: Ђ. Радоњић)

Part of this pottery assemblage from Horizon II was published in a paper by D. Šljivar about the site stratigraphy and positions of the copper implements (Šljivar 1996: Fig. 7). Ten chipped stone artefacts were found in the surface 'West' which, according to structure could be classified as waste, a crested blade, a fragmented blade with the cortex on the right side, several flakes, and a scraper on a short blade. As for a ground stone artefact, the recycled, damaged, and discarded fragment of a polished stone tool was found, transformed in its last phase into a hammer stone, and discarded at the end as raw material not suitable for a blade core.

On the Record form No. 7 from 1978, the situation in the western part of the trench was described as a pit with a depth of 1.60m, with a technical drawing on plan number 5, with listed field inventory findings from the layer of charcoal and ash (Fig. 3). The jaw is part of this context and as for the copper slag, after a detailed analysis which is part of this study, it was most probably a lump of soil with traces of corrosion that originated from another copper object located close by, which was not found in the material. There are no additional data in the documentation. In the field diary, the coordinates of the mandible state an absolute height of 297.71 meters, transforming the object from the depot of the National Museum in Belgrade into a precise finding from the Pločnik settlement site.

RESULTS OF BIO-ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION AND ABSOLUTE DATING

Since only a fragmented mandible has been preserved, the sex couldn't be estimated. Although the jaw looks very robust due to the thickness of its bones, at the same time it has small dimensions and a medium pronounced dental protuberance. The only macroscopic criteria which could be used for age estimation was dental wear, which points to a young adult, aged between 25-30 years old. Age at death by means of the Tooth Cementum Annulation method showed an approximate age of 28.81 ± 2.5 years (Fig. 5). In this case, the age determination based on dental wear fits very well to the age range obtained through the TCA method.

Dental analysis showed that teeth 33, 38, 43, 44, 45, 47 and 48 were lost post mortem. Abrasion of the 1st degree (in the enamel) was noted on teeth 34, 35 and 37, while teeth 12, 36 and 46 have 2nd degree (exposed dentin). Although no other part of a maxilla was found, except tooth 12, the same age range and similar degree of abrasion of all teeth found, indicate that tooth 12 and the mandible probably belong to the same individual. Supra-gingival calculus is pronounced in a small amount (degree score 1) on the teeth 12 (buccal side), 36 (bucco-lingual side), 37 (bucco-lingual side), 46 (buccal side), while teeth 34 and 35 have moderate amounts of calculus on the buccal, mesial and lingual side. Linear enamel hypoplasia was noted on tooth 12.

The sample of the jaw was absolutely dated to 5200–4950 cal BC (OxA-37075), attributing this individual to the Vinča B phase according to the V. Milošević relative chronology (1949), or early phase of Vinča – Tordoš II (according to M. Garašanin 1979). Within the western part of the section CD in Trench VIII A (Fig. 6), the jaw was found in the upper part of the layer that is described as dark brown soil

with an average thickness of 0.40m. This layer is described as the oldest of the three in Trench VIII A, where the total thickness of the anthropological layers is 2.14m (Šljivar 1996: 85).

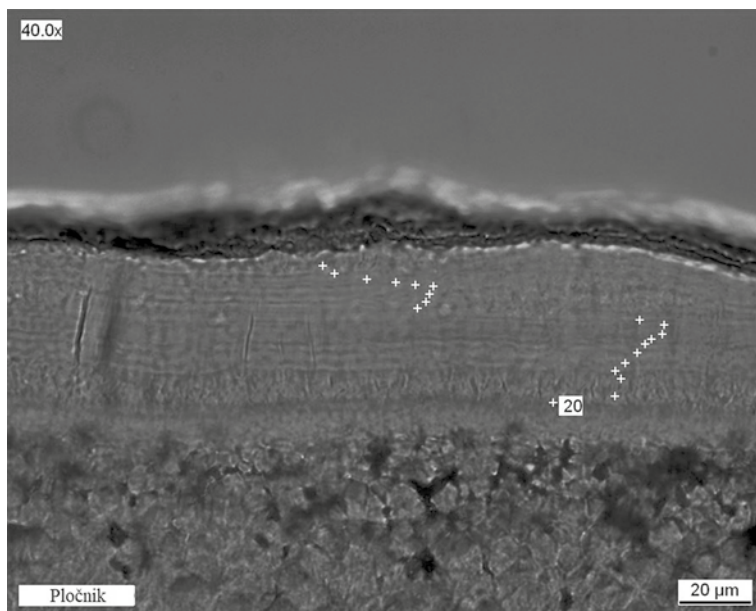

Fig. 5 Section of the tooth 12 with marked counted lines (photo and adaptation: K. Penezić)

Сл. 5 Пресек кроз зуб 12, са обележеним пребројаним линијама
(фото и припрема: К. Пенезић)

DISCUSSION

Based on the new results of a human jaw found in the structure labelled Pit or Surface 'West' of the eastern part of the Pločnik settlement, today we are able to produce fresh data and discuss various segments of research, both considering the bio-archaeological results and the archaeological context itself, creating a firm background for future analysis.

The jaw belonged to an individual in his late twenties. The finding provides an insight both into the deposition of dislocated human bones, as well as the possible burial practice. As B. Stalio insists in her field diary, the mandible was found without any additional human bones. This, however, is not strictly true, since tooth 12 originates from a maxilla that was not found. The mandible was found separate from the rest of the skeletal remains and could have been taken to be repositioned to this particular place. The origin of an upper incisor in the context still remains in question. On the other hand, the mandible is without traces of burning and it was found in an area of intense firing, together with charcoal and ash. These conditions support the argument that this might be a partial secondary burial.

Taking into account that the jaw with teeth that fell out post mortem were 'discovered' deposited together, as well as having the same approximate age, these re-

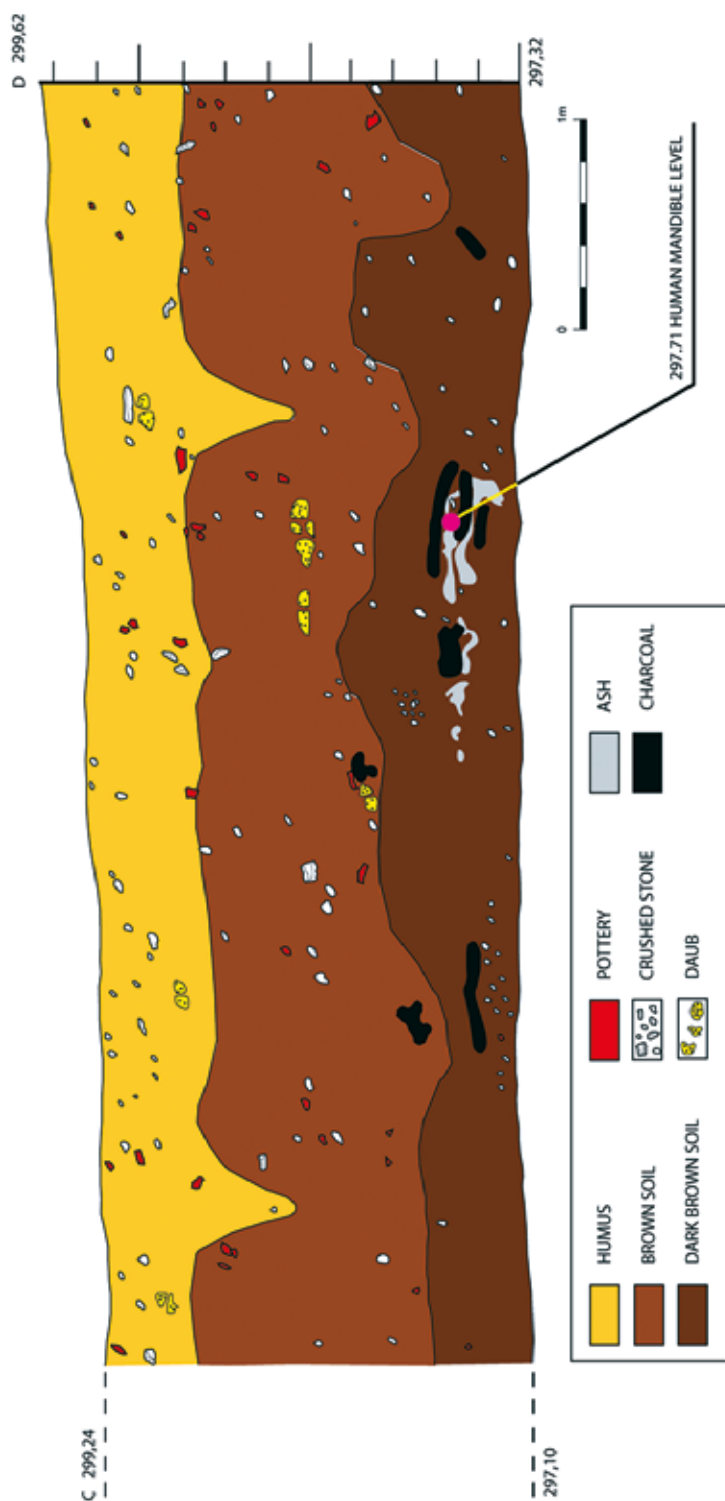

Fig. 6 Pločnik 1978, trench VIII A – part of the section CD (Dokumentation of the Collection of Late Neolithic and Eneolithic, adapted: V. Bogosavljević Petrović and Dj. Radonjić)

Сл. 6 Плочник 1978, сонда VIII A – део профила ЦД (документација Збирке за млађи неолит и енеолит, припремили и прилагодили: В. Богосављевић Петровић и Ђ. Радонђић)

mains are treated as if they belong to the same individual. Even when the human remains found were as scarce as in the case with the jaw, the amount of information that could be retrieved is important. As for the macroscopic analysis of the remains, new knowledge was gained about the health status and possible diet of the Neolithic individual. There are many factors causing the development of calculus in humans, such as alkalinity in the oral cavity, oral hygiene and dietary habits (Lieverse 1999). Some studies suggest that diet rich in proteins contributed to the development of calculus by facilitating the alkalinity in the oral environment (Hillson 1979; Lieverse 1999). The presence and intensity of dental calculus in this young adult indicates probably a diet rich in different nutrients, both proteins and carbohydrates, though not a high level of oral hygiene. The preliminary analysis of plant micro-remains entrapped in the dental calculus showed this individual was eating carbohydrates, which was mainly derived from domestic cereals⁷.

Linear enamel hypoplasia was noted on tooth 12. This non-specific metabolic stress indicator develops during childhood, usually due to poor diet and infectious diseases, as well as hereditary conditions, or localised trauma (Solomonos and Kersch 1981; Goodman and Rose 1991). A line was noted at 3.76 mm from the cemento-enamel junction, which points to a stressful event happening around the age of three. In general, the age between two to four years is a critical period in the growth and development of children. This is the time when most of the stressful events occurred, and they are usually connected to the cessation of breast-feeding and diet completely based on solid food. There is a decline in immunity, which, particularly in combination with poor nutrition, poor vitamins and minerals, can leave traces on bones in the form of dental hypoplasia or some other non-specific stress indicator.

As far as stratigraphic data are concerned, there are three cultural layers in Trench VIII A that were determined by soil colour and concentrations of archaeological material, that belong to certain structures, according to D. Šljivar (1996):

Horizon I as the earliest is characterised by a large amount of charcoal, ash, and daub coming from destructed houses and some broken stones. It should be emphasised that this layer is not clearly separate from the one above. Typological and chronological characteristics of the pottery are based on 'biconical shouldered bowls, as well as the belly-like forms, and shards of plates with a thickened rim' (Šljivar 1996: 86), with ornaments that in comparison with other sites are connected to the phase Vinča – Tordoš I, according to M. Garašanin's chronology by (1979), i.e. the ending of phase A and beginning of phase B, according to V. Milojević (1949). The Base 6 at 297.49 m absolute height belongs to this horizon.

The thickest Horizon II follows with three construction phases (Šljivar 1996:88-90), which, according to the stylistic and typological features of the pottery forms, represent the early phase of the Vinča culture, or Vinča – Tordoš II, according to the chronology of M. Garašanin. Parts of this horizon are Base 4 and Base 5 that have been determined to be at absolute heights of 297.66 m and 298.22 m, respectively.

The latest Horizon III is represented as Surface 1 (at 299.24 m), Base 1 (at 299.07 m), Base 2 (at 298.96 m), and Base 3 (at 298.62 m).

⁷ Results of ERC BIRTH project - Births, mothers and babies: Prehistoric fertility in the Balkans between 10000-5000 BC (Grant Agreement N°640557).

It is necessary to highlight the situation that was found in the squares of Trench VII from 1977, which were already excavated. For this study, the eastern part of the squares A/1977 is important, where, at the same absolute depth as the human jaw, a pit was located, covered with ash. In the western part of the square A, a dense stone construction was found. In square C/1977, which is located on the south-eastern side of the square A Trench VIII/1978, at the same absolute depth of the jaw, surfaces with ash and charcoal were excavated (Fig. 7). Following the arrangement of the dislocated stone structures, as well as the surfaces covered with ash and charcoal, one gains the impression that this area is modelled under the influence of these destructed buildings. Without a complete analyses of the findings and available documentation, it is not possible to go into detail further about the nature of these structures, beside the preliminary interpretation – in this part of the Pločnik site the density of buildings is great, which, apart from house furniture contained copper objects, as well as human remains such as this mandible without traces of burning. The intensity of the daily routine is quite certain from the published data, as well as from the documentation that was inspected up to now, originating from the excavations conducted by S. Stalio in 1977 and 1978, located closer to the Toplica river (Fig. 7).

Based on the available data from the drawings of the bases and the sections of the aforementioned quadrants, it is possible to detect two levels of intense building debris. The upper one that corresponds to the brown soil with traces of daub and stone fragments, where the lower, earlier one is located between the border between the brown and dark brown soil, and it is represented by the surfaces with ash and charcoal. A potential third layer was never fully defined, due to the fact that the trenches were only partly excavated to greater depths. For now, these are the only indications for the existence of layers that are older than the one with the absolutely dated mandible, at least in this part of the Pločnik site.

The mandible was located on the periphery of a surface covered with ash and charcoal, towards corner A of Trench VIII A (Fig. 3). The content of this unit starting from Base 5 and the location of the jaw at 297.71 m absolute height represents a buried structure that was not fully excavated (Fig. 6). On Base 5 a large number of pottery fragments were found, originating from vessels of different types and techniques of production. We emphasise the fragments of biconical shouldered bowls with black slip that are intensely polished, with spiral motifs (Fig. 4/7), the larger part of a bowl rim with horizontal channels (Fig. 4/8), fragments of polychrome bowls (Fig. 4/5), but also grey vessels with thicker walls and incised white encrusted decoration (Fig. 4/4), as well as shards of plates with a thickened rim. Based on analogies with a large number of other sites, these objects could be attributed to the early phases of the Vinča communities (Garašanin 1979: sl. 12, T. XXV-XXVIII).

A figurine with male characteristics with its pillar form (Fig. 4/1) resembles some of the early forms from the Vinča – Belo brdo site (Бабовић 1984: 121) as well as the Zelenikovo site (Garašanin 1979: Table XXXVII/4). The preserved lower part of an anthropomorphic figurine with an apron (Fig. 4/3) belongs to a known type of standing figurine from Late Neolithic sites such as Vinča – Belo Brdo and Selovac (Тасић 2008: Sl. 60; Tasić 2011; Milojković 1990: Fig. 11.12). These figurines

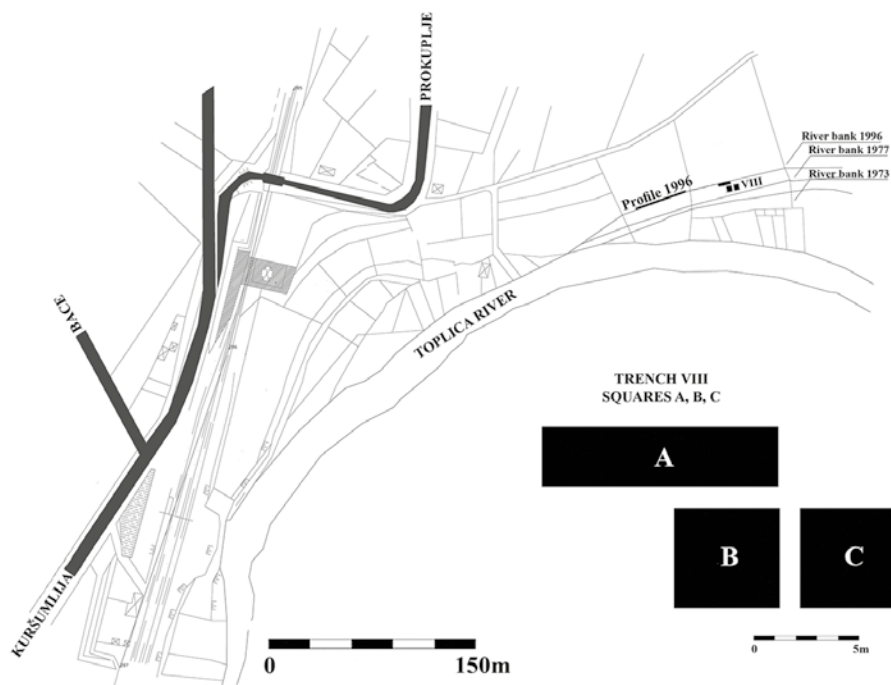

Fig. 7 Pločnik 1976-1978. Position of the Trenches VIII A, B, C (Dokumentacija of the Collection of Late Neolithic and Eneolithic, adapted: D. Šljivar, V. Bogosavljević Petrović and Dj. Radonjić)

Сл. 7 Плочник 1976–1978, положај сонди VIII А, Б, Ц (документација Збирке за млађи неолит и енеолит, припремили и прилагодили: В. Богосављевић Петровић и Ђ. Радоњић)

are dated to phases Vinča B to C, at the time of great technological changes associated with stone reduction sequences (Bogosavljević Petrović 2015: 497-501). Ten stone artefacts are typical by-products and discarded tools of the 'industrial' repertoire of the Late Neolithic and Eneolithic communities (Богосављевић Петровић 2011: 236; Bogosavljević Petrović 2018: 109). On the other hand, a perfectly carved animal head in stone (probably marble), the 'rock crystal horse head' is undamaged and does not represent such an inventory. The raw material that was used was wrongly interpreted, as well as the determination of the animal as a 'horse', whereas the species identification remains unknown and requires a separate, complex study. At the Vinča – Belo Brdo site, their occurrence is connected to relative depths between 7.80 m and 2.30 m (Антоновић 1992: 18).

This example of the particularly stored jaw initiated questions about the burial practice in the Late Neolithic on the territory of modern-day Serbia. Known up to now are the necropolis at Botoš where the burials are located outside of the settlement and dated according to the material found to the early phase of the Vinča culture (Маринковић 2010: 27), and 26 graves found on the periphery of the settlement Ib on the Gomolava site, dated to the final phases of the Vinča culture (Borić, 2015: 170). The main question here is whether the jaw was accidentally located next to the edge of a devastated structure that was most probably later turned into a pit,

or whether the position of this mandible at the level of the dark red, compact soil is indicative of a burial practice and spiritual heritage? If it turns out that the deposition was deliberate, then occasional human remains found inside the house present a complex question connected to the rituals and spiritual patterns of the Vinča community. The absolute date of this finding, positioning it in the early phases of the Vinča culture together with the materials found, are dating the contexts Surface 'West' within this trench to the end of the sixth millennium BC (lower part of Horizon II according to D. Šljivar). The structure 'East' has a far more complex composition with a larger amount of house daub and was published in more detail, due to the finding of a copper chisel from Horizon III (Šljivar 1996: 94-97, Fig. 3, 8, 10).

Irrespective of the function of the deposition of this mandible, it is positioned in the stratum that corresponds to the times of great changes. It is the time of major developments, from the founding phase of the Late Neolithic settlements, a time when stone technology was radically changing and being transformed into mass production, recycling, tool repairs, and the introduction of the extensive usage of white chert and a variation of magnesite and light coloured stone of different origins (tuff, porcelanite, etc). All these changes occurred just before the fifth millennium BC, a period when this younger individual lived. It is the period when the number of copper and malachite finds from Pločnik increases, unfortunately often discovered without the presence of an archaeologist. Beyond that, what still remains relatively unknown is information about the settlement size and structure, locations of the necropoles, burial rituals, interaction with other communities, the relationship towards the landscape, as well as the physical characteristics of the people who created this world and lived in it.

CONCLUSION

The jaw found at the Late Neolithic site Pločnik and stored in the depot of the National Museum in Belgrade belongs to an individual in his late twenties. Based on the results presented here, there is not enough argumentation that this is a case of a specific burial practice. Likewise, the indicators that this is a case of the non-deliberate dislocation of human remains are not convincing enough. The absolute date that was obtained helps determine the archaeological context in which it was found to the end of the sixth millennium BC. The stratigraphic layer is the earliest one in Horizon II, very close to Horizon I according to Šljivar's division. In a relative chronological frame, this represents the early phase B of the Vinča culture. The data obtained from a single human jaw was able to provide us with information about the age at death, dietary habits, as well as indicators of stress at an early age. The time frame, to which this mandible was dated, fits the broader development of the Vinča communities from Vinča-Belo Brdo, along the Great Morava valley and Pločnik. The importance of this finding dated to the early phases of the Pločnik settlement is further emphasised as studies on the chronology of the Late Neolithic in the region advance (Tasić et al. 2015; Whittle et al. 2016; Bánffy et al. 2018).

ACKNOWLEDGEMENTS

We wish to thank Đorđe Radonjić for his help with the Figures and especially for the adaptation of the original museum documentation, and Jugoslav Pendić for the production of the 3D model of the mandible. Duško Šljivar gave very useful comments and suggestions for an earlier draft of this paper. This work has been done within the project *Pločnik and Belovode - proto urban settlements with a hierarchy of status. Studying the demography of the central Balkans* (PI V. Bogosavljević Petrović). The dental calculus and Tooth Cementum Annulation analyses are part of the ERC BIRTH project - *Births, mothers and babies: prehistoric fertility in the Balkans between 10000-5000 BC* (Grant Agreement N°640557; PI S. Stefanović).

Translated by authors

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Adler, P. 1967

Die Chronologie der Gebissentwicklung, in: E. Harndt and H. Weyers, eds., *Zahn-, Mund- und Kieferheilkunde im Kindesalter*, Berlin: Die Quintessenz, 38-74.

Антоновић, Д. 1992

Предмети од њачаној камена из Винче, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Antonović, D. 2014

Kupferzeitliche Äxte und Beile in Serbien, Prähistorische Bronzefunde Abt. IX, Bd. 27, Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Бабовић, Љ. 1984

Култни предмети и накит, у: *Винча у праисторији и средњем веку*, ур. С. Ђелић, Београд: САНУ, 120–128.

Bánffy, E. et al. 2018

Seeking the Holy Grail, *Documenta Praehistorica* 45: 120–137.

Богосављевић Петровић, В. 2011

Редукција камених сировина на локалитету Црквине – сонда 5 са археолошким целинама, *Колубара* 5: 213–238.

Bogosavljević Petrović, V. 2015

Razvoj industrije okresanog kamena u vinčanskoj kulturi na teritoriji Srbije (Evolution of the Chipped Stone Industry in the Vinča Culture in the Territory of Serbia), PhD thesis. University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology.

Bogosavljević Petrović, V. 2018

Standardization of Chipped Stone Artefacts and Patterning of Lithic Raw Material Procurement Strategies in the Late Neolithic and Early Chalcolithic in Serbia: Tradition, Strategy, or Request?, in: *Artisans Rule: Product Standardization and Craft Specialization in Prehistoric Society*, I. Miloglav and J. Vuković, eds., Cambridge: Scholars Publishing, 89–119.

Borić, D. 1996

Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: a Case Study, *Сџаринар* (н.с.) 47: 67–83.

Borić, D. 2009

Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans, in: *Metals and Societies. Studies in honor of Barbara S. Ottaway*, T. Kienlinn and B. Roberts, eds., Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn: Habelt, 191–245.

Borić, D. 2015

The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture, in: *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from 6th to 4th millennium BCE*, Archäologie in Eurasien 31, S. Hansen et al., eds., Bonn: Verlag Marie Leidorf, 177–237.

Brothwell, D. R. 1981

Digging up Bones, third edition, London and Oxford: British Museum and Oxford University Press.

Buikstra, J. E. and Ubelaker, D. H. 1994

Standards for data collection from human skeletal remains, Arkansas Archeological Survey Research Series No 44, Fayetteville, Arkansas: Arkansas Archeological Survey.

Federation Dentaire Internationale, 1971

Two-digits system of designating teeth, *International Dental Journal* 21: 104–106.

Ferembach, D., Schwidetzky, I. and Stloukal, M. 1980

Workshop of European Anthropologists, Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons, *Journal of Human Evolution* 9: 517–549.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo: Svjetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 79–212

Goodman, A. H., Armelagos, G. J. and Rose, J. C. 1980

Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois, *Human Biology* 52: 515–528.

Grbić, M. 1929

Pločnik, eine Prähistorische Ansiedlung aus der Kupferzeit, Belgrade: Nationalmuseum Belgrad.

Lieberman, D. E. 1994

The biological basis for seasonal increments in dental cementum and their application to archaeological research, *Journal of Archaeological Science* 21: 525–539.

Lieverse, A. R. 1999

Diet and the aetiology of dental calculus, *International Journal Osteoarchaeology* 9: 219–232.

Маринковић, С. 2010

Археолошки материјал са налазишта Живанићева доља из збирке Народног музеја у Зрењанину – Винчанска култура, *Рад Музеја Војводине* 52: 21–36.

Milojčić, V. 1949

Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Milojković, J. 1990

The Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines, in: *Selevac: A Neolithic Village*, R. E. Tringham and D. Krstić, eds., Los Angeles: The Institute of Archaeology, University of California, 397–436.

Radivojević, M. et al. 2010

On the origins of extractive metallurgy: New evidence from Europe, *Journal of Archaeological Science* 37 (11): 2775–2787.

Radivojević, M. and Rehren, T. 2015

Paint it black: the rise of metallurgy in the Balkans, *Journal of Archaeological Method and Theory* 23 (1): 200–237.

Reid, D. J. and Dean, M. C. 2000

The timing of linear hypoplasias on human anterior teeth, *American Journal of Physical Anthropology* 113: 135–140.

Solomons, N. W. and Keusch, G. T. 1981

Nutritional implications of parasitic infections, *Nutrition Reviews* 39: 149–160.

Šljivar, D. 1996

The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik: a Relationship of its Startigraphy to the Hoards of Copper Objects, *Сѣаринар* (н.с.) 47: 85–97.

Šljivar, D. and Jacanović, D. 1996

Veliko Laole, Belovode - Vinča culture settlement in Northeastern Serbia, *Préhistoire Européenne* 8: 175–188.

Šljivar, D., Jacanović, D. and Kuzmanović-Cvetković, J. 2006

New Contributions Regarding the Copper Metallurgy in the Vinča Culture, in: *Homage to Milutin Garašanin*, N. Tasić and C. Grozdanov, eds., Belgrade, Serbian Academy of Sciences and Arts, 251–266.

Тасић, Н. Н. 2008

Неми сведоци једног времена: фигурална уметност Винче, у: *Винча – љауисѣоријска мејројола*, ур. Д. Николић, Београд: Филозофски факултет, Народни музеј, Музеј града Београда, Галерија САНУ, 139–163.

Tasić, N. N. 2011

Anthropomorphic figurines from Vinča excavations 1998–2009, *Documenta Praehistorica* 38: 149–158.

Tasić, N. et al. 2015

Vinča-Belo Brdo, Serbia: The times of a tell, *Germania* 93:1–77.

Vukadinović, S., Sretenović, B. and Šljivar, D. 1999

Combined Geoelectrical and GPR Investigations of the Neolithic Archaeological Settlement “Pločnik”, Serbia, in: *Extended abstracts* (5 th Meeting of the Environmental and Engineering Geophysical Society, European section.

September 6-9, 1999, Budapest, Hungary), Budapest: Environmental and Engineering Geophysical Society, European section.

Whittle, A. et al. 2016

A Vinča potscape: Formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe, *Documenta Praehistorica* 43: 1–60.

Wittwer-Backofen, U., Gampe, J. and Vaupel, J. W. 2004

Tooth Cementum Annulation for Age Estimation: Results From a Large Known-Age Validation Study, *American Journal of Physical Anthropology* 123: 119–129.

Wittwer-Backofen, U. 2012

Age Estimation Using Tooth Cementum Annulation, in: *Forensic Microscopy for Skeletal Tissues: Methods and Protocols*, L. S. Bell, ed., Methods in Molecular Biology, vol. 915, New York: Humana press, 129–143.

INTERNET SOURCES / ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<https://skfb.ly/6LtCK> (created 17.6.2019)

Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ

Народни музеј у Београду

Кристина Ж. ПЕНЕЗИЋ

Универзитет у Новом Саду, Институт БиоСенс

Јелена Д. ЈОВАНОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

Универзитет у Новом Саду, Институт БиоСенс

Софија М. СТЕФАНОВИЋ

Универзитет у Новом Саду, Институт БиоСенс

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ЉУДСКА ВИЛИЦА СА ПОЗНОНЕОЛИТСКОГ ЛОКАЛИТЕТА ПЛОЧНИК: МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП

РЕЗИМЕ

Током ископавања 1978. године, на локалитету Плочник, у сонди VIII А, у стратиграфској јединици „запад“ (основа 5 под пепелом и гаром) нађена је људска вилица. Без трагова горења, уочена је на ивици површине с пепелом и гаром, поред археолошких артефаката од печене глине (уломци посуда, делови ритуалних сточића и антропоморфних фигурина), животињских костију (игле и шила) и камена (окресани артефакти и зооморфна глава на постољу, највероватније од мермера). Током селидбе депоа Народног музеја у Београду 2016. године, вилица је „откривена“ по други пут, у студијском материјалу, у кутији 506.

Пажљивом анализом археолошке документације, која је вођена у складу с временом ископавања, у одређеној мери било је могуће реконструисати прецизне услове налаза вилице и одредити њен стратиграфски положај. Антрополошка анализа спроведена је у Лабораторији за биоархеологију Филозофског факултета у Београду. Подразумевала је утврђивање пола и индивидуалне старости, степена абразије зуба, присуства каменца и хипоплазије. Узорак вилице узет је и за анализу апсолутне старости индивидуе, путем акцелераторске масене спектрометрије, да би се добио поуздани период за датовање целине „запад“. Анализа је урађена у Истраживачкој лабораторији за археологију и историју уметности Универзитета у Оксфорду.

Добијена старост за вилицу (ОхА-37075) креће се у распону од 5200 до 4950 година пре н.е. и одговара фази Винча Б, по хронологији В. Милојчића (1949), или раној фази Винча–Тордош II, по хронологији М. Гарашанина (1979). Уз помоћ ове процене, археолошка целина „запад“ датована је у крај шестог миленијума пре н.е. Вилица се налазила у доњој зони културног слоја обележеног као хоризонт II, по подели Д. Шљивара (1996), готово у граничном појасу са најранијим хоризонтом I. Резултати антрополошке анализе показали су да вилица припада младој индивидуи, у касним двадесетим ($28,81 \pm 2,5$ година), чија је исхрана била заснована на протеинима, али и угљеним хидратима који потичу од доместикованих житарица. Уочено присуство хипоплазије зубне глеђи указује на то да је ова индивидуа доживела поремећај у развоју или исхрани током најранијег детињства.

Положај вилице на површини интензивног горења, без знакова гари и термичких промена на њој, иде у прилог мишљењу да је остављена после процеса деструкције која се наслађује у тзв. хоризонту I, односно у нивоима који су и у околним истраженим деловима насеља забележени као укупи гари и пепела, поред интензивних структурних промена.

тура од обрушеног камена. У том периоду, у насељу долази до значајних промена, као и на осталим локалитетима позног неолита и енеолита.

На прелазу из VI у V миленијум пре н.е. уочена је „експлозија“ продукције каменог окресаног оруђа, изражене су појаве рециклирања, поправљања алатки, као и доминантна употреба сировина светле боје, од белих рожнаца, варијетета магнезита, до светлих беличастих стена различитог порекла и степена тврдоће. То је на централном Балкану и период када се број налаза од малахита и бакра увећава, поједина насеља су демографски значајнија, организованија у комуналном смислу, а део њих је опасан и рововима. Све ове промене догодиле су се непосредно пре почетка или на почетку V миленијума пре н.е., односно у време када је ова млада индивидуа са Плочника живела.

Подаци о раној металургији бакра на Плочнику, као и у осталим насељима са налазима предмета од малахита и бакра, дужи низ деценија су преокупација истраживача који покушавају да реконструишу процес производње и порекло руда. С друге стране, веома мало се зна о структури и величини насеља у којима су ове промене уочене, о локацији некропола, погребним обичајима, контактима са другим заједницама, њиховој вези са природним окружењем, исхрани, здрављу и физичким карактеристикама људи који су створили тај нови свет метала.

У светлу скромних података о погребној пракси у позном неолиту централног Балкана, као и због положаја вилице у зони густо распоређених објеката у сонди VIII A, разматрани су аргументи како о парцијалном типу сахране тако и о могућности да је вилица доспела сасвим случајно на површину „запад“. Захваљујући мултидисциплинарном приступу добијен је знатан број нових информација које откривају до сада непознате детаље из живота члана плочничке заједнице током периода великих промена, иако је реч о усамљеном налазу људске вилице.

Јасна Б. ВУКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ВИНЧАНСКЕ ТРОБОЈНЕ ПОСУДЕ СА ЛОКАЛИТЕТА ПАВЛОВАЦ–
ЧУКАР: ТЕХНОЛОГИЈА ИЗРАДЕ И ФУНКЦИЈА*

Апстракт: Тробојне посуде (*black-topped*) познате су са низа рановинчанских локалитета, али и из других области југоисточне Европе. На локалитету Павловац–Чукар пронађено је неколико оваквих посуда, које представљају добар пример за преиспитивање начина њихове израде и значаја у неолитском друштву. У раду су размотрене њихове технолошке карактеристике, односно технике израде, пре свега начин печења. С друге стране, трагови поправки и преправки указују на могућност да се ради о престижним предметима, који су, могуће је, осим утилитарне функције имали и посебан симболички значај.

Кључне речи: *black-topped*, касни неолит, Павловац–Чукар, технологија, печење, поправке, преправке, продужена употреба

Винчанске тробојне посуде, најчешће пехари на нози, познате су од најранијих ископавања на Винчи. Регистровао их је још Милоје Васић (Васић 1936а; Васић 1936б), називајући их скифосима, односно *bucchero* керамиком, и тражећи њихове аналогije на подручју Егеје. М. Гарашанин (Garašanin 1979) пехаре на нози и друге *black-topped* посуде везује за најраније фазе винчанске културе, опредељујући их у своје фазе Винча–Тордош I–II и сматрајући их традицијом ранијих, старчевачких форми. Чувени тробојни пехар са животињским протомама с коте 7,4 (7,9) (Васић 1936а: 163, сл. 32; Игњатовић 2008: 262), Гарашанин сматра импортом (Garašanin 1979: 165), мада се даље не упушта у објашњење оваквог става. Иако се најчешће везује за Винчу, *black-topped*

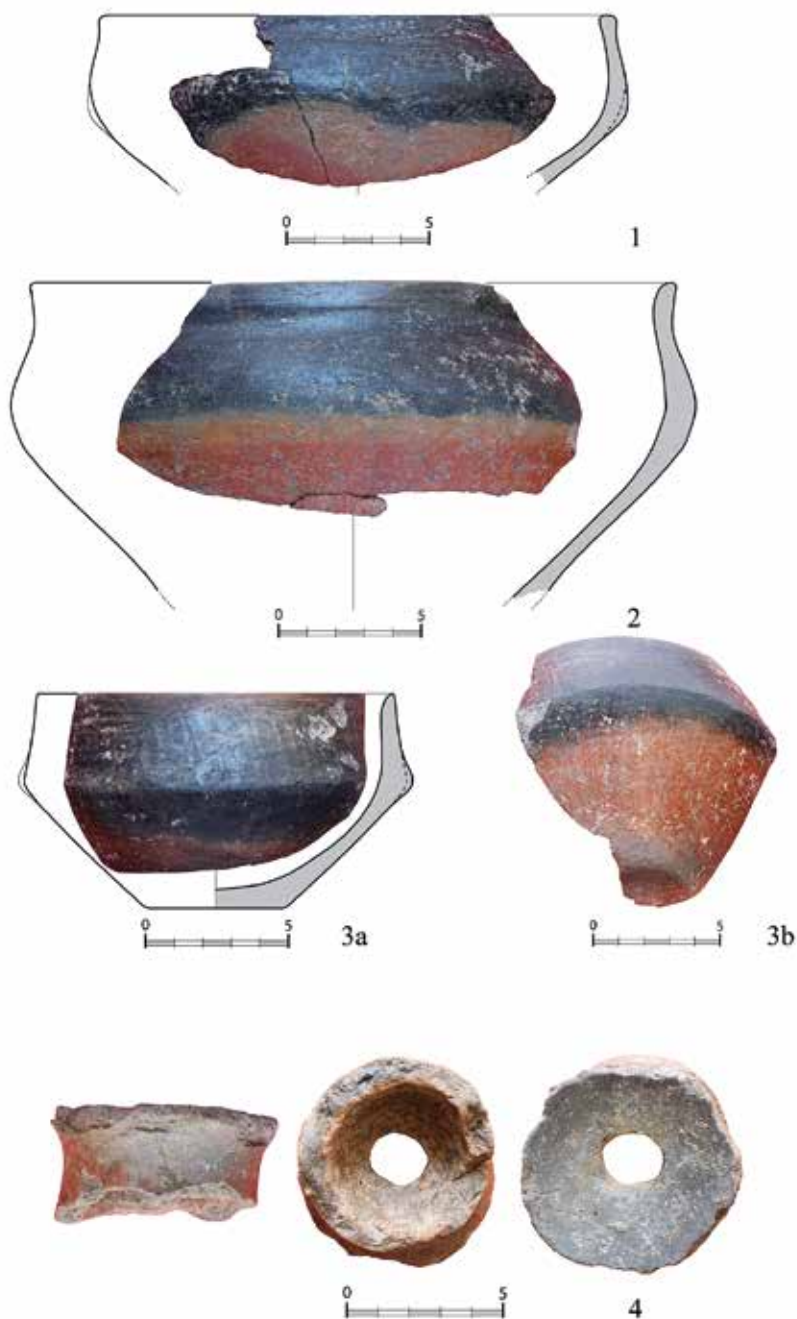
* Текст је резултат рада на пројекту 177020, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад представља допуњено и проширено саопштење са XLII годишњег скупа Српског археолошког друштва (Вуковић 2019).

керамика није везана искључиво за керамику касног неолита централног Балкана, већ пре представља крос-културну појаву. Најраније откривена и можда најпознатија је *black-topped* керамика прединастичког Египта, која припада културама Бадари и Накада I–II (Pietrie 1920; Pietrie 1921), мада се ређе појављује и у раном династичком периоду, односно периоду I династије и везана је искључиво за фунерарне контексте (Sowada 1994). Та врста керамике наставаља да се производи и у Судану, у оквиру културе Керма, све до 1500. године пре н.е. (Hendrickx et al. 2000; Edwards 2004; Budka 2007). Она је, међутим, позната и из ранијих периода, још из раног неолита Балкана – на пример из Анзабегова (Garašanin 1979: 90), а у касном неолиту се јавља на читавом простору Балканског полуострва. На подручју Грчке најчешћа је у области Македоније и Тракије, укључујући и острво Тасос, где траје до финалног неолита, у Тесалији се појављује до фазе *Late Neolithic Ib*, док се поједини примерци изоловано јављају и у централној и јужној Грчкој; она на простору Грчке наставаља да живи и у време халколита (Bonga 2013: 143; Koukouli and Papadopoulos 2016). Двобојно печена керамика уобичајена је и у неолиту и енеолиту на подручју Бугарске и Румуније (Тодорова и Вайсов 1993; Vajsov 2007). У периоду металних доба, јавља се у Анадолији, у раном бронзаном добу на Блиском истоку, југу и истоку Турске, у области планина Антитаурус, као и у бронзаном добу Кипра (Brown 1967; Frankel and Webb 2012). Овај феномен је у освит културно-историјске археологије разматрао и Гордон Чајлд (Childe 1930: 262) и само успутно је посуде „црне једино изнутра и око обода” истакао као врсте посуђа које се појављују на северу до Винче и Тордоша, кроз Малу Азију до Египта, сматрајући да су Винча и Тордош удаљени (али не и најудаљенији) делови јединственог културног круга који је некад стизао до Горњег Египта.

Упркос овако широкој просторној и хронолошкој распрострањености *black-topped* керамике, зачуђујуће је да синтезе које би се бавиле овим феноменом засад у потпуности недостају. Данас се пре чини да се ради о појави која није нужно условљена културном припадношћу. Ова специфична техника појављује се и у другим, хронолошки и географски удаљеним областима. *Black-topped* керамика широког хронолошког распона (од финалног неолита до гвозденог доба) у Индији (Kona Dey 2003), тзв. *Black and Red Ware*, показује да тај керамички „тип” не мора бити истовремено и културни тип.

ПОСУДЕ И КОНТЕКСТ

У овом раду биће размотрено укупно осам фрагмената триколорних посуда пронађених у оквиру заштитних ископавања на ауто-путу Е-75, на Коридору 10, у Павловцу код Врања, 2011. године. Нажалост, у највећем броју случајева, оне су нађене у површинским слојевима, поремећеним рецентним пољопривредним активностима, у којима покретни налази представљају мешавину старчевачког, винчанског, а понегде и рецентног материјала. Посуда на Т. I/1 представља зделу или, можда, пехар на нози, благобиконичне заобљене профилације, с благо задебљаним ободом и „уштинутом” брадавичастом дршком на рамену; пронађена је у површинском слоју сектора IV. Посуда на

Т. I 1) Триколорна посуда; 2) триколорна посуда са уједначеним хоризонталним вишебојним зонама; 3) триколорна здела; 4) фрагмент ноге с накнадно пробијеном рупом на дну реципијента (фото: Р. Драшковић, цртеж и обрада: С. Живановић и А. Суботић)

Pl. I 1) Tricolored vessel; 2) tricolored vessel with uniform, horizontal multicolored zones; 3) tricolored bowl; 4) fragment of the foot with hole pierced after firing on the vessel bottom (photo: R. Drašković, drawing: S. Živanović and A. Subotić)

Т. I/2, такође из површинског слоја, је здела или пехар на нози, сложеније профилације, благо конкавног ниског врата, ниског горњег конуса и заобљеног рамена. Стопа с перфорацијом на дну (Т. I/4) потиче из јаме (контекст 98) кружне основе и стрмих ивица, у чијој основи се налазила велика количина облука и ситног камена, који је у току ископавања интерпретиран као геолошки слој који би се могао повезати с током Јужне Мораве. Испуна јаме састојала се од фрагмената лепа с гаром, а фрагментованост претежно винчанског материјала указује на могућност да се ради о отпадној јами.

Посуда на Т. I/3 једина, међутим, потиче из специфичног контекста (контекст 265). Првобитно је препознат као концентрација винчанске керамике, ради се о винчанском укупу – јами, који је пробио старију, старчевачку земуну, а триколорна посуда пронађена је готово у зиду старчевачког објекта (сл. 1). Реч је о здели мањих димензија, оштре биконичне профилације без назначеног врата, с благим, једва видљивим језичастим дршкама на најистуренијем делу посуде. Горњи конус украшен је финим, једва видљивим косим паралелним канелурама.

Према карактеристикама облика, све посуде се могу оквирно сместити у ране фазе винчанске културе, вероватно у фазу Винча–Тордош I, односно Винча А.

Сл. 1 Триколорна здела *in situ* (документација са ископавања)

Fig. 1 Tricolored bowl *in situ* (field documentation)

ТЕХНИКЕ ПЕЧЕЊА

О начину печења *black-topped* керамике још увек трају расправе и засад о томе не постоји општеприхваћено мишљење. Питри је, смештајући *black-topped* керамику у свој тип Б, технолошки процес објаснио делимичним ура-

њањем посуда у пепео током печења, како би се добила делимична редукција. Сматрао је да је та керамика печена у пећима, и то у њиховим доњим деловима, где су посуде могле да буду делимично уроњене у пепео. Према експерименту с циљем реконструкције печења ове врсте керамике (Hendrickx et al. 2000), претпостављено је печење у пећима, у којима су наглавце окренуте посуде уроњене у слој плевe и пиљевине (односно балеге, сецкане трске и сл.). На тај начин, постигнута је комбинована атмосфера печења, у којој су уроњени – редуковани делови посуда печени на нижим температурама од горњих, оксидационо печених. Неке експерименталне посуде биле су премазане слипом, али према ауторима, слип није имао утицаја на резултате печења. Један од важних закључака је да је тим поступком постигнуто да су горњи, зацрњени делови посуда знатно мање порозни од доњих, па је претпостављено да је цео поступак комбинованог печења за циљ имао постизање мање порозних реципијената, док је естетски ефекат секундаран и пре нуспојава.

Велики проблем у реконструкцији технолошког поступка представља одсуство пећи на прединастичким локалитетима, па се, с једне стране, допушта могућност да су ове посуде печене на отвореној ватри, што у археолошком запису не би оставило трагове. Недавно спроведен експеримент на *black-topped* керамици енеолитске групе Фоени у Румунији (4750–4400) такође је подразумевао употребу пећи, а поступак печења веома је сличан претходно описаном (Bintintan and Gligor 2018): посуде су постављене наглавце у слој храстовине, од које се током печења формирао дебео слој пепела, који је омогућио стварање редукционе атмосфере; тако је постигнута различита температура печења, па су делови посуда уроњени у пепео печени на знатно нижој температури од горњих. Печене посуде су добиле вишебојан ефекат, али је прелаз између црне и црвене зоне неуједначен и постепен. Штавише, на експериментално печеним посудама постигнуто је и присуство широке и неправилне зоне окер боје између редукционо и оксидационо печених делова. У овом експерименту, површине посуда нису третиране премазом.

У оба експеримента подразумевана је употреба пећи, иако аутори истичу да керамичке пећи нису пронађене, док се у случају керамике прединастичког Египта дозвољава могућност да је та керамика печена и на отвореном. С обзиром на то да ни на простору распрострањања винчанске културе трагови пећи нису констатовани, чини се да треба одбацити могућност постојања керамичких пећи и претпоставити да се вишебојни ефекат на посуђу могао постићи и на други начин. Још је за керамику Анзабегова претпостављено да је печена на отвореној ватри, али уроњена у пепео (Gardner 1978, према: Bonga 2013; Kalogirou 1994: 88). Унутрашње површине свих винчанских вишебојних посуда су изразито црне, па је сасвим сигурно да су биле изложене редукционој атмосфери. Боје на преломима посуда, међутим, додатно могу да пруже путоказ за реконструкцију начина печења. Наиме, фрагменти доњих делова реципијената који су са спољне стране црвене боје показују црвено-црни прелом без јасно одвојене маргине, што не подржава могућност постизања полихромног ефекта у печењу као једном догађају, већ пре указује на још један додатни корак у технолошком поступку, а то је накнадна редукција (Rye 1981: 116). Због

тога је спроведен експеримент у коме је тестирана могућност оксидационог печења *black-topped* керамике (Vuković 2018a), који је подразумевао различит след операција. Посуде су печене на отвореној ватри, а затим ужарене урањане у песак; преко њих је пребачена велика количина сувих гранчица и лишћа, која је у тренутку контакта са ужареном посудом почела да гори, што је произвело и велику количину дима. Одмах по појави дима, посуда и гориво покривени су већом керамичком посудом која је спречила доток кисеоника. Тиме је постигнут полихромни ефекат. Граница између светле и тамне зоне на посуди је правилнија и уједначена. Ни у овом експерименту, експериментално израђена посуда није третирана премазом. Сличан поступак претпостављен је и за каснонеолитску керамику из области доње Струме (Vajsov 2007: 95). Друга понуђена опција је урањање ужарене посуде у слој пепела (Bonga 2013: 172). Питање је, међутим, да ли би на овај начин могло да се постигне тако јасно раздвајање зона различитих боја.

Винчанска керамика, у односу на *black-topped* посуде из других региона и периода, показује и неке значајне разлике и специфичности. Пре свега, винчанске посуде и пехари нису двобојни (црно-црвени), већ тробојни – са јасно издвојеним појасом окер боје на средини посуде, између црне и црвене зоне.¹ У каснонеолитској керамици других региона, та светлија, окер зона појављује се врло често као веома танка линија неуједначене дебљине (Vajsov 2007), али се она не истиче као намерно изведена. Неки аутори ту „разливену“ зону виде као потврду начина печења урањањем у пепео и сматрају је прелазом између зоне посуде која се налази у пепелу и оне која је у потпуности изложена оксидацији (Kalogirou 1994: 88). У случају винчанске керамике, међутим, тај окер појас веома је често јасан и правилан, па по свој прилици није последица случајности – прелаза између оксидационо и редукционо третираних површина, већ је намерно изведен. Друго, на винчанским посудама присутан је премаз од глине богате садржајем гвожђа (Spataro 2018), и то на оксидационо печеним деловима, док на горњим деловима посуда црне боје он недостаје. Иако утицај премаза на постизање полихромије још увек није експериментално тестиран, засад се може претпоставити да су јасне хоризонталне границе између зона различитих боја можда могле бити последица наношења премаза, чиме је постигнута боља контрола њихове дистрибуције.

Све посуде са Чукара наизглед су веома атрактивног вишебојног изгледа, поготово на доњим, црвеним деловима рецепијената, на којима је црвени премаз глачан до високог сјаја. Међутим, различите вишебојне зоне не показују увек правилност. На посуди на Т. I/3b, различитим условима печења постигнуто је присуство само две боје – црне и црвене – и у том смислу она представља „типичну” *black-topped* посуду. Само на једном делу видљива је веома танка и неправилна зона окер боје. Црна боја покрива цео горњи део посуде, до зоне непосредно испод каринације. Прелазак црне у црвену боју је постепен, и на већем делу посуде релативно добро контролисан, па се сти-

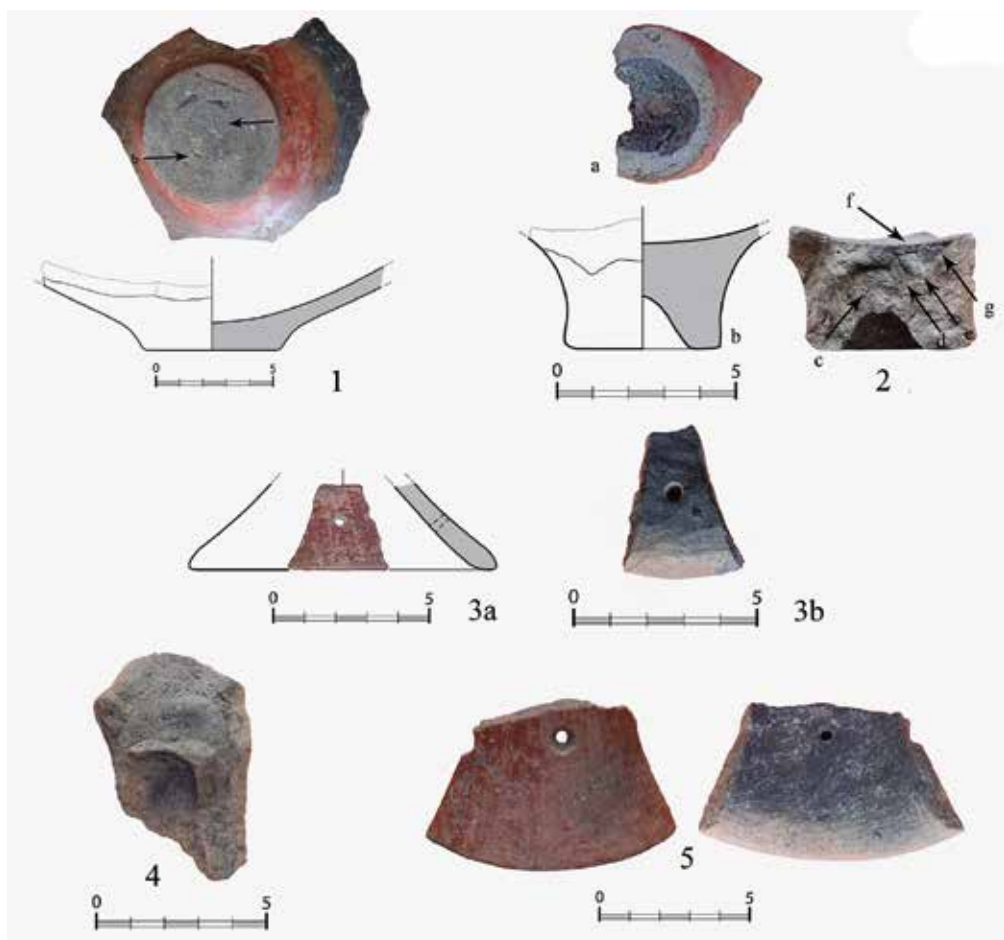
1 Због тога се поставља питање оправданости коришћења термина *black-topped*, који се у њиховом случају пре може односити на технолошки поступак печења, а не на боје присутне на посуди и њихову дистрибуцију.

че утисак правилног хоризонталног раздвајања вишебојних зона. На другом фрагменту исте посуде, међутим, тај појас није потпуно хоризонталан, већ се зона црне боје простире укосо, тако да црвена стиже до самог рамена, док се црна спушта све до појаса ниско испод каринације (Т. I/3a). Управо на том месту налази се танка коса неправилна трака окер боје, која пре делује као да се ту нашла случајно, као последица невеште контроле атмосфере печења. Посуда на Т. I/1 показује сличне неправилности. Зона црне боје покрива горњи део посуде, до појаса непосредно испод њеног најистуренијег дела, али линија раздвајања тамне од светлих зона такође није правилно хоризонтална. Светла зона на доњем делу посуде неуједначено је окер, односно црвене боје, па се црвена појављује у готово вертикалном положају на очуваном делу фрагмента. С друге стране, посуде на Т. I/2 и II/1 показују већу вештину у контроли услова печења. Посуда на Т. I/2 је црне боје до њеног најистуренијег дела, испод кога се налази појас (дебљине приближно 1 cm) окер боје, а на трбуху је црвена. Маргине између различитих зона су јасно раздвојене, без постепеног преласка једне у другу боју, и правилно хоризонталне. Слично је и са посудом на Т. II/1. Иако се ради о доњем делу рецепијента пехара, видљиво је да се црни појас пружа далеко испод рамена, до доњег дела посуде, али је танка окер трака релативно уједначене висине (поново приближно 1 cm), а маргине које раздвајају зоне различитих боја су јасне и без „претапања”.

ДОДАТНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ И ТРАГОВИ ОБЛИКОВАЊА

На триколорним посудама недостају трагови употребе: њихове спољне и унутрашње површине су зачуђујуће очуване, без икаквих трагова механичких (зареза, бразди, трагова хабања) или других оштећења (љуспања површине услед деловања хемијских процеса унутар садржаја посуде, као и трагова излагања ватри), осим благе абразије са спољне стране дна посуде на Т. I/3b, што је уобичајена врста оштећења на зделама и настаје као последица њиховог честог коришћења (упор. Vuković 2017a: 156–157). С друге стране, на посудама с Чукара констатоване су различите, намерно изведене интервенције, које се могу поделити у две групе: преправке и поправке.

Посуда на Т. II/1 представља доњи део рецепијента пехара на нози. Њено дно је са спољне стране потпуно заравњено, али се овде не ради о абразији насталој током употребе. Цела површина је уједначено заравњена: минералне примесе нису издигнуте у односу на глинено тело, већ су такође заравњене, што указује на употребу абразива веће тврдоће од керамике, вероватно неког абразивног каменог оруђа (упор. Вуковић 2017), а цело дно представља зону на којој је континуирано понављан абразивни процес (Schiffer and Skibo 1989). Првобитна површина потпуно је уклоњена, тако да је видљив пресек посуде, на основу кога се могу извести значајне опсервације. Прво, он показује начин печења, односно присуство црвене спољне зоне с нејасном маргином у односу на унутрашњу, уједначено сиву, што указује на оксидационо печење (Rye 1981: 116). Друго, на површини дна видљиви су трагови поступка обликовања. У центру се јасно издваја централни „ваљак“ (Т. II/1a), а око

Т. II 1) Триколорни пехар са заравњеном ногом: централни „ваљак“ у процесу обликовања (а), слој којим је централни ваљак обложен (б); 2) фрагмент заравњене ного пехара: изглед заравњене ного (а), одвојено изведени делови у процесу обликовања (с-е), хоризонтални слој којим је реципијент спојен с ногом (г), мали комади сировине којима су додатно ојачана ризична места на споју ного и реципијента (ф); 3) нога пехара с накнадно пробијеном перфорацијом; 4) фрагмент ного пехара с траговима обликовања; 5) нога пехара с накнадно пробијеном перфорацијом
(фото: Р. Драшковић, цртеж и обрада: С. Живановић и А. Суботић)

Pl. II 1) Tricolored goblet with flattened foot: central 'cylinder' in the process of modeling (a), layer covering the central cylinder (b); 2) fragment of flattened goblet foot: flattened foot (a), separately modeled pieces in the process of manufacture (c-e), horizontal layer joining vessel body and foot (g), small pieces of raw material used for additional reinforcing risky spots at the junction of foot and body (f); 3) goblet foot with perforation pierced after firing
4) fragment of goblet foot with traces of modeling; 5) goblet foot with perforation pierced after firing (photo: R. Drašković, drawing: S. Živanović and A. Subotić)

њего се налази други слој, којим је он обложен (Т. II/1b). Ти трагови јасно потврђују да се овде ради о посуди на нози, која је поломљена, а затим изравната. О обликовању пехара на нози засад нема довољно података, али се може претпоставити да су рецепијент-здела и нога одвојено моделовани и спајани пошто су делимично просушени, о чему сведочи фрагмент једне друге стопе винчанског пехара са истог локалитета, на коме се управо види спој зделе и ноге (Т. II/4). Управо разлика у степену влажности више различитих, одвојено обликованих делова посуда омогућава да се њихови спојеви јасно виде на преломима, што омогућава реконструкцију корака у поступку обликовања. Према анализама обликовања пехара на стопи из времена касног неолита и енеолита са Тордоша и Петрештија, утврђено је да је у појединачно обликоване делове, на местима будућег споја, утискиван текстил или нека друга врста плетене структуре, како би се обезбедила рељефна површина која би омогућила лакше приањање делова и смањила ризик од њиховог одвајања и пуцања током печења (Mazăre 2011). На пехарима из Павловца, међутим, нема потврда такве праксе, посебно имајући у виду да је нога овог примерка поломљена знатно испод те зоне.

Фрагмент ноге на Т. II/2 показује сличности са интервенцијама на претходно описаном пехару: заравњен је на исти начин, коришћењем неке абразивне алатке, вероватно од камена (Т. II/2a). На прелому овог фрагмента се, међутим, могу видети и трагови спајања рецепијента са стопом. Видљива су најмање три одвојено обликована дела (Т. II/2c–e) на самој стопи, која вероватно представљају „централни“ ваљак и слојеве који га обавијају². Они су спојени с претходно обликованим рецепијентом са потпуно равним дном, што се види као јасно издвојен хоризонтални слој (Т. II/2g). Могуће је да су после спајања тих делова додавани и притискани мали комади сировине, како би још више ојачали и спојили ова ризична места (Т. II/2f).

Поправке посуда констатоване су на два фрагмента доњих делова ногу пехара (Т. II/3, 5), с глачаним премазом са спољне, црвене стране и црном унутрашњом површином, на којој се виде трагови алатке у поступку равнања површине. У оба случаја, ради се о перфорацијама изведеним после печења, непосредно изнад обода ноге. На примерку на Т. II/3 види се да је перфорација пробијена са спољне стране, о чему сведоче искрзане ивице перфорације, док на другом примерку (Т. II/5) таква оштећења недостају. Овакве интервенције обично се повезују са поправком посуда, како би се, провлачењем неке нити, два поломљена комада спојила.

Један фрагмент ноге пехара се од претходно описаних посуда издваја у неколико важних карактеристика (Т. I/4). Реч је о несумњиво винчанском пехару, о чему сведочи црвена спољна и црна унутрашња површина. Његова фактура се, међутим, од њих разликује. Док су остале посуде рађене у релативно финој фактури, без макроскопски видљивих крупних органских примеса, чини се да су оне овде присутне, што се још јасније види и на прелому,

2 Према анализи техника обликовања фигурина, које је обавио аутор овог рада, стубасте фигурине су обликоване на исти начин као и стопе пехара: један централни ваљак је даље обавијан једним или више слојева глине.

који показује црно језгро. Овде би могло да се ради о технолошком хибриду, у коме су спојене две неолитске традиције – старчевачка и винчанска. Такви случајеви – мешавине различитих технолошких традиција, већ су констатовани на Чукару (Vuković 2017b). На овом примерку такође је видљива и једна накнадна интервенција, али се овде не ради ни о преправци, нити о поправци посуде, већ пре о промени њене намене. Наиме, на дну реципијента пробијена је рупа пречника приближно 1 cm, по свој прилици са његове унутрашње стране. У овом случају није вероватно да се ради о „истрошености“ посуде која је последица честе манипулације или агресивног деловања њеног киселог садржаја, имајући у виду недостатак других трагова употребе који би потврдили такву могућност. Ивице рупе нису искрзане, већ пре заобљене, што би указивало на могућност деловања воде или неке друге течности. Стопе с тек започетом перфорацијом или потпуно пробушене познате су са више старчевачких локалитета (Karmanski 2005: Т. CXI/1). Штавише, једна таква стопа, која је припадала здели с црносликаним украсом, пронађена је и на Чукару (Vuković 2018b).

ДИСКУСИЈА: *BLACK-TOPPED* ПОСУДЕ КАО ПОСУДЕ ПОСЕБНЕ НАМЕНЕ

Поправке и преправке керамичких посуда досад нису нарочито скретале пажњу истраживача (упор. Вуковић 2017). Разматрање учесталости и изгледа преправки и поправки на различитим керамичким класама, међутим, може да укаже на значај и начин употребе појединих врста посуда. Најчешћи регистровани начини поправки на керамичким асемблажима широког хронолошког распона огледају се у присуству наспрамно постављених перфорација дуж прелома, који су касније повезивани неком нити, узицом или канапом, а у каснијим периодима и металном жицом (Dooijes and Nieuwenhuysе 2009; Vuković 2017a: 179–180). У случају праисторијских асемблажа је физичко-хемијским анализама утврђено и аплицирање неког везивног средства на прелом – на пример смоле (Urem-Kotsou et al. 2002).³ Бушење „рупица за поправку“ (*repair holes*) регистровано је на винчанским пехарима још од најранијих истраживања. Већ је Милоје Васић на ископавањима у Винчи препознао овакву праксу, пронашавши фрагменте стопа са перфорацијама који се спајају: наспрамно постављене перфорације на поломљеним фрагментима објаснио је такође као поправке, истичући да је то „доказ о скупocenости ове врсте посуђа“ (Васић 1936b: 18, сл. 32).⁴ Обично се сматра да поправке посуда бушењем перфорација донекле могу да измене њихову првобитну функцију. То је разумљиво уколико се ради о поправкама реципијента јер би, у случају да није коришћено и неко везивно средство, могло да дође до проливања садржаја. Интервенције на ногама пехара, међутим, не би морале да услове промену намене посуде јер се не ради о оном делу посуде који запрема неки садржај.

3 Смола је на Макријалосу детектована управо на *black-topped* посуди.

4 Он је ту алудирао на егејско порекло посуде, односно, могуће, на импорт.

Стога интервенције нису биле условљене строго функционалним захтевима, а то може указивати на неку другачију, не строго утилитарну намену пехара на нози. Присуство рупица за поправку је, осим у Винчи, регистровано и на *black-topped* посудама грчког касног неолита – на Макријалосу (Hitsiou 2003: 82) и на локалитету Китрини Лимни у западној Македонији (Kalogirou 1994). И на њима се истиче одсуство других трагова употребе, па се претпоставља да су оне биле високо цењене. На исти начин се могу објаснити и поправке изведене равнањем дна.

У покушају разјашњења разлога због кога су винчанске триколорне посуде поправљане и преправљане, потребно је размотрити концепт „вредности“ материјалне културе у прошлости. Она се може поделити на четири категорије: техноичка, односно утилитарна, социотехничка, односно социјална, идеотехничка, односно асоцијативна, или симболичка и естетска (Senior 1995: 93–94; упор: Binford 1962; Schiffer and Skibo 1987). Када је у питању керамика, концепт вредности се може размотрити анализом трагова поправки посуђа, које се најчешће повезују са неуједначеним стопама ломљења и замене (Vuković 2017a: 177–178). Другим речима, посуда се мора поправљати уколико је нова недоступна. С друге стране, према малобројним анализама (Dooijes and Nieuwenhuys 2009; Senior 1995), статистички се најчешће поправљају посуде које имају посебан значај за њене кориснике, и то су углавном луксузно украшене посуде, коришћене у посебним приликама. Зато је потребно размотрити какву су вредност *black-topped* посуде могле имати. Редукционо печење, познато је, знатно утиче на физичке особине керамике и побољшава их: њиме се постижу већа тврдоћа и чврстоћа посуда и смањује њихова порозност (Bronitsky 1986). *Black-topped* посуде, међутим, производе се паралелно са керамиком у потпуности печеном у редукционим условима. Посуде са пожељним утилитарним карактеристикама већ се широко производе и доступне су свим члановима заједнице. У том погледу, важно је истаћи и то да се код повећања обима производње увек иде ка поједностављивању процеса израде, како би се израдио већи број посуда у јединици времена, што је једна од карактеристика појаве специјализације заната (Rice 1981; Vuković 2013; Vuković 2017a: 198–202). Сложеност процедуре добијања полихромије, било да се ради о накнадној редукцији или комбинованом печењу како би се редуковала само унутрашња страна рецепијента, стога је потпуно непотребна уколико је једина вредност коју такве посуде имају само функционална, односно утилитарна.

Један од разлога за поправке посуда свакако је и захтевни производни процес, због кога одређена врста посуда није увек лако доступна. Имајући у виду да је неолитска производња, по свој прилици, била сезонска, тј. није се одвијала током целе године, сасвим је разумљиво да је у неким тренуцима постојао „дефицит“ у прибављању нових посуда (упор. Вуковић 2017). С друге стране, технологија печења *black-topped* посуда одступа од уобичајене. Било да се ради о печењу у истовремено оксидационим и редукционим условима или о накнадној редукцији, којом се процес печења усложњава за још један додатни корак, извођење полихромног ефекта веома је захтевно и подразумева поседовање посебног знања и вештине мајстора, па се може претпоставити да су

их израђивали само искусни мајстори. Иако примерци са Чукара показују да није на свим посудама подједнако успешно постигнуто јасно одвајање зона различитих боја, укупан утисак полихромije, допуњен сјајним спољним површинама, свакако је постигнут. Треба додати и то да су тробојне посуде на винчанским локалитетима, па и на Чукару, присутне у веома малим количинама, што додатно указује не само на њихову ограничену производњу⁵ већ и на могућност да се оне израђују само у посебним приликама. Њихов мали број даље упућује и на могућност да оне нису биле доступне свим члановима заједнице, односно сваком домаћинству.

Све ове опсервације упућују на то да *black-topped* посуде нису поправљане из строго функционалних разлога, већ да су имале неку другу, вероватно симболичку намену, која нам још увек измиче. *Black-topped* керамика из Египта, Судана и још удаљенијих делова света (Индија) најчешће потиче из фунерарних контекста. Присуство две боје – црне и црвене на *black-topped* керамици ранодинастичког Египта тумачи се као супротстављање два принципа: хаоса, пустоши и смрти, које симболизује црвена, и плодности и васкрснућа, представљених црном бојом (Sowada 1999). Контекст полихромних посуда на неолитским локалитетима Балкана, међутим, не може помоћи у интерпретацији њихове намене, поготово на винчанским локалитетима. Нажалост, за ретке публиковане примерке најчешће нема података о њиховом контексту јер се обично разматрају у оквиру целокупног керамичког асемблажа.⁶ Један од инструктивних примера свакако представља јама с Беловода, у којој се *black-topped* керамика, уз друге врсте винчанске, јавља заједно са старчевачком керамиком (Шљивар и др. 2015). Тај контекст представља пример тзв. мешаних асемблажа и свакако указује на мешање две неолитске традиције у процесу неолитске транзиције (упор. Vuković 2015; Vuković 2017b) али, нажалост, не расветљава намену тробојних посуда. Примерци са Чукара, као што је већ речено, углавном потичу или из поремећених површинских слојева или из секундарних контекста - (отпадних) јама.

ЗАКЉУЧАК

Тробојне винчанске посуде, иако познате с низа локалитета, досад нису скретале већу пажњу истраживача и посматране су само као део асемблажа, без увида у њихов контекст и разматрања њихове намене. Примерци са Чукара показују да су на овим посудама вршене преправке и поправке како би им се обезбедила продужена употреба. Имајући у виду њихове мале количине у укупном асемблажу, као и одсуство трагова употребе и захтеван технолошки процес, пре свега печења, оне су сасвим сигурно имале неку посебну, вероватно симболичку намену. Да ли се ради о престижним, статусним или предметима повезаним с неким ритуалним праксама, још увек остаје нејасно.

5 Процењује се да су печене само 1-2 посуде у једној серији (Bonga 2013).

6 Управо због тога недостају и квантитативни подаци, односно подаци о бројаној заступљености *black-topped* у односу на друге врсте керамике.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Binford, L. 1962

Archaeology as Anthropology, *American Antiquity* 28 (2): 217–225.

Bintintan, A. and Gligor, M. 2018

Pottery kiln: A technological approach to Early Eneolithic black-topped production in Transylvania, *Studia Antiqua et Archaeologica* 22 (1): 5–18.

Bonga, L. A. 2013

Late Neolithic Pottery from Mainland Greece, ca. 5,300-4,300 B.C., PhD thesis, The Temple University, Philadelphia.

Bronitsky, G. 1986

The Use of Materials Science Techniques in the Study of Pottery Construction and Use, in: *Advances in archaeological method and theory*, vol. 9, M. B. Cchiffer, ed., New York: Academic Press, 209–276.

Brown, G. H. 1967

Prehistoric Pottery from the Antitaurus, *Anatolian Studies* 17: 123–164.

Budka, J. 2007

Documentation and excavation of dome and crevice graves in Kirbekan, in: *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Berlin, 4-6 August 2005 (Meroitica 23)*, C. Näser and M. Lange, eds., Wiesbaden: Harrassowitz, 73–90.

Vajsov, I. 2007

Promachon-Topolnica: A typology of painted decorations and its use as a chronological marker, in: *The Struma/Strymon river valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kius-tendil-Blagoevgrad, Serres-Amhipolis, 27.09.-01.10.2004.*, H. Todorova, M. Stefanovich and G. Ivanov, eds., Sofia: Gerda Henkel Stiftung, 79–120.

Васић, М. 1936а

Преисторијска Винча II, Београд: Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Југославије.

Васић, М. 1936б

Преисторијска Винча III, Београд: Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Југославије.

Vuković, J. 2013

Deskripcija nasuprot interpretaciji: odnos tradicionalne i savremene arheologije prema problemu impreso-barbotin ranog neolita, *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 657–679.

Vuković, J. 2015

Izgubljeni u tranziciji: problem prelaza ranog/srednjeg u kasni neolit centralnog Balkana u jugoslovenskoj/srpskoj arheologiji druge polovine XX veka, *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 652–673.

Вуковић, Ј. 2017

Поправке и продужена употреба керамичких посуда: пример раненеолитске зделе с Ковачких њива, *Зборник Народној музеја* (Београд) 23-1: 123–133.

Vuković, J. 2017a

Studije keramike: teorija i metodologija u analizama grnčarije u arheologiji, Beograd: Zavod za udžbenike.

Vuković, J. 2017b

Erasing boundaries or changing identities? The transition from Early/Middle to Late Neolithic, new evidence from Southern Serbia, in: *Balkan dialogues: Negotiating Identity between Prehistory and the Present*, M. Gori and M. Ivanova, eds., London: Routledge, 240–253.

Vuković, J. 2018a

Late Neolithic Vinča pottery firing procedure: Reconstruction of Neolithic technology through experiment, *Opuscula Archaeologica* 39/40: 25–35.

Vuković, J. 2018b

Neolithic painted pottery: A Case study from Pavlovac-Čukar, Southern Serbia, in: *From Crafts to Art: Ceramics. Technology, decor, style* (International Academic Research Conference, St. Petersburg, 22-25 May 2018), abstracts, Sankt Petersburg: Saint Petersburg Stieglitz State Academy of Art and Design, State Hermitage Museum, Institute of History of Material Culture RAS, 29–30.

Вуковић, Ј. 2019

Поправке и преправке: винчанске тробојне посуде као израз вредности, у: *Српско археолошко друштво, 42. скупштина и годишњи скуп, Неготин, 30. мај – 1. јун 2019. године, Програм извештаја и ајстракција*, Неготин: Српско археолошко друштво, Музеј Крајине Неготин, 116.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, ur. A. Benac, Sarajevo: Svijetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 79–212.

Dooijes, R. and Nieuwenheyse, O. 2009

Ancient repairs in archaeological research: a Near Eastern perspective, in: *Holding It All Together: Ancient and Modern Approaches to Joining, Repair and Consolidation*, J. Ambers et al., eds., London: Archetype Publications, 8–12.

Edwards, D. 2004

The Nubian Past. An Archaeology of Sudan, London: Routledge.

Игњатовић, М. 2008

Каталог, у: *Винча – праисторијска мейројола*, ур. Д. Николић, Београд: Филозофски факултет, Народни музеј, Музеј града Београда и Галерија САНУ, 203–277.

Kalogirou, A. 1994

Production and consumption of pottery in Kitrini Limni, West Macedonia, Greece, 4500 B.C.-3500 B.C., PhD thesis, Indiana University.

Karmanski, S. 2005

Donja Branjevina: A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia), Trieste: Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli - Venezia Giulia, Quaderno 10.

Kona Dey, S. 2003

Black and Red Ware: A Metrical Analysis of Two Different Cultures (Chalcolithic Culture and Megalithic Culture of India), *Anthropologist* 5 (2): 131–136.

Koukouli-Chryssanthaki, H. and Papadopoulos, S. 2016

The island of Thasos from the Neolithic to the Early Bronze Age. Excavation data and absolute dates, in: *The human face of radiocarbon*, Z. Tsirtsoni, ed., Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 339–358.

Mazăre, P. 2011

Textiles and pottery: Insights into Neolithic and Cooper Age pottery manufacturing techniques from Romania, *Archaeological textiles newsletter* 53: 28–34.

Pietrie, F. 1920

Prehistoric Egypt, London: British School of Archaeology in Egypt, University College and Bernard Quaritch.

Pietrie, F. 1921

Corpus of Prehistoric pottery and palettes, London: British School of Archaeology in Egypt, University College, Constable & co., Ltd, and Bernard Quaritch.

Rice, P. 1981

Evolution of Specialized Pottery Production: A Trial Model, *Current Anthropology* 22 (3): 219–240.

Rye, O. S. 1981

Pottery Technology, Washington DC: Taraxacum.

Senior, L. M. 1995

The Estimation of Prehistoric Values: Cracked Pot Ideas in Archaeology, in: *Expanding Archaeology*, J. M. Skibo, W. H. Walker and A. E. Nielsen, eds., Salt Lake City: University of Utah Press, 92–110.

Spataro, M. 2018

Origins of specialization: The ceramic chaîne opératoire and technological take-off at Vinča-Belo Brdo, Serbia, *Oxford Journal of Archaeology* 37 (11): 1–19.

Sowada, K. 1994

Late Predynastic Egyptian Black-topped Ware. A study in Ceramic Specialisation and Chronology, in: *Proceedings of the International Ceramic Conference*

ence *Austceram* 94, 25-27 July 1994, Sydney, Australia, C.C. Sorrel and A.J. Ruys, eds., Sydney: Australasian Ceramic Society, 34–39.

Sowada, K. 1999

Black-Topped Ware in Early Dynastic Contexts, *The Journal of Egyptian Archaeology* 85: 85–102.

Schiffer, M. B. and Skibo, J. M. 1987

Theory and Experiment in the Study of Technological Change, *Current Anthropology* 28 (5): 595–622.

Schiffer, M. B. and Skibo, J. M. 1989

A Provisional Theory of Ceramic Abrasion, *American Anthropologist* 91 (1): 101–115.

Тодорова, Х. и Вайсов, И. 1993

Новокаменната епоха в България, София: Издателство наука и изкуство.

Urem-Kotsou, D. et al. 2002

Birch-tar at Neolithic Makryialos, Greece, *Antiquity* 76: 962–967.

Frankel, D. and Webb, J. M. 2012

Pottery production and distribution in prehistoric Bronze Age Cyprus. An application of pXRF analysis, *Journal of Archaeological Science* 39: 1380–1387.

Hendrickx, S., Friedman, R. and Loyens, F. 2000

Experimental Archaeology concerning Black-Topped Pottery from Ancient Egypt and the Sudan, *Cahiers de le Céramique Egyptienne* 6: 171–187.

Hitsiou, E. 2003

Production and Circulation of the Late Neolithic Pottery from Makrygialos (Phase II), Macedonia, Northern Greece, PhD thesis, The University of Sheffield.

Childe, G. V. 1930

New Views on the Relations of the Aegean and the North Balkans, *The Journal of Hellenic Studies* 50 (2): 255–262.

Шљивар, Д., Живковић, Ј. и Свилар, М. 2015

Беловоде, сонда XV: прилози стратиграфији винчанске културе, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22-1: 9–27.

TRICOLORED VINČA VESSELS FROM THE SITE OF PAVLOVAC-ČUKAR: TECHNOLOGY OF MANUFACTURE AND FUNCTION

SUMMARY

Tricolored Vinča vessels mostly pedestal goblets are well-known since the earliest excavations at Vinča. However, the *black-topped* technique of pottery decoration is not associated exclusively to the Late Neolithic pottery in the Central Balkans but it is rather cross-cultural phenomenon spreading from the pre-dynastic Egypt to as far as prehistoric India. In this paper eight fragments of tricolored vessels discovered in the course of rescue archaeological excavations conducted in the process of motorway E-75 (Corridor 10) construction at the site Pavlovac near Vranje in 2011 are examined.

Traces of use were not encountered on the tricolored vessels but various deliberately made interventions were noticed. They could be divided in two groups: remodeling and repairs. Alterations were noticed on two specimens where base of the vessel, i.e., pedestal of the goblet was flattened probably using some abrasive stone tool. Repairs are represented by perforations on two fragments of vessel feet in order to join two broken fragments by pulling through some thread or the like. One fragment of the goblet foot stands out among other specimens. It could be identified as technological hybrid joining two Neolithic traditions – Starčevo and Vinča traits. Additional intervention by piercing the hole in the vessel base was probably an attempt to change the purpose of the vessel.

In an attempt to explain the reasons why Vinča tricolored vessels had been remodeled and repaired it is necessary to examine the concept of 'value' of the material culture in the past. The firing procedure of pottery with polychrome surface is very complex. Bearing in mind that completely reduced vessels were widely produced and available, the firing sequence of intentional blackening of the vessels fired in oxidizing atmosphere or combined firing of pottery in order to reduce only the interiors of the pots was completely unnecessary, so functional or utilitarian value of black-topped pots should be rejected. Tricolored vessels were discovered in very small quantities at the Vinča sites and also at Čukar, and that additionally suggests not only their limited production but also the possibility that they had been produced only in special circumstances and by skillful and experienced potters. Their small number also indicates the possibility that they were not available to all members of the community, that is, to every household. Therefore, it should be assumed that they were the special purpose vessels manufactured in small quantity and not widely available, but it is still unclear whether they were prestigious or status objects or objects related to some ritual practices.

Душко Д. ШЉИВАР
Београд

БЕЛОВОДЕ, ПЛОЧНИК: РЕТКИ ОБЛИЦИ ВИНЧАНСКЕ АНТРОПОМОРФНЕ ПЛАСТИКЕ

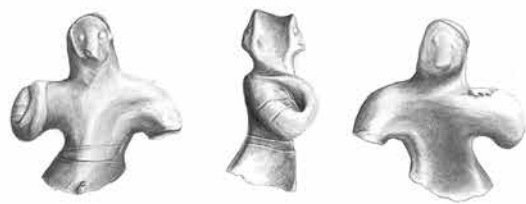
Апстракт: Антропоморфна пластика винчанске културе разматрана је и публикована у радовима многих аутора. Предложене су различите стилско-типолошке схеме и позиционирање у одговарајуће фазе ове културе. Анализе су обухватиле скоро све аспекте живота винчанских заједница, од социо-културних, преко симболичких до ритуално-магијских значења ове велике групе налаза. Целовито и уједначено решење још није извесно. Неколико фигурина са налазишта Беловоде и Плочник су нови прилози овим напорима, превасходно ради допуњавања репертоара ових интригантних винчанских налаза, како би се у будућим расправама дошло до њиховог задовољавајућег тумачења.

Кључне речи: винчанска култура, неолит, Беловоде, Плочник, антропоморфна пластика

Велики број винчанских налаза приписан је „култним и ритуалним“ категоријама, чији знатан део чини антропоморфна пластика. Она је налажена на свим локалитетима ове културе, у различитим контекстима и различитог степена очуваности.

Фигурине представљене у овом раду требало би да употпуне репертоар винчанске антропоморфне пластике и да, на неки начин, прошире расправу о њеној функцији. Три налаза (Т. I/1, 2, 3) су уникатни примерци, за које у доступној литератури нисмо успели да нађемо аналогije. Први (Т. I/1) је случајно нађен 2013. године, у девастираном профилу плочничког насеља. Стратиграфски, у питању је градачка фаза винчанске¹ културе, а ¹⁴С датум показује да припада времену 5040–4840 cal. BC (Borić 2009: Т. 3). Очуван је торзо фигу-

1 Илустрације су израдили Славица Марковић и Саша Живановић.

1

2

3

4

5

6

рине, са главом на којој су, у класичном винчанском маниру, моделована два лица. Својим изгледом формално асоцира на представе Јануса али, наравно, без било каквих симболичних или култних аналогја са овим римским божанством. Интригантан детаљ на овој фигурини је положај једне руке која је савијена у лакту, са шаком положеном на раме. Делови прстију су видљиви и на леђима. Друга рука је поломљена испод рамена и не може се утврдити њен положај. Може се само претпоставити да је имала истоветан положај, што упућује на неки вид адорације. Изгледа да је примарна страна фигурине она на којој је приказан појас са две урезане линије, као и гривна на надлактици очуване руке. Та страна је боље моделована и вероватно чешће излагана приликом ритуалних радњи. Извесно је да представа указује на неке сложеније ритуалне или симболичке аспекте човека из винчанске епохе!

Друге две фигурине су до сада такође биле непознате у винчанској антропоморфној пластици. Нађене су на Беловодама, у сонди XVII, која је ископавана 2012. године, једна (Т. I/2) у 12, а друга (Т. I/3) у 15. откопном слоју. Према овој стратиграфској позицији, у питању је исти културни хоризонт. Обе фигурине су опредељене у фазу Беловоде Ц, а према релативној хронологији М. Гарашанина, у фазу Винча–Тордош IIб (Garašanin 1997: 19). Типолошки, припадају седећим фигуринама, са делом очуваног трупа и ногу. Два детаља их чине интригантним. Први је да су ноге обе фигурине савијене и прекрштене у коленима, са асоцијацијом на позу лотосовог цвета! Други детаљ указује на то да је у питању пар мушкарца и жене. Примерак на Т. I/3 има очуван и делом оштећен мушки полни атрибут. У односу на представе жена, фигурине са мушким полним одликама су малобројне. У стручној литератури су издвојене три групе оваквих представа: фигурине мушкарца стојећег или стубастог типа, затим, малобројније, дефинисане као хермафродити, и сасвим ретке, оне синкретичког карактера, са главом животиње (јарца или козорога) и трупом мушкарца.

Фигурина која припада последњем наведеном облику нађена је на Плочнику 2013. године, у сонди XXIV (Т. I/4). Стратиграфска позиција, 15. откопни слој, опредељује је у старију фазу винчанске културе на Плочнику, у Винча–Тордош IIб (Garašanin 1997: 19). Овај тип фигурина забележен је и у најстаријој фази, судећи по налазима са два локалитета ове културе. Први је нађен на Фафосу код Косовске Митровице, који је М. Гарашанин определио у фазу Вична–Тордош I (Garašanin 1979: 197, Т. XXXI, 5a/b). Други примерак потиче са Беловода, из затворене целине, јаме, која је опредељена у фазу Беловоде А, тј. у најстарију фазу винчанске културе (Шљивар, Живковић и Свилар 2015: 13, сл. 8). Међутим, налаз из Ахилејона у Тесалији (Грчка) демантује ове конвенционалне ставове. На њему је, у истом маниру, приказана женска особа, са јасним полним одликама (Bailey 2005: 160, fig. 7.7). Ритуално-магијски контекст винчанских фигурина оба пола је у домену претпоставки, а најближа истини је теза о вези са природом и неком виду култа плодности.

Остала два примерка са табле I такође представљају ретке облике антропоморфне пластике у оквиру винчанске културе. Први је фигурина стојећег типа (Т. I/5), нађена на Беловодама 2010. године, у сонди XV, у 6. откопном

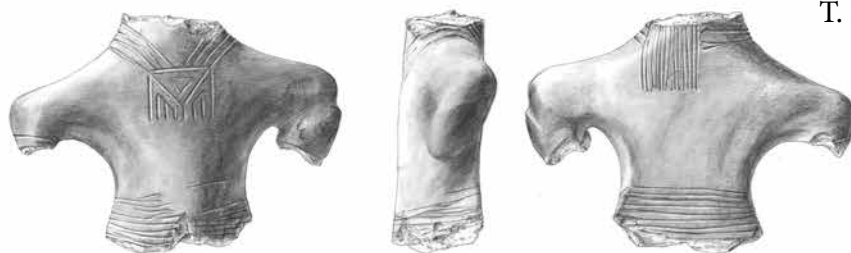
слоју. Специфичност њене израде чини правилан овални отвор између бутина, од доњег дела стомака до колена. Од осталих детаља се назире појас приказан густо урезаним линијама. Још две фрагментоване фигурине овог типа су нађене на овом локалитету. Да ли такав изглед сугерише пол фигурине или има неко сасвим другачије значење, не може се поуздано утврдити. Следећа фигурина је такође ретка у винчанској антропоморфној пластици (Т. I/6). Нађена је на Беловодама 2013. године, у сонди XVIII, у 5. откопном слоју. У питању је половина доњег дела седеће фигурине. Очувана је једна нога од колена до стопала, на коме су урезаним цртицама назначени прсти. Леђа су повијена и чини се да се фигурина грудима наслања на колена. Доњи део леђа је раван и сигурно је била постављана на земљу или другу равну подлогу. Положај главе и руку помогао би да се установи цела композиција, можда адорантска поза, а можда и нека друга која симболизује одређену ситуацију из свакодневног живота. Према стратиграфским позицијама, оба налаза су опредељена у градачку фазу винчанске културе, у Беловоде Д.

Цела фигурина овог типа, у очигледно адорантској пози, нађена је на локалитету Медведњак код Смедеревске Паланке (Šošić, Škočko i Đurđević 2015: kat. br. 117). Неколико других фигурина има природнији положај. Две су са локалитета Чернавода у Бугарској. Једна од њих је названа *мислилац* и приказује особу мушког пола, а друга је седећа женска фигурина (Bailey 2005: 45, fig. 3.1). Седећа женска фигурина нађена је и на локалитету Тирпешти у Румунији (Bailey 2005: 93, fig. 5.5). Примерци овог типа нису чести, али су заступљени у скоро свим неолитским културама југоисточне Европе. Ретки су и у винчанској култури, у којој су знатно бројније седеће фигурине на престолу или клупи.

Два су разлога пресудила у избору следеће групе фигурина, које су илустроване на Т. II и Т. III/1, 2. Први је специфична орнаментика која посредно, али јасно указује на један од технолошких аспеката винчанске културе. У питању је металургија бакра, уз три важне напомене. Најпре, ова орнаментика је карактеристична за ареал винчанске културе, где се бројем налаза истиче неколико локалитета: Беловоде, Плочник, Винча. Затим, изглед и моделација орнамената сугерише на то да су у питању имитације оригиналних украса од бакра, које су развили и уобличио винчански металурзи и занатлије. Последњи и најважнији аспект ових налаза је хронолошки оквир у коме се јављају на налазиштима Беловоде и Плочник. Фигурине приказане на Т. II и Т. III/1, 2 припадају старијим етапама винчанске културе, од Винче–Тордош I до градачке фазе.

Осим орнаментике, треба истаћи и квалитет израде фигурина, посебно оних на Т. III/1, 2, који указује на високе естетске и уметничке домете винчанских мајстора.

Орнаментални мотиви који су видљиви на овој групи фигурина дозвољавају да се издвоји неколико типова украса/накита. Први је приказан на делу трупа стојеће фигурине (Т. II/1). Урезаним орнаментом је представљен доста широк појас, а око врата огрлица. Најинтересантнији детаљ, у истој техници, налази се на грудима. Ту је изведен правоугаони мотив рашчлањен урезаним цртицама, који виси на крајевима огрлице. Његов изглед несумњиво асоцира

1

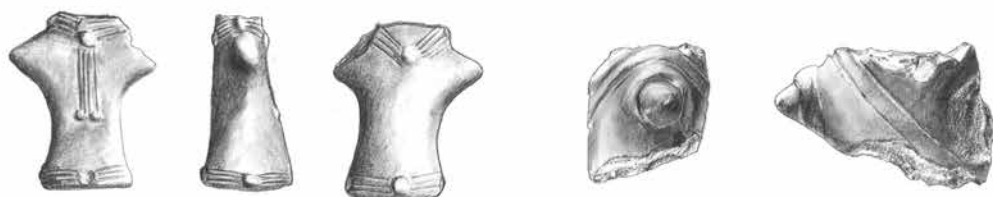
0 5cm

2

0 5cm

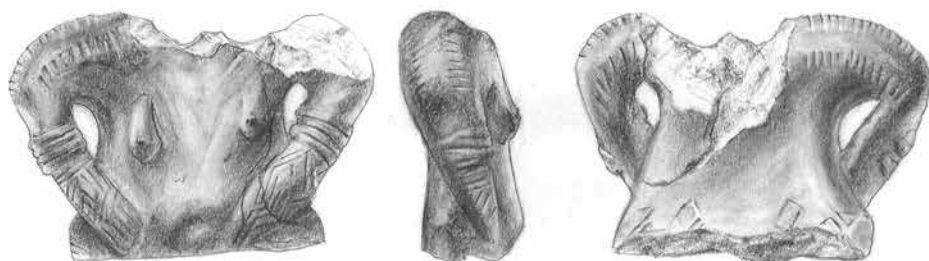
3

4

0 5cm

5

0 5cm

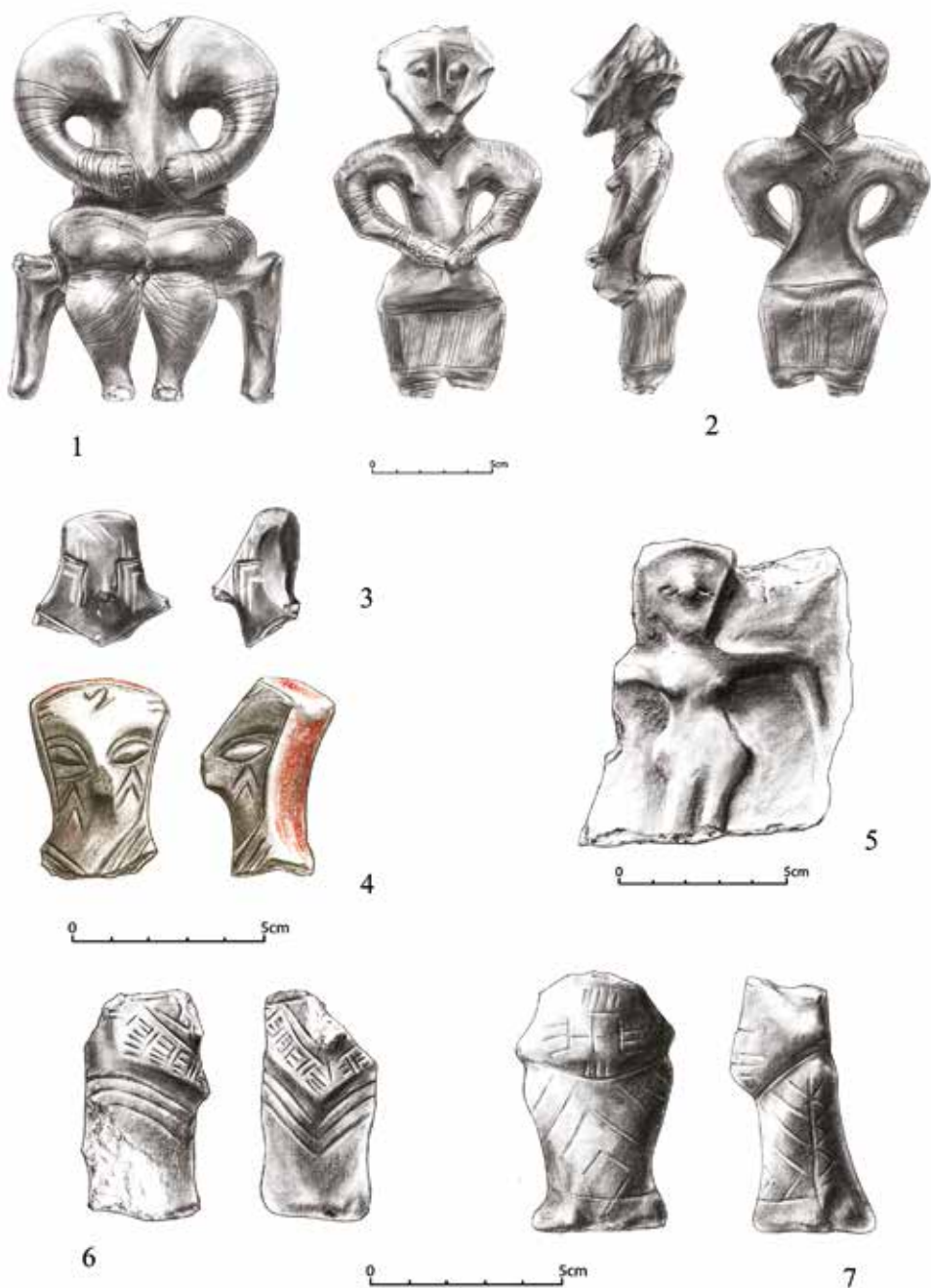
6

на део украса израђеног од метала, односно бакра. Фигурина је нађена на Беловодама 2013. године, у сонди XVIII, у 5. откопном слоју. То је културни хоризонт који одговара градачкој фази винчанске културе, Беловодама Д.

Следећа три примерка (Т. II/2, 3, 4) имају идентичне орнаменте, различито компоноване, што указује на неколико облика оригиналних модела накита, који су затим репродуковани на фигуринама. На све три стојеће фигурине урезани су појас и огрлица око врата. Ови детаљи су додатно обогачени кружним апликацијама, као имитацијама металних предложака. Разлика на прве две фигурине (Т. II/2, 3) се огледа само у броју и величини апликација моделованих око врата и на појасу. Трећа фигурина је украшена у истом маниру као и две претходне (Т. II/4), осим што се на предњој страни, од апликације окачене на огрлицу пружају четири нити на којима висе два мала кружна украса. Оваква орнаментика извесно показује да су у питању имитације оригиналног накита познатог у винчанском фолклору. Сигурно је да ови модни детаљи указују и на посебан или виши социјални статус жена/девојака одевених у овакве ношње. Прве две фигурине (Т. II/2, 3) нађене су на Беловодама 2013. године, у сонди XVIII, у 12. откопном слоју. Трећа фигурина (Т. II/4) је са истог локалитета, а нађена је 2010. године, у сонди XV, у 15. откопном слоју. Стратиграфска позиција сва три примерка одговара фази Беловоде Ц или фази Винча–Тордош IIб, према релативној хронологији М. Гарашанина (Garašanin 1997: 19).

Наредне четири фигурине са орнаментиком која имитира оригиналне украсе од бакра потичу са Плочника. Прва је нађена 2013. године, у сонди XXIV, у 12. откопном слоју (Т. II/5). Очуван је мали део трупа са једном купастом изведеном руком, на чијој је надлактици моделована гривна. Стратиграфски слој и део фигурине су опредељени у градачку фазу винчанске културе на плочничком насељу, са апсолутним датумом од 5040–4840 cal. BC (Borić 2009: Т. 3).

Остале три фигурине нађене су 2002. године, у сонди XVI, у 18. откопном слоју, који је према релативној хронологији М. Гарашанина опредељен у фазу Винча–Тордош I (Garašanin 1997: 19). Прва (Т. II/6) представља горњи део трупа са очуваним рукама, чије су шаке положене на доњи део стомака. Обе руке су богато украшене низовима кратких цртица. На обе надлактице се налазе по четири гривне. Интригантан је и изглед обе подлактице. Извесно је да су на њима приказане наруквице израђене од лима, чија је површина украшена комбинованом урезаном орнаментиком. Следећи налаз (Т. III/1) је седећа фигурина на престолу/клупи, којој недостаје глава. Руке су лучно моделоване, са шакама које су наспрамно положене на стомак. Као и код претходног примерка, надлактице и подлактице су украшене урезаним линијама, које асоцирају на већи број гривни на свакој руци. Последњи налаз (Т. III/2) је стојећа фигурина којој недостају потколенице. Руке су нешто оштрије изведене, са шакама које су такође положене на стомак. Осим мале кружне апликације на огрлици испод браде, и овде су техником урезивања моделоване гривне на обе руке, на надлактицама и подлактицама по неколико, али су на делу до шака опет приказане наруквице од лима, чије су површине украшене укрштеним линеарним орнаментима. Накит од бакра је познат из плочничких остава: наруквице, игла и гривна. Гривне су се налазиле на подлактицама инхумираних

покојника у Дивостину и Гомолави. Сви облици ових украса/накита, забележени на фигуринама, нађени су и у остави из Карбуне у Молдавији. Уз велики и различит репертоар бакарних артефаката, ту су откривене многобројне кружне перфориране апликације, гривне са више навоја и наруквице (Сергеев 1963: рис. 3, 4, 11).

Ова група налаза, са орнаментиком за коју сматрамо да имитира металне предлошке, нуди још нека интересантна запажања. Прво се односи на упадљиву разлику украса и накита на фигуринама са Беловода и Плочника, што је недвосмислен доказ о регионалним особеностима које, осим фолклора, нуди и део материјалне продукције винчанске културе. Друго запажање се односи на хронолошки однос ових фигурина. Док су на Беловодама опредељене у градачку фазу, на Плочнику потичу из најстарије фазе винчанске културе. Многи и разноврсни бакарни артефакти дефинишу Плочник као значајан металуршки и трговачки центар, на размеђи важних комуникација неолитског доба.

Орнаментика на неколико приказаних фигурина има несумњива обележја култног и ритуално-магијског карактера. Глава фигурине са Т. III/3 има угласто урезане очи, које прате правилно распоређене линије беле боје. Пронађена је на Плочнику 2013. године, у сонди XXIV, у 25. откопном слоју. Други налаз је такође глава фигурине (Т. III/4), са два интересантна детаља. То су најпре угласти урези испод очију и један на широком челу, а други чине црвено обојено теме, потиљак и део врата. Нађена је на Плочнику 2001. године, у сонди XV, у 25. откопном слоју. Обе су опредељене у најстарију фазу винчанске културе на Плочнику, а њихов изглед недвосмислено указује на магијско-ритуални карактер који су имале. Оваква симболика је присутна и на фрагменту керамичке посуде на којој је рељефно приказана седећа антропоморфна фигурина (Т. III/5). Нађена је на Беловодама 2005. године, у сонди XII, у 18. откопном слоју. Опредељена је у старију фазу овог насеља, у Беловоде Б, или у фазу Винча–Тордош IIа, према релативној хронологији М. Гарашанина (Garašanin 1997: 19). Фрагмент чини део посуде која је сигурно служила за складиштење хране. Према аналогијама са просопоморфним поклопцима, несумњив је апотропејски карактер оваквих представа на посудама. Сличну функцију имају и антропоморфне вазе познате из многих неолитских култура југоисточне Европе, али са другачијом магијско-ритуалном наменом. Специфична функција оваквих посуда, не и ретка, присутна је у погребним ритуалима, у којима су коришћене као урне. На неолитским локалитетима југоисточне Европе забележено је око 80 оваквих посуда са траговима кремације, док је на Балкану откривено шест антропоморфних посуда са остацима инхумираних покојника (Naumov 2008: 97, 98, fig. 10, 11).

Последња два примерка су делови стојећих фигурина. Први (Т. III/6) је нађен на Плочнику 2004. године, у сонди XVII, у 25. откопном слоју, и опредељен је у најстарију фазу плочничког насеља, у Винча–Тордош I, према хронологији М. Гарашанина (Garašanin 1997: 19). Интригантан детаљ на њему је угласто обликован стомак са пластично моделованим појасом, где су, у правилном низу и на једнаким растојањима, урезани знаци. Друга фигурина (Т. III/7) је нађена на Беловодама 2007. године, у сонди XIII, у 5. откопном слоју. Опредељена

је у фазу Беловоде Д, односно у градачку фазу винчанске културе. Њен труп је добро моделован, са наглашеним и заобљеним стомаком на коме је правилно урезан сложенији орнамент, а можда и композиција од више њих. Урезани знаци забележени су на различитим керамичким артефактима винчанске културе, најчешће на посудама, обично на дну, просопоморфним поклопцима, жртвеницима, фигуринама, па чак и на теговима. Конвенционална објашњења су ове урезе тумачила као знаке својине, а последњих деценија поједини аутори износе теорију о винчанском писму! Стручњаци различитих профила, користећи одговарајуће аналогije, сматрају да ови знаци представљају осмишљен систем и да су у питању аутентични симболи говорног језика (Starović 2004: 8; Starović 2005). Треба истаћи да се фрагменти са оваквим урезима јављају у свим фазама и у различитим контекстима винчанске културе. Знаци на фигуринама са Плочника и Беловода су јасни, правилно распоређени, и стога интригантно асоцирају на неки код или смислено симболично значење.

Антропоморфна пластика неолитских култура југоисточне Европе је тема, још увек актуелна, многобројних радова. Истраживања су била усмерена на њене различите аспекте. Конвенционалне теорије о представама Богиње мајке и ритуално-магијском карактеру, аутори млађих генерација доводе у питање (Baily 2005). Међутим, методолошки се и у новијим студијама полази од истих принципа, почев од документовања великог броја фигурина на широким просторима, стилско-типолошких анализа, функционалног детерминисања ових објеката (Feagans 2013; Vaisov 1998), до родних импликација за разумевање неолитских заједница (Mina 2013).

На истим принципима су рађене и анализе винчанске фигуралне пластике. Издвојени су развојни облици фигурина, по фазама ове културе. Детаљно су анализирани сви делови тела: глава, очи, руке, ноге, стеатопигија и гравидитет. Статистички рашчлањене, ове анализе су биле и покушај функционалне детерминације фигурина (Лазих 2015). Њихова типологија са Беловода, узорак од 117 примерака, урађена према конвенционалним поделама, демантовала је развојне стилско-типолошке схеме за поједине фазе винчанске културе (Срејовић 1968; Лазих 2015). Показало се да се поједини облици опредељени у најстарије фазе налазе и у млађим слојевима овог насеља, и обратно (Свилар 2010). Дакле, у обимном и вековном антропоморфном корпусу, други разлози су пресуђивали у избору фигурина у појединим фазама винчанске културе.

Винчанску културу, у односу на друге неолитске заједнице југоисточне Европе, одликује изузетно велики број фигурина. Општим увидом је евидентно да је свака од култура са овог простора развила своје посебне облике, слично моделоване и вероватно сличног идејног и симболичког карактера, уз знатније орнаменталне разлике.

Друга специфичност фигурина винчанске културе је разноврстан репертоар представа, које илуструју скоро све аспекте живота заједнице, почев од социо-економских, технолошких, ритуално-магијских, до персонализованих приказа различитих емоција. Није занемарљив ни висок естетски и уметнички дојам многобројних фигурина.

Карактеристично је да је неколико облика фигурина евидентирано на читавом ареалу винчанске културе, док неки имају специфична регионална obe-
лежја. Будуће анализе би требало усмерити у том правцу и већу пажњу посве-
тити фолклорним разликама: ношњи, обући, фризури и скоро портретном
моделовању видљивом на појединим фигуринама. Та укупна разноликост, по-
чев од уметничких решења до симболике коју носе, током вековне егзистен-
ције винчанске културе чини извесном претпоставку да антропоморфна пла-
стика представља кохезиону силу која повезује винчанске заједнице на целом
њеном простору, својеврстан митолошки аспект који облицима и представа-
ма прича јединствену вековну причу.

Винчанска култура, са око 700 евидентираних налазишта, у Србији је не-
довољно истражена. Укупна испитана површина је занемарљива у односу на
неолитске културе и локалитете на територијама Бугарске и Румуније. Та чи-
њеница пружа велике могућности будућим ископавањима, која ће изнедрити
нова открића и допринети бољем познавању антропоморфне пластике и вин-
чанске културе у целини.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bailey, D. W. 2005

Prehistoric Figurines; Representation and Corporeality in the Neolithic, London and New York: Routledge, Tayler and Francis Group.

Borić, D. 2009

Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans, in: *Metals and Societies, Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Band 169, T. K. Kienlin and B. W. Roberts, eds., Bonn: Universitätsforschungen Archäologie, 191–246.

Vaisov, I. 1998

The Typology of the Antropomorphic Figurines from Northeastern Bulgaria, in: *The Steps of James Harvey Gaul, in memoriam*, Vol. 1, M. Stefanovich, H. Todorova and H. Hauptman, eds., Sofia: The James Harvey Gaul Foundation, 91–110.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, ur. A. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 79–212.

Garašanin, M. 1997

Der späte balkanisch-anatolische Komplex-Ein Rückblick nach vier Jahrzehnten, *Сѹаринар* (н.с.) 48: 15–31.

Лазих, М. 2015

Прилог тумачењу антропоморфних теракота из Винче, *Архаика* 3: 106–141.

Mina, M. 2013

Antropomorphic Figurines from the Neolithic and Early Bronze Age Aegean, Gender Dynamics and Implications for the Understanding of Aegean Prehistory, PhD Thesis, UC London.

Naumov, G. 2008

The Vessel as a Human Body: Neolithic Antropomorphic Vessels and their Reflection in later Periods, BAR International Series 1861, Oxford: Archaeopress, 93–101.

Свилар, М. 2010

Антропоморфне фиѹрине са локалитетна Беловоде, Стручни рад, Народни музеј Београд.

Сергеев, Г. П. 1963

Раннетрипольскійклад у с.Карбуна, *Совейская археолоѹия* 1: 135–151.

Срејовић, Д. 1968

Неолитска пластика централнобалканског подручја, у: *Неолиит центаралноі Балкана*, ур. Л. Трифуновић, Београд: Народни музеј, 177–240.

Starović, A. 2004

Contextual Analysis of the Vinča Signs in Serbia: Symbols of Neolithic Spoken Language?, in: *International Symposium on the Neolithic Symbols System of Southeast Europe*, J. Marler and M. R. Dexter, eds., Novi Sad: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1–9.

Starović, A. 2005

If the Vinča script once really existed who could have written or read it?, *Documenta Praehistorica* 32: 253–260.

Feagans, T. C. 2013

A Study of Antropomorphic Figurines in the Neolithic of southwest Asia and southeastern Europe, PhD Thesis, The University of Texas.

Šošić, N., Skočko, V. i Đurđević, D. 2015

Između kostima i ornamenta; antropomorfne figurine vinčanske kulture, Katalog izložbe, Smederevska Palanka: Narodni muzej Smederevska Palanka.

Шљивар, Д., Живковић, Ј. и Свилар, М. 2015

Беловоде, сонда XV: прилози стратиграфији винчанске културе, *Зборник Народноі музеја* (Београд) 22-1: 9–27.

BELOVODE, PLOČNIK: RARE FORMS OF THE VINČA ANTHROPOMORPHIC FIGURINES

SUMMARY

Anthropomorphic plastic of the Neolithic cultures in the southeast Europe is a topic still relevant in many written studies. Investigations have been directed towards various aspects of these objects. Younger generation of the authors have brought into question conventional theories of the representations of the Mother Goddess and ritual-magic character of the figurines (Baily 2005). Methodologically, however, starting positions are based on the same principles even in the most recent studies. It regards the documenting large quantity of figurines within large areas, stylistic and typological analyses, and functional determination of these objects (Feagans 2013; Vaisov 1998) and concludes with gender implications for understanding the Neolithic communities (Mina 2013).

The analyses of the Vinča figurines had been based on the same principles. Paths of development of the figurines according to the phases of that culture have been identified. All body parts have been analyzed in details: head, eyes, arms, legs, steatopygia and identification of pregnancy. Statistically studied those analyses were also an attempt to reach their functional determination (Лазих 2015). Typological analysis of the figurines from Belovode, sample including 117 specimens, that was carried out according to the conventional classifications contested from stylistic and typological point of view phases of development for distinct phases of the Vinča culture (Срејовић 1968; Лазих 2015). It turned out that certain forms classified into the earliest phases could be found also in the later layers of that settlement and vice versa (Свилар 2010). So, from vast and long-lasting anthropomorphic corpus other reasons were decisive in selection of figurines in certain phases of the Vinča culture.

In comparison with other Neolithic communities in the southeast Europe Vinča culture is characterized by exceptional number of figurines. It is evident on general inspection that each of them develops its distinct shapes – they are of similar shape and probably similar notion and symbolic character but they reveal significant ornamental differences. Other distinction of the Vinča culture is heterogeneous repertoire and recorded representations, which cover almost all aspects of life of that community. It begins with socio-economic, technological, ritual and magic representations ending in personalized depictions of various emotional situations. It is also important to mention high aesthetic and artistic impression encountered on many figurines.

It is characteristic that few forms of the figurines were recorded within the entire area of that culture and some of them have distinct regional characteristics. Future analyses should be aiming in that direction and more attention should be paid to the folklore diversities regarding ethnic costume, shoes, hair style and almost portrait modeling, which is discernible on some specimens. This total heterogeneity starting from the artistic design to the symbolism it reveals, throughout the centuries-lasting existence of the Vinča culture, makes evident the assumption that anthropomorphic figurines represent cohesion force connecting Vinča community within its entire area. It is distinct mythological aspect, which is telling the unique long-lasting story through the forms and images.

Vinča culture with around 700 registered sites is insufficiently investigated. Total explored area is negligible having in mind Neolithic cultures and investigated sites for instance

in the territory of Bulgaria and Romania. This fact offers great possibilities for future investigations to bring to the light new discoveries and situations, which will contribute to the better comprehension of the anthropomorphic plastic and the Vinča culture in general.

Јелена Б. БУЛАТОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију,
Лабораторија за биоархеологију

Милош П. СПАСИЋ

Музеј града Београда

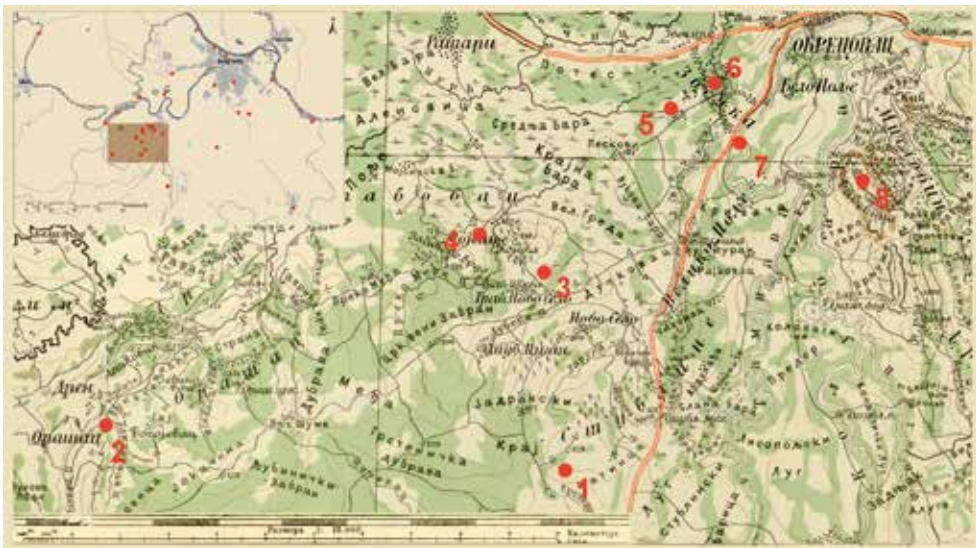
ЖИВОТИЊСКИ ОСТАЦИ СА НЕОЛИТСКОГ НАЛАЗИШТА ГРАБОВАЦ – ЋУРИЋА ВИНОГРАДИ¹

Апстракт: У периоду између 1967. и 1969. године, спроведена су археолошка ископавања вишеслојног праисторијског налазишта Грабовац – Ћурића виногради, у близини Обреновца. Откривена су два неолитска хоризонта насељавања – старчевачки и винчански, као и спорадични налази каснонеолитске керамике. У старчевачком хоризонту нађен је велики број отпадних јама и четири земунице, док су у винчанском, поред јама различитих намена, истражени и остаци три надземне грађевине, затим неколико силоса за одлагање хране и пећи за њено припремање. Осим разноврсног археолошког материјала, током ископавања је прикупљена и мања количина животињских остатака, и то у археолошким целинама и културним слојевима из оба хоризонта. У овом раду представљени су резултати њихове археозоолошке анализе. Они, на првом месту, указују на то да су таксономске карактеристике животињских остатака у узорцима из оба хоризонта биле прилично уједначене, без знатнијих разлика. Затим, због примене ручног прикупљања током ископавања, чешћи су већи фрагменти костију крупнијих животиња (величине домаћег говечета) него остаци животиња средње величине (нпр. овце или домаће свиње). Стога не изненађује што су у узорцима из оба хоризонта најприсутнији остаци домаћег говечета. У старчевачком хоризонту, овикаприни преовлађују у односу на домаће свиње, а у винчанском је обрнут случај. Удео дивљих животиња већи је у узорку из винчанског него из старчевачког хоризонта.

Кључне речи: остаци животиња, археозоологија, тафономска анализа, неолит, Старчево, Винча, Грабовац – Ћурића виногради

1 Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Биоархеологија древне Европe – људи, животиње и биљке у праисторији Србије* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. III 47001.

Налазиште Ђурића виногради у селу Грабовцу лежи око 7 km западно од Обреновца. Реч је о вишеслојном локалитету са израженим хоризонти-ма старчевачке и винчанске културе, те са спорадичним налазима керамике карактеристичне за позни енеолит. Налазиште се високо издиже изнад реке Саве на истоку и има доминантан положај у односу на околину. Око овог потковичастог платоа на речној тераси, и данас се налази мочварно земљиште, које је у неолиту запљускивала вода Саве. Ближа околина била је густо насељена и током старчевачке и током винчанске културе (карта 1). У кругу од свега петнаестак километара око Грабовца, евидентирано је шест неолитских налазишта – један старчевачки, три винчанска и два вишеслојна. Грабовац је једини локалитет у овој микрорегији који има доминантан положај и тако изражену вертикалну стратиграфију.

Карта 1 Старчевачка и винчанска налазишта у околини Грабовца: 1. Стублине, Црквине; 2. Вукићевица, Јасење, Симића брдо; 3. Стублине, Ново село; 4. Грабовац, Ђурића виногради; 5. Луг, Звечка; 6. Мислођин, Бачевица (према: Спасић, Живановић и Стојић 2017)

Map 1 Starčevo and Vinča sites in the vicinity of Grabovac: 1. Stubline, Crkvine; 2. Vukićevica, Jasenje, Simića brdo; 3. Stubline, Novo selo; 4. Grabovac, Djurića vinogradi; 5. Lug, Zvečka; 6. Mislođin, Bačevica (after: Спасић, Живановић и Стојић 2017)

Локалитет Грабовац – Ђурића виногради истраживан је у периоду од 1967. до 1969. године, под руководством Јована Тодоровића, кустоса Музеја града Београда (Todorović 1967; Todorović 1968; Todorović 1969). Примењена методологија ископавања, стратегија прикупљања материјала и начин вођења документације били су у складу са тадашњом археолошком праксом у Србији. Радници су ископавали арбитрарне, механичке слојеве дебљине двадесетак центиметара. Промене у слојевима документоване су селективно, па не постоји техничка документација за све истражене структуре. Чињеница да се у Збирци за праисторију Музеја града Београда чува велика количина материјала са овог налазишта (40 кутија), али и да је реч искључиво о дијагностичким фрагментима керамике, те да у потпуности недостају мањи и неукрашени делови трбуха посуда, нај-

вероватније говори у прилог томе да је на самом терену вршена селекција налаза за аквизицију, те да је непознат број предмета одбачен још у раној фази обраде. То се односи на све класе пронађеног материјала.

На више од 300 квадратних метара истражена су два неолитска насеља. Носиоцима средњонеолитске старчевачке културе, оснивачима насеља на Грабовцу, приписујемо четири земунице и велики број отпадних јама. У старчевачким објектима пронађене су фрагментоване посуде од печене глине (сл. 1, 2), алатке од кости, рога и камена, фигурине, ткачки и риболовачки прибор, као и остаци животиња. На основу прелиминарне анализе керамике, старчевачко насеље на Грабовцу датовано је у позну фазу развоја старчевачке културе.

Сл. 1 Старчевачка посуда типа жртвеника на четири стопе, са налазишта Грабовац – Ђурића виногради (документација Музеја града Београда)

Fig. 1 Starčevo vessel of the altar type on four feet from the site of Grabovac – Djurića vinogradi (Belgrade City Museum documentation)

Сл. 2 Старчевачка посуда типа жртвеника на четири стопе, са налазишта Грабовац – Ђурића виногради (документација Музеја града Београда)

Fig. 2 Starčevo vessel of altar type on four feet from the site of Grabovac – Djurića vinogradi (Belgrade City Museum documentation)

Насеље винчанске културе подигнуто је на истом месту, непосредно изнад старчевачког. Истражене су три веома очуване надземне грађевине, са свим елементима који дозвољавају реконструкцију изгледа неолитских кућа. Испитано је и 11 јама различите намене, неколико силоса за одлагање хране, те пећи за њено припремање. Сви грађевински објекти су изузетно добро документовани и пружају јединствену прилику за проучавање винчанског домаћинства. Из винчанског насеља потиче више од 20.000 фрагмената посуда од печене глине, мноштво алатки од кости, рога и камена, више од 30 фигурина, 10 просопоморфних поклопаца и други налази (сл. 3).

Сл. 3 Винчанска антропоморфна фигурина са налазишта Грабовац – Ђурића виногради (документација Музеја града Београда)

Fig. 3 Vinča anthropomorphic figurine from the site of Grabovac – Djurića vinogradi (Belgrade City Museum documentation)

Резултати археолошких истраживања на налазишту Грабовац – Ђурића виногради сасвим су сумарно публиковани. Објављен је готово целокупан корпус алатки од кости, рога и камена (Perišić 1984: 12, 13), затим избор најрепрезентативнијих старчевачких и винчанских предмета посебне намене, попут фигурина, амулета и жртвеника од печене глине (*c.f.* Tasić 1973: 51–55; Петровић, Катић и Спасић 2009: 49, 67–71, 152, 153, 160, 161).

У овом раду представљени су резултати анализе археозоолошког материјала са неолитског налазишта Грабовац – Ђурића виногради. У питању је мања количина фауналних остатака, несистематски прикупљених током ископавања, услед чега постоје одређена ограничења при њиховој интерпретацији (нпр. немогућност реконструкције стратегија експлоатације различитих врста животиња и њиховог значаја у економији насеља). И поред тога, овај узорак је био вредан разматрања. Добијене су основне информације о заступљености/присутности остатака различитих таксона у узорцима из старчевачког и винчанског хоризонта, које ипак употпуњују досадашња сазнања о економским стратегијама тадашњих заједница на подручју централног Балкана. Осим Дивостина (Bököny 1988), ово је тек друго налазиште у Србији са кога су објављени резултати археозоолошке анализе узорака фауне из оба неолитска хоризонта. Такође, једно је од ретких налазишта са фауналним узорком који потиче са „стarih“ ископавања. У оквиру наше анализе, због примењеног начина сакупљања животињских остатака током истраживања, посебна пажња је посвећена репрезентативности узорка и валидности добијених података.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

С обзиром на то да су на локалитету Грабовац – Ђурића виногради, на основу археолошких (првенствено керамичких) налаза, издвојена два хоризонта насељавања – старчевачки и винчански, ова хронолошка подела примењена је и приликом груписања и обраде археозоолошког материјала. Током ископавања 1968. и 1969. године, укупно су сакупљена 283 остатка животиња,² од чега 136 у старчевачком и 135 у винчанском хоризонту (табела 1), док преосталих 12 потиче из контекста са измешаним материјалом из оба периода, због чега су изостављени из анализе.

	старчевачки хоризонт	винчански хоризонт	УКУПНО
Сисари (Mammalia)	112	135	247
Пужеви (Gastropoda)	21		21
Шкољке (Bivalvia)	1		1
Птице (Aves)	1	1	2
УКУПНО	135	136	271

Табела 1 Заступљеност остатака различитих класа животиња по хоризонтима на налазишту Грабовац – Ђурића виногради

Table 1 Distribution of remains of diverse classes of animals within horizons at the site of Grabovac – Djurića vinogradi

2 Заправо, приликом ископавања је укупно било прикупљено 309 остатака животиња; међутим, током времена, код 26 су се изгубиле информације о контексту налаза. На њима се лак, на коме су били исписани подаци о контексту, ољуштио потпуно или делимично, те никаквих података није ни било или су били непотпуни, услед чега ови примерци нису ни анализирани.

Остаци сисара, који су најбројнији, детаљно су анализирани, а животиња других класа су пребројани и издвојени за будуће анализе. Само су у старчевачком хоризонту откривене љуштуре пужева и шкољки, док је по једна птичја кост нађена у оба хоризонта (табела 1). Остаци скелета сисара идентификовани су до најфинијег могућег таксономског нивоa, који је зависио од степена њихове фрагментације и очуваности. Приликом таксономске одредбе, коришћени су стандардни остеолошки атласи и приручници (Boessneck 1969; Boessneck et al. 1964; Zeder and Lapham 2010; Zeder and Pilaar 2010; Prummel 1988; Prummel and Frisch 1986; Schmid 1972; Halstead et al. 2002; Helmer and Rocheteau 1994), као и компаративна збирка Лабораторије за биоархеологију Одељења за археологију на Филозофском факултету у Београду. Фрагменти, тзв. недијагностички³ (Russell and Martin 2005), које није било могуће одредити до нивоa рода или врсте, груписани су према скелетном елементу и величини животиње⁴ од које потичу (нпр. дуге кости крупних сисара), утврђен је њихов број и заједно су измерени. На њима су пребројани трагови тафономских процеса – распадања, горења и глодања, и тиме је њихова анализа завршена. Остаци са траговима касапљења и патолошким променама аутоматски су сматрани дијагностичким (Russell and Martin 2005), бележена је њихова локација и детаљан опис трага/промене. Дијагностички примерци, који су обично одређени до врсте или рода, детаљније су анализирани и за сваки од њих су бележене информације о: скелетном елементу и (очуваном) делу елемента (фрагментацији), односно дијагностичким зонама (Dobney and Reilly 1988), симетрији, степену сраслости епифиза (Zeder 2006; Reitz and Wing 2008; Silver 1969; Schmid 1972), ступњу трошења/избијања зуба (Grant 1982; Payne 1973; Halstead 1985; Hambleton 1999), полу, стању површине (Behrensmeyer 1978), максималној дужини и тежини. Узимање мера код дијагностичких примерака вршено је према А. Дриш (Driesch 1976). На основу метричких података и разлике у величини, извршено је раздвајање дивље и домаће врсте говечета, као и дивље и домаће врсте свиње. Међутим, мањи број примерака, због преклапања димензија или услед фрагментованости, остао је одређен само до рода (категорије – *Bos* sp. и *Sus* sp.).

Коришћена су два параметра квантификације – број одређених примерака (скраћено БОП, енг. *Number of Identified Specimens*), по коме се сваки фрагмент у фауналном узорку броји, и Вотсонове дијагностичке зоне (Watson 1979), које је модификовао Богуцки (Bogucki 1982) (скраћено ДЗ, енг. *Diagnostic Zones*). У овом случају, скелетни елемент се броји само ако је очувана цела површина, или више од њене половине, за њега јасно дефинисане дијагностичке зоне (Watson 1979: 130). Како би се проверило у којој мери је начин сакупљања утицао на формирање фауналних узорака са налазишта Грабовац – Ђурића виногради,

3 Под недијагностичким примерцима сматрани су делови лобања за које се није могло установити од ког елемента лобање потичу, сва ребра и пршљенови, осим атласа, аксиса и сакрума, плjosнати делови пелвиса и скапула, делови мандибула за које се није могла установити симетрија, делови дугих костију код којих је очувано мање од половине пречника дијафизе, као и делови без очуваних епифиза, делови зуба за које није могло да се установи да ли потичу из горње или доње вилице, као ни њихова класа, и фрагменти за које није могло да се утврди од ког елемента потичу.

4 У крупне сисаре сврстани су говече, јелен, дивља свиња и медвед, у сисаре средње величине домаћа свиња, овца, коза, срна и пас, а у ситне – врсте мање од зеца.

израчунат је индекс сакупљања (скраћено ИС, енг. *Recovery Index*) за крупне (на примеру домаћег говечета) и средње сисаре (на примеру овикаприна). Индекс сакупљања представља однос броја првих и других фаланги, односно приказује колика је учесталост других у односу на прве. Уколико је сакупљање добро спроведено, у узорку би требало да буде заступљен једнак број првих и других фаланги, услед чега ће индекс имати вредност 100, а ако су мањи фрагменти занемаривани, вредности индекса ће бити мање (Maltby 1985).

Сви статистички тестови урађени су у програму *IBM SPSS Statistics* (верзија 23). Њихови резултати су значајни ако је $p < 0,05$. Помоћу хи-квадрат (χ^2) теста, испитано је да ли постоје статистички значајне разлике у тафономским карактеристикама фауналних узорака и заступљености различитих таксона из старчевачког и винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради.

ТАФОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСТАТАКА ФАУНЕ

Тафономски процеси, било да су везани за понашање људи и животиња у прошлости, карактеристике самих костију и депозиционе средине или за начине ископавања и прикупљања животињских остатака, у извесној мери утичу на формирање и очување фауналних узорака (Davis 1987; Lyman 1994; Meadow 1980). Стога је неопходно да се квантификују уочене модификације и измери/процени јачина утицаја одређеног тафономског фактора на фауналне узорке из старчевачког и винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради јер они, у већој или мањој мери, могу да се одразе на интерпретацију.

Заступљеност остатака животиња са траговима различитих тафономских процеса, по хоризонтима на налазишту Грабовац – Ђурића виногради приказана је у табели 2.

		Глодање	Горење	Касапљење	Обрада/Употреба
старчевачки хоризонт	број	14	/	6	1
(укупно примерака 112)	%	12.5	0	5.4	0.9
винчански хоризонт	број	18	1	12	2
(укупно примерака 135)	%	13.3	0.7	8.9	1.5

Табела 2 Заступљеност остатака са траговима тафономских процеса по хоризонтима на налазишту Грабовац – Ђурића виногради

Table 2 Distribution of remains with traces of taphonomic processes within horizons at the site of Grabovac – Djurića vinogradi

У фауналним узорцима из оба хоризонта, најбројнији су трагови глодања, затим следе трагови касапљења, обраде и употребе. Трагови глодања чешћи су на окрајцима различитих скелетних елемената (нпр. на хумерусима, радијусима, скапулама, калканеусима, пелвисима итд.) крупних сисара (углавном домаћег говечета, у мањој мери и јелена). Међутим, има их и на остацима сисара средње величине (овикаприна, домаће свиње, срне и пса). У старчевачком

хоризонту, сви трагови касапљења у виду дугих и кратких уреза примећени су на скелетним елементима (дугим костима – два хумеруса, фемуру и скапули, ребру и цервикалном пршљену) крупних сисара (углавном домаћег говечета), док су у винчанском хоризонту, осим на различитим скелетним елементима крупних животиња (углавном домаћег говечета, јелена, чак и на једној улни медведа), уочени и на скелетним елементима животиња средње величине (на три мандибуле и једном хумерусу домаће свиње). Они су настали током различитих процеса – драња коже, транжирања тела животиња, скидања меса са костију итд. Међутим, поређење заступљености остатака са траговима глодања и оних са траговима касапљења, у фауналним узорцима из старчевачког и винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради није указало на статистички значајне разлике међи њима.⁵ Само је у винчанском хоризонту присутан један примерак (астрагалус домаћег говечета) који је, због случајног или намерног излагања ватри, био делимично карбонизован (тамносиве боје). У фауналном узорку из старчевачког хоризонта пронађена је једна коштана алатка⁶ – шило од метаподијалне кости овикаприна, са очуваном дисталном епифизом на базалном крају (тип I1, варијанта A1, према класификацији Vitezović 2011). У винчанском хоризонту, на једном астрагалусу домаћег говечета, на антериорној страни (сл. 4) су примећени трагови трошења услед његовог коришћења као глачанице, а трагови обраде (уздужно цепање, сечење и глачање) на једном фрагменту рога јелена (сл. 5).

Животињски остаци са налазишта Грабовац – Ђурића виногради генерално су добро очувани, иако је већина скелетних елемената у узорку фрагментована. Изузев веома плитких и благих пукотина, на већини примерака у узорку (које указују на то да је њихово покопавање било брзо, односно да нису дуго остали незатрпани у насељима), није било никаквих других трагова интензивнијег распадања њихове површине. С обзиром на то да нису уочене разлике у погледу степена фрагментованости костију у односу на хоризонт из кога потичу, приликом анализе њихове очуваности, животињски остаци су посматрани као целина. Целе кости чине свега 9,6% укупног фауналног узорка. Највећи број (21 од 26 целе кости) чине фаланге и карпалне/тарзалне кости (калканеус, астрагалус, карпале 2+3) крупних сисара (домаћег говечета и јелена), док су код сисара средње величине (овикаприна), осим једног целог калканеуса, у целости очуване метаподијалне кости. Ова разлика у погледу присуства целих скелетних елемената код крупних и средњих сисара, највероватније је последица начина сакупљања. У прилог томе сведочи и величина, односно максимална дужина прикупљених остатака. Наиме, нема примерака чија је дужина мања од 3 cm, док су мањи фрагменти (дужине од 3 до 5 cm) заступљени са свега 14,3%.

5 Резултат хи-квадрат теста поређења заступљености оглоданих примерака по хоризонтима – χ^2 (уз корекцију непрекидности по Јејтсу) ($df = 1$) = 0,0001, $p = 0,997$, са малом јачином утицаја према Коеновом критеријуму (Cohen 1988) $\phi = -0,012$. Резултат хи-квадрат теста поређења заступљености примерака са траговима касапљења по хоризонтима – χ^2 (уз корекцију непрекидности по Јејтсу) ($df = 1$) = 0,154, $p = 0,695$, са малом јачином утицаја према Коеновом критеријуму (Cohen 1988) $\phi = -0,041$.

6 Уколико су коштане алатке или кости са траговима обраде/употребе биле препознате током ископавања, издвајане су од осталих необрађених животињских остатака. То није био случај са ова три примерка, која су остала у фауналном узорку и која су тек накнадно, током археозоолошке анализе, издвојена.

Скоро половину узорка (48,3%) чине примерци са највећом дужином између 5 и 10 cm, примерци дужине од 10 до 20 cm чине другу најбројнију групу у узорку, са 32,8%, док остатак (4,6%) представљају веома велики фрагменти, са дужином већом од 20 cm (у пар случајева, чак и преко 30 cm).

Сл. 4 Астрагалус домаћег говечета са траговима употребе, из винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради

Fig. 4 Astragalus of domestic cattle with traces of use from the Vinča horizon at the site of Grabovac – Djurića vinogradi

Сл. 5 Фрагмент рога јелена са траговима обраде, из винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради

Fig. 5 Fragment of red deer antler with traces of manufacturing from the Vinča horizon at the site of Grabovac – Djurića vinogradi

С обзиром на то да је сакупљање остатака животиња било обављано на исти начин током читавог трајања ископавања, приликом процене у којој мери је оно утицало на формирање фауналних узорака, сви животињски остаци, независно од тога да ли потичу из старчевачког или винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради, посматрани су као целина. Сакупљање је спроведено ручно, највероватније превасходно према величини фрагмената, и несистематски. У таквом поступку, обично су сакупљани већи фрагменти и кости крупнијих животиња, за разлику од мањих фрагмената и остатака ситнијих животиња (Davis 1987; Grayson 1984; Maltby 1985; Reitz and Wing 2008). Од укупног броја (247) остатака сисара на налазишту, 154, односно 62,3% узорка, припадају крупним сисарима, а преостали део сисарима средње величине. Није прикупљена ниједна кост ситних сисара (као ниједна кост риба), што упућује на закључак да је сакупљање у великој мери зависило од величине животиње. У прилог томе говоре и вредности индекса сакупљања за крупне (израчунате на примеру домаћег говечета) и средње сисаре (израчунате на примеру овикаприна) (табела 3) које, на основу оба параметра квантификације, за прве износе 50, а за друге 0.

	Крупни сисари (домаће говече)		Средњи сисари (овикаприни)	
	БОП	ДЗ	БОП	ДЗ
I фаланга	12	6	0	0
II фаланга	5	3	0	0
ИС	50	50	0	0

Табела 3 Индекси сакупљања (ИС) на налазишту Грабовац – Ђурића виногради (БОП – број одређених примерака, ДЗ – дијагностичке зоне)

Table 3 Recovery indices (ИС) at the site of Grabovac – Djurića vinogradi (БОП – Number of identified specimens, ДЗ – diagnostic zones)

Вредности индекса, наиме, недвосмислено показују да су током ископавања, остаци крупних животиња чешће сакупљани него кости животиња средње величине; штавише, указују на то да су и од крупних животиња, веће кости и већи фрагменти чешће прикупљани него мањи и ситнији. Имајући све наведено у виду, може се закључити да је начин сакупљања тафономски фактор који је у великој мери утицао на формирање фауналног узорка са налазишта Грабовац – Ђурића виногради и да су, због њега, цели или фрагментовани скелетни елементи мањих димензија (нпр. фаланге, карпалне и тарзалне кости) и животиња средње величине ређе заступљени у односу на крупније животиње и њихове веће скелетне елементе/фрагменте.

САСТАВ ФАУНЕ

На налазишту Грабовац – Ђурића виногради, од укупног броја остатака сисара у старчевачком хоризонту (135), до рода или врсте одређено је око 63% (85 примерака), а у винчанском хоризонту око 79% (108 од 136) (табела 4). Тако велика учесталост примерака одређених до врсте/рода, у фаунал-

ним узорцима из оба хоризонта, не изненађује с обзиром на начин и, највероватније, критеријум њиховог сакупљања (по коме су чешће прикупљани већи, уочљивији и очуванији, а самим тим и дијагностички примерци).

Таксон	старчевачки хоризонт						винчански хоризонт			
	БОП	ДЗ	БОП*	% БОП*	ДЗ*	% ДЗ*	БОП	% БОП	ДЗ	% ДЗ
Домаће говече (<i>Bos taurus</i>)	40	25.5	40	58.0	25.5	48.1	60	55.6	26.5	47.3
Дивље говече (<i>Bos primigenius</i>)	3	2	3	4.3	2	3.8	2	1.9	2	3.6
Домаће/дивље говече (<i>Bos sp.</i>)	1		1	1.4			2	1.9	1	1.8
Домаћа свиња (<i>Sus domesticus</i>)	4	2	4	5.8	2	3.8	15	13.9	13	23.2
Дивља свиња (<i>Sus scrofa</i>)	2	1	2	2.9	1	1.9	1	0.9		
Домаћа/дивља свиња (<i>Sus sp.</i>)							1	0.9		
Коза (<i>Capra hircus</i>)	2	3	2	2.9	3	5.7	1	0.9		
Овца (<i>Ovis aries</i>)	2	3	2	2.9	3	5.7	1	0.9	1	1.8
Овца или коза (<i>Ovis/Capra</i>)	6	7	6	8.7	7	13.2	3	2.8	1	1.8
Пас (<i>Canis familiaris</i>)	21	23.4	5	7.2	7	13.2	4	3.7	4	7.1
Јелен (<i>Cervus elaphus</i>)	4	2.5	4	5.8	2.5	4.7	14	13.0	4.5	8.0
Срна (<i>Capreolus capreolus</i>)							3	2.8	2	3.6
Медвед (<i>Ursus arctos</i>)							1	0.9	1	1.8
Идентификовани укупно	85	69.4	69	100	53	100	108	100	56	100
Крупни сисари	24		24				23			
Средњи сисари	3		3				4			
Неидентификовани укупно	50		50							
УКУПНО	135	69.4	119		53		136		56	

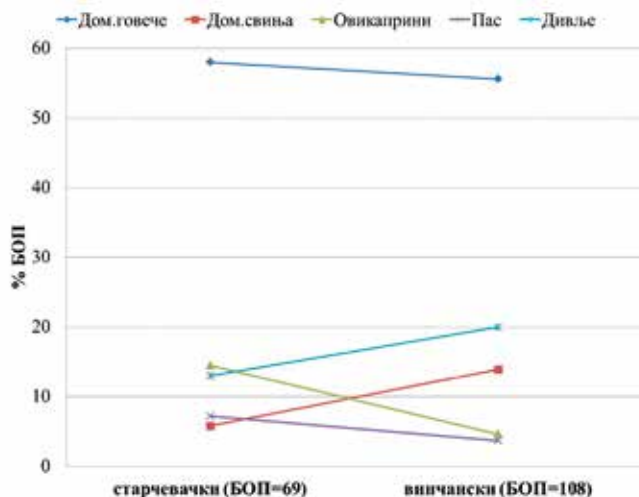
Табела 4 Заступљеност различитих таксона животиња по хоризонтима на налазишту Грабовац – Ђурића виногради (БОП – број одређених примерака, ДЗ – дијагностичке зоне) (* означене “исправљене” вредности БОП и ДЗ)

Table 4 Distribution of diverse animal taxa within horizons at the site of Grabovac – Djurića vinogradi (БОП – Number of identified specimens, ДЗ – diagnostic zones, * marked “corrected” values of БОП and ДЗ)

У фауналним узорцима из оба хоризонта идентификовани су остаци домаћег (*Bos taurus*) и дивљег (*Bos primigenius*) говечета, домаће (*Sus domesticus*) и дивље (*Sus scrofa*) свиње, овце (*Ovis aries*), козе (*Capra hircus*), пса (*Canis familiaris*) и јелена (*Cervus elaphus*), а само у винчанском хоризонту остаци срне (*Capreolus capreolus*) и медведа (*Ursus arctos*). Мали број идентификованих врста у директној је вези са малим величинама фауналних узорака. С обзиром на то да су тафономске карактеристике узорака из оба хоризонта веома сличне и да су начини/критеријуми сакупљања остатака приликом ископа-

7 Наиме, у старчевачком хоризонту на налазишту Грабовац – Ђурића виногради пронађена су два делимично очувана скелета пса, и управо због тога релативна заступљеност присутних таксона у овом фауналном узорку била би искривљена, односно показала би њихову већу учесталост. Стога, како би се ово исправило, и како би се добила реалнија слика о релативној учесталости таксона у старчевачком хоризонту, ова два скелета пса бројана су као два примерка, и те нове, “исправљене” вредности БОП и ДЗ означене *, коришћене су приликом поређења заступљености различитих таксона по хоризонтима на налазишту.

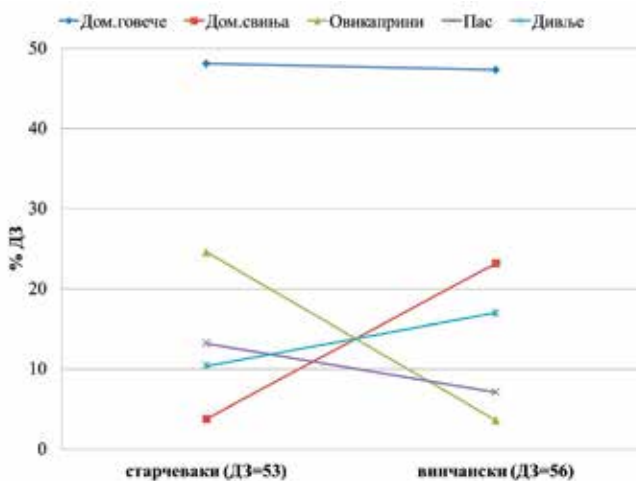
вања били исти, може се претпоставити, с дозом резерве, да разлике у релативној заступљености таксона осликавају другачије праксе експлоатације животиња у старчевачком и винчанском хоризонту на налазишту Грабовац – Ђурића виногради (сл. 6, 7).

Сл. 6 Релативна заступљеност различитих таксона животиња у старчевачком и винчанском хоризонту на налазишту Грабовац – Ђурића виногради (БОП – број одређених примерака)
Fig. 6 Relative distribution of various animal taxa in the Starčevo and Vinča horizon at the site of Grabovac – Djurića vinegradi (БОП – Number of identified specimens)

Сл. 7 Релативна заступљеност различитих таксона животиња у старчевачком и винчанском хоризонту на налазишту Грабовац – Ђурића виногради (ДЗ – дијагностичке зоне)

Fig. 7 Relative distribution of various animal taxa in the Starčevo and Vinča horizon at the site of Grabovac – Djurića vinegradi (ДЗ – diagnostic zones)

На основу оба параметра квантификације, домаће животиње су заступљеније него дивље и у старчевачком и у винчанском хоризонту. Остаци домаћег говечета су убедљиво најприсутнији у оба хоризонта и чине око 58% БОП (48% ДЗ) у старчевачком и око 56% БОП (47% ДЗ) у винчанском, што показује да вероватно није дошло до већих осцилација у његовом значају. С друге стране, имајући у виду оба параметра квантификације, током времена је промењена релативна заступљеност домаће свиње, овикаприна и дивљих животиња, док је учесталост пса остала мање-више константна (сл. 6, 7). Наиме, како се

чини, повећава се присуство домаће свиње и дивљих животиња, а овикапри-на се прилично смањује (са 14,5% БОП, односно 24,6% ДЗ, у старчевачком, на 4,6% БОП, односно 3,6% ДЗ, у винчанском хоризонту). Ове разлике у погледу заступљености таксона између старчевачког и винчанског хоризонта на налазишту Грабовац – Ђурића виногради статистички су значајне (χ^2 (df = 4) = 9,949, p = 0,041, са умереним утицајем, према Коеновом критеријуму (Cohen 1988) Крамерово V = 0,237). Међутим, треба их узети са извесном дозом резерве, с обзиром на величину узорка и начин његовог формирања.

Величина узорка била је ограничавајући фактор и за дискусију о скелетним и старосним профилима различитих врста животиња у фауналним узорцима из оба хоризонта. Скелетни елементи из свих анатомских регија тела (главе, аксијалног дела, горњих и доњих делова ногу, фаланги) домаћег говечета јављају се, у различитом броју, у узорцима из оба хоризонта. Најзаступљеније су фаланге, мандибуле, метаподијалне кости, радијуси и изоловани зуби. Углавном потичу од јединки субадултне и адултне доби, а у винчанском хоризонту има и скелетних елемената (нпр. скапула, пелвиса) са несраслим епифизама, који потичу од јединки млађих од годину дана (Schmid 1972). Занимљиво је да су од домаће свиње, у старчевачком хоризонту нађена само два изолована зуба и две вилице јединки које су, у тренутку клања, биле старе између 7 и 14 месеци (Hambleton 1999). У винчанском хоризонту, осим мандибула, које су најбројније (10), од скелетних елемената домаће свиње присутне су и максиле (2), хумеруси (2) и један радијус. Изузев једне, која је припадала јединки млађој од шест месеци (доњи први молар је у фази избијања), све остале мандибуле потичу од јединки старости од 7 до 21 месеца (Hambleton 1999). Од овикаприна, у старчевачком узорку најбројније су метаподијалне кости (5), а јављају се још и мандибула, калканеус, пелвис, тибиа и један изоловани зуб. У винчанском узорку, од овикаприна присутни су рогови, метаподијалне кости и радијуси. Све остале врсте су мање-више заступљене малим бројем примерака, што онемогућава дискусију о њиховим скелетним профилима, односно скелетним елементима.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

У раду су представљени резултати анализе археозоолошког материјала који је прикупљен на налазишту Грабовац – Ђурића виногради. У питању су мањи фаунални узорци који су, по свему судећи, били несистематски, ручно сакупљани, што се свакако у извесној мери одразило и на њихов таксономски састав, због чега се није могла детаљно реконструисати стратегија експлоатације различитих домаћих и дивљих животиња, као и њихов значај у економији насеља. Ипак, добијене су основне информације о заступљености остатака различитих таксона у узорцима из старчевачког и винчанског хоризонта насељавања на Грабовцу. Како би се установило у којој мери се добијени резултати уклапају у постојећа сазнања и трендове уочене у економијама старчевачких и винчанских заједница, и колико је, заправо, „реална“ учесталост

врста присутних у фауналним узорцима са налазишта, спроведено је поређење с раније публикованим подацима.

Када су у питању старчевачка налазишта на простору Србије, археозоолошки подаци доступни су са укупно 12 – из Ђердапске клисуре: Лепенски вир III (Bökönyi 1969; Bökönyi 1970), Падина Б (Clason 1980), Михајловац–Књепиште (Bökönyi 1992), из Војводине: Носа (Bökönyi 1984), Лудош–Буцак (Bökönyi 1974), Голокут (Блажић 1985; Živaljević i dr. 2017), Старчево (Clason 1980), Доња Брањевина (Блажић 1992; Blažić 2005), и из централне Србије: Дивостин I (Bökönyi 1988), Буковачка чесма (Greenfield 1994), Благотин (Greenfield and Jogsma-Greenfield 2014), Баташево (Марковић и др. 2018). У овом периоду је постојала велика зависност од услова природне средине и положаја насеља, услед чега су настале разнолике економске стратегије практиковане од стране старчевачких заједница. У погледу економије, уочавају се две групе старчевачких насеља: у једној је била базирана на гајењу животиња, а у другој је лов имао важнију улогу. Дивље животиње биле су присутније и економски значајније у насељима у Ђердапу (Bökönyi 1969; Bökönyi 1970; Bökönyi 1992; Clason 1980), затим на Голокуту (Блажић 1985; Živaljević i dr. 2017) и Носи (Bökönyi 1984) у Војводини, и на Буковачкој чесми (Greenfield 1994) у централној Србији. У осталим старчевачким насељима, међу којима је и Грабовац – Ђурића виногради, економија је била заснована на сточарству, пре свега на гајењу овикаприна и домаћег говечета, док је узгој свиња био споредан. У неким од њих (нпр. Лудош–Буцак, Доња Брањевина, Михајловац–Књепиште, Благотин и Баташево), сточарство је било више усмерено на овикаприне (Блажић 1985; Блажић 1992; Blažić 2005; Bökönyi 1974; Bökönyi 1992; Živaljević i dr. 2017; Greenfield and Jogsma-Greenfield 2014; Марковић и др. 2018). Грабовац – Ђурића виногради спада у другу групу старчевачких насеља, као што су, нпр., Дивостин I и Старчево, у којима се сточарство више базирало на узгоју говечета (Bökönyi 1988; Clason 1980).

У односу на старчевачки, у наредном периоду долази до промена на централном Балкану, које се огледају у смањењу значаја овикаприна и повећању присуства домаће свиње у винчанским насељима. Такав тренд примећен је, како се чини, и у винчанском хоризонту на налазишту Грабовац – Ђурића виногради (сл. 6, 7). Иначе, у винчанским заједницама је гајење домаћих животиња највероватније попримило одлике специјализованог сточарства (Блажић и Радмановић 2011; Bökönyi 1988; Булатовић 2011; Bulatović 2018; Bulatović and Orton, in press; Clason 1979; Dimitrijević 2008; Greenfield 1991; Greenfield 2014; Orton 2008; Orton 2012; Russell 1993; Stojanović and Orton, in press). Говече је било најчешће гајена врста у готово свим винчанским насељима,⁸ чак и у онима у којима је лов био економски важнији од сточарства, у Опову (Greenfield 1986; Russell 1993) и Петници (Orton 2008). У погледу присуства остатака домаћег говечета, издвајају се две групе винчанских насеља. С једне стране, то

8 Изузетак представља налазиште Витково код Александровца, са фауналним узорком у коме остаци овикаприна чине чак 55,4% (Булатовић 2011). Међутим, с обзиром на то да сав археозоолошки материјал потиче из само једне отпадне јаме (Булатовић 2011), поставља се питање колико се он може сматрати репрезентативним за цело насеље и његову економију.

су Плочник (Bulatović 2018; Bulatović and Orton, in press), Дивостин II (Bökönyi 1988), Стублине (Bulatović 2018) и Мали борак (Блажић и Радмановић 2011), где је ова врста била доминантна, између 55% (Стублине) и 87% (Мали борак), и где је чинила окосницу економије. У свим овим насељима је гајење домаће свиње и овикаприна имало веома мали економски значај. Насупрот њима, у другој групи се налазе винчанска насеља са мањом заступљеношћу домаћег говечета (мање од 50% у фауналном узорку). Међутим, у њима су у знатној мери узгајане и домаће свиње и/или овикаприни, нпр. на Винчи – Белом брду (Bulatović 2018; Bulatović and Orton, in press), Беловодама (Stojanović and Orton, in press), или је био важнији лов, нпр. у Опову (Greenfield 1986; Russell 1993) и Петници (Orton 2008). Економија ове групе винчанских насеља, за разлику од претходне, није се ослањала само на једну доминантну врсту, односно домаће говече, већ је била избалансирана, па су гајене и друге домаће и/или су ловљене дивље животиње. Иако се, због већег процента остатака домаћег говечета (око 56%), чини да спада у прву групу, налазиште Грабовац – Ђурића виногради вероватније припада другој групи винчанских насеља. Ову претпоставку поткрепљују релативне заступљености остатака дивљих животиња и домаће свиње, које нису занемарљиве и које износе 20%, односно 14% (табела 4). Услед начина сакупљања, у узорку је учесталост остатака домаћег говечета можда и већа, а других животиња (ситнијих од домаћег говечета) је вероватно мања него што је заиста била.

Поређењем с раније публикованим резултатима археозоолошких анализа неолитског материјала са простора данашње Србије, може се закључити да се нови подаци са налазишта Грабовац – Ђурића виногради уклапају у општу слику о економији током неолита. И поред тога што су засновани на малим узорцима, на изврстан начин употпуњују постојећа сазнања о економским стратегијама које су практиковале старчевачке и винчанске заједнице на централном Балкану. Такође, указују на то да су фаунални узорци прикупљени током „старих“ ископавања често једина сведочанства о економским активностима заједница у прошлости. У томе се и огледа њихова вредност, због чега је неопходно да се објављују и учине доступним стручној јавности.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Behrensmeyer, A. 1978

Taphonomic and ecological information from bone weathering, *Paleobiology* 4: 150–162.

Блажић, С. 1985

Прилог познавању остатака фауне са археолошког локалитета „Голокут“, *Рад војвођанских музеја* 29: 33–35.

Блажић, С. 1992

Фауна Доње Брањевине: прелиминарни резултати, у: *Археологија и природне науке* (Научни скуп Српске академије наука и уметности и Војвођанске академије наука и уметности, одржан 23. и 24. октобра 1990. у Београду и 25. октобра 1990. године у Новом Саду), ур. Д. Срејовић, Београд: САНУ, 65–67.

Blažić, S. 2005

The faunal assemblage, in: *Donja Branjevina: a Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, S. Karmanski, ed., Trieste: Museo Civico di Storia Naturale, 74–76.

Блажић, С. и Радмановић, Д. 2011

Фауна касновинчанских станишта Црквине и Бележ, *Колубара* 5: 239–250.

Bogucki, P. 1982

Early Neolithic Subsistence and Settlement in the Polish Lowlands, British Archaeological Reports, International Series 150, Oxford: Archaeopress.

Boessneck, J. 1969

Osteological Differences between Sheep (*Ovis aries* Linn.) and Goat (*Capra hircus* Linn.), in: *Science in Archaeology*, D. Brothwell and E. Higgs, eds., London: Thames and Hudson, 331–358.

Boessneck, J., Müller, H. and Teichert, M. 1964

Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Ziege (*Capra hircus* Linné), *Kühn-Archiv* 78: 1–29.

Bökönyi, S. 1969

Kičmenjaci (prethodni izveštaj), u: *Lepenski Vir, nova praistorijska kultura u Podunavlju*, ur. D. Sreјović, Beograd: Srpska književna zadruga, 224–228.

Bökönyi, S. 1970

Animal Remains from Lepenski Vir, *Science* 167: 1702–1704.

Bökönyi, S. 1974

History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bökönyi, S. 1984

Die Früneolitische Wirbeltierfauna von Nosa, *Acta Archaeologica Hungarica* 36: 29–41.

Bökönyi, S. 1988

The Neolithic fauna of Divostin, in: *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, A. McPherron and D. Srejović, eds., Pittsburgh: University of Pittsburgh, 419–445.

Bökönyi, S. 1992

Animal remains of Mihajlovac-Knjepište: an early Neolithic settlement of the Iron Gate Gorge, *Balkanica* 23: 77–87.

Булатовић, Ј. 2011

Остаци животиња из касновинчанске јаме на налазишту Витковачко поље, *Крушевачки зборник* 15: 237–271.

Bulatović, J. 2018.

Arheozoološki aspekti društvenih i kulturnih promena na centralnom Balkanu u petom milenijumu pre nove ere, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Bulatović, J. and Orton, D. (in press)

Animal remains from the site of Pločnik, in: *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, M. Radivojević et al., eds., London: UCL Press.

Vitezović, S. 2011

Koštana industrija u starijem i srednjem neolitu Centralnog Balkana, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Grant, A. 1982

The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates, in: *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, B. Wilson, C. Grigson and S. Payne, eds., British Archeological Reports, British Series 109, Oxford: Archaeopress, 91–108.

Grayson, D. 1984

Quantitative Zooarchaeology – topics in the analysis of archaeological faunas, Orlando: Academic Press.

Greenfield, H. 1986

The Paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia), A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age (ca 4500 – 1000 B.C.), BAR International Series 304, Oxford: Archaeopress.

Greenfield, H. 1991

Fauna from the Late Neolithic of the Central Balkans: issues in subsistence and land use, *Journal of Field Archaeology* 18: 161–186.

Greenfield, H. 1994

Faunal Remains from the Early Neolithic Starčevo Settlement at Bukovačka Česma, *Сѣаринар* (н.с.) 43–44: 103–113.

- Greenfield, H. and Jongsma-Greenfield, T. 2014
Subsistence and Settlement in the Early Neolithic of Temperate SE Europe: A View from Blagotin, Serbia, *Archaeologica Bulgarica* 18/1: 1–33.
- Davis, S. 1987.
The Archaeology of Animal Bones, London: Routledge.
- Dimitrijević, V. 2008
Vertebrate fauna of Vinča-Belo Brdo (excavation campaigns 1998–2003), *Сѹаринар* (н.с.) 56 (2006): 245–269.
- Dobney, K. and Reilly, K. 1988
A method for recording archaeological animal bones: the use of diagnostic zones, *Cicada* 5: 79–96.
- Driesch, A. 1976
A Guide to the Measurements of Animal Bones from Archaeological Sites, Cambridge, Mass.: Harvard University Peabody Museum.
- Živaljević, I. i dr. 2017
Lov, stočarstvo i simbolički značaj životinja na Golokutu: nove analize arheološkog materijala, *Архаика* 5: 1–26.
- Zeder, M. 2006
Reconciling rates of long bone fusion and tooth eruption and wear in sheep (*Ovis*) and goat (*Capra*), in: *Recent Advances in Ageing and Sexing Animal Bones*, D. Ruscillo, ed., Oxford: Oxbow, 87–118.
- Zeder, M. and Lapham, H. 2010
Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, *Ovis*, and goats, *Capra*, *Journal of Archaeological Science* 37: 2887–2905.
- Zeder, M. and Pilaar, S. 2010
Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, *Ovis*, and goats, *Capra*, *International Journal of Archaeological Science* 37: 225–242.
- Lyman, L. 1994
Vertebrate Taphonomy, Cambridge: Cambridge University Press.
- Maltby, J. 1985
Patterns of faunal assemblage variability, in: *Beyond domestication in prehistoric Europe: investigation in subsistence archaeology and social complexity*, G. Barker and C. Gamble, eds., London – Orlando: Academic Press, 33–74.
- Марковић, Н. и др. 2018
Биоархеолошка перспектива ранонеолитског налазишта Баташево, у: *Јухорски запис, ѿемајски зборник*, ур. И. Тодоровић и др., Својново, Крушевац: Историјски архив Крушевац, Удружење за културу и уметност Логос Својново, 29–38.

Meadow, R. 1980

Animal bones: Problems for the Archaeologists together with some possible solutions, *Paléorient* 6: 65–77.

Orton, D. 2008

Beyond Hunting and Herding: Humans, animals, and the political economy of the Vinča period, Ph.D. thesis, Faculty of Archaeology and Anthropology, University of Cambridge.

Orton, D. 2012

Herding, Settlement, and Chronology in the Balkan Neolithic, *European Journal of Archaeology* 15/1: 5–40.

Payne, S. 1973

Kill-off Patterns in sheep and goats: the mandibles from Aşvan Kale, *Anatolian Studies* 23: 281–303.

Петровић, Б., Катић, В. и Спасић, М. 2009

Животи у џлини: неопитиска уметности на џлу Београда – фииурална џла-стика из збирки Музеја града Београда, Београд: Музеј града Београда.

Prummel, W. 1988

Distinguishing features of postcranial skeletal elements of cattle, *Bos primigenius f. taurus*, and red deer, *Cervus elaphus*, *Schriften aus der Archologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schleswig-Kiel* 12: 1–52.

Prummel, W. and Frisch, H. 1986

A guide for the distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goats, *Journal of Archaeological Science* 13: 567–577.

Reitz, E. and Wing, E. 2008

Zooarchaeology, 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press.

Russell, N. 1993

Hunting, Herding and Feasting: human use of animals in Neolithic Southeast Europe, Ph.D. thesis, University of California at Berkeley.

Russell, N. and Martin, L. 2005

The Çatalhöyük Mammal Remains, in: *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 seasons*, I. Hodder, ed., Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 33–98.

Silver, I. 1969

The ageing of domestic animals, in: *Science in Archaeology: a survey of progress and research*, D. Brothwell and E. Higgs, eds., London: Thames and Hudson, 283–302.

Schmid, E. 1972

Atlas of Animal Bones: for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists, New York: Elsevier.

- Спасић, М., Живановић, С. и Стојић, Д. 2017
 Археолошка истраживања у Стублинама 1967. године, *Годишњак рада Београда* 63–64 (2016–2017): 11–59.
- Stojanović, I. and Orton, D. (in press)
 Animal remains from the site of Belovode, in: *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, M. Radivojević et al., eds., London: UCL Press.
- Tasić, N. 1973
Neolitska plastika, Beograd: Музеј града Београда.
- Todorović, J. 1967
 Grabovac, Đurića vinogradi, Obrenovac – naselje starčevačke i vinčanske групе, *Arheološki pregled* 9: 7–9.
- Todorović, J. 1968
 Grabovac, Đurića vinogradi, Obrenovac – naselje starčevačke i vinčanske групе, *Arheološki pregled* 10: 11–13.
- Todorović, J. 1969
 Grabovac, Đurića vinogradi, Obrenovac – naselje starčevačke i vinčanske групе, *Arheološki pregled* 11: 12–13.
- Halstead, P. 1985
 A study of mandibular teeth from Romano-British contexts at Maxey, in: *Archaeology and Environment in the Lower Welland Valley*, Vol 1., F. Pryor and C. French, eds., East Anglian Archaeology Report 27, Norwich: East Anglian Archaeology, 219–224.
- Halstead, P., Collins, P. and Isaakidou, V. 2002
 Sorting Sheep from Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra*, *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.
- Hambleton, E. 1999
Animal Husbandry Regimes in Iron Age Britain, British Archaeological Reports, British Series 282, Oxford: Archaeopress.
- Helmer, D. and Rocheteau, M. 1994
Atlas du Squelette Appendiculaire des Principaux Genres Holocenes de Petits Ruminant du Nord de la Méditerranée et du Proche-Orient (Capra, Ovis, Rupicapra, Capreolus, Gazella), Juan-les Pins: Éditions APDCA.
- Clason, A. 1979
 The farmers of Gomolava in the Vinča and La Tène period, *Рад војвођанских музеја* 25: 60–114.
- Clason, A. 1980
 Padina and Starčevo: game, fish and cattle, *Palaeohistoria* 22: 142–173.

Cohen, J. 1988

Statistical power analysis for the behavioral sciences, 2nd edition, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Watson, J. 1979

The estimation of relative frequencies of mammalian species: Khirokitia 1972, *Journal of Archaeological Science* 6: 127–137.

JELENA B. BULATOVIĆ

*University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology,
Laboratory for Bioarchaeology*

MILOŠ P. SPASIĆ

Belgrade City Museum

ANIMAL REMAINS FROM THE NEOLITHIC SITE OF GRABOVAC – DJURIĆA VINOGRADI

SUMMARY

In the period between 1967 and 1969 archaeological excavations of the multi-layered prehistoric site of Grabovac – Djurića vinogradi near Obrenovac were conducted. Two Neolithic horizons of settlement were discovered – Starčevo and Vinča, as well as sporadic finds of the Late Eneolithic pottery. A large number of waste pits and four pit-dwellings were discovered in the Starčevo horizon, while in the Vinča, beside the various pits, the remains of three above-ground structures, several food storages and food ovens were explored. During excavation a smaller quantity of animal remains (in addition to a variety of archaeological material) was collected by hand in archaeological units and cultural layers from both settlement horizons.

This paper presents the results of archaeozoological analysis of the material. The results show that the taphonomic characteristics of animal remains in the samples from both horizons were fairly uniform without significant differences. Due to the hand-recovery method, it is likely that more generally bigger fragments of larger animals (the size of the domestic cattle) were more frequently collected, while the remains of medium-sized animals (e.g. sheep or domestic pig) were likely underrepresented in the sample. Therefore, it is not surprising that the remains of the domestic cattle are far more numerous than the other species present in the samples from both horizons of settlement. In the faunal sample from the Starčevo horizon, the remains of caprines are more numerous than those of domestic pigs, while the opposite is the case with their frequency in the Vinča faunal sample. The frequency of wild animal remains is higher in the sample from the Vinča horizon comparing to the Starčevo horizon.

Translated by authors

Анђелка Р. ПУТИЦА

Градски музеј Сомбор

Ненад Ц. ЈОНЧИЋ

Музејска јединица Оџаци

ВАТРА, КАМЕН, ЗЕМЉА: КАЛУПИ ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА У ГРАДСКОМ МУЗЕЈУ СОМБОР

Апстракт: Од праисторијских времена, једна од најкомплекснијих људских активности била је металургија, која је изискивала огромно знање и умеће. Трагови производње метала се на археолошким локалитетима детектују различитим налазима, попут пећи, шљаке, калупа, дуваљки и предмета од бронзе. Неки од њих се јављају на веома широком простору и не могу се приписати одређеној заједници или култури, док калупи указују на локалне традиције у производњи и, својим карактеристикама, могу се везати за поједина подручја. У областима сиромашним рудом, попут Бачке, велика заступљеност металних предмета означава мање или више развијену трговину са околином. Металургија се, у неком облику, вероватно одвијала у многим насељима из бронзаног доба, а непосредан доказ израде металних предмета свакако су калупи, на основу којих се могу реконструисати технологија израде, број радионица, умеће мајстора и потребе локалне заједнице. Калупи откривени на локалитетима Секеш код Дорослова и Конопљиште – Атарски пут код Светозар Милетића,¹ као и Пап салаш код Богојева, везују се за поједине карактеристичне облике материјалне културе из средњег и касног бронзаног доба. Реч је о једноделним и дводелним калупима за ливење накита и оруђа. Издвајање посебног сталежа који се бавио обрадом метала током бронзаног доба и његова важност у друштву намећу питање о значају калупа и претпоставку да су били део економске и социјалне размене.

Кључне речи: калупи, металургија, бронзано доба, срцолики привесци, игле, српови, Сомбор

¹ Локалитети су делимично истражени заштитним ископавањем на траси разводног гасовода, у оквиру гасификације територије Општине Сомбор 2012. године. Ископавања је спровео Покрајински завод за заштиту споменика културе из Петроварадина, а руководилац је био археолог Драган Анђелић.

УВОД

У чланку ћемо покушати да реконструишемо металуршку активност у периоду средњег и касног бронзаног доба, и то налазима калупа са територије севрозападне Бачке (карта 1). Четири фрагментована калупа са локалитета Конопљиште и Секеш потичу са археолошких ископавања и имају јасан археолошки контекст, док је калуп са локалитета Пап салаш случајно нађен, приспео у Музеј као поклон, са врло оскудним подацима о условима проналаска. Калупи су уско везани за производњу предмета од метала и спадају у најспецифичније археолошке трагове металуршких активности. У ширем контексту, поготово географском, указују на економске и трговинске односе и контакте између појединих регија. У контактима заснованим на трговини сировинама, посебно металом, економски аспект је најважнији, док су за трговину готовим предметима и егзотичним материјалима важни и други фактори (Harding 2000: 187). Доступност предмета од метала може да разјасни повезаност између центара за снабдевање сировинама и локалних радионица. Реконструкција форме и дефинисање намене металних предмета израђених у калупима из збирке Градског музеја Сомбор омогућиће боље разумевање заједница које су их користиле. Однос између калупа и металних предмета указује на потребе људи који су живели на овом простору. Тумачење калупа и контекста из којих потичу омогућава нов поглед и потпуније схватање релација међу истовременим насељима, делимично разјашњавање питања о постојању радионица и односа између мајстора и заједнице.

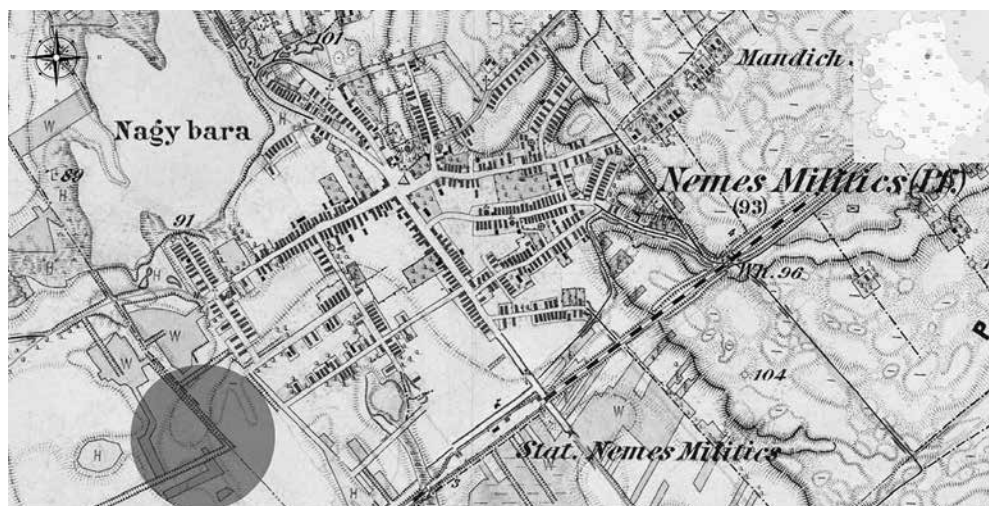
Карта 1 Положај локалитета (<httpswww.google.commapsplace>)

Map 1 Location of the sites (<httpswww.google.commapsplace>)

Поменути односи могу се пратити од најранијих почетака производње бронзе, која је одиграла важну улогу у праисторији Европе јер се, између осталог, од ње израђују нове врсте предмета, а употреба метала постаје опште-прихваћена. Претпоставља се да је трговина рудом и металом била веома развијена и да је постојала комплексна трговинска мрежа за проток материјала потребних за металургију (Jockenhövel 1990: 222). Економски систем се заснивао на рударењу и трговини најважнијим сировинама, бакром и калајем, као и не мање важним чиниоцима у процесу металургије, попут дрвеног угља, мехова и калупа.

Производња бронзе је сложен процес који се обављао у неколико фаза, од којих је прва екстраховање руде, потом добијање ингота, односно комада метала спремних за даљу обраду и дистрибуцију. У бронзаном добу, однос бакра и калаја је често био 9:1. Додавањем калаја бакру смањује се температура топљења, боја постаје сребрнкастија, а побољшава се и квалитет ливења. Садржај калаја у калајној бронзи утиче на механичка својства: тврдоћу, затезну чврстоћу и еластичност (Vrdoljak and Forenbaher 1995: 578). У касном бронзаном добу, легури је додавано олово да би се, повећањем флуидности бронзе, олакшало ливење.²

ЛОКАЛИТЕТИ СА КОЈИХ ПОТИЧУ КАЛУПИ ИЗ ПРАИСТОРИЈСКЕ ЗБИРКЕ ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СОМБОР

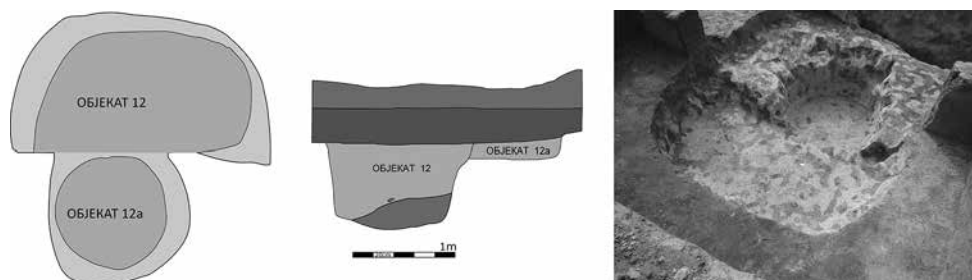
Карта 2 Положај локалитета Конопљиште – Атарски пут (<https://mapire.euenmap.eu/europe-19century-thirdsurveylayers>)

Map 2 Location of the site Konopljište – Atarski Put (<https://mapire.euenmap.eu/europe-19century-thirdsurveylayers>)

² За период средњег бронзаног доба карактеристичан је бакар AsNi, односно бакар са ~ 1% арсена, ~ 0,5% никла и ~ 0,1–0,3% олова. Уведен је подтип назван дасни, који се разликује од AsNi типа по мањем садржају арсена. Тип метала назван AsN садржи око 0,5% или више олова и јавља се на крају средњег бронзаног доба, а доминантан је током позног бронзаног доба (Santá 2013: 79).

На основу налаза калупа с траговима употребе на два археолошки истражена локалитета, Секеш и Атарски пут, и случајно нађеног калупа на локалитету Пап салаш, може се закључити да је обрада метала постојала на територији северозападне Бачке.

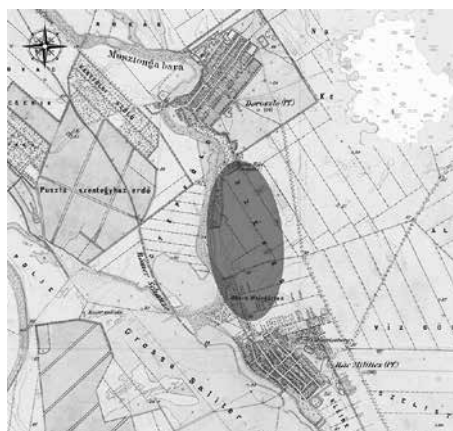
Локалитет Атарски пут – Конопљиште (карта 2) налази се на потесу Конопљиште, југозападно од села Светозар Милетић. Заштитна археолошка ископавања предузета су на траси будућег гасовода, који прати атарски пут и води ка салашарском насељу Милчић (Јончић 2015: 7). Том приликом је откривено 20 непокретних објеката из различитих периода, од млађег бронзаног доба до средњег века. Керамички калуп за ливење срцоликих привезака нађен је у објекту 12 (Путица и Узелац 2018: 4, 5, кат. бр. 15).

Сл. 1 Конопљиште – Атарски пут, Светозар Милетић, објекат 12 (документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе)

Fig. 1 Konopljište – Atarski Put, Svetozar Miletić, structure 12 (Documentation in Provincial Institute for Protection of Monuments of Culture)

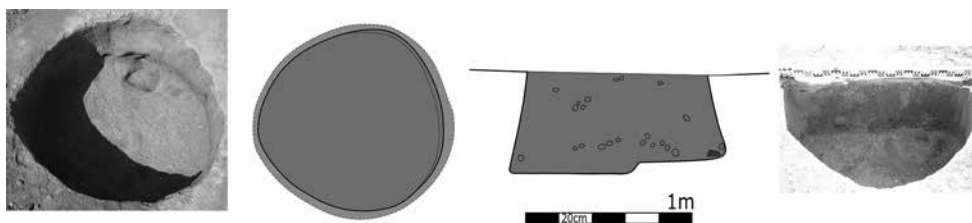
Објекат 12 (сл. 1) је неправилног четвороугаоног, скоро квадратног облика, са заобљеним ивицама. Дефинисане су две етаже. Димензије објекта су 2,50 x 2,70 m, а дубина износи око 1,50 m. У његовој југозападној половини издвојена је кружна целина пречника око 1,1 m, равног дна, која је означена као објекат 12а. Осим керамичког калупа за ливење срцоликих привезака, испуну објекта 12 чине уломци керамике датовани у средње и касно бронзано доба, као и фрагментоване животињске кости. Део керамичког калупа за израду срцоликих привезака пронађен је у објекту 12, на дубини од 130 cm.

Карта 3 Положај локалитета Секеш
(<https://mapire.euenmap.eu/europe-19century-thirdsurvey/layers>)

Map 3 Location of the site Sekeš (<https://mapire.euenmap.eu/europe-19century-thirdsurvey/layers>)

Локалитет Секеш (карта 3) се налази јужно од села Дорослова, на некадашњој обали реке Мостонге. Њено корито је данас уређено и представља део система канала Дунав–Тиса–Дунав. Истраживање локалитета започео је, након заустављања радова на изградњи фабрике Агропелат, Покрајински завод за заштиту споменика културе. Током археолошких ископавања, откривен је укупно 201 археолошки објекат из различитих периода, од раног бронзаног доба до позног средњег века. Како су радови прекинути након машинског уклањања земље са места предвиђеног за изградњу фабрике, сви објекти били су видљиви на лесној основи, тако да се може констатовати да је део налаза био изгубљен пре почетка археолошких ископавања. Калупи су нађени у објектима 45, 161 и 179.

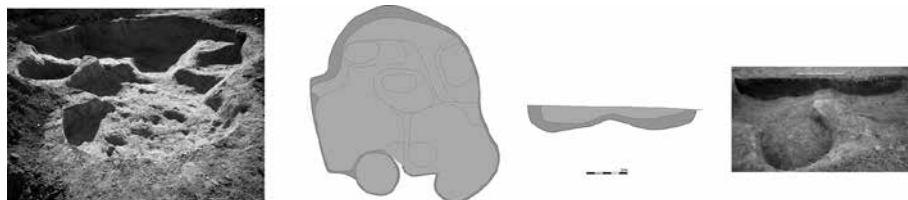

Сл. 2 Секеш, Дорослово, објекат 45
(документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе)

Fig. 2 Sekeš, Doroslovo, structure 45
(Documentation in Provincial Institute for Protection of Monuments of Culture)

Објекат 45 је овалног облика који се благо шири ка равном дну. Био је испуњен тамномрком земљом и ситним грумењем црвене гореле земље, а при његовом дну је констатован слој црвене запечене земље. Димензије објекта износе $1,20 \times 0,94$ m, а дубина 0,48 m. У њему је, осим калупа за ливење, пронађен керамички материјал датован у касно бронзано доба.

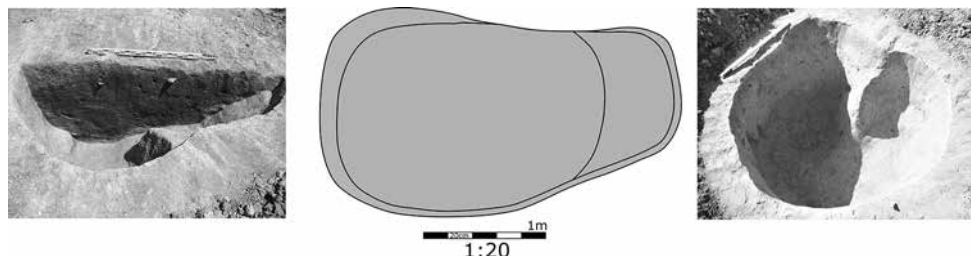
Објекат 161 је неправилног елипсастиг облика и састоји се од више јама, тако да његова дубина варира од 0,30 до 0,75 m. Димензије објекта су $4,30 \times 4,80$ m. Његову испуну у горњем слоју чинила је тамномрка растресита земља, док је доњи део био испуњен мрком земљом. Осим керамичког калупа за ливење, у објекту је нађена керамика датована у период касног бронзаног доба, као и животињске кости и леп. У северозападној половини се налазила велика бронзана игла, дужине 19 cm. У северозападном углу је издвојена кружна целина равног дна, која је добила ознаку објекат 161a, чије су димензије $1,10 \times 1,20$ m, а дубина 0,40 m. И овај објекат садржи керамику из касног бронзаног доба.

Сл. 3 Секеш, Дорослово, објекат 161
(документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе)

Fig. 3 Sekeš, Doroslovo, structure 161
(Documentation in Provincial Institute for Protection of Monuments of Culture)

Објекат 179 је неправилног кружног облика, са страницама које се косо спуштају ка неравном дну. Дефинисане су две његове етаже, чија се висина разликује за око 0,10–0,15 m. Димензије објекта су 2,59 × 2,30 m, а дубина 1,10 m. Испуну је чинила тамномрка земља са ситним грумењем жуте и црвене гореле земље. У објекту су пронађени фрагменти керамике датовани у касно бронзано доба, као и леп.

Сл. 4 Секеш, Дорослово, објекат 179
(документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе)

Fig. 4 Sekeš, Doroslovo, structure 179
(Documentation in Provincial Institute for Protection of Monuments of Culture)

Осим калупа намењених различитим техникама ливења, који потичу са ископавања и из затворених целина са поменутих локалитета, регистрован је и појединачни налаз калупа за ливење шупље секире, односно половина дводелног калупа од пешчара. Овај примерак је у Музеј доспео путем поклона, а као место налаза наведен је Пап салаш код Богојева³ (карта 4).

Ради се о фрагменту језгреника дводелног калупа, израђеног од пешчара сиве боје. Сачуван је део уливне шупљине, негатив доњег дела секире-келта, на коме је урезан двоструки V орнамент. Видљива су три округла отвора, која су вероватно служила за спајање горњег дела калупа. Првобитни облик калупа није утврђен јер је деформисан реупотребом. Његова доња површина је равна, а бочне ивице су заобљене. На бочним странама се налазе урези настали секундарном употребом предмета (сл. 8). Димензије очуваног дела калупа су: висина 4 cm, 7 × 7,2 cm; димензије секире су 6 × 4 cm.

Карта 4 Положај локалитета Пап салаш, Богојево (<https://mapire.euenmap.eu/europe-19century-thirdsurveylayers>)

Map 4 Location of the site Pap Salaš, Bogojevo (<https://mapire.euenmap.eu/europe-19century-thirdsurveylayers>)

3 Калуп је пронашла закупац земље Ката Вечера и поклонила га је Градском музеју Сомбор 23.10.1957. Заведен је под бројем: н. бр. 856

РАДИОНИЦЕ И ДИСТРИБУЦИЈА МЕТАЛНИХ ПРЕДМЕТА ТОКОМ СРЕДЊЕГ И КАСНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА У КАРПАТСКОМ БАСЕНУ

До интензивнијег вађења руде дошло је са експанзијом културе гробних хумки, током средњег бронзаног доба (BrB2-C) (Ilon 2005: 275). У унутрашњости Карпатског басена настављено је снабдевање металом, па се јављају нови типови металних предмета (оружја и оруђа) и повећава се производња накита (Horváth 2004: 41).

Налази калупа свакако указују на постојање радионица. Осим њих, непобитан доказ металуршке активности на једном локалитету могу да представљају и керамички завршеци дуваљки, затим различите камене алатке и метални предмети, који указују на постојање објеката за обраду метала (Karavanić 2006: 40, 41). На територији Србије, једини објекат који је интерпретиран као радионица⁴ пронађен је у Мошорину, на локалитету Феудвар (Hänsel and Medović 1991: 82–83, pl. 11–12; Hänsel and Medović 2004). Осим њега, ниједан други објекат још увек није дао довољно података да би се јасно протумачио као радионица за израду бронзаних предмета, што важи и за околна подручја током средњег и касног бронзаног доба. Иако радионице за обраду метала нису као такве дефинисане, постоје места за која се претпоставља да су коришћена у процесу прераде метала (Vrdoljak and Forenbacher 1995: 577). Добре примере налазимо у северозападној Хрватској, у насељу Калник–Игришће, где је у огњиштима нађено осам фрагментованих калупа, осим шљаке и фрагментованих бронзаних предмета (Vrdoljak 1992: 75–87, sl. 1; Vrdoljak and Forenbacher 1995: 577; Majnarić-Pandžić 1992: 58), те у насељу Мачковац–Цришњеви (Karavanić 2006: 29–52, T. I/1, T. II/4, 5).⁵ Делатност у вези прераде метала одвијала се унутар насеља, више у објектима који су, у неким случајевима, били специјализовани за ту врсту активности (Kovacs 1977: 35; Horváth 2004: 41).⁶ Они најчешће немају никакве специфичности нити структурне разлике у односу на околне стамбене објекте, које би указивале на то да је у питању радионица (Kiss 2009: 329). Тако ни објекат бр. 12, са локалитета Атарски пут, и објекат бр. 161, са локалитета Секеш, осим калупа, не пружају више података који би омогућили да се протумаче као металуршке радионице. На основу налаза из до сада откривених насеља, не може се говорити о индустријској активности на високом нивоу, него о мањим локалним центрима, у којима су радили вешти мајстори занатлије (Kiss 2009: 329). Прави индустријски центри, по мишљењу неких аутора, били су близу рудника, где је велика количина бронзе претварана у сировину, која је, тако припремљена, испоручивана

4 Интересантан налаз потиче са локалитета Феудвар, на коме се, у оквиру вишеслојног насеља из бронзаног доба, један објекат може протумачити као радионица. Међутим, у њој није било залиха сировина или руде. Аутори примећују да се овај објекат такође није много разликовао од осталих, али и да је био у употреби само у једној фази насеља. Калупи пронађени у њему служили су за производњу предмета карактеристичних за касну фазу раног бронзаног доба.

5 У огњишту су нађени керамичка здела, наставак за писак-дуваљку, мањи ингот од бронзе и фрагменти калупа, те остава са 12 комада бронзане сировине, тзв. погача.

6 Најбољи пример је објекат откривен у насељу које припада Ваћа култури, култури Ловашберињ Михаљвар (*Lovasberény–Mihályvár*), именован као радионица за ливење, иако је поред два огњишта, глинених језгара и глинене кашике, пронађен само један калуп; калуп за ливење игала, који је секундарно коришћен као средство за полирање, нађен је у јами у истом подручју.

мањим насељима са којима је била успостављена трговина (Jockenhövel 1990: 222; Horváth 2004: 41). Пошто се разликују две основне категорије производа, утилитарни и као ознаке престижа, претпостављало се да је монопол у изради предмета престижног карактера имала елита, која је на тај начин обезбеђивала свој статус и моћ (Vrdoljak and Forenbacher 1995: 577). Тиме је уведен систем центара и периферије,⁷ који је у великим производним центрима функционисао по хијерархијски дефинисаном моделу. На основу тога, сматрало се да је у њима радио мали број мајстора-занатлија, специјалиста које је финансирала елита (Vrdoljak and Forenbacher 1995: 577; Koós 2015: 144). У археологији, модел центара и периферије је усвојен да би се описала међусобна зависност између заједница које су биле у интеракцији унутар мреже трговинских односа. Примењен је и на бронзано доба, када су ширење трговине на удаљене области и размена производа убрзали интензитет контаката различитих региона (Găvan and Gogâltan 2014: 32). Међутим, примером утврђеног насеља Пећика „Шанцул Маре” (*Pecica „Șanțul Mare”*) у Румунији, та теорија је оповргнута јер, између осталог, не постоје јасни археолошки докази о зависности заједница у окружењу, са центром у Пећики (Găvan and Gogâltan 2014: 32). То може да се примени и на друге важне производне центре: Велем Сент Вид (*Velem St. Vid*), Шагхеђ (*Sághegy*) и Гор (*Gór*) у Мађарској, те Логрешти (*Logrești*) и Пленица (*Plenița*) у Румунији (Boroffka and Ridiche 2005: 165). Истраживања су показала да је металуршка производња постојала у насељима близу ресурса метала (као што је то случај са Пећиком и утврђеним насељима у Словачкој), али је забележена и у мађарским низинама, на локалитетима далеко од лежишта бакра.⁸ Из наведеног примера може се видети да је сирови метал био у оптицају на местима која пружају доказе о локалној обради бронзе, па се, у том контексту, не може доказати модел центар–периферија (Găvan and Gogâltan 2014: 32, 33). Према мишљењу А. Хардинга, металургија је функционисала у оквиру више малих центара, од којих је сваки био локално важан и у интеракцији са суседним насељима, а понекад и са удаљеним местима (Harding 2000: 422).

Широко распрострањена производња утилитарних предмета није била строго контролисана или је, чак, била препуштена индивидуалној иницијативи независних специјалиста, тзв. путујућих мајстора (Vrdoljak and Forenbacher 1995: 577; Gavranović 2012: 149). Ову теорију су, међутим, неки аутори одбацили (Găvan 2015; Dietrich 2012: 213, 214).⁹

7 Модел центар–периферија је првобитно креиран од стране И. Валерштајна, а развио се како би се окарактерисали односи моћи и зависности у класно раслојеним друштвима модерног света (Găvan and Gogâltan 2014: 31).

8 Сазхаломбата Фелдвар (*Százhalombatta Földvár*) је један од примера места удаљених од лежишта бакра, а пружају доказе о локалној преради бронзе (Horváth 2004: 27–31, fig. 13–16).

9 Закључци су донети на основу посматрања базираних на етнологским студијама; укратко, може се установити неколико облика и мотивација за мобилност занатлија: 1. пуна мобилност стручњака, који своје услуге обављају у областима без домаћих занатлија или локалних занатлија који су специјализовани за различите врсте објеката; 2. сезонска мобилност; 3. мобилност ограничена на једну или неколико прилика у животу, нпр. постављање нове радионице у друго подручје, како би се избегло прекомерно засићење локалног тржишта, или током учења заната; 4. путовања на велике удаљености ради набавке сировина (Dietrich 2012: 214).

Свакако је занимљиво и питање дистрибуције типолошки упоредивих облика металних предмета са калупима пронађеним у насељима. Дистрибутивна мрежа одређене врсте бронзаних предмета, и производне могућности исте (калупи за ливење), може показати општа регионална стремљења, иако остају нејасни механизми саме дистрибуције (Gavranović 2012: 149).¹⁰

Несумњиво је да су постојали интензивни трговински односи, вероватно концентрисани дуж главних река, што је видљиво у размештају насеља у Карпатском басену, углавном поред Дунава, Тисе, Муреша, Криша и њихових притока. У случају локалитета Пећика „Шанцул Маре“, релативно велики број целих калупа за ливење (28) указује на то да су производи могли бити намењени за трговину (Gávan 2012: 65, кат. бр. 5).¹¹ У највећем броју случајева, имамо податке о броју металних предмета пронађених током ископавања у насељима, али не и калупе који говоре о томе да је ту обављана и њихова производња, због чега је отежано одређивање места њиховог настанка, а тиме и реконструкција процеса производње.

КАЛУПИ И ЊИХОВА УЛОГА У МЕТАЛУРШКОМ ПРОЦЕСУ

Ако узмемо у обзир чињеницу да су Атарски пут и Секеш низинска насеља у области сиромашној рудом, потребно је анализирати како врсту калупа тако и сировину од које су направљени. То би значило да је сировина подједнако важна као и руда, која је такође увожена или је добијана разменом (Horváth 2004: 11). Упркос локалној производњи, претпоставља се да је сировина за израду предмета углавном увожена, у виду бронзаних погача/ингота, у радионице у којима су предмети прављени према потребама локалних потрошача (Kiss 2009: 329, 330).¹² Петрографске анализе камених калупа са територије Чешке су показале да су за њихову производњу коришћене локалне сировине (Horváth 2012: 76–77).¹³ Локална сировина је коришћена и у производњи калупа у оквиру Ваћа културе, са локалитета Белчке Верешђир (*Bölcske Vörösgyír*), Дунајуварош Косидерпадлаш (*Dunaújváros Kosziderpadlás*), Гомба Вархеђ (*Gomba Várhegy*), Кајасо Вардомб (*Kajászó Várdomb*), Какуч Бала (*Kakucs Balla domb*), Нађкереш Фелдвар (*Nagykőrös Földvár*) и Сазхаломбата

10 Међу калупима из Доње Долине на Сави и Рипача на реци Уни, препознатљиви су не само предмети дистрибуирани у алпски или источн део Европе већ и они који се могу приписати локалном, западнобалканском облику (Gavranović 2016: 92).

11 Откривено је укупно 19 металних предмета и 37 објеката повезаних са обрадом бронзе. Постојала је једна или више радионица за обраду бронзе и, као такав, локалитет је био важан у међурегионалној мрежи трговинских односа, о чему сведочи, с једне стране, производња секира, које су биле уобичајене у срединама Отомани–Физешабоњ и Витенберг културе, а с друге, појава игала са махунастом главом и секира са петицом, посебно у средњој Европи и источним деловима средње Европе (Gávan and Gogáltan 2014: 34).

12 У насељу Мачковац–Пришњеви нађен је мањи ингот (Karavanić 2006: 44, 46, сл. 5). Такође, у неколико остава из Босне и Херцеговине, датованих у касно бронзано доба (На А1), нашли су се и инготи, који су честа компонента остава из овог периода на свим суседним територијама на југоистоку Европе (Gavranović and Mehofer 2016: 90, 91).

13 Резултати анализе калупа са локалитета Сантовка над Буром (*Santovka Nad Búrom*), Вчелинце Ласлофала (*Včelince Lászlófala*), Веселе Храдишко (*Veselé Hradisko*) и Нижна Мишла (*Nižná Mysla*) показали су да се као сировина користио шкриљец који се могао наћи у наслагама на око 20 km удаљености.

Фелдвар (Găvan 2015: 55). Нажалост, ниједан од 36 камених калупа откритих у насељима у западној Румунији није подвргнут анализи (Găvan 2012: 67). Анализом калупа са локалитета Калник–Игришће установљено је да је за њихову израду коришћена локална сировина. Међутим, у северној Хрватској нису спроведене петрографске анализе већег броја калупа (Vrdoljak 1992: 76; Karavanić 2006: 46), као ни калупа који су тема овог рада, иако би добијени подаци свакако омогућили процену нивоа знања и вештина древних мајстора-ливаца и дали одговоре на питања о њиховом квалитету и пореклу сировине.

Материјали за израду калупа најчешће су били камен (углавном пешчар, стеатит, шкриљац), глина и метал.¹⁴ Пешчар је био омиљен због лаке приступачности и обрадивости, трајности и порозности, која толерише температурне промене током ливења (Horváth 2012: 77).

Најједноставнији калупи били су једноделни, са неком врстом поклопца који је спречавао савијање одливка током хлађења (Vrdoljak 1992: 76). Коришћени су за ливење пљоснатих предмета. За производњу сложенијих предмета служили су дводелни калупи. За израду шупљих предмета коришћени су дводелни калупи са језгром. Калуп овог типа је састављен од две идентичне половине, направљене од камена или глине.¹⁵ Основни делови дводелних калупа су: језгреник, горња и доња половина, уливна шупљина, језгрени ослонац и уливни канал.¹⁶ На територији средњег Дунава почели су да се користе током касног енеолита (Durman 1983; Vrdoljak and Forenbacher 1995: 578).

У касном бронзаном добу, дводелни калупи су служили за серијско ливење једног типа предмета, а постојали су и они у којима је истовремено могло да се лије неколико различитих типова предмета.¹⁷ Вишестрани калуп са локалитета Клиновац (Булатовић 2002: 139–144, сл. 2) је изузетно редак и занимљив. Ради се о примерку од метаморфне стене из групе шкриљаца. Нађене су обе његове половине, на којима су обрађене све четири стране, за четири оруђа: три длета и једна пљосната секира са трновима. На основу аналогја, датован је у старију фазу културе поља са урнама.

Трајање глинених калупа и њихова отпорност у процесу ливења много су мањи него што је то случај са каменим калупима. Свакако, није занемарљива ни чињеница да су подложнији оштећењима и деформацијама у току процеса ливења и након њега, па је и заступљеност ове врсте налаза мања. Најподеснија сировина за израду оваквих калупа је мешавина глине, песка

14 Метал од кога су калупи израђивани био је другачијег састава од легуре која је у њима изливана (Karavanić 2006: 39).

15 Дводелни глинени калупи, како је уочено, садрже неколико слојева глине од финијег песка за унутрашњу површину калупа каљеног органским материјалом. Глина коришћена за израду калупа за одливке техником изгубљеног воска, често је лошијег квалитета од оне у унутрашњости дводелних калупа (Hänsel und Medović 2004: 93, 98–99, fig. 5).

16 Осим по основним деловима, дводелни калупи се могу препознати и по цилиндричним рупицама на обе половине, у које се стављају мањи клинови за причвршћивање језгреника. На бочним странама калупа понекад се уочавају и мањи урези, који служе за симетрично постављање доњег и горњег дела. На плочама калупа налазе се и издувни канали за испуштање гасова током ливења (Vrdoljak 1992: 76; Karavanić 2006: 39).

17 Комбиновани калупи, за истовремену израду различитих типова предмета (Horváth 2004: 7 kęp/1, 2; 8 kęp/1a–6; 10 kęp/1b; 11 kęp/1; 12 kęp/3a–b; 13 kęp/1–3; 15 kęp/1a–b; 16 kęp).

и воде. Додавањем песка у процесу производње калупа повећава се његова чврстоћа, а смањује се пластичност керамике, чиме се смањује и могућност пуцања калупа, као и термостабилност и пропустљивост гасова који настају (што су већи количина и уједначеност зрна песка то је већа пропустљивост) (Šimek 1979: 94).

Оваква врста калупа је пронађена на локалитету Св. Петар Лудбрешки и датована је у млађу фазу културе поља са урнама (Karavanić 2006: 48). У њима се радило техником изгубљеног воска. Модели од пчелињег воска били су прекривени глином, осушени и паљени у ватри, дајући тако калупу отпорност на високе температуре и трајност у контакту с течним металом. Након сушења, калуп се уништава да би се извукао готов артефакт. У радионици на Феудвару нађени су и керамички калупи у којима су предмети такође произвођени методом изгубљеног воска (Hänsel and Medović 2004: 92–93, Abb. 6–8). Сматра се да је ова техника најчешће коришћена у касном бронзаном добу јер, насупрот великој количини бронзаних предмета, постоји мали број калупа за израду одређених типова предмета (Karavanić 2006: 48).

Полирани фрагменти равне површине могу се идентификовати као поклопци за једноделне калупе. Један такав примерак потиче са локалитета Мухи 3 у Мађарској (Koós 2015: 143, objektum 6, T. 6/3, T. 18/2). Израђен је од камена, правоугаоног је облика, брижљиво углачане површине. На њему се оцртавају трагови предмета лучног облика (срп?). На дну и на једној страни фрагмента виде се трагови горења. На основу овог примерка, претпоставили смо да су фрагменти из објекта 179 и 187 са локалитета Секеш (сл. 5) служили као поклопци, односно да су били горњи делови једноделних калупа. На њима се уочавају нагореле површине настале спаљивањем масног материјала јер су биле премазиване органском материјом како би се спречило лепљење растопљеног метала за калуп (Horváth 2004: 33).

Јудит Кош, обрађујући калупе углавном за израду лунуластих привезака, са локалитета Нођрозвађ–Поп (*Nagyrozvágy–Pop*), који припада култури Физешабоњ, констатовала је да су израђени од камена риолита, дакле од локалне сировине из округа Токај (Koós 2016: 97). Осим калупа, нађена су и два поклопца коришћена у изради барем три лунуласта привеска и једне игле (Koós 2016: T. 4, 7). На основу форми које се читавају на нагорелој површини поклопца, закључено је да се ради о калупу са више уливних канала, за израду неколико различитих врста предмета, са дугим периодом употребе.

Сл. 5 Фрагменти два поклопца калупа са локалитета Секеш, Дорослово(фото: П. Карабасил)
Fig. 5 Fragments of two mould covers from the site Sekeš, Doroslovo (photo: P. Karabasil)

КАТАЛОГ

Локалитет Атарски пут, Светозар Милетић

Фрагмент једноделног калупа четвртастог облика (сл. 6). Видљива је уливна површина за два срцолика привеска. Калуп је израђен од пешчара и има брижљиво углачану површину. Не читавају се трагови топљења метала.

Димензије: $6,7 \times 4,5 \times 3,6$ cm

Објекат 12, инв. бр. 6411.

Локалитет Секеш, Дорослово

Фрагмент, највероватније дводелног калупа четвртастог облика, са заобљеним ивицама и равном доњом и бочном површином (сл. 10). Површине су брижљиво обрађене и полиране. Израђен је од пешчара сиве боје. Очуване су три уливне површине кружног облика (калуп за игле?).

Димензије: $7,9 \times 7,5 \times 5,9$ cm

Објекат 161, инв. бр. 6505.

Два фрагмента поклопца глиненог калупа четвртастог облика (сл. 5). Доња и горња површина су равне. На једној страни су трагови нагорелог предмета четвртасте форме.

Димензије: $5,8 \times 3,7 \times 5$ cm, $7 \times 8 \times 5$ cm

Објекат 161, инв. бр. 6564

Фрагмент дводелног глиненог калупа четвртастог облика, наранџастоокер боје (сл. 7). Очувана је бочна страна заобљених ивица, док су горња и доња површина равне. Делимично је сачувана уливна површина полукружног облика, са ребрима (калуп за сrp?).

Димензије: $9 \times 4,9 \times 6,4$ cm

Објекат 45, инв. бр. 6506

Фрагмент, највероватније поклопца глиненог калупа четвртастог облика (сл. 5). Горња и доња површина су равне. На горњој површини видљиви су трагови нагореле четвртасте површине.

Димензије: $9 \times 7,5 \times 2,5$ cm

Објекат 179, инв. бр. 6587

ТИПОЛОШКА АНАЛИЗА МАТЕРИЈАЛА И КУЛТУРНО-ХРОНОЛОШКИ ОКВИР

Срцолики њривесци

Прототипови ове врсте накита срећу се у раном бронзаном добу (Moszolics 1967: S. 87; Lichardus and Vladár 1997: T. 19/5, 6, 7), а до масовне производње и употребе долази у периоду средњег бронзаног доба. Јављају се на широкој територији Карпатског басена, у неколико варијанти и подтипова (Hänsel 1968: 115–118).

Керамички калуп за ливење ове врсте накита пронађен је у близини надземних кућа на локалитету На-Ма у Винковцима, које припадају култури Белегиш 1 (Dizdar 2013: 68, pl. 3).¹⁸ Велики број углавном камених калупа потиче са локалитета на територији Мађарске: Арокто (*Ároktó*) (Ilon 2006: Liste 2), Дунајуварош–Косидерпадлаш (Horváth 2004: Abb. 7/1b), Шукошд (*Sukosd*) (Bándi and Kovács 1974: pl. X/14), Шолтвадкерт (*Soltvadkert*) (Gazdapusztai 1959: pl. 4/1, 3; Hänsel 1968: T. 25/8, 9; Foltiny 1968: 13), и Чешке: Веселе (*Veselé*) и Барса (*Barca*) (Novotná 1983: 63, obr. 1/14; pl. I/2).

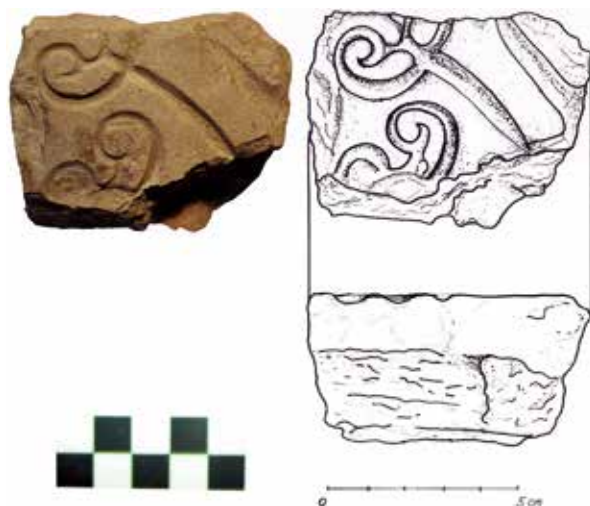
Привесци добијени из калупа са локалитета Атарски пут (сл. 6) припадали би типу 5 (Hänsel 1968: 116, 117, T. 16, 23), са средишњим ребром у V форми, које повезује крајеве савијене у волуте. Овај тип привезака потиче из првог периода дунавског средњег бронзаног доба, а најзаступљенији је на територији културе гробних хумки. Препознатљив је по величини и ребрасто украшеном лицу, што није одлика наших примерака, који би се у ову групу могли сврстати само према облику. А. Гаван сматра да примерци са Атарског пута припадају типу привезака у облику полумесеца, са средишњим орнаментом у виду шиљка (Gavan 2015: 125). А. Можолич их назива привесцима с рашчлањеним средишњим делом, типа Косидерпадлаш (*Durchbrochene Anhänger Typus Kosziderpadlás*), и смешта их у време између Косидер и Форо хоризонта (Moszolics 1973: 52, T. 2/4–7).

Привесци овог типа чине саставни део женског костима, а нађени су у великом броју остава у Мађарској (Hänsel 1968: T. 37/11, Liste 126/5). У Словачкој се појављују од почетка средњег бронзаног доба, у остави Ходејов (*Hodejov*) (David 2002: T. 173/15–21, T. 174/23, 27), али су чести и у развијеном бронзаном добу, нарочито у култури Пилињи (*Pilinyi*), средњодунавској групи културе гробних хумки (Furmanek 1980: 24).

Привесци у форми коју читавамо на калупу из Винковаца припадају варијанти 6 подунавског средњег бронзаног доба (MD II), по Хензелу (Hänsel 1968: 116–118; Dizdar 2013: 68). На територији Бачке, срцолики привесци нађени су у гробовима културе гробних хумки, на локалитетима Рибњак код Колута (Путица 2018: T. II/1, 2), Велебит (Foltiny 1968: 13, pl. IV/1–3) и Хајдуково (Trogmayer i Szekeres 1966–1968: T. II/5, 6, 7; Гарашанин 1975: сл. 2). Даље их пратимо од некрополе у Белегишу (гроб 22) (Vranić 2002: 119) до локалите-

18 О металуршкој активности на овом локалитету сведоче налази два керамичка калупа за израду накита (за једнократну употребу) и калупа за бојне секире (Dizdar 2013: 67).

та Пауље у селу Брезјаку (Canić-Tešanović i Gligorić 2001: 12; Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017: 54, 58, 125–130, сл. 42, Т. XIX/36–41), Гуча (Дмитровић 2016: сл. 118/2, 3), Белотић – Бела Црква (Garašanin 1958: 99, Abb. 20), све до Босне и Херцеговине, докле су допирали утицаји културе гробних хумки: Феризовићи, тумул Опаљене гомиле (Govedarica 2006: pl. 2/9). Мишљење Р. Васића да се срцолики бронзани привесци на територији Србије јављају нешто касније него у централној Европи (BrB–BrC), односно, у апсолутним датумима, 1600/1500–1200. године пре н.е (Vasić 2003: 39), унеколико је ревидирано резултатима нових истраживања. Наиме, апсолутни датуми са некропола Пауље и Велебит дају прецизнији хронолошки оквир за развој културе гробних хумки у Србији. У случају Пауља, датовање указује на XIV век пре н.е. (Gligorić, Filipović and Bulatović 2016: 105, fig. 3),¹⁹ а други апсолутни датум повезан је с гробом бр. 107 на некрополи Велебит²⁰ (Karuran 2018: 40, fig. 8). Резултати су показали хронолошку паралелу ова два локалитета. Тиме су потврђене и претпоставке Н. Тасића, који је сматрао да некропола Велебит представља манифестацију јужне или карпатске варијанте комплекса културе гробних хумки, с краја XIV и почетка XIII века пре н.е. (Karuran 2018: 40, fig. 8). У овај хронолошки оквир могу се уклопити и налази са локалитета Гоге–Виногради, за сада јединог публикованог налазишта с насеобинском керамиком ове културе на територији Бачке (Трајковић 2007: 19, Т. IV, V, VI). На основу тога, као и прегледа керамичког материјала из објекта 12, можемо рећи да калуп за срцолике привеске припада средњем бронзаном добу и култури гробних хумки, односно њеној млађој фази.

Сл. 6 Фрагментовани калуп за израду срцоликих привезака, са локалитета Конопљиште – Атарски пут, Светозар Милетић (фото и цртеж: В. Узелац)

Fig. 6 Fragmented mould for heart-shaped pendants Konopljište – Atarski Put, Svetozar Miletić (photo and drawing: V. Uzelac)

19 Узорак за АМС анализу узет је са дрвене подлоге на коју су постављени остаци кремираног покојника у централном гробу хумке XVIII, на некрополи Пауље код Лознице. Хронолошки опсег показује 1415–1278. годину пре н.е.

20 Датум је добијен такође АМС анализом кремираних остатака покојника, у *Isotoptech ZTR laboratory* у Дебрецину. Хронолошки опсег је 1407–1236. година пре н.е.

У Карпатском басену, најранији примерци српова појављују се у средњем бронзаном добу, посебно у инвентару Косидер остава, и дуго се користе (Furmánek and Novotná 2006: 50; Hansen 2006: 61). Срп из оставе Дунаујварош II (*Dunaújváros* II), према А. Можолитч, један је од најранијих примерака овог типа. Датован је од краја мађарског МВА (Mozsolics 1967: 67), а карактеристичан је за оставе из касног бронзаног доба у југоисточној и централној Европи (Vasić 1994: 40–41).

Српови су доминантна појава у периоду касног бронзаног доба, а њихова величина и облик нису се знатније мењали током времена (Mozsolics 1973: 42–43; Kemenczei 1984: 22; Mozsolics 1985: 42–43). Бројни српови с језичастом дршком, којима припада и наш примерак, по основним облицима и украсима одговарају широко распрострањеном тренду у старијој фази културе поља са урнама, на пространом карпатско-панонском подручју, а посебно се истиче велика заступљеност српова типа Уиоара 1 и 3 (*Uioara* 1 и 3) (Petrescu-Dâmbovița 1978: 26–30, T. 2/360, T. 4/713, 714, T. 5/764; Vasić 1994: 26, 30; König 2004: 55–60; Gavranović 2011: 150–151, karta 52; Jovanović 2010: 24–26, karta 4; Pavlin 2010).

Срп са дршком у облику језичка и три попречна ребра представља обележје другог хоризонта остава у северној Хрватској (HaA) (Vinski-Gasparini 1973: T. 38/9–14, T. 39/2–13, T. 40/1–12, T. 41/1–12). Сродни примери честа су појава у оставама и насељима хоризонта Курд, у југозападној Трансданубији: Кесехидегкут (*Keszöhidégút*), Печуј (*Pécs* II), Марок (*Márok*) (Mozsolics 1985: 44, 45, T. 33–34, T. 48–51, T. 93–94).

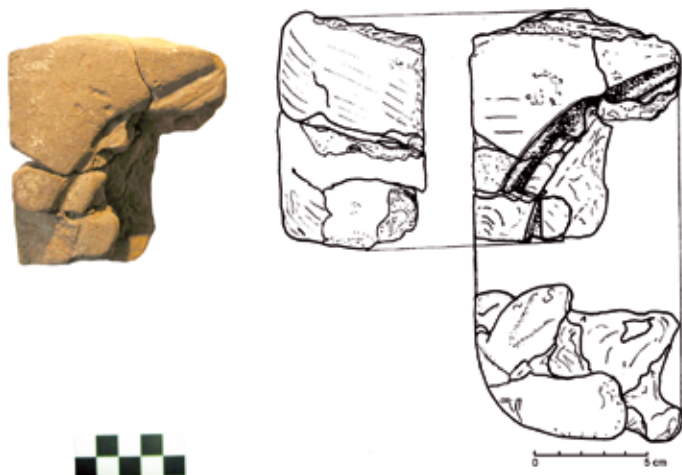
Фрагментоване калупе од пешчара, за израду два српа, бележи још Ј. Хампел на мађарском локалитету Фуђи – Вашархељ Бихар (*Fugyi – Vásárhely Bihar*) (Hampel 1886: T. II-4), као и комбиновани калуп за израду српова и игала из Асода (*Aszód*) (Hampel 1886: T. V-4).²¹ У насељу Мухи 3, у објекту 3, нађен је калуп за срп, са поклопцем (Коос 2004: T. 16/1, 2, T. 18/1, 2). Приликом ископавања на некрополи културе поља са урнама у Легници на Спокојној улици, откривена је до сада највећа колекција калупа за ливење из бронзаног доба у Пољској: три камена дводелна калупа за ливење шупљих секира и пет глиених калупа за ливење српова, бритви, копља и длета (Garbacz-Klempka et al. 2017: 184–190, fig. 1).²²

Калупи за израду српова, између осталог, говоре о аграрном карактеру каснобронзанодобних заједница на подручју Дунава (Karavanić 2005: 64). До сада се сматрало да су српови употребљавани првенствено као пољопривредне алатке, за жетву и сечење вегетације. Међутим, постоје и сасвим другачија мишљења, посебно за српове из касног бронзаног доба, због њиховог честог присуства у оставама. На основу тога је претпостављена и њихова секундар-

21 По мишљењу Габора Илона, овај примерак је нешто млађи и потиче из периода након културе поља са урнама (Илон 2005: 281).

22 Артефакти су откривени у три спаљена гроба металурга-ливца (гробови бр. 5, 42, 153). Некропола је датована у период од 1100. до 700. године пре н.е.

на функција, као стандардних вредности, односно као нека врста примитивне валуте у систему размене (Vasić 1994), али и као ритуалних понуда у оставама, у којима се јавља велики број ових предмета без трагова употребе (Gavan 2015: 112). Величина и тежина српова са језичком, како примећује Р. Васић, варира како у оставама тако и у појединим регијама, па се поставља питање да ли ове карактеристике могу бити релевантне при одређивању њихове функције (Vasić 1994).

Сл. 7 Фрагменти калупа за израду српа, са локалитета Секеш, Дорослово (фото и цртеж: В. Узелац)

Fig. 7 Fragments of the mould for sickle from the site Sekeš, Doroslovo (photo and drawing: V. Uzelac)

Бронзане секире-келтови

Осим српова, шупље секире су карактеристичан артефакт културе поља са урnama и обе врсте предмета чине окосницу остава типичних за овај период.

У Карпатској котлини, односно у југозападној Панонији, шупље секире се први пут јављају у време старије културе поља са урnama, као специфичан облик оруђа и оружја. У млађој фази старије културе поља са урnama, масовно су израђиване у разним варијантама, чиме је постала јаснија и њихова употреба. Тулац секире је носилац украса, карактеристичног за поједине радионице или радионичке центре. Јављају се у различитим величинама, а њихове димензије су се знатно мењале током појединих фаза касног бронзаног доба (Žeravica 1993: 74–105). Најраније појаве ове врсте предмета могу се уочити у трансилванским и североисточним подручјима Мађарске, од касног бронзаног доба (BrD), када су имали правоугаони попречни пресек (Mozsolics 1973: 38). Секире-келтови су широко распрострањене у Румунији, Мађарској и Словачкој (Novotná 1970: 73–74; Petrescu-Dîmbovița 1977; Mozsolics 1985: 32).

Производња и коришћење келтова, са ушицом или без ње, са пластичним V орнаментом на тулцу, старије варијанте и стандардног облика, могу да се прате током касног бронзаног доба (од BrD и HaA) (Žeravica 1993: 86, 92–93,

96–100, T. 31, 425, T. 34, 461; Hansen 1994: 158, Abb. 87, 177–185; König 2004: 35–42; Jovanović 2010: 27–28; Gavranović 2011: 130–133, karte 42–43; Blečić Kavur i Jašarević 2014: 37–39, sl. 6). Варијанта шупље секире без ушица, са три ребра испод ивице, јавља се на територији Карпатског басена од касног бронзаног доба (HaA1), а њена главна дистрибутивна област обухвата Славонију, јужну Мађарску и Срем, са неколико примерака из северне Мађарске и Трансилваније (Gavranović 2013: 151).²³

Бронзане секире-келтови израђиване су ливењем у дводелним калупима, уз употребу тзв. језгреника који се стављао у калуп да би се оставио простор за тулац (Wanzek 1989: 27). Језгреници су обично кружни или елипсasti, а постоје и тулци који упућују на постојање језгреника четвртастог пресека. Секире су се могле изливати у дводелним калупима, помоћу каменог или глиненог клина, који је осигуравао да течна бронза приликом ливења не испуни тулац.

Шупљим ливењем не само што се штедео драгоцен метал већ је то било и оптимално решење суштинског проблема при изради свих других облика шупљих предмета у бронзаном добу (Dietrich 2010: 39).

Калупи за ливење секира пронађени су на широком простору Карпатског басена, углавном у објектима за које се може рећи да су, у неком виду, служили за прераду метала. Навешћемо неколико примера. У насељу Новиград на Сави, из касног бронзаног доба (BrD до HaB), пронађен је калуп за ливење шупље секире и украсних аплика (Vinski-Gasparini 1973: 35, T. 21/13a, c). Насеље у Шагу, на локалитету A1_1, пружило је право изненађење открићем трагова обраде бронзе. Нађено је 30 калупа од глине и пешчара (Sava and Andreica 2013: 68, fig. 21–23, 24), који су се користили углавном за ливење секира-келтова или длета.²⁴

Са локалитета Шолдвардкерт у Мађарској, потичу и дводелни калупи за ливење шупљих секира са V орнаментом на тулцу (Gazdapusztai 1959: T. II/2, 1). Богат асортиман калупа за секире-келтове на територији Мађарске и Румуније чест је у насељима из старије фазе културе поља са урнама и Гава културе (Ikon 2005: Liste 3/8, 9, 17, 22, 27, 32, 35, 42, 45, 57, 63). Један примерак забележен је у насељу Мухи 3 (објекат 3), датован у прегава период (Ha A1) (Koós 2004: T. 17/1, T. 19/1–2).

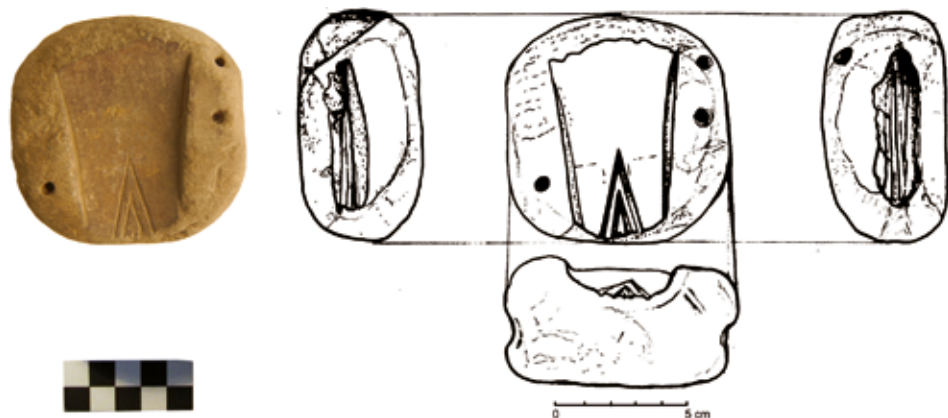
Са територије Србије познато је неколико калупа за израду секира-келтова, из насеља старије фазе културе поља са урнама: Гомолава, Добановци, Иђош, Пећинци (Wanzek 1989: T. 37, 38).

Калуп са Пап салаша (сл. 8) служио је за израду бронзане секире-келта, са типичним мотивом висећег троугла, карактеристичним за II фазу урненфелдер културе (BrD-HaA₁), према централноевропској хронологији. Ивице калупа су заобљене, иако је првобитно био четвртаст, што упућује на његову секундарну употребу.

23 На локалитету Црквине у Босни, откривен је калуп за производњу секире-келта без ушице, од пешчара, нађен у секундарној позицији (Wanzek 1989: 216).

24 Поред бронзаних предмета и калупа, у јами Цк 198 пронађени су и уломци керамике с траговима ливења бронзе (из посуда коришћених као тигањи). Насеље је датовано у период касне бронзе (BrD-HaA1).

Након употребе, оштећења или неупотребљивости, повремено се калуп трансформише у мањи или потпуно другачији облик, као што је примерак са локалитета Чепел Ујфолу (*Csepel-Újfalu*) (Mozsolics 1973: 85, T. 111, 5a–b; Horváth 2004: 33). Са локалитета Ловашберењ–Михаљвар потиче калуп за израду игала, који је секундарно коришћен као брусни камен (Horváth 2004: 10 *kép/2*). То можемо претпоставити и за наш примерак са Пап салаша јер је страна калупа, на месту где је вероватно пукао, заглачена током секундарне употребе.

Сл. 8 Фрагмент калупа за секире, са локалитета Пап салаш, Богојево (цртеж и фото: В. Узелац)

Fig. 8 Fragment of the mould for axes from the site Pap Salaš, Bogojevo (drawing and photo: V. Uzelac)

У контексту металуршких активности на територији Богојева, треба споменути и налаз техничке керамике, тзв. дуваљки, односно керамичких наставка за дуваљке.²⁵ Приликом истраживања неолитских насеља I–IV, која је спровело Историјско друштво Бач-Бодрошке жупаније, нађене су и три дуваљке²⁶ (сл. 9), за које не постоји јасан археолошки контекст (Czirák 1900: 259–260, fig. 2/4; Vona 1975: 256; Koledin 2004: 81, sl. 7; Gaván 2015: 235). Док су мехови или дуваљке били направљени од органских материјала и нису опстали у археолошком запису, очувани су керамички завршеци дуваљки и млазнице меха, као показатељ да су се на месту њиховог открића одвијали металуршки процеси. Те глинене млазнице, причвршћене на крај меха или дуваљке, служиле су за осигурање потребног протока ваздуха и одржавање високих температура у пећима. Релативно једноставне керамичке дуваљке, пронађене на локалитетима с краја раног и почетка средњег бронзаног доба у средњој и источној Европи, углавном су повезане с топљењем бакра и његових легура (Harding 2000: 220). Примерци

25 У домаћој литератури не постоји посебан назив за ову врсту налаза, а у инострану се користе термини: *Tuyères, tuyere, Düse, soplo и соџаљ* (Коледин 2004: 79; Karavanić 2006: 42, 43, sl. 4). У савременом процесу добијања гвожђа у високим пећима, за систем убацивања прегрејаног ваздуха потребног за сагоревање кокса користи се израз дувница (Volkov-Husović i Raić 2010). Аутори овог рада су се определили за описни назив ове групе предмета: керамички наставци дуваљки или дуваљке, како гласи до сада важећи термин. Уједначавање термина и техничких карактеристика ових налаза, сматрамо да треба да буде тема посебне студије.

26 Инв. бр. 1198, 1200, 1210.

из Богојева (сл. 9) припадају типу А и Б,²⁷ према И. Бони, а датовани су у рано бронзано доба (Bona 1975: 256; Koledin 2004: 81).

Сл. 9 Керамички наставци за дуваљке са ископавања неолитских локалитета I–IV, музејска документација (фото: В. Узелац)

Fig. 9 Pottery nozzles for bellows from the excavations at Neolithic settlements I–IV conducted by Historical Society, from the collection of the City Museum in Sombor (photo: V. Uzelac)

Игле

Игле су биле најраспрострањенији украсни предмети од времена њихове појаве, тј. од бронзаног доба, и то као готови производи и као матрице угравиране на калупима за ливење. Разликују се многобројни типови игала из бронзаног доба, при чему неке варијанте заузимају ширу територију, а друге имају веома ограничену дистрибуцију, што указује на локалне преференције и традиције. Плашт, као део ношње пребачен преко рамена, био је причвршћен са једном или две игле (Innerhofer 2000: 143, note 643; Sava and Andreica 2013: 7, 58, fig. 9; Путица, Коледин и Алексић 2018: 107, 108, сл. 5).

Тела игала су највероватније израђивана након ливења, искуцавањем, како би се добио жељени пресек и дебљина (Gavân 2015: 138, 139). Илустративни пример ове тврдње је налаз калупа из Српског Милетића²⁸ (Тасић 1983: 90, сл. 50; Karmanski 1978: 10, Т. XIV/1a, b). Ради се о случајном налазу дводелног калупа израђеног од пешчара сиве боје. Три мања округла отвора, видљива на горњој површини очуваног дела, која су служила за повезивање половина, потврђују да је реч о дводелном калупу. На једној страни плоче су уливне шупљине за кугласте главе, а на другој за тела игала. Јасно се издвајају три уливна канала. Како је калуп случајни налаз, не може се везати за неки објект, али је

27 Тип А: дужи или краћи примерци сужених крајева, у облику благо заобљене зарубљене купе, чији је горњи део украшен урезима, и тип Б: са глатким горњим делом (Koledin 2004: 81).

28 Калуп се чува у Музејској јединици у Оџацима, место налаза је Циглана код Српског Милетића, инв. бр. 2484 (Karmanski 1978: 10).

сигурно да локалитети Секеш код Дорослова (карта 3) и Циглана код Српског Милетића чине археолошку целину.

Према матрици калупа са Пап салаша (сл. 8), ради се о игли с кугластом главом и вероватно неукрашеним вратом. Игле овог типа биле су распрострањене у северним деловима централног Балкана (Vasić 2003: 58, Т. 21, Т. 57). Немају посебна обележја на основу којих би се могла јасније одредити њихова хронолошка и културна припадност. Сличан примерак из Кличевца–Ристоваче потиче из оставе и датује се у почетак другог хоризонта остава (Vasić 2003: 59). Другом хоризонту остава у северној Хрватској припадају и налази игала са округлом главицом из Белог Манастира (Vinski-Gasparini 1973: 66) и са некрополе Загреб–Врапче (Vinski-Gasparini 1973: Т. 23/4). Примерак овог типа нађен је и у оквиру насеља Секеш (Путица и Узелац 2018: кат. 166).²⁹

Калуп из објекта 161 (сл. 10) служио је за серијску производњу глава игала. За објекат 161 се не може рећи да је имао функцију радионице. Осим налаза калупа, нема довољно елемената који би га јасно дефинисали као објекат за производњу металних предмета (сл. 3). Томе у прилог иде и чињеница да је у њему махом нађена фрагментована керамика и да не постоје трагови горења, гари, шљаке. Датовањ је у млађи период културе гробних хумки (BrC₂), на основу налаза игле наребреног врата, с главом у облику печата, типа хамер (Hammer) (Vasić 2003: 39, 40, Т. 15/208, 209; Innerhofer 2000: Т. 44/1–5; Путица и Узелац 2018: 13, кат. 144).

Калупи за ливење игала с кугластом главом, на територији Карпатског басена могу да се прате од средњег бронзаног доба, у културама Физешабоњ – насеље Арокте (Ároktő) (Пон 2005: 279), Тосег–Лапошхалом (Tőszeg–Laposhalom) (Пон 2005: 280), гроб 280³⁰ на локалитету Нижна Мишла у Словачкој (David 2002: Т. 246/8, 5; Fischl, Kiss and Kulcsár 2013: 261, 6. kép.). Из периода касног бронзаног доба забележен је један примерак из насеља Ослар (Oslár), које припада Еђек (Egyek) култури, из објекта 219, датовањ у завршну фазу средњег бронзаног доба (BrC₂-D) (Пон 2005: 283; Koós 2001: 222, 223).

Први пример праве серијске производње предмета, односно ливење неколико идентичних објеката из једног канала (бронзане перле) налазимо у насељу Нитријански Храдок – Замечек (Nitriansky Hrádok – Zámeček) (Тоџић 1978: LII, Т. 6; Пон 2018: 134). Директна аналогија је калуп за истовремено заливање више од 20 перли, из Шолтвадкерта, који је везан за културу гробних хумки (BrC-D) (Gazdapusztai 1959: Т. II/7), док је други примерак, са истог локалитета, коришћен за истовремено ливење седам срцоликих привезака (Gazdapusztai 1959: Т. IV/1).

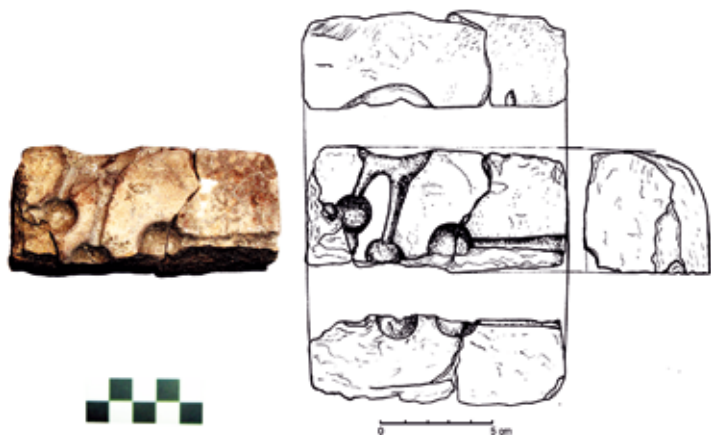
Током касног бронзаног доба, посебно у групама културе поља са урnama, серијско ливење постаје уобичајено. На локалитету Гор–Каполнадомб (Gór–Kapolnadomb) нађени су калупи за истовремено ливење три стрелице и најмање 50 једноставних кружних аплика (Пон 1996: Т. 2/9, Т. 3/12). Серијска прои-

²⁹ Игла је нађена у културном слоју, ван објеката.

³⁰ Ради се о гробу ливца, у коме су, поред калупа, пронађене и игла с кугластом главом, дуваљка, фрагмент шљаке.

зводња је постојала у локалној радионици у насељу Велем Сент Вид, и то игала са сферичним главама (2), игала са маковом главом (3) и перли (најмање 10 комада) (Поп 2018: 134). Вишеструки ливачки калупи, бронзани инготи и комади шљаке сакупљени су међу дислоцираним материјалом на насељима Дебело брдо код Сарајева (копље, бодеж) и Радманићи код Бањалуке (игла с главом у облику чашице) (Gavranović and Mehofer 2016: 91).

Калуп за производњу бронзаних аплика из Винковаца има два уливна канала (Dizdar 2013: 65–66, pl. 3/2), а датован је у Белегиш 1 фазу (Br B2-C1). На румунском локалитету Телеак (некадашња Телекфалва) пронађен је калуп за ливење низа аплика (Поп 2018: 134). Калуп са два одвојена уливна канала, коришћен за истовремену производњу секире-келта и украсних аплика (Vinski-Gasparini 1973: T. 21/13a-c; Wanzek 1989: 198, T. 38/3c), познат је из насеља млађег периода културе поља са урнама (HaB) у Новиграду на Сави (Хрватска). На локалитету Велем Сент Вид, калуп је коришћен за израду минијатурних тегова или неких других мерила вредности, и то из једног уливног канала (Поп 2018: 134)³¹.

Сл. 10 Фрагмент калупа за игле с кугластом главом, са локалитета Секеш, Дорослово (фото и цртеж: В. Узелац)

Fig. 10 Fragment of the mould for pin with spherical head from the site Sekeš, Doroslovo (photo and drawing: V. Uzelac)

ЗАКЉУЧАК

На територији Србије постоје многобројни докази о металуршкој или ливачкој делатности из периода средњег и касног бронзаног доба, али је та врста налаза углавном само делимично објављена.

Налази калупа, језгара, ингота, полупроизвода и металних предмета су јасни показатељи металуршких активности унутар насеља. Међутим, они нужно не значе и постојање трајних радионица будући да су нека производна

31 Постоји могућност да је калуп коришћен за израду пробојаца, гравера или игала за тетовирање (Поп 2018: 134).

места могла бити и привременог карактера. Највећи број калупа за ливење откривен је током старијих ископавања, случајно или је у музеје доспео путем поклона, без јасних података о контексту налаза. Стога се такви налази не могу јасно приписати одређеној структури (кући, јами) или слоју, што свакако отежава њихову даљу детерминацију, утврђивање места настанка, а самим тим и порекла метала.

Територија северозападне Бачке је била празан простор на археолошкој карти Србије, ако се имају у виду подаци о металургији бронзаног доба. Међутим, нова истраживања заштитног карактера, спроведена у оквиру гасификације на територији Општине Сомбор, донела су значајне помаке у погледу сагледавања развоја и постојања металуршке делатности. Калупи нађени током археолошких истраживања потичу са различитих локалитета. Ниједан објект нема посебне карактеристике којима би се могао дефинисати као металуршка радионица. Осим тога, нађена је већа количина бронзаних предмета, као што је потпуно очувана игла наребреног врата, с печатном главом, из објекта 161 на локалитету Секеш. Керамика показује карактеристике касне фазе културе гробних хумки.

У вези са великим бројем остава с краја бронзаног доба и интензивном производњом бронзе, поставља се питање како се културне групе из касног бронзаног доба могу повезати са многобројним лежиштима бакра у Србији или са рударењем. Истраживањима спроведеним последњих деценија у регионима југозападне, североисточне и централне Србије, стекли су се нови увиди у металургију током праисторије. За производњу предмета од бакра, у овом региону вероватно је коришћена руда из лежишта око Бора и Мајданпека (Gavranović i Kapuran 2004: 45).

Крајем касног бронзаног доба настаје пораст металуршке активности на територији Србије, који се уочава и у суседним регионима Хрватске и Босне. У млађем, а нарочито у касном периоду културе поља са урнама, дошло је до значајног повећања броја производних места. Може се претпоставити да је на располагању било више сировина, а приступ њима су имала само одређена насеља.

Појединачни налази калупа из мањих насеља указују на производњу за локалне потребе и/или на (привремено) мигрирајуће занатлије. Међутим, чињеница да се метални предмети израђени у калупима у таквим малим центрима јављају и у удаљеним местима, далеко од рудних лежишта, говори о развијеној дистрибуцији и трговини предметима.

Металурзи из бронзаног доба, у Европи су имали обимно знање о технологији, економским (системима тежине, као што видимо на примеру српова) и симболичним вредностима предмета, односно развијену свест о духовним добрима. То важи за мајсторе који су радили у централним местима, као и за оне из мањих насеља, јер су чак и у малим радионицама прављени предмети са, вероватно, функцијом престижа, као што су бронзане секире-келтови, о којима је било речи у тексту. Ковачи су, дакле, барем делимично, учествовали у дефинисању статусних симбола и у формирању идентитета друштвених група (Boroffka and Ridiche 2005: 172, 173). Чак је и у оквиру кућне радиности или међу путујућим занатлијама доказана производња предмета као (једно-

ставних) статусних симбола, као што су секире-келтови (Boroffka and Ridiche 2005: 174), које су могле да послуже као ознаке једне друштвене групе, за разликовање од оних који су производили, нпр., мачеве.

На основу изнетог можемо закључити да се током средњег и касног бронзаног доба, металургије на простору северозападне Бачке одвијала на локалном нивоу, као и да су се у радионицама производили предмети утилитарног и престижног карактера. Свака од њих је била у интеракцији са суседним насељима, а могуће је да се размена одвијала и са удаљеним местима.

Bándi, G. and Kovács, T. 1974

Adatok Dél-Magyarország bronzkorának totrénéthézh (A Szeremle csoport), *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15: 97–111.

Blečić Kavur, M. i Jašarević, A. 2014

Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 43: 35–49.

Bóna, I. 1975.

Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche beziehungen, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bóna, I. 1992

Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit, in: *Bronzezeit in Urngarn, Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main: Stadt Frankfurt am Main, 48–65.

Boroffka, N. and Ridiche, F. 2005

Der Gußformenfund von Plenita, 1 Kreis Dolj, in: *Rumänien. Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammen hang*, T. Soroceanu, ed., Seria Historica, Bistrita Cluj-Napoca: Biblioteca Muzeului Bistrita, 133–208.

Булатовић, А., Филиповић, В. и Глигорић, Р. 2017

Лозница. Културна сликарска слика историјских локалитета у Јагру, Рађевини и Азбуковици, Београд: Археолошки институт; Лозница: Центар за културу „Вук Караџић“ и Музеј Јадра.

Vasić, R. 1994

Die Sichel im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde 18/5, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Vasic, R. 2003

Die Nadeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde 13/11, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Vinski-Gasparini, K. 1973

Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar: Filozofski fakultet.

Volkov-Husović, T. i Raić, K. 2010

Metalurške peći, Београд: Savez inženjera metalurgije Srbije i Razvojno-istraživački centar grafičkog inženjerstva TMF.

Vrdoljak, S. 1992

Nalazi kalupa s lokaliteta Kalnik-Igrišće, *Opuscula Archaeologica* 16: 75–87.

Vrdoljak, S. and Forenbacher, S. 1995

The Settlement Kalnik-Igrišće and bronze-casting in NW Croatia, *Antiquity* 69: 577–582.

Găvan, A. 2012

Metallurgy and Bronze Age Tell-settlements from Western Romania (I), *Ephemeris Napocensis* 22: 57–90.

Găvan, A. 2015

Metal and metalworking in the Bronze Age tell settlements from the Carpathian Basin, Cluj–Napoca: Mega Publishing House.

Găvan, A. and Gogâltan, F. 2014

„Zentrum und Peripherie?“ Der bronzzeitliche Tell von Pecica „Șanțul Mare“ (Kreis Arad, Rumänien), in: *Ressourcen und Rohstoffe in der Bronzezeit Nutzung – Distribution – Kontrolle*, B. Nessel, I. Heske und D. Brandherm, eds. (Beiträge zur Sitzung der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg an der Havel, 16. bis 17. April 2012. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 26), Wünsdorf: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, 28–40.

Gavranović, M. 2011

Die Spätbronze – und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn: Rudolf Habelt

Gavranović, M. 2013

Urnenfelderzeitliche Gussformen aus dem Westlichen Balkan, in: *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș 5–7 October 2012*, R. Botond Rezi, E. Németh and S. Berecki, eds., Târgu Mureș: Editura MEGA, 149–166.

Gavranović, M. and Kapuran, A. 2014

Über einige Tüllenbeilvarianten im Zentralbalkan, *Сѣаринар* (н.с.) 64: 31–56.

Gavranović, M. and Mehofer, M. 2016

Local Forms and Regional Distributions. Metallurgical Analysis of Late Bronze Age objects from Bosnia, *Archaeologia Austriaca* 100: 87–107.

Gazdapusztai, Gy. 1959

Der Gussformfund von Soltvadkert, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9: 265–288.

Garbacz-Klempka, A. et al. 2017

Reconstruction of the Casting Technology in the Bronze Age on the Basis of Investigations and Visualisation of Casting Moulds, *Archives of Foundry Engineering* 17: 184–190.

Glgorić, R., Filipović, V. and Bulatović, A. 2016

An AMS Dated Late Bronze Age Grave from the Mound Necropolis at Paulje, *Сѡаринар* (н.с.) 66: 103–109.

Govedarica, B. 2006

Finds of the Cetina-type in the western Balkan hinterland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99: 27–41.

David, W. 2002

Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson–Apa–Ighiel–Zajta, Bibliotheca Musei Apulensis 18, Karlsburg/Weissenburg: Verlag ALTIP S.A.

Dietrich, O. 2010

Zentralisierte Produktionsstrukturen? Überlegungen zur räumlichen Beziehung von bronzezeitlichen Gussformen und Fertigprodukten in Südost-europa am Beispiel der rumänischen Tüllenbeile, *Marisia* 31: 77–92

Dietrich, O. 2012

Travelling or not? Tracing Individual Mobility Patterns of Late Bronze Age Metalworkers in the Carpathian Basin, in: *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania*, M. Liviu, ed., (Symposium Satu Mare 17-18 June/Juni 2011), Satu Mare Studii și Comunicări 28/1, Satu Mare: Muzeul Județean, 211–229

Дмитровић, К. 2016

Некрополе бронзаној доба у реији Чачка, Чачак: Народни музеј.

Durman, A. 1983

Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa, *Opuscula Archaeologica* 8: 1–87.

Žeravica, Z. 1993

Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Ilon, G. 1996

Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur – Gó (Kom. Vas, Ungarn), in: *Die Osthallstattkultur, Akten des Internationalen Symposium, Sopron 1994*, E. Jerem and A. Lippert, eds., Budapest: Arhaeolingua, 171–186.

Ilon, G. 2006

Bronzezeitliche Gussformen in dem Karpatenbecken, in: *Bronzezeitliche Depotfunde–Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag, Ushhorod, 5.–6. Oktober 2005*, J. Kobal, ed., Užgorod: Transkarpatisches Regionalmuseum, 273–301.

Ilon, G. 2018

Értékmérő, avagy egy profán tárgy öntőformája a velemi Szent Vidről?, in: *Két Világ Hatarán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére*, M. Varga and J. Szentpéteri, eds., Kaposvár: Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum, Közleményei 6: 133–138.

Innerhofer, F. 2000

Die mittelbronzezeitlichen Nadeln zwischen Vogesen und Karpaten. Studien zur Chronologie, Typologie und regionalen Gliederung der Hügelgräberkultur, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 71, Bonn: Rudolf Habelt GmbH

Jovanović, D. B. 2010

Ostave Vršačkog gorja: Markovac – Grunjac, Vršac: Gradski muzej Vršac.

Јончић, Н. 2015

Резултати заштитних археолошких ископавања на траси гасовода на локалитету Конопљиште – Атарски пут, млађе гвоздено доба, *Грађа за истраживање сјоменика културе Војводине* 28: 7–23.

Kapuran, A. 2018

Jewellery made of bronze sheets from the prehistoric necropolis at the village of Velebit, near Kanjiža, *Сџаринар* (н.с.) 68: 33–45.

Karavanić, S. 2005

The Late Bronze Age Metallurgy in north Croatia, in: *The Bronze Age in Europe and the Mediterranean, Session 11*, R. Laffineur, J. Driessen and E. Warmenbol, eds., BAR International Series 1337, Oxford: Archaeopress, 63–67.

Karavanić, S. 2006

Prerada i proizvodnja metala u naselju Mačkovac-Crišnjevi (Nova Gradiška), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23: 29–52.

Karmanski, S. 1978

Katalog antropomorfne idolooplastike i nalazi sa lokaliteta Mostonga I (II), Odžaci: Arheološka zbirka pri narodnom Univerzitetu.

Kiss, V.

The Life Cycle of Middle Bronze Age Bronze Artefacts from the Western Part of the Carpathian Basin, in: *Metal and Societis, Studies in honor of Barbara S. Ottaway*, T. L. Kienlin and R. W. Ben, eds., Bon: Rudolf Habelt, 328–335.

Kovács, T. 1975

Tumulus Culture Cemeteires of Tiszafüred, Régészeti Füzetek II, 17, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Koledin, J. 2004

Tipologija i razvoj duvaljki u praistorijskoj metalurgiji. Grobovi praistorijskih metalurga, *Rad Muzeja Vojvodine* 46: 79–100.

König, P. 2004

Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Koós, J. 2015

A fémművesség emlékei egy késő bronzkori településen: Muhi-3. Kavicsbánya (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 54: 131–175.

Koós, J. 2016

Öntőformák-öntött formak. Újabb adatok a Füzesabony-kultúra fémművességéhez Északkelet-Magyarországon, *Tisicum* 25: 91–107

Lichardus, J. and Vladár, J. 1997

Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsarbeit von Anton Tocik (Rückblick und Ausblick), *Slovenská archeológia* 45, 2: 221–350.

Ložnjak Dizdar, D. 2013

A Middle Bronze Age Metallurgical Workshop in Vinkovci, in: *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş 5–7 October 2012*, R. Botond Rezi, E. Németh and S. Berecki, eds., Târgu Mureş: Editura MEGA, 65–76.

Majnarić-Pandžić, N. 1992

Ljevaonica brončanih predmeta u naselju Kalnik-Igrišće, *Opuscula Archaeologica* 16: 57–83.

Mozsolics, A. 1967

Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Moszolics, A. 1973

Bronze-und Goldfurnde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró un Ópályi, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mozsolics, A. 1985

Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Novotná, M. 1970

Die Äxte und Beile in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde IX/3, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Novotná, M. 1983

Metalurgia opevnených osád, *Archeologické Rozhledy* 35-1: 63–71.

Pavlin, P. 2010

Bronastodobni jezičastoročajni srpi v jugovzhodni Evropi, Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977

Depozitele de bronzuri din România, București: Editura Academiei Republicii socialiste România.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1978

Die Siedeln in Rumänien mit Corpus der jungund spätbronzezeitlichen Horte Rumaniens, Prähistorische Bronzefunde XVIII/1, München: C. H. Beck.

Путица, А., Коледин, Ј. и Алексић, М. 2017

Налази, реконструкција и модел наногвице са локалитета Рибњак–Колут, *Зборник Народног музеја* (Београд) 23-1: 99–122.

Путица, А. и Узелац, В. 2018

СоАрхео 2012, резултати заштитних археолошких ископавања на њраси њасовода у Ошњини Сомбор, Сомбор: Градски музеј.

Sava, V. and Andreica, L. 2013

Social Identity in the Lower Mures Valey During the Late Bronze Age: Two Seal-Headed Pins from Pecica „Site14“ Cemetery, in: *Archaeological Small Finds and their Significance, Procceding of the Symposium: Costume As an Identity Expresion*, J. V. Ferenz at al., eds., Cluj-Napoca: Mega, 49–76.

Sánta, G. 2013

Metal Analysis of Koszider and Tumulus Culture Bronzes: Contents, Similarities and the Question of Source Area, in: *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș 5–7 October 2012*, R. Botond Rezi, E. Németh and S. Berecki, eds., Târgu Mureș: Editura MEGA, 77–90.

Szabó, G. 2013

What Archaeometallurgy Tells Us about the Changes of Bronze Craftwork in the Carpathian Basin at the Transition of the Bronze Age into Iron Age, in: *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș 5–7 October 2012*, R. Botond Rezi, E. Németh and S. Berecki, eds., Târgu Mureș: Editura MEGA, 291–312.

Тасић, Н. 1983

Јуџословенско Подунавље од индоевропске сеобе до ѡродора Скиѡа, Нови Сад: Матица српска; Београд: Балканолошки институт САНУ.

Todorović, J. 1977

Praistorijska Karaburma II, Nekropola bronzanog doba, Dissertationes et Monographiae 19, Beograd: Muzej grada Beograda.

Točík, A. 1978

Nitriansky Hrádok-Zameček Bez. Nové Zámky. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Maďarovce Kultur, *Materialia Archaeologica Slovaka* 3: 1–187.

Трајковић, Д. 2007

Налази хигелгребер (Hügelgräber) културе на територији коју покрива Градски музеј у Сомбору, *Годишњак Градског музеја Сомбор* 1: 14–26.

Trogmayer, O. i Szekeres, L. 1966–1968

Prilog istoriji kasnog bronzanog doba, *Rad vojvođanskih muzeja* 15–17: 17– 30.

Tylecote, R. F. 1992

A History of metallurgy, second edition, London: Antony Rowe Ltd.

Fischl, K. P., Kiss, V. and Kulcsár, G. 2013

Specialised Households in the Carpathian Basin during the Early and Middle Bronze Age, in: *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş 5–7 October 2012*, R. Botond Rezi, E. Németh and S. Berecki, eds., Târgu Mureş: Editura MEGA, 10–22.

Foltiny, S. 1968

Zur Frage der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur in Nordostjugoslawien, *Zbornik Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Musaica* 19 (8): 3–16.

Furmanek, V. 1980

Die Anhänger in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde XI/3, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Furmánek, V. and Marková, K. 2008

Včelince, Nitra: Archív dávnej minulosti.

Furmánek, V. and Novotná, K. 2006

Die Sicheln in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde XVIII/6, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Hänsel, B. 1968

Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken I–II, Bonn: Rudolf Habelt.

Hänsel, B. and Medović, P. 1991.

Vorbericht über jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, Frankfurt a.M.: Deutsches Archäologisches Institut, 70–109.

Hänsel, B. and Medović, P. 2004

Eine Bronze gießerwerkstatt der Frühen Bronzezeit in Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina, in: *Parerga Praehistorica, Jubiläumsschrift zur Prähistorischen Archäologie. 15 Jahre*, B. Hänsel, ed., Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 100, Bonn: Rudolf Habelt, 83–111.

Hansen, S. 1994

Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhôneal und Karpatbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn: Rudolf Habelt

Harding, A. 2000

European Societies in the Bronze Age, Cambridge: Cambridge University Press.

Horváth, T. 2004

Néhány megjegyzés a vatyai kultúra fémművességéhez – technológiai megfigyelések a kultúra köeszközein, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004: 11–64.

Canic-Tešanović, J. i Gligorić, R. 2001

Praistorijska nekropola Paulje kod Loznice, Loznica: Muzej Jadra.

Czirák, G. 1900

Bogojeva régi emlékeiről, *Archaeologiai Értesítő* 20: 257–267.

Šimek, M. 1990

O izradi prethistorijskih glinenih kalupa (na primjeru nalaza iz Svetog Petra Ludbreškog), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 14: 93–99.

Wanzek, B. 1989

Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa, UPA 2, Bonn: Rudolf Habelt.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://www.google.com/maps/place> (приступљено 20.12.2018).

<https://mapire.euenmapireurope-19century-thirdsurveylayers> (приступљено 22.12.2018)

FIRE, STONE, EARTH – BRONZE AGE MOULDS FROM THE CITY MUSEM SOMBOR

SUMMARY

Moulds are closely related to the production of metal objects and they are one of the most distinctive archaeological traces of the metallurgical activities. If we have been looking for the data concerning the Bronze Age metallurgy, then territory of the northwestern Bačka was an empty space on the map of Serbia. However, new rescue investigations carried out in the process of gasification of the Sombor municipality resulted in considerable shift regarding the development and existence of the metallurgical activity in this area.

On the basis of discoveries from two archaeologically explored sites, Sekeš and Atarski Put and chance find of the mould from the site Pap Salaš, all with traces of use, we could conclude that metal processing and production of metal objects had been taking place at these settlements. Those are one-piece and two-piece moulds for casting jewelry (heart-shaped pendants and pins) (Figs. 6, 10) and tools (sickle and socketed axe) (Figs. 7, 8), which are related to some characteristic forms of the material culture in the Middle and Late Bronze Age periods. We assume that fragments from structures 179 and 187 had been used as lids (covers) for one-piece moulds.

Unquestionable evidence for metallurgical activity at the given site could be, besides moulds, also finds of pottery nozzles from the bellows, various stone tools and metal objects indicating that there were structures within which metal processing was taking place (Vrdoljak and Forenbacher 1995: 577). However, neither structure 12 from the site Atarski Put nor structure 161 from the site Sekeš provides more information, except the moulds, to identify these structures as metallurgical workshops.

Within the context of metallurgical activities in the territory of Bogojevo should be also mentioned the discovery of technical pottery so-called nozzles. Also three nozzles without clear archaeological context have been found in the course of investigation of the Neolithic settlements I-IV conducted by Historical Society of Bač-Bodrog District (Cziráky 1900: 259–260, Fig. 2/4; Bona 1975: 256; Koledin 2004: 81, sl. 7; Gaván 2015: 235).

Аца В. ЂОРЂЕВИЋ
Народни музеј у Београду

ГРОБ СА КОНОПИШТА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРАИСТОРИЈЕ ЂЕРДАПА

Апстракт: Археолошки локалитет Конопиште налази се у атару села Мала Врбица, у општини Кладово, у регији Ђердапа. Истраживан је у оквиру заштитних ископавања за потребе Хидроелектране „Ђердап 2“, осамдесетих година прошлог века. Гроб 3/1988 припада Гава комплексу канеловане керамике и уже је опредељен у групу Хинова – Мала Врбица – Балта Верде. Реч је о периоду тзв. културе поља са урnama, и то о некрополама кремираних покојника. Гробни инвентар чине пет керамичких посуда, један бронзани нож, већа количина калцинисаних људских костију и негореле животињске кости. Бронзани нож је, за сада, јединствена појава не само на нашим просторима већ и шире. На основу аналогија са материјалом са некропола из ближег географског окружења, гроб 3/1988 из Конопишта је хронолошки опредељен у старију фазу групе Хинова – Мала Врбица – Балта Верде, из периода халштат А2 (На А2), што је време око 1100–1000. године пре н.е.

Кључне речи: Ђердап, Хинова – Мала Врбица, Конопиште, поља са урnama, Гава комплекс, бронзани нож

ПОЗИЦИЈА ЛОКАЛИТЕТА И ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Археолошки локалитет Конопиште налази се у селу Мала Врбица, у општини Кладово. Припада регији источне Србије, а смештен је у равници познатијој под називом Кључ. Област Кључа се може дефинисати као простор низводно од Ђердапске клисуре, до границе са Републиком Бугарском, односно као десна обала Дунава између Хидроелектране „Ђердап 1“, код Кладова, и „Ђердап 2“, код Прахова (сл. 1). Осим потапања обале приликом формирања вештачког језера Ђердап 2, до велике девастације терена дошло је током последњих деценија услед пољопривредних радова, али не искључујемо ни могућност да је терен у том периоду нивелисан употребом грађевинске механизације. Некада јасно видљива и доминантна греда, приближног пружања у

правцу исток–запад, на којој су формиране праисторијске некрополе, данас је врло тешко уочљива. Димензије локалитета износе око 500×100 m.

Прва заштитна ископавања у широј зони обављена су у оквиру пројекта „Ђердап 2“ 1980/81. године, истраживањем локалитета Ливаде на старој обали Дунава, који је у корелацији са праисторијским некрополама на локалитету Конопиште,¹ који се ка југу наставља на Ливаде. Ископавања на Конопишту су обављена у неколико кампања од 1981. до 1988. и 2015. године, током којих је истражена површина од скоро 1.000 m^2 . Реч је о вишеслојном локалитету са израженом хоризонталном стратиграфијом, на коме су утврђене следеће културно-хронолошке фазе: 1. некропола из позног бронзаног доба, групе Жуто брдо – Грла Маре (*Girila Mare*) – Крна (*Cirna*), укупно 14 гробова; 2. некропола са прелаза из бронзаног у гвоздено доба (Гава комплекс), група Мала Врбица – Хинова (*Hinova*) – Балта Верде (*Balta Verde*), укупно 19 гробова; 3. некропола из млађег гвозденог доба, укупно три гроба; 4. антички грађевински објекат из периода од I до III века; 5. средњовековно насеље и некропола из XII века, укупно девет гробова (Вукмановић и Поповић 1984; Vukmanović i Popović 1986; Popović, Vukmanović i Radojčić 1991; Jevtić i Vukmanović 1996; Вукмановић 1998; Popović 1998; Радојчић и Поповић 1999).

Сл. 1 Локалитет Конопиште и значајни локалитети Гава комплекса
(аутор: А. Капуран)

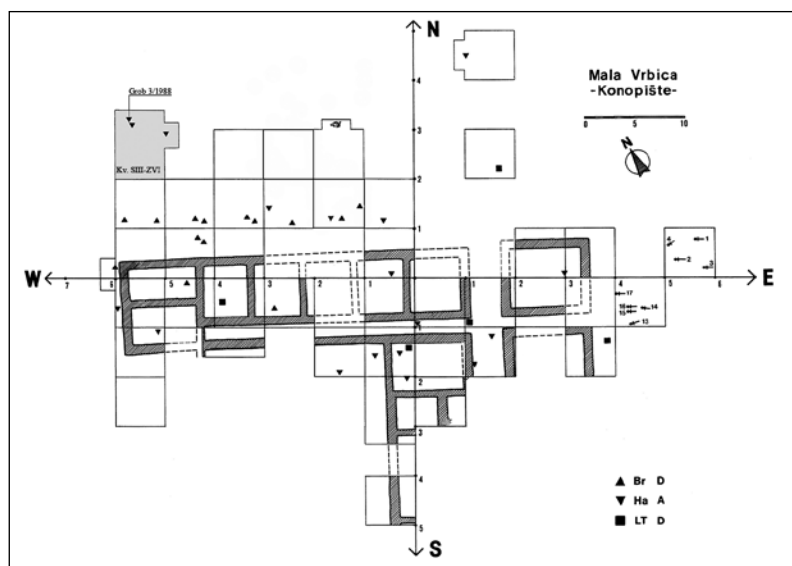
Fig. 1 Konopište and the other important Gava complex sites
(author: A. Kapuran)

1 На заштитним истраживањима локалитета Ливаде, који је потопљен формирањем акумулације језера Ђердап 2, и локалитета Конопиште радила је екипа Народног музеја у Београду. Радовима су руководили Мирјана Вукмановић, кустос Народног музеја, и Петар Поповић из Археолошког института.

Због чињенице да је истраживањима локалитета Ливаде и Конопиште прикупљен изузетан археолошки материјал, Народни музеј у Београду, у оквиру својих редовних делатности, покренуо је пројекат *Систематска истраживања локалитета Конопиште*.² Наставком истраживања створени су предуслови за обраду и публиковање археолошке грађе са ова два налазишта као једне целине. Током 2014. године, извршено је геодетско снимање шире зоне локалитета и на једном његовом делу урађена су геофизичка мерења (геомагнет и георадар). На основу резултата геофизике и сателитских снимака, дефинисани су габарити античког објекта, чије спољне мере износе приближно 97 x 94 m, али су регистровани и зидови раније дефинисане грађевине, који се пружају у свим правцима. Ископавања су отпочета 2015. године, отварањем три квадрата у реконструисаној старој квадратној мрежи, на делу локалитета где је претходним истраживањима потврђена већа концентрација праисторијских гробова (сл. 2). Према положају и густини гробова на испитаном простору, можемо са доста сигурности претпоставити да је њихов знатан број у потпуности уништен градњом античког објекта.

На истраживаном делу локалитета, стратиграфска слика је следећа:

1. оранични слој, односно слој хумуса, до релативне дубине од око 30 cm;
2. слој тамномрке песковите земље испод хумуса, до дубине од 1,5 m, представља хоризонт са налазима;
3. слој жуте пескуше са лесним конкрецијама, без налаза, протумачен као здравица.

Сл. 2 Ситуациони план локалитета Конопиште
(документација Народног музеја у Београду)

Fig. 2 Situation plan of the site Konopište
(Documentation of the National Museum in Belgrade)

2 Руководилац пројекта је потписник ових редова.

Грбови са праисторијских некропола су релативно густо постављени, али се, на основу њихове диспозиције, не уочава правилан распоред. У односу на данашњу површину терена, дубина њиховог укопавања варира од 0,2 до 1,5 m, али је евидентно да то нису оригинални нивои укопа, имајући у виду да је терен у великој мери нивелисан у античком периоду, као и савременом пољопривредном делатношћу. Укопи гробних рака нису могли бити дефинисани због песковите структуре земље.

КАТАЛОГ

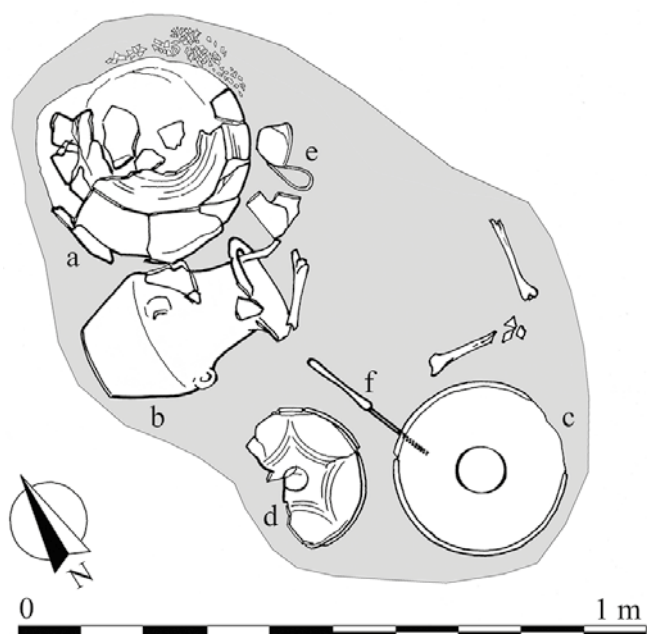
Гроб 3/1988 (сл. 3, 4) је регистрован у квадрату SIII/ZVI, у северозападном делу квадратне мреже. Реч је о сахрани кремираног покојника, чији су остаци расути на дну слободно укопане гробне јаме, у слоју окермрке песковите земље. Због структуре земље, није било могуће одредити облик и димензије гробне јаме, па је њена величина дефинисана гробним прилозима. Горња нивелета гроба (највиша тачка посуде 1) налазила се на коти 42,64 m (1,3 m од површине), а најнижа тачка, која би представљала дно гроба (утврђена на основу положаја бронзаног ножа), на коти 42,38 m (1,6 m од површине). У гробу је пронађено пет керамичких посуда, затим већи бронзани нож, знатна количина интензивно кремираних људских костију и три негореле кости животињског порекла. Све посуде су рађене руком, од глине са великом примесом песка. На основу антрополошког записника, реч је о сахрани једне одрасле особе, чији се пол није могао утврдити. Животињске кости припадају врсти *Sus scrofa dom* (femur, tibia, ileum) и вероватно су делови исте јединке.³ Калцинисане људске кости пронађене су у североисточном делу гроба, поред положене посуде број 1, па се не искључује могућност да су се налазиле у посуди, што би је дефинисало као урну. Узрок деструкције није могао бити утврђен.

1. Већа биконична посуда, можда урна (сл. 3а, 4а), чији је горњи конус виши него доњи, већим делом фрагментована. У зони ближе ободу, горњи конус је украшен плићим хоризонталним канелурама. Печена је у мркоцрним тоновима, глачане спољне и пригlačане унутрашње стране. Очувана висина фрагмената је 25 cm. Посуда није конзервирана.

2. Биконична посуда (сл. 3б, 4б, 5, 11б), чији је горњи конус виши него доњи, косо разгрнутог обода, равнoг дна, са четири тракасте дршке на наглашеном прелазу доњег у горњи конус. На делу испод обода, горњи конус је украшен хоризонталним паралелним плићим канелурама. Боја печења је тамно и светломрка. Глачане је спољне површине, до високог сјаја, и пригlačане унутрашње површине. Димензије посуде су: Н 26,5 cm, R обода 18 cm, R трбуха 22,5 cm, R дна 7,5 cm. Посуда је реконструисана.

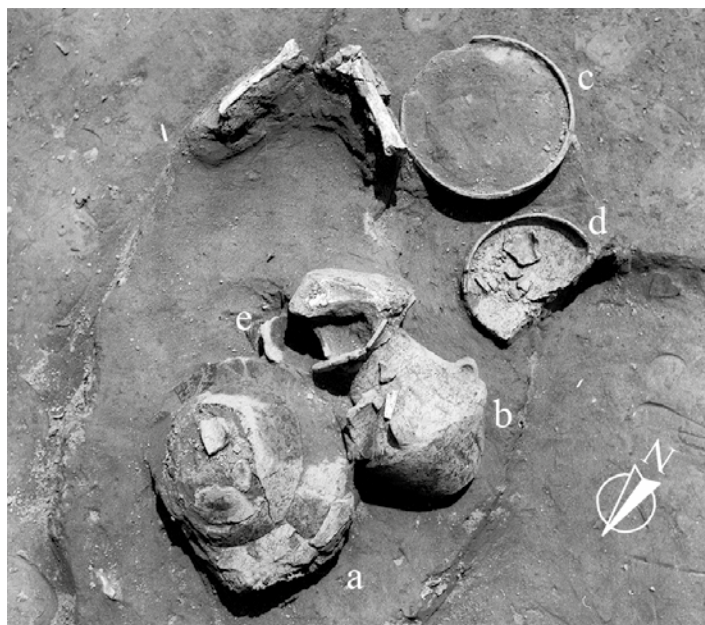
3. Конична здела (сл. 3с, 4с) са ободом профилисаним са унутрашње стране и благо испупченим дном у унутрашњости. Печена је у тамним и светломрким тоновима, глачане спољне и унутрашње површине. R обода 34 cm. Посуда није конзервирана.

3 Антрополошку обраду хуманих остеолошких остатака урадила је Мирјана Антуновић.

Сл. 3 Локалитет Конопиште, основа гроба 3/1988
(документација Народног музеја у Београду)

Fig. 3 Konopište, grave 3/1988, ground plan
(Documentation of the National Museum in Belgrade)

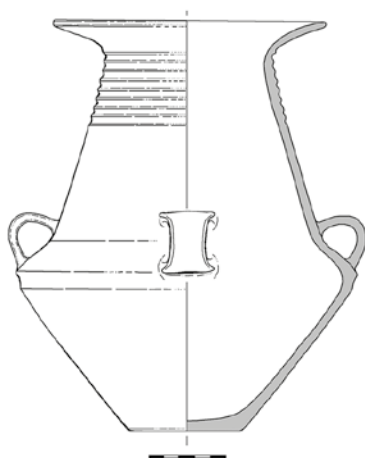
Сл. 4 Локалитет Конопиште, основа гроба 3/1988 (фото: П. Поповић)

Fig. 4 Konopište, grave 3/1988, ground plan (photo: P. Popović)

4. Конична здела (сл. 3d, 4d, 6, 11d) увученог и косо рашчлањеног обода са спољне стране и благо испупченог дна у унутрашњости. Боја печења је споља тамномрка, а унутра мркоцрна. Глачане је спољне и унутрашње површине, до високог сјаја. Унутрашњост зделе украшена је мотивом хексагоналне звезде, изведеним вишеструким плићим лучним канелурама. Димензије посуде су: Н 8 cm, R обода 25,4 cm, R дна 6 cm. Посуда је реконструисана.

5. Конична шоља-кашика (сл. 3е, 4е, 7, 11е) са високом омчастом дршком, кружног и на унутрашњој страни благо испупченог дна. Боја печења је мркоцрна, а спољне и унутрашње површине су глачане до високог сјаја. Спољна страна реципијента је украшена мотивом пентагоналне звезде, изведеним вишеструким плићим лучним канелурама. Очуване димензије посуде су: Н са дршком 9,2 cm, Н реципијента 4,5 cm, R обода 9 cm, R дна 3,5 cm.

6. Бронзани нож (сл. 8, 9, 10, 11f) са благо повијеним једнорезним сечивом, чија дршка има коштану оплату која је са четири бронзане заковице фиксирана за језичак дршке. Леђа ножа су са обе стране заобљена и проширена, тако да је пресек сечива у облику слова Т. Метални део дршке, исте ширине као корен сечива, има облик језичка стањеног при крају и са две кружне перфорације за фиксирање коштане оплате. Оплату дршке чине две коштане плочице, споља глачане до високог сјаја, равног унутрашњег и обло обрађеног спољног дела, а крај дршке је изведен у виду змијске главе.

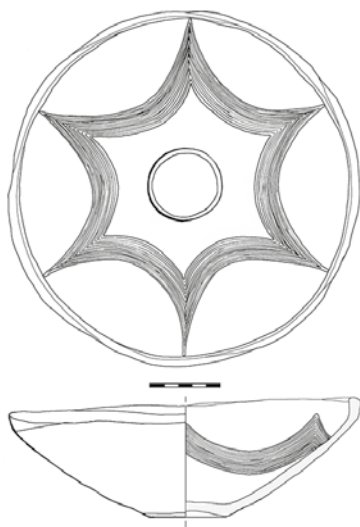
Сл. 5 Локалитет Конопиште, гроб 3/1988, посуда 2 (цртеж: А. Капуран)

Fig. 5 Konopište, grave 3/1988, vessel 2 (drawing: A. Kapuran)

Оплата је на обе стране украшена идентичним орнаментом изведеним урезивањем троструких паралелних, укошених и вертикалних линија. Управно на дршку, урезаним линијама формирана су три метопна поља, приближно исте величине. Дебљим унакрсним урезаним линијама, прва два правоугаона метопна поља су подељена на по четири троугла, од којих два суседна из различитих метопа чине ромб. Трећа метопа, односно крај дршке, са јасно стилизованом змијском главом, украшена је на исти начин као и претходне две, с том разликом што је урезаним ромбом потенцирано око змије, а зеницу представља последња бронзана заковица. По средини дршке, управно на се-

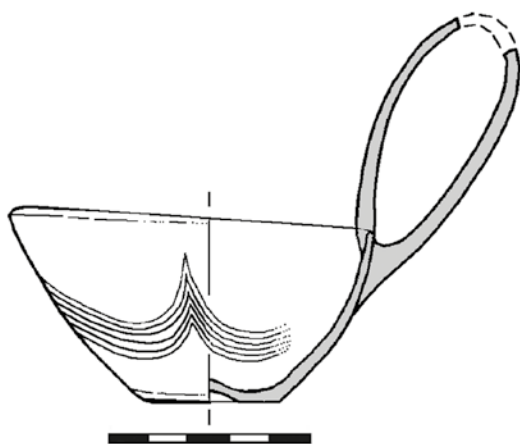
чиво, јасно су уочљива оштећења коштане оплате, која се, на основу два лучна паралелна удубљења, могу довести у везу са узицом којом је предмет био везан за одећу или појас. Сечиво ножа је рађено техником ливења, ковања и брушења, а коштана оплата дршке цепањем, бушењем, урезивањем и полирањем. Димензије ножа су: L целог ножа 22,8 cm, L сечива 11,7 cm, L дршке 11,1 cm, S сечива 1,8 cm, S леђног дела сечива 0,6 cm, S дршке при крају 2,2 cm, D почетка дршке 1,5 cm, D краја дршке 1,3 cm. Тежина 59,6 g.

На основу инвентара, гроб се може одредити у Гава комплекс канеловане керамике и ближе одредити у групу Хинова – Мала Врбица – Балта Верде (Jevtić and Vukmanović 1996: 287, 288, Map. 3)

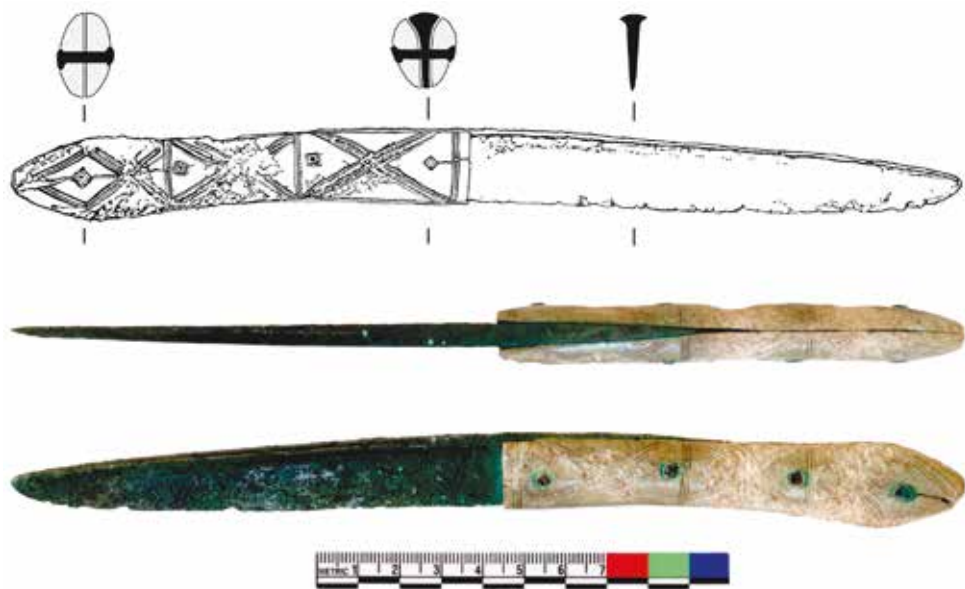
Сл. 6 Локалитет Конопиште, гроб 3/1988, посуда 4 (цртеж: А. Ђорђевић)

Fig. 6 Konopište, grave 3/1988, vessel 4 (drawing: A Djordjević)

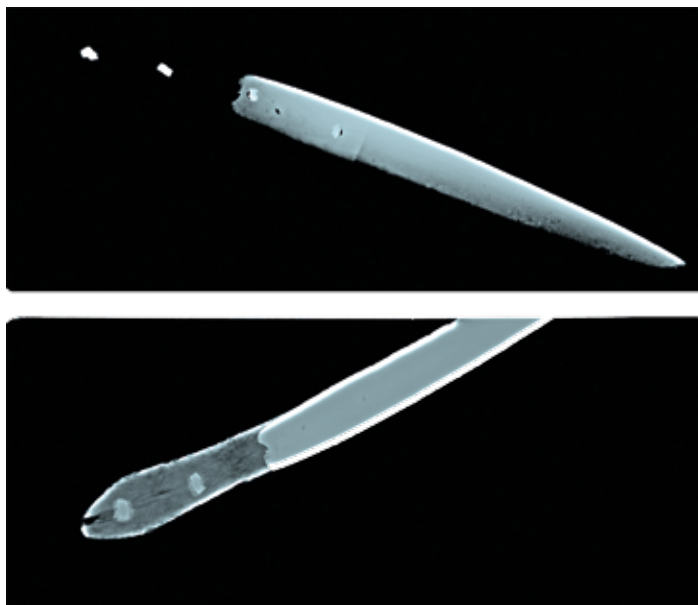
Сл. 7 Локалитет Конопиште, гроб 3/1988, посуда 5 (цртеж: А. Капуран)

Fig. 7 Konopište, grave 3/1988, vessel 5 (drawing: A. Kapuran)

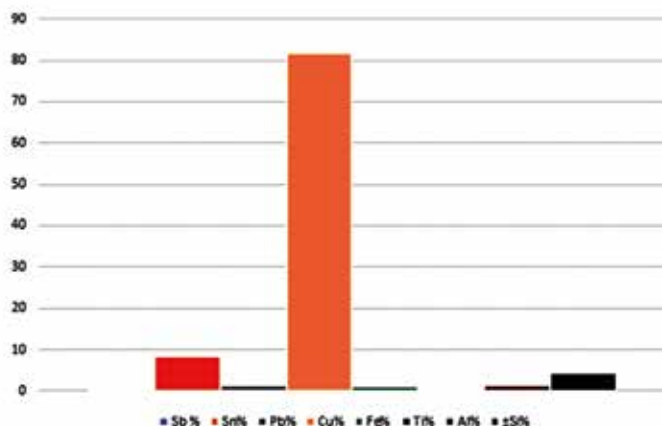
Сл. 8 Локалитет Конопиште, гроб 3/1988, бронзани нож (цртеж: документација Народног музеја у Београду, фото: А. Ђорђевић)

Fig. 8 Konopište, grave 3/1988, bronze knife (drawing: Documentation of the National Museum in Belgrade, photo: A. Djordjević)

Сл. 9 Локалитет Конопиште, гроб 3/1988, рендгенски снимак бронзаног ножа (фото: Н. Филиповић и С. Богдановић)

Fig. 9 Konopište, grave 3/1988, X-ray of the bronze knife (photo: N. Filipović and S. Bogdanović)

Сл. 10 Графикон EDXRF снимка бронзаног ножа (аутор: М. Марић Стојановић)
Fig. 10 Graph of EDXRF of the bronze knife (author: M. Marić Stojanović)

Сл. 11 Локалитет Конопиште, гроб 3/1988, део инвентара (фото: А. Ђорђевић)
Fig. 11 Konopište, grave 3/1988, selection of grave goods (photo: A. Djordjević)

ГАВА КОМПЛЕКС КАНЕЛОВАНЕ КЕРАМИКЕ

Гава комплекс канеловане керамике обухвата већи број култура са самог краја бронзаног доба, тачније припада прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба, који је шире дефинисан као култура поља са урnama. Због велике територијалне распрострањености овог културног комплекса, у археолошкој терминологији се користи већи број назива за културне групе које, иако ра-

зличите по имену, припадају приближно истом временском хоризонту. Гава комплекс се протеже од источне Славоније до Дњестра и Прута на истоку, Словачке на северу и, преко десне обале Дунава и Поморавља, даље ка југу. Стога не изненађује присуство елемената локалних култура у овом комплексу, „који су дали одређену локалну нијансу, али нису битно утицали на општи карактер” (Bukvić 2000: 31). Насеља из овог периода су веома ретка (Medović 1978: 61), са врло танким културним слојем, али је откривен већи број некропола, које су дале обиље материјала за референтно истраживање ове археолошке појаве (Bukvić 2000: 31–35). Радом већег броја аутора, како домаћих тако и страних, првенствено на материјалу са некропола, поједини аспекти Гава комплекса су у већој мери дефинисани, а односе се на распрострањеност, генезу, материјалну културу, хронолошко опредељење и др. (Гарашанин 1973; Garašanin 1983; Тасић 1983; Todorović 1977; Medović 1978; Вукмановић 1983; Јевтић и Вукмановић 1996; Поповић 1998; Gumă 1995; Davidescu and Vulpe 2010; Bukvić 2000, са наведеном литературом). Веома важну и јединствену појаву у сагледавању ширења Гава комплекса представљају оставе металних предмета на широком простору Европе, чији смисао, принципи селекције садржаја, функција и значај нису у потпуности разјашњени (Garašanin 1983: 685–699; Јацановић 1994: 51–61; Васић 1998: 189–193).

Обред сахрањивања је у оквиру Гава комплекса на широј територији средњег Подунавља и Карпатског басена сличан или идентичан. У погледу материјалне културе, најбоље је дефинисан специфичним керамичким формама, махом са некропола. Најчешће су заступљене три врсте рецепијената, и то: велике биконичне посуде, зделе увученог обода и шоље-кашике са високим омчастим дршкама, које се могу сматрати стандардом за већину некропола овог комплекса (Davidescu and Vulpe 2010: 55, 59). То се посебно односи на простор југозападне Румуније, северозападне Бугарске и североисточне Србије, који се мора посматрати обједињено, као примарна област генезе раног гвозденог доба у читавом карпатско-дунавском басену (Gumă 1995: 99, 100). Високе биконичне посуде разгрнутог обода, издуженог горњег и ниског доњег конуса, уског кружног дна, са двојним језичастим дршкама на трбуху, најчешће се користе у функцији урне. Украшаване су канелурама, и то паралелним на горњем конусу или укошеним на прелазу горњег у доњи конус, а заступљен је и мотив гирланде. М. Гарашанин сматра да је, типолошки и генетски, овај облик посуда сродан урнама типа Белегиш–Иланца II и везује га за продор нових етничких елемената (Garašanin 1983: 682, 683), док Н. Тасић ову појаву означава термином Белегиш II–Гава, укључујући и оставе металних предмета из позног бронзаног доба (Тасић 1983: 99–107). Зделе увученог обода најчешће су биле у функцији гробних прилога, понекад и поклопаца за урне; територијално су веома распрострањене и хронолошки се могу пратити од касног бронзаног доба и кроз цело старије гвоздено доба (Булатовић 2010: 89–108). Различитих су димензија и украшаване су на исти начин и истим мотивима као и високе биконичне посуде. Поједини примерци имају пентагоналне или хексагоналне, вишеструко канеловане звездасте мотиве. Овај вид украшавања заступљен је на спољној и унутрашњој страни (Davidescu and Vulpe 2010: 57). Шоље-каши-

ке, коничног или полулопастог реципијента, са високом омчастом дршком, су једна од специфичности Гава комплекса. Могу бити украшене и неукрашене, а на декорисаним примерцима заступљен је исти репертоар орнамената као и на зделама. На неким некрополама су, по правилу, налажене ван урни (Davidescu and Vulpe 2010: 55), док су на Конопишту биле и у урнама. Код сва три типа посуда, боја печења је на спољној страни од мрке до мркосиве и си-воцрне, а у унутрашњости од тамноцрвених до мркосивих тонова. Метални сјај на спољној страни добијао се редукционим печењем, премазивањем, гла-чањем и полирањем. Рађене су од пречишћене глине са великим процентом песка, а неретко су додавани и уситњени фрагменти керамике. Општи је за-кључак да је реч о наменској, такозваној гробљанској керамици.

АНАЛИЗА НАЛАЗА

Поређењем нашег материјала са налазима пронађеним првенствено на географски блиским локалитетима, у нашем делу Ђердапа, југозападној Ру-мунији и северозападној Бугарској, покушаћемо да објаснимо поједине поја-ве везане за сахрањивање у оквиру Гава комплекса. То се, пре свега, односи на материјал са некропола Конопиште и Вајуга–Песак, Хинова и Балта Верде у Румунији, и Балеј (*Baley*) у Бугарској. На некрополама Хинова (Davidescu and Vulpe 2010: 68, fig. 1.1) и Балеј (Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 441, fig. 1c), стратиграфска слика је скоро идентична као на Конопишту.⁴

У гробу 3/1988 на Конопишту заступљен је репертоар керамичких посуда које смо дефинисали као стандард Гава комплекса. Од укупно 19 истражених гробова, 10 је осим једне или више биконичних посуда садржало и шољу-ка-шику, заједно са једном, две, три или чак четири зделе. Слична је ситуација и у кенотафу број 1 са некрополе Вајуга–Песак, у коме је пронађено 11 керамич-ких посуда, међу којима три урне, три зделе и четири шоље-кашике (Премк, Поповић и Бјелајац 1984: 112, сл. 98, 99).

Посуда број 1 је типична биконична посуда са канелованим украсом на врату, која се најчешће користи као урна.⁵ Због њене велике девастације и зато што није реконструисана на основу очуваних делова, можемо навести да је реч о посуди која типолошки одговара највећем броју оваквих посуда са Ко-нопишта. Диспозиција калцинисаних хуманих остатака поред дела посуде омогућава претпоставку да је реч о урни, приликом чије девастације су кре-мирани остаци покојника дислоцирани. С друге стране, због већег броја кре-

4 Некропола Хинова формирана је на простору старије некрополе комплекса инкрустоване керамике, а преко некрополе је налегао објект из периода антике, што је слична ситуација као на Конопишту. Млађи гробови и антички објект су потпуно девастирали старију некрополу. Укупно су истражена 44 гроба из млађе фазе. На локалитету Балеј регистроване су две некрополе на истом простору: гробови комплекса инкрустоване и комплекса канеловане керамике. Укупно је истражено 60 гробова на обе некрополе.

5 Високе биконичне посуде најчешће се користе у функцији урне, али су неретко налажене и без остеолошких остатака. Мишљења смо да појам урне не дефинише облик посуде, већ њен садржај и да се, сходно том принципу, под њим могу подразумевати било који реципијенти са кремираним остацима покојника. Одређење „посуда типа урне“ је у типолошкој номенклатури погрешно. Не постоји тип урне ако није садржајно одређен.

мираних остатака ван рецепијената и слободно положених у гробну раку, на Конопишту је позиција хуманог материјала можда била примарна, при чему посуда број 1 не би имала функцију урне. У том случају је можемо посматрати као кенотаф, као гробни прилог или као реквизит у неком погребном ритуалу који је практикован приликом обреда сахрањивања. То је нарочито значајно ако се узме у обзир чињеница да је у пет гробних целина на нашој некрополи, у посудама овог типа без остеоолошких остатака пронађена и здела-кашика! Стога се можда може поставити питање да ли се здела-кашика (посуда број 5) налазила у посуди број 1, с обзиром на то да је нађена делимично испод посуде 1, са њене источне стране. Определили смо се за прву варијанту, односно за то да је реч о урни која се типолошки шире може сврстати у четврту групу, у биконичне урне са канелованом орнаментиком са Карабурме, у први тип, варијанту Ф, по Ј. Тодоровићу (Todorović 1977: 126–128). Аналогије налазимо и у урнама мањих димензија, из гробова 1 и 2 у Малој Врбици (Вукмановић 1983: 45, сл. 5, 6). У типолошкој класификацији за банатске локалитете, посуда број 1 би се могла сврстати у амфоре типа II (Bukvić 2000: 70–73, Т. 65).

Посуда број 2, по форми, профилацији и украсу на врату, рађена је по канону керамичког материјала Гава комплекса, осим што су двојне лептирасте дршке на прелазу из горњег у доњи конус замењене ширим тракастим дршкама. Једину аналогију за овај облик пронашли смо у урни из гроба 1 са некрополе Хинова, с том разликом што је она, испод хоризонталних канелура на врату, украшена мотивима вишеструке гирланде и аркаде (Davidescu and Vulpe 2010: 45, 69, fig. 2,1.1). Гроб 1 из Хинове представља куриозитет јер је у њему, као поклопац урне постављена здела лучно засеченог обода, са две тракасте дршке, украшена симетричним мотивима изведеним урезивањем са белом инкрустацијом, што је одлика старијег периода, познатијег као комплекс инкрустоване керамике (Davidescu and Vulpe 2010: 45, 70, fig. 3,1.2). Тракасте дршке на нашој посуди вероватно се могу везати за утицаје из старијег периода, односно из комплекса инкрустоване керамике. Могуће је да представљају елемент конзервативизма, али и особеног (мајсторског) решења грнчара.

Зделе увученог и косо фасетираног обода (посуде број 3 и 4) представљају типичне прилоге у већини гробова на ширем простору Гава комплекса, с тим што се на Конопишту, у одређеном броју гробова, јављају и као рецепијенти за смештај остатака покојника, односно као урне. Директне аналогије за посуду број 4, по типу и декорацији, налазимо у фунерарној целини из Конопишта, која се састојала, између осталог, и од три зделе са увученим ободом, од којих је једна на унутрашњој страни била декорисана вишеструко канелованом хексагоналном звездом. Фунерарна целина је датована у халштат А1, а директне аналогије аутор налази у румунској групи Вртоп (*Vartop*) (Popović 1998: 148, 153, fig. 5/8). Здела идентичног облика и украса пронађена је у гробу број 6 у Хинови (Davidescu and Vulpe 2010: 46, 72, fig. 5, 6.3). У објекту 21 (*Feature 21*) на некрополи Балеј, од укупно 23 керамичке посуде, осам су биле зделе са увученим ободом, при чему су четири биле орнаментисане на унутрашњој страни. Једна од њих, нешто мањих димензија и са четири језичасте дршке испод обода, украшена је хексагоналном вишеструком канелова-

ном звездом (Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 440, 449, fig. 6b). На основу типологије коју је предложио А. Булатовић, обе зделе са Конопишта можемо одредити у тип I, варијанту A1 (Булатовић 2010: 91, табела 1).

Шоља-кашика, обележена као посуда број 5, пронађена је источно и делимично испод посуде 1. Њена примарна диспозиција није најјаснија, што смо предочили раније. Од укупно 13 шоља-кашика које су чиниле инвентар 11 гробова на Конопишту, пет се налазило у биконичним посудама које су најчешће коришћене као урне, али су у наведеним ситуацијама, по правилу, биле без остатака покојника. Намеће се питање функције како ових посуда тако и рецепијената у којима су биле. Мишљења смо да је реч о сложенијем процесу у ритуално-погребној пракси на Конопишту и да су неуверљива досадашња објашњења која су ову појаву везивала за кенотаф. То се посебно односи на гробове с већим бројем сахрана, у којима се, поред урни, по правилу јавља једна посуда истог типа, у којој се, уместо остеолошког материјала, налази здела-кашика. Можда се ови „двојни керамички комплети” у гробовима на Конопишту могу везати за узимање и испирање садржаја са ломаче, при чему би шоља-кашика била инструмент за хватање, а велика биконична посуда рецепијент за испирање остатака са ломаче.⁶ На некрополи Хинова пронађено је укупно 13 шоља-кашика, које типолошки не одговарају нашој, али су примерци из гробова број 18 и 45 на спољашњој страни украшени идентичном декорацијом као и шоља из гроба 3/1988 (Davidescu and Vulpe 2010: grave 18–50, 76, fig. 9, 18.3; grave 45–54, 55, 80, fig. 13, 45.3). У већ помињаном објекту 21 на некрополи Балеј, између осталог су пронађене и три шоље-кашике. Једна од њих је на спољашњој страни украшена канелованом пентагоналном звездом и представља аналогију за наш примерак у декоративном и типолошком смислу (Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 440, 449, fig. 6h).

Бронзани нож са коштаном дршком је јединствена појава не само на нашим просторима него и шире. Висок квалитет израде, елегантна форма, зооморфно изведена коштана дршка и прецизно урезана декорација су елементи који потврђују највиши ниво занатства како у металуршком тако и у естетском смислу. Чињеница да су метални предмети у гробовима из овог периода веома ретки додатно потврђује значај овог налаза. Најчешће се срећу, по правилу, фрагменти или фрагментовани, у оставама бронзаних предмета из периода Br D – Ha A, по Рајнекеу (Reinecke), и везују се за Гава комплекс канеловане керамике. Захваљујући разноврсној употреби и незаобилазној улози у свакодневном животу, ножеви су, осим утилитарне вредности, у многим културама попримили и одређена симболичка својства. То се првенствено односи на употребу током приношења крвних жртви, освете, казне, што у свом коначном исходишту, као резултат даје смрт (Јовановић 2010: 36). Позиција нашег примерка сугерише да је, највероватније, први стављен на дно, после формирања гробне раке, што даје могућност за претпоставку да је реч не само о гробном прилогу већ и о инструменту за вршење одређених културних радњи

6 Сам процес сахране подразумева већи број претходних религиозно-ритуалних радњи, чија су структура и начин извођења дефинисани канонским принципима погребне праксе неке друштвене заједнице. Више о овој теми видети: Đorđević, forthcoming.

пре самог чина сахране. На хтонски карактер ножа упућује и дршка у облику змије, али и положај сечива. Нож је дужом осом био постављен паралелно са дном јаме и сечицом је засецао њено дно, што можда сугерише прекид са овом земаљским и улазак у онострано.

Реткост прилога од метала, у гробовима из овог периода илустрије податак да је у више од две стотине гробова истражених у Банату, пронађено укупно 68 металних предмета, од којих два бодежа, а остали припадају накиту (Bukvić 2000: 82–90). На основу деформисаности сигурно је да су били, као лични накит покојника, изложени високим температурама на ломачи.

Са некрополе Хинова позната су четири сечива ножева пронађена у урнама, од којих су два сачувана. У урни из гроба број 5 налазило се сечиво клинастог пресека, а у урни из гроба 28 сечиво Т пресека, с једном очуваном кружном перфорацијом на језичку дршке (Davidescu and Vulpe 2010: grave 5–46, 71, fig. 4, 5.4; grave 28–52, 78, fig. 11, 28.2).

На некрополи Тиквањул Маре (*Ticvaniul Mare*), у румунском делу Ђердапа, од 11 гробова, у пет су се, осим урне, налазиле зделе и шоље с једном дршком, а у шест метални предмети. У гробовима обележеним као M10 и M13, у урнама су пронађени једнорезни бронзани ножеви, а поред урни зделе и шоље (Gumă 1993: 173, pl. XXV, 4с, 5е). Некропола Тиквањул Маре је опредељена у прелазни период, халштат A1–A2 (На A1–A2), и хронолошки је изједначена са материјалом са некропола Хинова – Мала Врбица (Gumă 1993: 275, fig. 10). Металне предмете са ове некрополе, Гума везује за хоризонт остава Ђинку–Сусени (*Cincu-Suseni*) (Gumă 1993: 175).

Са територије североисточне Србије навешћемо налазе ножева који се првенствено везују за оставе. Два сечива ножа, са проширеним леђима и другачије решеним језичцима за дршке, из Лазарове пећине код Бора, опредељена су у халштат A (На A) Гава–Белегиш II групе (Капуран, Булатовић и Јовановић 2014: 50, 51, 52, сл. 80). Оставе из села Клења (Јацановић 1986: 156, 158, Т. II, сл. 17), Кличевца (Јацановић 2000: 39, 45, 53, сл. 39) и Шетоња (Јацановић и Радојичић 2003: 11, 17, 34, сл. 51) такође садрже сечива са проширеним леђима и могу да послуже као условне аналогије за наш примерак. Оставе су датоване у халштат A1 (На A1).

Нож из оставе из Доњих Петроваца не одговара нашем ножу по типу, али на дршци има коштану оплату фиксирану са четири бронзане заковице. Украс на оплати је изведен урезивањем снопова паралелних линија, укошених наизменично на леву и десну страну. Остава припада другом хоризонту остава из прелазног периода у Војводини, односно гвозденом добу I у Подунављу, према хронологији М. Гарашанина, што би делимично одговарало фази II, коју је К. Вински-Гаспарини установила за северну Хрватску, односно халштату A1 (На A1) у средњоевропској хронологији, по Рајнекеу (Поповић 1994: 25–27, Т. XXIV/2).

Током истраживања некрополе Димов гроб у селу Уланци (Северна Македонија), која потиче из касног бронзаног доба, нађено је неколико бронзаних ножева, од којих два имају одлично очуване коштане дршке (Videski 2007: 213, Pl. LVd). Они су јасни индикатори егејског утицаја на простор Северне Македоније јер су били веома популарни у Егеји током каснохеладског периода

(Videski 2007: 213).⁷ Коштана оплата мањег ножа украшена је урезаним косим линијама, слично као на нашем примерку.

Из остава са простора Хрватске издвајамо ножеве из Оток–Привлаке и Бродске Вароши (Vinski-Gasparini 1973: 92, Т. 21, сл. 15, Т. 56, сл. 26, 28, 29), које аутор сврстава у II фазу, у бронзу D – халштат A1 (Br D–Ha A1).

Из корпуса налаза у Румунији, познати су примерци ножева слични нашем, из остава Корнутел (*Cornutel*), Гуштерица II (*Gușterita II*), Печка II (*Pecica II*) и Уиоара де Сус (*Uioara de Sus*) (Petrescu-Dîmbovița 1977: Cornutel – 95, 187, pl. 35; Gușterita II – 95–97, pl. 154, fig. 14; Pecica II – 101, pl. 169, fig. 8; Uioara de Sus – 114–117, pl. 243, fig. 17–19). Све оставе су са подручја Трансилваније, а за нас су посебно интересантне Корнутел и Печка јер су се метални предмети налазили у керамичким посудама Гава типа. Остава Корнутел припада серији остава Уриу Доманешти (*Uriu Domanesti*), а остале серији остава Ђинцу Сусени (*Cincu Suseni*) (Petrescu-Dîmbovița 1977: 55).

У Мађарској, из оставе Памук (*Pamuk*) познат је нож сличног сечива, са очуваном перфорацијом на језичку дршке (Mozsolics 1985: 41, 168, 342, Т. 104, fig. 23). Са истог простора позната су три сечива Т пресека, из оставе Реголи-Веравар (*Regöly-Veravár*), од којих је једно по димензијама слично нашем, са делимично очуваном кружном перфорацијом за фиксирање оплате дршке (Szabó 2013: 27, Т. 1, figs. 18, 20, 21, Т. 15, figs. 6–8).

Из алпске регије навешћемо сечиво ножа из оставе Дрславице I (*Drslavice*) (Rihovsky 1972: 20, Т. 35/18), а из Чешке налаз из гроба 1 на некрополи Тупадли (*Tupadly*). Нож је пронађен у урни, опредељен је у тип Матреј (*Matrei*); типолошки не одговара нашем примерку, али је сличне елегантне форме. На горњој страни издужене профилисане дршке очувано је шест заковица, као и део коштане оплате близу краја дршке (Jiran 2002: 33, Т. 7/76, Т. 39/C1). Датован је у халштат A1 (Ha A1).

На крају, треба поменути да је у гробу с кремацијом у Лангендибаху (*Langendiebach*) код Есена у Немачкој откривен нож који је по форми сличан нашем, са делимично очуваном кружном перфорацијом на језичку дршке, чија је ширина иста као ширина корена сечива (Hohlbein 2008: 186, Т. 23/158). Опредељен је у тип Ригзе (*Riegsee*), варијанту Лаберсрихт–Хајденкофен (*Labersricht-Haidenkofen*), а хронолошки у средњу и млађу фазу културе поља са урнама (Hohlbein 2008: 155, Т. 23/158).

Што се тиче технологије израде, евидентан је висок квалитет материјала и обраде ножа. На рендгенском снимку (сл. 9) се јасно уочавају стабилно сечиво и неправилно завршен језичак дршке.⁸ Сам крај дршке је по средини језичка обло засечен, што се може довести у везу са бар још једном планираном кружном перфорацијом за фиксирање оплате на дршку. Можда је током обраде дошло до прелома на овом делу, па је број заковица на дршци редукован на само две.

7 Реч је о гробовима типа циста, са инхумацијом, у које су покојници полагани на леви или десни бок, у зависности од пола. Грбове у којима су нађени ножеви, З. Видески везује искључиво за сахране мушкараца.

8 Нож је рендгенски снимљен у Институту за заваривање у Београду, на апарату RAP 220-5, са параметрима: за сечиво 120 Kv, 4,6 mA и временом експозиције од 120'; за коштану дршку 5 Kv, 3,6 mA и експозицијом од 50'. Најсрдачније захваљујем Небојши Филиповићу и Србољубу Богдановићу, оператерима у Лабораторији за испитивање без разарања (IBR).

Чињеница је да би три или четири заковице дале ножу већу стабилност. EDXRF графикон (сл. 10) показује да су, као главни елементи, у сечиву заступљени бакар и калај, а у мањој мери олово и гвожђе, до 1%.⁹ Од микроелемената присутни су: антимон, никл и ванадијум, као и титанијум, алуминијум, фосфор и силицијум, који су се, заједно с гвожђем, вероватно појавили услед корозије. На основу ових параметара, порекло бронзе није могуће одредити.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА И ДАТОВАЊЕ

Транзиција од бронзаног до раног гвозденог доба, на простору североисточне Србије, северозападне Бугарске, јужног Баната и Олтеније одиграла се синтезом касних фаза група Жуто брдо – Грла Маре, Кручени–Белегиш и Вербичоара, са преовлађујућим елементима групе Жуто брдо – Грла Маре (Gumă 1995: 102). Анализом гробног инвентара и његовом компарацијом са налазима из ближег окружења, приказали смо географски и хронолошки контекст гроба број 3/1988. Његов облик, врста сахране и инвентар су типични за групу Хинова – Мала Врбица – Балта Верде, која се шире везује за Гава комплекс канеловане керамике. Важно је напоменути да се некрополе овог комплекса територијално преклапају с некрополама Жуто брдо – Грла Маре, односно са културом која припада комплексу инкрустоване керамике (Davidescu and Vulpe 2010: 59). Канелована декорација представља крај еволуције керамике Грла Маре типа, постаје доминантна на ширем простору карпатско-дунавске регије и сматра се почетком гвозденог доба (Davidescu and Vulpe 2010: 62). Инвентар гроба 3/1988 састоји се од пет керамичких посуда, које смо дефинисали као стандард на некрополама Гава комплекса, једног бронзаног ножа, веће количине калцинисаних људских костију и три негореле животињске кости. Све посуде рађене су наменски и имају фунерарну функцију. Због поремећености услед девастације гробног инвентара у северном делу, није баш најјаснија улога биконичне амфоре (посуда број 1). Уз образложење њених могућих функција, укључујући и шољу-кашику са високом омчаством дршком (посуда број 5), дефинисали смо је као урну, а расуте кремиране кости као њен садржај. Ова дилема у погледу њене намене није била само техничке природе, ако се има на уму да су, од досад 19 истражених гробова на Конопишту, у три калцинисане кости биле слободно упопане, а у три су се кости налазиле и у реципијентима и слободно положене на дно гробне раке. Таква њихова диспозиција намеће питање о томе који су били критеријуми за депоновање остатака покојника у реципијенте и ван њих.

Контекст налаза посуде број два је такође дискутабилан, ако се има у виду чињеница да су посуде биконичног облика најчешће коришћене као урне, а у овом случају је евидентно одсуство остеолошких остатака. Доделили смо јој

9 Снимање енергетском дисперзивном рендгенском флуоресцентном спектрометријом (EDXRF) урадила је дипл. хемичар Татјана Трајковић из Физичко-хемијске лабораторије Одељења за сликарство у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду, и овом приликом јој најсрданије захваљујем. Такође, велику захвалност дугујем за техничку експертизу материјала коју је обавила мр Милица Марић Стојановић, дипл. хемичар Одељења за конзервацију Народног музеја у Београду.

функцију прилога, али се исто тако може протумачити и као кенотаф, па би у том случају реч била о двојној сахрани. Остаје отворено питање функције високих биконичних посуда без остеолошких остатака, нарочито у гробовима са већим бројем сахрана.

Шоље-кашике су специфични артефакти, чија функција није довољно објашњена. Редовни су прилози у гробовима, али су неке од њих, нарочито оне већих димензија, коришћене као урне (Јевтић 1994: 131).¹⁰ Уско дно и висока омчаста дршка чине их нестабилним. Чињеница да је већи број шоља-кашика са наше некрополе нађен у биконичним посудама без остеолошког садржаја, разлог је да се могу третирати као елементи култа и погребног ритуала. Вишеструко канеловани мотиви на зделама и шољама-кашикама, најчешће пентагоналне и хексагоналне звезде, можда указују на астрални принцип.

Осврнућемо се и на мишљење неких аутора, који под керамичким материјалом типа Гава подразумевају само углачане, црно полиране и изнутра црвено печене посуде (Davidescu and Vulpe 2010: 56), сматрајући да посуде без тих карактеристика не припадају Гава култури. Ова теза намеће дилему у погледу тумачења керамичких посуда из гробова, нарочито из оних са већим бројем сахрана, па самим тим и са већим бројем прилога, међу којима се срећу обе врсте материјала, односно црно полиране и мат посуде. Чак уколико се претпостави да је реч о накнадним сахранама у једној гробној целини, редослед укопавања посуда, по правилу, не може се одредити. Мишљења смо да се на ово и остала отворена питања јасан одговор може дати само свеобухватним публикавањем материјала, првенствено са Ђердапских локалитета, а нарочито са Конопишта.

Контекст налаза засигурно даје могућност да бронзани нож третирамо не само као гробни прилог већ и као ритуални инструмент. Положај сечице сугерише засецање дна јаме, односно указује на чин коначног одвајања покојника или његове душе од заједнице и овоземаљског света, што је услов за трансфер ка оностраном. Дршка у облику змије сугерише да је змија један од најважнијих архетипова људске душе. Као симбол, змија сублимира мудрост, исцељење, али и душу предака и подземни свет. У хтонском смислу, она је трансцендент, односно психопомп између овоземаљског и оностраног. Комбинација змије и метала само потенцира хтонски карактер ножа, па се, у крајњој инстанци, овај гробни прилог може сматрати неком врстом жртве.

С друге стране, није на одмет напоменути да је присуство металних предмета у гробовима групе Хинова – Мала Врбица на Конопишту процентуално много веће него на другим локалитетима. Од 19 истражених гробова, седам је садржало један или више прилога од метала, што је више од 35%.¹¹

Стилске карактеристике и конструктивно решење бронзаног ножа аргументи су да се дефинише као нож типа Мала Врбица – Конопиште.

10 Овај налаз са Конопишта наводимо искључиво због тога јер је у питању шоља у функцији урне. Дршка, која је високо прелазила преко обода реципијента, није очувана, а у реципијенту су пронађене калцинисане људске кости. На основу печатне декорације, шоља је опредељена у групу Инсула Банулуи (*Insula Banului*), у IX век пре н.е.

11 Укупно је пронађено 17 металних предмета у гробовима, и то: четири пескијера фибуле, девет игала различите врсте, три ножа и један привезак. Током теренске кампање 2015. године, нажалост и једине у оквиру обновљеног пројекта, у гробовима и ван њих пронађено је 15 налаза од метала!

Хронологијом Гава комплекса канеловане керамике бавио се велики број аутора и већина њих је сагласна да се ова археолошка појава у историјском погледу може везати за такозвану егејску сеобу, да многе оставе металних предмета припадају Гава комплексу и да се, у хронолошком смислу, широко може сврстати у време од 1250. до 1000/950. године пре н. е., односно у бронзу Д – халштат А1–Б1 (Br D – Ha A1–B1). Уже хронолошко одређење појединих културних група изведено је на основу заједничких компоненти, насталих услед међусобних утицаја на ужем географском простору. То се нарочито односи на подручје Ђердапа и Кључа. Стога све локалитете на овој територији треба посматрати заједно јер дају исту слику о погребној идеологији једне заједнице (Davidescu and Vulpe 2010: 59). Анализирајући материјал са свих локалитета у Ђердапу и Кључу, Н. Тасић за налазе из Мале Врбице, поред осталог, напомиње да је важно да се утврди стратиграфски и хронолошки однос између налаза културе Гава и мањег броја фрагмената керамике групе Инсула Банулуи и, нешто млађе, Басараби (*Basarabi*) културе. По њему, неки елементи дозвољавају претпоставку о директном континуитету оствареном на овом налазишту, на линији култура Гава – Инсула Банилуи – Басараби. Материјал из Мале Врбице, Тасић опредељује у хоризонт Гава–Медијас (*Mediaș*), а временски у 1100–1000. годину пре н.е. (Tasić 1999: 130). На основу налаза пескијера (*Peschiera*) фибула у гробовима и пратећем материјалу, М. Вукмановић сматра да налази из Мале Врбице нису старији од краја халштата А1, односно од око 1100. године пре н.е. Доња граница појаве ових фибула била би негде око прелаза другог у први миленијум (Вукмановић 1983: 46, сл.1, 4, 5 и 6).

Радиокарбонским анализама урађеним за објекат 24 (*Feature 24*) на некрополи Балеј, а чији материјал смо користили као аналогije, добијени су датуми од краја XIII до прве половине XI века пре н.е. (Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 452, 453, fig. 9).

Развој групе Хинова – Мала Врбица, Гума заснива на источној варијанти групе Жуто брдо – Грла Маре, уз додатак западних утицаја, и то касног Кручени–Белегиша и Гаве. Хронолошки, групу дели на две фазе: старију, на основу урни украшених гирландама, у којима су налажени бронзани ножеви и игле, и млађу, према урнама развијеног типа, налазима од злата и пескијера фибулама (Gumă 1995: 108). По овој хронологије, гроб 3/1988 са Конопишта, налазима бронзаног ножа, биконичне посуде са четири тракасте дршке и лучно канелованим звездастим мотивима на здели и шољи, припадао би првој, старијој фази, што одговара времену од око 1100. до 1000. године пре н.е. (Jevtić i Vukmanović 1996: 290).

Сагласни смо са констатацијом да у оквиру феномена културе поља са урнама, што је шири контекст Гава комплекса канеловане керамике, нове форме у керамици, погребним обичајима и артефактима од метала третирамо као промене у структури заједнице, а не као последицу миграције (Davidescu and Vulpe 2010: 63).

Alexandrov, S., Ivanov, G. and Hristova, T. 2016

The Necropolis of Baley in Northwest Bulgaria and its significance for the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the Danube region, in: *Southeast Europe and Anatolia in prehistory: essays in honor of V. Nikolov on his 65th anniversary*, K. Bacvarov and R. Gleser, eds., Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 293, Bonn: Habelt, 439–456.

Berciu, D. 1939

Arheologia preistorica a Olteniei, Craiova: Ramuri.

Bukvić, Lj. 2000

Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu, Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu.

Булатовић, А. 2010

Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву, *Стишаринар* (н.с.) 59 (2009): 89–108.

Булатовић, А., Капуран, А. и Јовановић, И. 2014

Бор и Мајданџек: културна историографија праисторијских локалитета између Ђердапа и Црној Тимока, Археолошка грађа Србије 9, Београд: Археолошки институт; Бор, Музеј рударства и металургије.

Васић, Р. 1986

Извештај о ископавањима на праисторијском локалитету Велесница (1981–1982. године), у: *Ђердајске свеске* 3, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 264–285.

Васић, Р. 1998

Праисторијске оставе у делу Драгослава Срејовића, у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, ур. Н. Тасић, Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитет у Крагујевцу, 189–193.

Videski, Z. 2007

Mycenaen Influences in the Fyro Macedonia Identified in the Late Bronze Age Cemeteries, in: *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders*, AEGAEUM 27 Annales d'archeologie egeenne de l'Universite de Liege et UT-P ASP, I. Galanaki et al., eds., *Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, Liege: Universite de Liege, 211–214.

Vinski-Gasparini, K. 1973

Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar: Filozofski fakultet.

Вукмановић, М. 1983

Нови налази фибула типа „Peschiera” на Ђердапу, *Зборник Народног музеја* (Београд) 11-1: 43–47.

Вукмановић, М. 1998

Убикација насеља и некропола касног бронзаног доба у области Ђердапа и Кључа, у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, ур. Н. Тасић, Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитет у Крагујевцу, 195–199.

Вукмановић, М. и Поповић, П. 1984

Ливаде, Мала Врбица – извештај о сондажним ископавањима у 1980. години, у: *Ђердајске свеске* 2, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 85–91.

Вукмановић, М. и Поповић, П. 1986

Археолошка истраживања на локалитету Ливаде код Мале Врбице, у: *Ђердајске свеске* 3, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 7–26.

Гарашанин, М. 1973

Праисторија на јилу СР Србије, Београд: Српска књижевна задруга.

Garašanin, M. 1983a

Period Polja sa urnama Vojvodine, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, ур. А. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 668–684.

Garašanin, M. 1983b

Ostave perioda Polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, ур. А. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 685–699.

Gumă, M. 1993

Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, Bibliotheca Thracologica IV, București: Ministerul Învățământului, Institutul Român de Tracologie.

Gumă, M. 1995

The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia, and north-western Bulgaria, *Thraco-Dacica* 16, 1-2: 99–137.

Davidescu, M. and Vulpe, A. 2010

The Urnfield in Hinova Mehedinti county (Roumania), *Dacia* (n.s.) 54: 43–95.

Đorđević, A. (forthcoming)

Burials in the Late Prehistory of Djerdap: Sepulchral Practice and Cultural change in the Case of Archaeological Site Konopište.

Јацановић, Д. 1986

Праисторијска остава бронзаних предмета из села Клења код Голупца, *Сџаринар* (н. с.) 37: 151–173.

Јацановић, Д. 1992

Нови налази остава касног бронзаног доба и раног гвозденог доба у околини Пожаревца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 8: 64–91.

Јацановић, Д. 1994

Метални налази у српском Подунављу на прелазу бронзаног у гвоздено доба, у: *Културне њвозденој доба јујословенској Подунавља*, ур. Н. Тасић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 51–61.

Јацановић, Д. 2000

Праисторијска остава металних предмета из Кличеваца, *Viminacium* 11: 35–56.

Јацановић, Д. и Радојчић, Н. 2001

Праисторијске остава металних предмета Кличевац II - Помрлово, *Viminacium* 12: 67–108.

Јацановић, Д. и Радојчић, Н. 2003

Праисторијска остава металних предмета из села Шетоња код Петровца на Млави, *Viminacium* 13/14: 7–43.

Jevtić, M. 1994

Stamped pottery of Insula Banului type and the beginnings of the Basarabi culture in Serbia, in: *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in south-eastern Europe*, (International Symposium from Alba Iulia, June 1993), H. Ciugudean and N. Boroffka, eds., Alba Iulia: Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, 129–142.

Jevtić, M. and Vukmanović, M. 1996

Late Bronze and Early Iron Age in the Danube Valley from Veliko Gradište down to Prahovo, in: *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring Regions in the 2nd millennium BC*, N. Tasić, ed., Belgrade–Vršac: Balkanološki institut SANU, 283–293.

Jiran, L. 2002

Die Messer in Böhmen, Prahistorische Bronzefunde, Abteilung VII, Band 5, Stettgart: Franz Steiner Verlag.

Jovanović, D. 2010

Ostave Vršackog gorja Markovac-Grunjac, Vršac: Gradski muzej.

Капуран, А., Булатовић, А. и Јовановић, И. 2014

Бор и Мајданџек: Културна сџарашњифија љраистџоријских локали-џеџа између Ђердаја и Црној Тимока, Археолошка грађа Србије 9, Београд: Археолошки институт; Бор: Музеј рударства и металургије.

Medović, P. 1978

Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Dissertationes et monographiae 22, Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine; Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Mozsolics, A. 1985

Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest: Akademia Kiado.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977

Depozitele de Bronzuri din Romania, București: Academiei Republicii Socialiste Romania.

Поповић, Д. 1994

Остава из Доњих Петроваца, у: *Праисторијске оставе у Србији и Војводини* II, ур. М. Гарашанин и Н. Тасић, Археолошка грађа Србије, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 25–35.

Popović, P. 1998

Problem of Cult Features in the Late Bronze Age cemetery at Konopiste, in: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, C. Shuster, ed., (Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin, 22.-24. November 1997), Archäologische Abteilung II, Bukarest: Rumänisch-Jugoslawische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, 147–153.

Popović, P., Vukmanović, M. i Radojčić, N. 1990

Mala Vrbica/Konopište Praistorijske i srednjovekovna nekropola i antička arhitektura, *Arheološki pregled* (1988): 82–83.

Премк, А., Поповић, П. и Бјелајац, Љ. 1984

Вајуга–Песак: Извештај о сондажним ископавањима у 1980. години, у: *Ђердајске свеске* 2, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 111–124.

Радојчић, Н. и Поповић, П. 2001

Мала Врбица – Конопиште, некропола XII века, *Зборник Народног музеја* (Београд) 17-1: 371–376.

Řihovský, J. 1972

Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet, Prahistorische Bronzefunde, Abteilung VII, Band 1, Munchen: C. H. Beck.

Szabó, G. 2013

A Dunántúli Urnamezős Kultúra Fémművessége az Archaeometallurgiai Vizsgálatok Tükrében, *The Metallurgy of the Transdanubian Urnfield Culture in Light of Archaeometallurgical Investigations*, Specimina Electronica Antiquitatis – Libri, 1, Pécs. https://www.academia.edu/3094337/2013_The_metalurgy_of_the_Transdanubien_urnfield_culture_in_light_of_archaeometallurgical_investigations_A_dunántúli_urnamezős_kultúra_fémművessége_az_archaeometallurgiai_vizsgálatok_tükrében (приступљено 15.02.2019)

Тасић, Н. 1983

Југословенско Подунавље од индоевројске сеобе до њородора Скиџа, Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке; Београд: Балканолошки институт САНУ.

Tasić, N. 1999

Die „Gava“ Kultur im Raum des Eisenes Tores I und II, *Thraco-Dacica* 20, 1-2: 127–133.

Todorović, J. 1977

Praistorijska Karaburma II – nekropola bronzanog doba, Monografije 4, Београд: Музеј града Београда.

Hohlbein, M. 2008.

Die spätbronze - und urnenfelderzeitlichen Bronzemesser im mittleren und südlichen Westdeutschland I (Vollgriffmesser, Rahmengriffmesser, Griffplattenmesser, Griffzungenmesser, Tüllengriffmesser, Sichelmesser), Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades Der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.) https://repositorium.unimuenster.de/document/miami/abc11655-7e16-4ce6-bdc1-b3d5a972b8ef/01_diss_hohlbein.pdf (приступљено 27.03.2019).

GRAVE FROM KONOPIŠTE: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE PREHISTORY IN THE IRON GATES

SUMMARY

Archaeological site Konopište is situated in the Mala Vrbica village in the Kladovo municipality. It belongs to the East Serbia region and is situated in the plain also known as the Ključ area. Ključ region could be identified as an area stretching downstream from the Iron Gates gorge to the border with Republic of Bulgaria, actually it includes the right Danube bank between the hydroelectric power station Djerdap I near Kladovo and the power station Djerdap II near Prahovo (fig. 1). Once clearly visible and dominant strip of land spreading in the east-west direction where prehistoric necropoleis had been established is hardly noticeable today. Approximate dimensions of the site are 500 x 100 m.

First rescue archaeological excavations had been conducted in 1980/81 by scholars from the National Museum and Institute of Archaeology in Belgrade within the Djerdap II Project. On that occasion site Livade in the close proximity to the prehistoric necropoleis at the site Konopište had been investigated. Site Konopište is in fact an extension of the site Livade towards the south. Excavations at Konopište had been carried out in few campaigns from 1981 to 1988 and finally in 2015 and the entire investigated area reached almost 1000 square meters. It is a multi-layered site where the following cultural-chronological phases have been encountered: 1- necropolis from the Late Bronze Age (Žuto Brdo – Grla Mare - Cirna group) including 14 burials; 2 - necropolis from the period of Bronze-Iron Age transition, Mala Vrbica – Hinova – Balta Verde group (aka Gava complex) including 19 burials; 3 - Late Iron Age necropolis including 3 burials; 4 - architectural structure from the Roman period dating from the period between 1st and 3rd century; 5- medieval settlement and necropolis from the 12th century (fig. 2).

Grave 3/1988 – (fig. 3; fig. 4) It is a burial of cremated individual whose remains were scattered over the bottom of burial pit dug into the layer of ocher-brown sandy soil. It was not possible because of the soil composition to distinguish shape and size of the burial pit, so its dimensions were defined according to the disposition of grave goods. In the grave were found five pottery vessels, one rather large bronze knife, considerable amount of cremated human bones and three unburnt animal bones. All vessels were handmade of clay with substantial admixture of sand. According to the anthropological record it had been a burial of one adult individual whose gender was not possible to establish. Animal bones belonged to the species *Sus scrofa dom.* (femur, tibia ileum) and are probable parts of the same animal. Calcified human bones were discovered in the northeastern section of the grave next to destroyed vessel No. 1 so it is possible that they were in the vessel, hence the vessel might be identified as burial urn. Reason for the destruction of the vessel could not have been established.

- 1 Rather large biconical vessel, possibly urn (fig. 3a; fig. 4a) mostly in fragments. Preserved height is 25 cm. Vessel has not been restored.
- 2 Biconical vessel (fig. 3b; fig. 4b; fig. 5; fig. 11b) with upper cone taller than the lower one and with four strap handles on the body. Height of the vessel is 26.5 cm. Vessel is restored.
- 3 Conical bowl (fig. 3c; fig. 4c) with inverted rim. Diameter of rim is 34 cm. Vessel is not restored.

- 4 Conical bowl (fig. 3d; fig. 4d; fig. 6; fig. 11d) with inverted rim slanting on the outside. On the inside is channeled motif of hexagonal star. Diameter of rim is 25.4 cm. Vessel is restored.
- 5 Conical cup-ladle (fig. 3e; fig. 4e; fig. 7; fig. 11e) with high loop handle. External side of the body is decorated with channeled motif of pentagonal star. Height of the vessel including handle is 9.2 cm. Vessel is restored.
6. Bronze knife (figs. 8, 9, 10, 11f) with slightly curved single-edged blade and bone hilt plates attached with four bronze rivets. Back of the knife is rounded and expanded on both sides, so the section of the blade is of T shape. There are two hilt plates decorated on both sides by identical engraved motif. End of the handle is shaped as the serpent's head. Lines engraved at the right angles to the handle length create three metope-like zones. Clearly stylized serpent's head is depicted in the third metope, which is at the end of handle. This metope is decorated in the same way as the other two but there is engraved rhombus emphasizing the eye of serpent while the pupil is represented by last bronze rivet. Knife blade had been produced using the techniques of casting, hammering and grinding and bone hilt plates were made by splitting, piercing, engraving and polishing. Dimensions of the knife are: L of the whole knife 22.8 cm; L of the blade 11.7 cm, L of the handle 11.1 cm; W of the blade 1.8 cm; W of the blade back 0.6 cm. Weight is 59.6 g.

Funerary ritual within the Gava complex in the wider territory of the Middle Danube and the Carpathian basin is similar or identical. It is best distinguished regarding the material culture by distinctive pottery shapes mostly originating from the necropoleis. Most frequent are three types of containers; large biconical vessels, bowls with inverted rims and cups-ladles with high loop handles and they could be considered as standard for the most of necropoleis of this complex. It is particularly relevant for the area of southwestern Romania, northwestern Bulgaria and northeastern Serbia that should be considered as unified and primary region in the genesis of the Early Iron Age in the entire Danube-Carpathian basin.

By comparative analysis of the material primarily regarding finds from the geographically near sites from our section of the Iron Gates, southwestern Rumania and northwestern Bulgaria we attempted to explain certain phenomena related to the burial practice within the Gava complex. It mainly relates to the material from the necropoleis Konopište and Vajuga-Pesak, Hinova and Balta Verde in Rumania and Baley in Bulgaria.

Bronze knife with bone hilt plates is the unique find not only within our region but within much larger area. High quality of manufacture, elegant shape, zoomorphic bone handle and precisely engraved decoration are elements, which bear witness to the highest level of craftsmanship not only from metallurgical point of view but also regarding aesthetic achievements. Position of the knife indicates that it had been most probably the very first artifact placed at the bottom of the burial pit. It makes possible an assumption that it was not only grave good or offering but also an instrument for performing certain cult rituals before the act of interment. Chthonic character of the find is suggested by the handle of serpent shape but also by the blade position. Knife was placed with its longer axis parallel to the pit bottom and the blade cutting into the bottom, and it might suggest the break with this world and entering into the other world. Stylistic characteristics and structural design of the bronze knife are arguments to identify this implement as knife of Mala Vrbica-Konopište type.

This burial could be classified on the basis of grave goods into the Gava complex of the channeled pottery, more precisely to the Hinova - Mala Vrbica - Balta Verde group, which is dated to the Hallstatt A2 period, i.e., to the period from 1100 to 1000 BC.

Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ

Народни музеј у Београду

АНТИЧКИ ОБЈЕКТИ-ГРОБНИЦЕ СА ЛОКАЛИТЕТА РЕКА НА КОСМАЈУ

Апстракт: На локалитету Река, дуж пута између насеља Губеревца и Баба, истражена су два објекта за која се претпоставља да су надземне породичне гробнице ограђене каменим зидом и рашчлањене на више простора. У раду су представљени констатовани елементи архитектуре и покретни налази са ископавања 1980-их година.

Кључне речи: Река, Космај, објекти, зидане гробнице, покретни налази, II–III век

На простору Космаја, значајног рудничког басена, једног од највећих по производњи среброносне руде олова у Римској империји (Domergue 2008: 20–21, Carte 3, 210; Dušanić 2010; Борић Брешковић и Црнобрња 2015: 16–33), до сада је констатовано око 16 некропола (Борић Брешковић и Црнобрња 2015: 33–41).

У оквиру српско-америчког пројекта, осамдесетих година прошлог века,¹ у подножју југоисточне косе на падини званој Рт (Борић Брешковић и Црнобрња 2015: 33–35), истражена су два објекта на локалитету Река (Црнобрња 2017: 239, карта 1/10, 11).² Налазе се дуж данашњег пута између насеља Губеревца и Баба, међусобно удаљена око један километар. Први ограђени простор означен је као гробница 1 (сл. 1),³ а други, источно од њега, као гробница 2 (сл. 2).⁴ Оба су рашчлањена на неколико просторија.⁵ Закључено је да се

1 Руководиоци пројекта били су др Владимир Кондић, научни саветник Археолошког института у Београду, и др Мајкл Вернер, професор Државног универзитета Олбани у Њујорку. Резултати истраживања нису објављени.

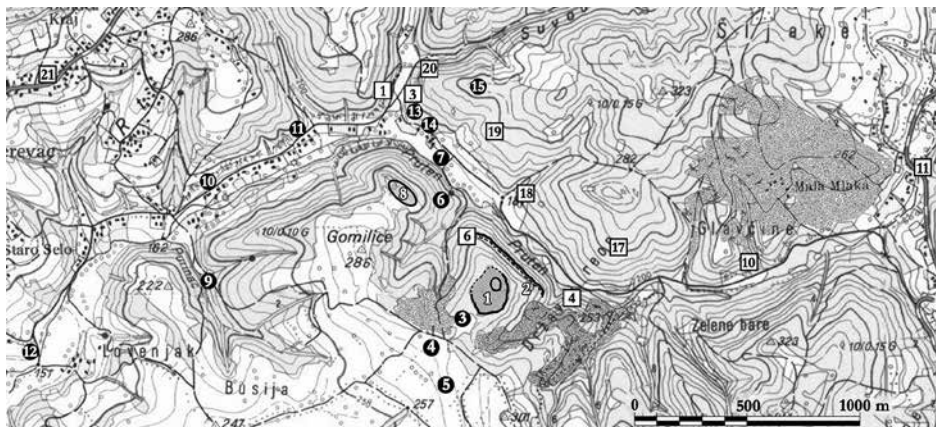
2 Карта са списком локалитета преузета је из: Црнобрња 2017: 237–265, на чему му захваљујем.

3 Број инв. 9773, досије 1237/1 (документација Археолошког института у Београду, у даљем тексту АИБ).

4 Број инв. 9774, досије 1237/1 (документација АИБ). Доступни планови нису финални, што се посебно односи на објекат- гробницу 2.

5 У тексту Глумац 2013: 168, омашком је за гробницу 2 наведено да има „две просторије,“ уместо „више од две просторије.“

ради о зиданим породичним гробницама типа *area maceria cincta*, које су формиране на некрополи са објектима идентичног начина градње. Ископавања на овом простору касније нису вршена. Две гробне парцеле, једна у селу Слатини (Поп-Лазих, Јовановић и Мркобрад 1992: 135–143), а друга у оквиру некрополе на Рту (уништена вододерином и нелегалним ископавањима), на којој је нађена статуа Амора са зецом (Величковић 1964: 129–133, сл. 1–4), такође су дефинисане као гробнице ограђене правоугаоним каменим зидовима. У близини објеката-гробница на Реци налази се поменута некропола на Рту, као и некропола на локалитету Кућине, које највероватније чине делове једног већег сакралног простора (Борић Брешковић и Црнобрња 2015: 35).

Карта 1 Бројеви у кругу: 1. Градиште, војно утврђење (кастел) и тзв. Мали град унутар њега; 2. Стаза испод Градишта; 3. Грађевина са мозаиком; 4. и 5. Цивилно насеље, зоне са површинским налазима; 6. Испод Гомилица, грађевина; 7. Прутен, терме; 8. Гомилице, некропола; 9. Пурина черга, керамичарске пећи; 10. Река 1, грађевине-гробнице (?); 11. Река 2, грађевине-гробнице (?); 12. Зид у реци; 13. Главчине, некропола; 14. Главчине, зид у подножју; 15. Главчине, плато, прерада руде. Бројеви у квадрату, рударска окна: 1. Гумниште–Ћумурана; 3. Главчине 1 (Рудине); 4. Ружин до; 6. Кошевиште; 10. Браиловац; 11. Точак; 17. Церак 1; 18. Церак 2; 19. Главчине 2; 20. Главчине 3; 21. Главица (према: Црнобрња 2017: 239)

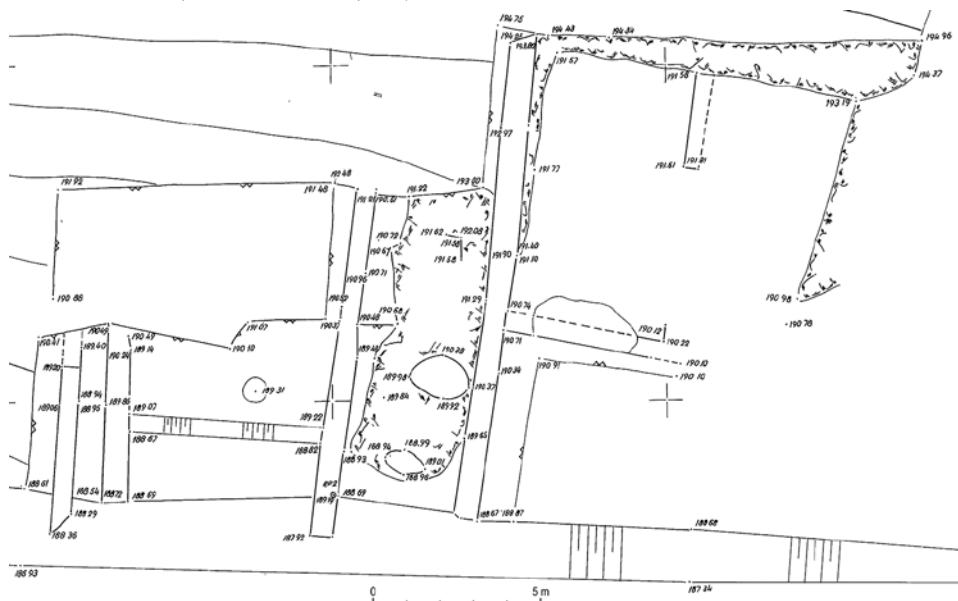
Map 1 Numbers in circles: 1 Gradište, military fortification (castellum) and so-called Mali Grad within; 2. Path below Gradište; 3. Building with mosaic; 4 and 5. Civilian settlement, zones with surface finds; 6. Bellow Gomilice, structure; 7. Pruten, thermae; 8. Gomilice, necropolis; 9. Purina Čerga, pottery kilns; 10. Reka 1, structures – vaults (?); 11 Reka 2, structures – vaults (?); 12. Wall in the river; 13. Glavčine, necropolis; 14. Glavčine, wall at the foothill; 15. Glavčine, plateau, ore processing. Numbers in squares, mining shafts: 1. Gumnište – Ćumurana; 3. Glavčine 1 (Rudine); 4. Ružin Do; 6. Koševište; 10. Brailovac; 11. Točak; 17. Cerak 1; 18. Cerak 2; 19. Glavčine 2; 20. Glavčine 3; 21. Glavica (after: Црнобрња 2017: 239)

Документација са ископавања на Реци је само делимично сачувана.⁶ О резултатима истраживања 1985. године нема података. У сачуваном дневнику

6 Прецизније, у документацији Народног музеја у Београду (у даљем тексту НМБ) и АИБ сачувани су: штурни дневник у рукопису Мајкла Вернера, из 1986. године (АИБ), Извештај са археолошких истраживања локалитета Град и Река на подручју села Стојника и Губереваца из 1986. године (НМБ), Дневник Роберта Вагнера, ископавања гробнице 2 1986. године, стр. 1–7 (АИБ, инв. бр. 3171), Дневник радова током 1987. године са археолошких ископавања у оквиру међународног пројекта *Резултати деловања римској колонијалној сисџема: истраживање војно-цивилној комплекса у Србији (локалитет)*

из 1987. године, не наводе се распоред, положај и димензије зидова унутар истраженог простора. Најважније је, међутим, то што недостају финални планови, посебно за објекат-гробницу 2. Принцип по коме су квадрати отварања, односно њихов међусобни положај у оквиру откопне површине није јасан. Осим тога, зидом ограђени простори су веома оштећени. Тако велика девастираност забележена је и у другим провинцијама Царства, што отежава њихову реконструкцију и могућност проналажења директних аналогија (Срејовић 1975: 183).

Рекогносцирањима је утврђено да је објекат-гробница 1 данас потпуно уништен, а да су од другог објекта највероватније сачувани остаци зидова, као и да се истражени простори не могу третирали као гробнице (Црнобрња 2017: 257). Постоје и претпоставке да је њихова функција измењена у касној антици, када су претворени у објекте за становање (Werner 1986: 221).

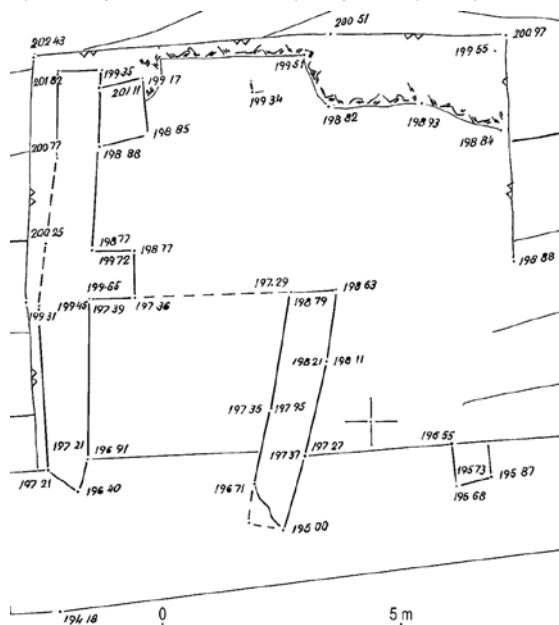
Сл. 1 План објекта-гробнице 1, ископавања 1987. године (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 1 Plan of structure – vault 1, excavations in 1987 (Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

Оба истражена простора су већим делом усечена у стену, која на тај начин, као и зидови од камена везиваног малтером, представља конструктивни елемент ареала. У извештају из 1986. године се наводи да су у првом објекту откривена гробна места и фрагменти саркофага од олова, док у другом није био ниједан гроб. У њему нису сачувани остаци покојника и фрагменти саркофага, као

Спојник - иланина Космај, који је сачуван до стране 53 (АИБ, инв. бр. 3172), А и В картони керамике, С картони ситних налаза (теренски инвентар од 1 до 300) са ископавања 1986. и 1987. године (АИБ); пет кроки цртежа у оловци, квадрата 1 и 2 у гробници 2 (АИБ), Дневник у оловци Криса Картера (АИБ), техничка документација – цртежи керамике у оловци из 1985. и 1986, стр. 1–30 и из 1987. године, стр. 1–10, као и појединих налаза из поменутих година. У даљем тексту: Извештај из 1986 (НМБ) и Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172).

што је, стицајем околности, случај и са остацима спаљених покојника на некрополи Гомилице у Губеревцу.⁷ Приликом ископавања је констатовано постојање конструкција и објеката у оба ареала, чија функција није дефинисана.

Сл. 2 План објекта-гробнице 2, ископавања 1987. године
(документација Археолошког института у Београду)

Fig. 2 Plan of structure – vault 2, excavations in 1987
(Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

Објекат-гробница 1 је захватао велику површину. Како северни зид ка сте-ни није уочен током ископавања, димензије гробнице су апроксимативне: 20,0 × 12,5 m. Имала је три издвојена простора – просторију 1⁸ (сл. 3), просто-рију 2⁹ и, западно од ње, просторију 3, као и ходник¹⁰ димензија 7,60 × 3,75 m, који се налазио између прве и друге просторије.

Просторија 1, усечена у стену, неправилног је облика, димензија 8,20 × 6,90–10,35 m. Растојање између њеног западног (сачуване дужине од 5,0 m) и источног зида (дужине 8,20 m) је 5,50 m. Ка северу се шири и износи 6,25 m. Са спољашње стране западног зида просторије 1, на његовом северном крају, видљиво је проширење од 3,40 m. Зидови су рађени од камена и малтера, де-бљине 0,70 m и очуване висине 0,70 m. Западно од ходника налазила се друга, а десно од ње трећа просторија, у којима је северни, односно северни и запад-

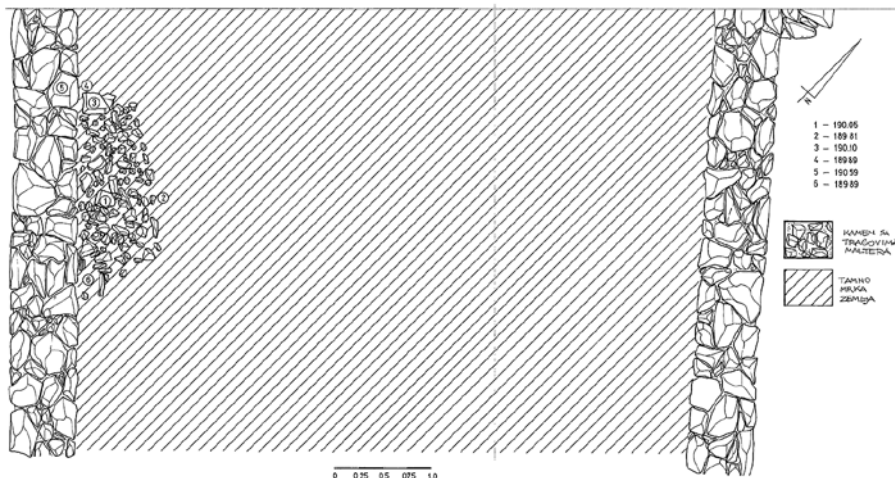
7 У припреми је монографија о некрополи Гомилице у Губеревцу, аутора др Татјане Цвјетићанин и др Мирјане Глумац. На основу усменог саопштења др Милоја Васића, остаци спаљених покојника са некрополе Гомилице уништени су поплавом у депоу Збирке Дуњић и Збирке Космај, где је похрањен материјал са космајских локалитета.

8 Извештај из 1986. (НМБ), стр. 1–2; Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 1–3, 6, 8–13, 16, 18, 19, 21, 26–29, 32, 36, 39, 41.

9 Извештај из 1986. (НМБ), стр. 1–2.

10 Извештај из 1986. (НМБ), стр. 1–2; Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 1–3, 8, 10–13.

ни зид био део стене. За разлику од просторије 1, обе су правоугаоног облика, приближно истих димензија: $8,0 \times 5,0$ m, односно $8,0 \times 6,0$ m¹¹ На почетку истраживања, чишћењем целокупног простора објекта-гробнице 1, као и током наставка ископавања, нађена је велика количина керамике¹² и животињских костију. Међутим, увидом у материјал, животињске кости из оба објекта нису евидентирани,¹³ као ни поједини покретни налази.

Сл. 3 План просторије 1 у објекту-гробници 1, ископавања 1987. године (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 3 Plan of room 1, structure – vault 1, excavations 1987 (Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

Истраживањима 1985. и 1986. године, до просечне дубине од 2,0 метра, „није се дошло до првобитног нивоа коришћења“.¹⁴ Наредне, 1987. године ископавања су настављена у просторији 1 и ходнику, уклањањем слоја мркожу-те земље, слоја А из претходних година, у којој је било мало налаза. У источном и северном делу ходника и у просторији 1, у зони са тамномрком земљом, ширине 0,50 m, нађено је доста фрагмената керамике и животињских костију, док је на осталој површини, у мркожутој земљи, њихов број био мањи, а ситних налаза није ни било.¹⁵ Површину простора с тамномрком земљом карактерише већа концентрација ломљеног камена, гаражи и фрагмената ци-

11 Сличне су по димензијама конструкцији II у Доклеји (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић и Срејовић 1975: 30, 32, цртеж 18).

12 Подаци су преузети са А картона (документација АИБ за 1985. годину), где се наводе ходник и заједно просторије 1 и 2, када је укупно нађено 320 фрагмената. Од тога, у ходнику су нађени фрагменти две зделе, два лонца, једног тањира, пехара, три поклопца и 30 атипичних фрагмената; у просторијама 1 и 2: 45 фрагмената здела, 54 фрагмента лонаца, 32 фрагмента поклопца, 13 фрагмената тањира, осам фрагмената крчага (две ојнохое), пет фрагмената питоса, четири фрагмента кадионица, три фрагмента зделе-поклопца, два фрагмента пехара, по једна шоља, амфора и суд с две дршке. За 1986. се наводе површински налази, и то из просторија 1, 2 и 3, када је укупно констатовано 600 фрагмената, од којих 16 уломака здела (три типа с варијантама), пет фрагмената лонаца (три типа с варијантама), четири фрагмента поклопца (четири типа).

13 Током ранијих ископавања, животињске кости нису или су ретко депоноване на многим локалитетима, што је и овде могао бити случај.

14 Извештај из 1986, стр. 2 (НМБ).

15 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 2, 3, 6, 8–13.

гле (слој рушења).¹⁶ У наставку ископавања уочене су две површине – једна уз источни зид, ширине 1,80 m, а друга уз западни зид, 0,60 × 1,50 m, с ломљеним каменом, распаднутим малтером, уломцима опека, тегула и камена.¹⁷ Испод овог слоја, у слоју В, земља је мрка, са мање керамике и животињских костију и са интензивном концентрацијом гаражи. Констатован је под од набијене мрке земље са ситним каменом и траговима малтера. У новоу пода су се налазиле две конструкције – једна у средишњем делу просторије, рађена од опека, дефинисана као огњиште, дужине 1,80 m, ширине 1,20 m, а друга правоугаона, уз западни зид, без навођења димензија. Чишћењем огњишта и поменуте конструкције уочена је тамномрка земља испуњена гаражи, пепелом и ломљеним каменом. Том приликом, како се наводи, узети су узорци пепела и гаражи за анализе, о којима нема података. Истовремено, у нивоу пода, након чишћења, уз западни зид се наишло на канал од опека, димензија 2,0 × 0,30 m, чија функција није разјашњена.¹⁸ Дневник није у целини сачуван, тако да је нејасна функција друге конструкције и канала.¹⁹ Слој А, за разлику од слоја В, обилује налазима, посебно керамиком,²⁰ фрагментима животињских костију и предметима различите намене. Доминирају идентични облици посуда, карактеристични за оба објекта – зделе, тањира, лонци, поклопци, у мањем броју кадионице, питоси, амфоре, крчази. Током трогодишњег ископавања, у поменутој просторији I, у слоју А, осим керамике и животињских костију, нађено је највише покретног материјала. Накит, као што је сребрни прстен у облику змије (инв. бр. G 942; T. I/1)²¹ (Глумац 2013: 167–173), привезак од вишебојног стакла (инв. бр. G 974; T. I/3), пет коштаних укосница (инв. бр. G 970, инв. бр. G 971; T. I/4 и 5),²² ношен је у II–III веку (Krunić 2013b: 186–187; Спасић 2018: 34, кат. 56), осим наруквице инв. бр. G 947 (T. I/6), карактеристичне за IV век (Крунић 1997: 129, кат. 148). Привезак је највероватније настао приликом израде посуда од разнобојног стакла (Fleming 1999: 23, fig. E. 10; Ignatiadou and Antonaras 2011: 104–105 C).²³ Нађени су и игла за шивење, шило, длето, медицински инструмент инв. бр. G 963 (T. I/7), део теразија, седам ножева, четири

16 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 16, 18, 19, 21.

17 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 26–29, 32.

18 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 32, 36, 39, 41.

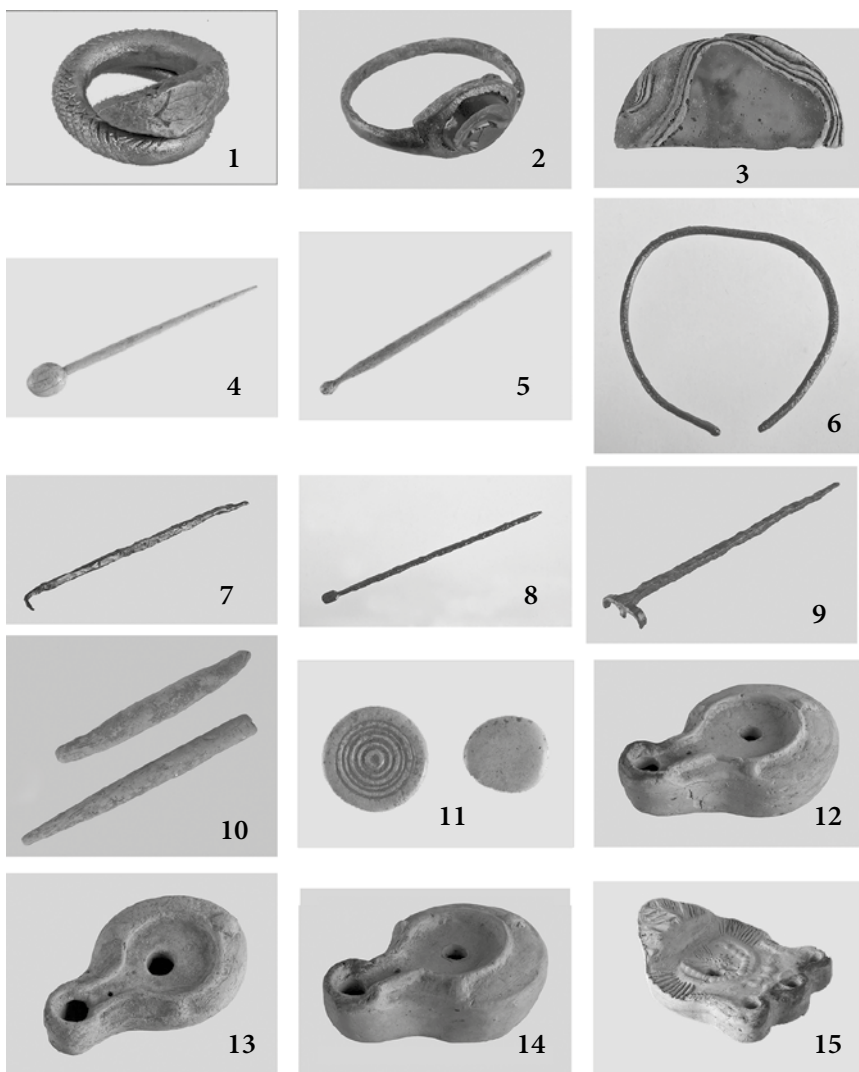
19 Правоугаони облик конструкције, остаци пепела и гаражи карактеристични су за гроб (гробове) спаљених покојника, што су само посредне асоцијације и остају у домену претпоставке, као и појава канала од опека. На некрополи античке Дукље, гробови инхумираних покојника грађени су од опека димензија 1,68 × 0,30 × 0,45; 1,73 × 0,42 × 0,21 cm; 1,80 × 0,34 × 0,25 cm (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић и Срејовић 1975: 98 – гроб 177 и 178, 118 – гроб 245).

20 Нађено је 1.337 фрагмената, од тога типолошки су индикативни: 110 фрагмената здела (16 типова с варијантама), 73 фрагмента тањира (11 типова с варијантама), 59 лонаца (19 типова с варијантама), 44 фрагмента поклопаца (седам типова с варијантама), 11 кадионица (три типа), 10 питоса (четири типа с варијантама), четири крчага (један тип), по два фрагмента амфора (два типа) и цециљки (један тип) и један фрагмент шоље.

21 Ознака т. и. С је везана за теренски инвентар и предмете који чине део студијске Збирке Космај Народног музеја у Београду. Предмети који су инвентарисани у оквиру Збирке имају ознаку G. Подаци за теренски инвентар (ознака т. и.) преузети су са С картона, узимајући у обзир да теренски инвентари нису наведени у дневнику са ископавања 1987. године, као и да поједини предмети нису нађени накнадним увидом у материјал.

22 Три укоснице, т. и. С 200, С 202 и 204.

23 Приликом израде посуда, топљењем су спајане сировине од разнобојног стакла, у облику ваљка или траке, која је загревањем сечена у виду круга или розете.

Т. I Објекат-гробница 1, просторија 1:1. прстен у виду змије, инв. бр. G 942; 2. прстен, инв. бр. G 943; 3. привезак, инв. бр. G 974; 4. коштана укосница, инв. бр. G 970; 5. коштана укосница, инв. бр. G 971; 6. наруквица, инв. бр. G 947; 7. инструмент, инв. бр. G 963; 8. стилус, инв. бр. G 964; 9. алатка за ливење метала, инв. бр. G 966; 12. фирма светиљка, инв. бр. G 975; 13. фирма светиљка, инв. бр. G 977; 14. фирма светиљка, инв. бр. G 976; 15. светиљка с три кљуна, инв. бр. G 979. Објекат-гробница 1, просторија 3: 10. предмети од керамике, т. и. C 112. Објекат-гробница 2, квадрат 2: 11. жетони за игру, инв. бр. G 973 (Збирка Космај Народног музеја у Београду, фото: В. Илић, табла: Б. Трипковић)

Pl. I Structure – vault 1, room 1: 1. finger ring – serpent, inv. no. G 942; 2. finger ring, inv. no. G 943; 3. pendant, inv. no. G 974; 4. bone hairpin, inv. no. G 970; 5. bone hairpin, inv. no. G 971; 6. bracelet, inv. no. G 947; 7. implement, inv. no. G 963; 8. stylus, inv. no. G 964; 9. tool for metal casting, inv. no. G 966; 12. firmalampen, inv. no. G 975; 13. firmalampen, inv. no. G 977; 14. firmalampen, inv. no. G 976; 15. lamp with three spouts, inv. no. 979. Structure – vault 1, room 3: 10. pottery objects, inv. no C 112. Structure – vault 2, square 2: 11. game tokens, inv. no. G 973 (Collection of Kosmaj, National museum in Belgrade, photo: V. Ilić, plate: B. Tripković)

кључа, оловне маказе, оловни тегови, стилуси инв. бр. G 964 (Т. I/8) и инв. бр. G 996, коришћени и у медицини, фрагменти две бронзане оплате, оков, алка, аморфни комади олова, као и 13 гвоздених клинова.²⁴ Поменуте алатке и инструменти аналогни су примерцима из Збирке Дуњић (Krunić 2013a: 169; Krunić 2013b: 184–185; Ratković 2013a: 157; Ratković 2013b: 163), који потичу са оближњих девастираних некропола и са некрополе Гомилице. Два примерка новца, како се у документацији наводи, није било могуће идентификовати.²⁵ Редак налаз у просторији 1, у слоју А, је ливачка алатка (инв. бр. G 966; Т. I/9), идентична примерку из Доклеје, који, осим трозупца, има и кашику за изливање метала (Живановић 2014: 26–27, кат. 11, сл. 12), и Кривеља (Јовановић, Николић и Јовичић 2018: 92, кат. 188). У стојничком утврђењу и на оближњој некрополи Гомилице нађене су алатке и посуде какве су коришћене у рудничким областима Царства (Dautova-Ruševljan i Brukner 1992: 60–61, 65, Т. 2/2–3, 74, Т. V, 1; Bayley, Crossley and Ponting 2008: 10–16, fig. 14, 2; Domergue 2008: 162, fig. 103; Живановић 2011: 41, сл. 5; Rechren, Vanhove and Mussche 2002: 32, fig. 8a–c.).²⁶ У овом слоју је откривено 10 фрагмената стаклених посуда – мањи делови обода и трбуха, дна, једна дршка крчага или боце.²⁷ Генерално, у оба ареала, услед велике фрагментованости, једино се може установити да су у питању делови пехара, шоља, зделица, теглица, без ближег одређења. Светиљке, чија је функција у погребном ритуалу позната (Црнобрња 2006: 101–115), заступљеније су у објекту-гробници 1, скоро подједнако у просторијама 1 и 3. Од 18 фрагмената, 15 припада типу фирма светиљки,²⁸ односно типу Дуњић I, са каналом отвореним ка кљуну и са ознаком, и (или) варијанти I/1, без ознаке радионице (инв. бр. G 975; Т. I/12) (Glumac 2013a: 93–99). Пет светиљки има ознаке радионице *Fortis* и *Cari* (инв. бр. G 977; Т. I/13) и рељефно изведену јелину гранчицу (инв. бр. G 976; Т. I/14). Већина је фрагментована, укупно 11, што је случај у обе гробнице. Као што се у документацији наводи, једна светиљка је имала представу трагичне маске. Примерак с три кљуна (инв. бр. G 979; Т. I/15) и дршком у виду палмете, чији је диск рељефно декорисан представом храма, испод кога су, окренуте ка кљуновима, наспрамно постављене две змије, не припада типу са ознаком радионице и аналоган је светиљкама налаженим у околини Космаја (Крунић 2011: 173). Представа храма, мотив змија, трагови употребе (горења на кљуновима) могу да асоцирају на наглашенију култну димензију светиљке. Поменути слој В, ниво поднице са огњиштем и конструкцијом у просторији 1, карактерише мање налаза – бронзани прстен инв. бр. G 943, са уфасованим каменом и представом

24 Игла за шивење инв. бр. G 969, шило инв. бр. G 962, длето т. и. С 224, медицински инструмент инв. бр. G 963, игла теразија инв. бр. G 995, ножеви инв. бр. G 961 и G 986, т. и. С 132, С 171, С 190, С 220 и С 221, четири кључа инв. бр. G 950 и 951, т. и. С 246 и С 269, оловне маказе инв. бр. G 967, оловни тегови инв. бр. G 981, т. и. С 137, С 166, С 173 и С 231, стилуси инв. бр. G 964 и G 996, бронзане оплате т. и. С 5 и С 174, оков т. и. С 161, алка т. и. С 218, олово т. и. С 262, С 266 и С 272, клинови т. и. С 126, С 131, С 137, С 140, С 162, С 164, С 197, С 216, С 234, С 235, С 244, С 261 и С 263.

25 Т. и. С 168 и С 192.

26 Збирка Космај, некропола Гомилице: оловна посуда, инв. бр. G 940, без ближих података, литарж (олово, нуспродукт приликом купелације, одвајања сребра од олова) у облику зделе – гроб 253, т. и. 1017; Стојник: кашика, инв. бр. G 968, и посуда за ливење, инв. бр. G 952.

27 Т. и. С 6, С 135, С 139, С 180, С 226, С 233, С 244, С 259, С 136 и С 138.

28 Инв. бр. G 975–G 979, т. и. С 120 (нађена приликом чишћења профила), т. и. С 125, С 129, С 165, С 206, С 219, С 225, С 227, С 241–С 243, С 257 и С 258.

дельфина (?) (Т. I/2) (Поповић 1992: 11, сл. 4), коштана игла за шивење, ваљкасти предмет од олова, непознате намене, фрагменти оловне плоче, гвоздене резе, обод стакленог суда (зделе?), две светиљке, од којих једна припада типу са ознаком радионице.²⁹ Друга светиљка је у облику тигања, с перфорираном дршком, и подсећа на мање кандило (Vikić-Belančić 1976: 93, Т. XLVI, 9). Истовремено, као што смо напоменули, у односу на слој А је приметан мањи број керамичких посуда³⁰ и животињских костију.

Просторија 2 није била обухваћена ископавањима 1987. године, а у извештају из 1986. нема детаљнијих података о резултатима истраживања. Једино се наводи да је откривањем два гроба и једног празног места припремљеног за сахрану, усечених у каскадно обрађену стену, она дефинисана као централна просторија за сахрањивање. У њој су нађени фрагменти олова димензија 58,0 × 26,0 cm, за које се у документацији наводи да један представља део саркофага, док се за други (9,5 × 6,5 cm) то претпоставља.³¹ Осим поменутих фрагмената, који нису констатовани увидом у керамички материјал,³² нађена су два мања фрагмента олова, три клина и гвоздено длето – алатка занатлија различитих профила³³ (Крунић 1997: 191, кат. 321–322), затим две фрагментоване фирме светиљке, од којих је једна глеђосана. Друга, сачуваног дна са ознаком (*Ποσει*), и жетон од кости³⁴ идентични су примерцима из Збирке Дуњић (Glumac 2013a: 98–99; Krunic 2013a: 165–168). Три фрагмента трбуха стаклене посуде и врата (крчаг?) су површински налази.³⁵ Откривено је мање керамичког материјала него у остале две просторије.³⁶

У документацији се наводи да је фрагмената саркофага било и у просторији 3.³⁷ На основу сачуваног цртежа, један (т. и. С 15) је био декорисан с две укрштене траке (сл. 4). Ископавањима слоја А у просторији, 1987. године је у мркосивој земљи у јужној половини (осим мрког сипара у северном делу, уз стену) откривена шири зона црвене набијене земље – ниво пода гробнице.³⁸

У јужној половини, светломрка земља са ситно ломљеним каменом означена је као слој В. У том слоју, у југозападном углу, појављује се зона с пепелом и већом концентрацијом керамике и животињских костију. Испод слоја светломрке земље с ломљеним каменом и зоне с пепелом, већ уочена подни-

29 Игла за шивење т. и. С 245, ваљкасти предмет од олова С 256, пет фрагмената оловних плоча т. и. С 267, С 268, две гвоздене резе, С 260 и 269, и обод стакленог суда (зделе?) С 270, светиљка т. и. С 243 и С 242 (кандило).

30 Укупно 621 фрагмент посуде, од тога типолошки индикативни: 25 фрагмената лонаца (пет типова с варијантама), 10 фрагмената тањира (пет типова с варијантама), седам фрагмената здела (три типа с варијантама), два фрагмента шоља истог типа и по један фрагмент поклопаца и цеђиљке.

31 Т. и. С 65 (58,0 × 26,0 cm), док се за фрагмент т. и. С 68 (9,5 × 6,5 cm) претпоставља.

32 У депоу збирке Дуњић и Космај, увидом у материјал са ископавања, и у Центру за конзервацију Народног музеја, нису констатовани.

33 Два мања фрагмента олова т. и. С 75 и С 88, три клина т. и. С 85–87 и гвоздено длето т. и. С 69.

34 Фирма светиљке т. и. С 96 и т. и. С 110, са ознаком (*Ποσει*), и жетон од кости т. и. С 95.

35 Т. и. С 76 и С 93.

36 Нађено је 250 фрагмената посуде, од тога типолошки су индикативни: 70 фрагмената и један цео тањир, сврстани у четири типа, 22 фрагмента поклопаца (осам типова), 16 фрагментованих здела (осам типова с варијантама), седам фрагментованих лонаца истог типа, по два фрагмента крчага и кадионица различитог типа и по један фрагмент шоље, амфоре, питоса и пехара.

37 Т. и. С 15 (10,7 × 8,2 cm), два фрагмента са истим теренским инвентаром т. и. С 45 (13,0 × 6,0 cm) и т. и. С 74 (16,5 × 6,5 cm), за који се такође претпоставља да је део сандука. О њему немамо податке о месту налаза у оквиру гробнице.

38 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 2–3.

Сл. 4 Фрагмент оловног саркофага, т. и. С 15, објекат-гробница 1, просторија 3 (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 4 Fragment of the lead sarcophagus, f. inv. C 15, structure – vault 1, room 3 (Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

ца од набијене земље, прошарана малтером, нижа је за око 20 cm од оне у северном делу просторије³⁹ услед слегања терена. Велики број фрагментованих керамичких посуда пронађен је почетком ископавања слоја А, у кампањи 1986,⁴⁰ као и наредне године.⁴¹ За разлику од керамике, других налаза било је мање – пет аморфних комада олова, два ваљкаста оловна предмета непознате намене, 11 клинова, гвоздено длето, предмет кружног облика и назубљених ивица (радла?), нож, медицинска сонда, деформисана бронзана оплата, две алке, плочаста фибула декорисана проламањем⁴² (Koščević 1991: 61, kat. 402, 403). Медицинска сонда (*auriscalpium*) идентична је примерцима са Космаја (Krunić 2013a: 182). За три новца нађена у слоју, наводи се да су оштећена и нечитка.⁴³ Обрађени рог (музички инструмент?) није евидентиран увидом у материјал, као ни калуп од печене земље, за ливење теракота Венере.⁴⁴ Сакрални контекст похрањивања фигурина Венере у гробове видљив је на оближњој некрополи Гомилице (Глумац 2005: 361–375), а калуп потврђује присуство мајстора за њихову израду на Космају. Осим примарне намене, и поједини предмети могли су бити инструменти култа – олово у функцији заштите (Јовановић 2007: 59), ексери чијим би се закуцавањем у тело покојника (осуђених за тешка кривична дела, особа са заразним болестима, рано преминулих) спречио њихов повратак међу живе (Constantini 2013: 114–117), нож за резање косе би донео смирај рано преминулим (Mikl Curkl 2001: 323–330). Занимљива су два ваљкаста предмета стањених крајева, од црвено печене глине са траговима глеђи (Т. I/10),⁴⁵ вероватно направљена од остатка глине приликом

39 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 8, 11, 12.

40 Укупно 3.145 фрагмената, од тога мањи број типолошки индикативних: 69 фрагмената здела (23 типа с варијантама), 54 фрагмента лонаца (24 типа с варијантама), 32 фрагмента тањира (девет типова), 13 фрагмената поклопаца (седам типова с варијантама), девет фрагмената кадионица (два типа), по четири фрагмента шоља (четири типа) и питоса (три типа), по два фрагмента пехара (један тип) и патера (два типа) и по један фрагмент амфоре и крчага.

41 Нађено је 450 фрагмената, од тога је опредељено у типове: 13 фрагмената здела (осам типова с варијантама, 20 фрагмената тањира (два типа с варијантама), седам фрагмената лонаца (шест типова с варијантама), пет фрагмената пехара (три типа), два фрагмента шоља (два типа) и по један фрагмент поклопаца, кадионице и цедиљке.

42 Олово т. и. С 66, С 98, С 137, два ваљкаста оловна предмета т. и. С 99, С 100, 11 клинова т. и. С 14, С 4–С 44, С 51, С 59, С 70, С 89, С 90 и С 140, гвоздено длето т. и. С 58, предмет (радла?) т. и. С 94, нож т. и. С 18, медицинска сонда т. и. С 52, бронзана оплата т. и. С 67, две алке т. и. С 77 и С 97, и фибула т. и. С 54.

43 Т. и. С 21, С 55, С 118.

44 Обрађени рог т. и. С 28 (музички инструмент?) и калуп од печене земље за ливење теракота Венере т. и. С 39.

45 Т. и. С 112.

израде посуда, коришћена у домаћинству или као играчке. Присутни су идентични облици веома фрагментованих посуда од стакла, као и у првој просторији.⁴⁶ Два прстенасто профилисана дна (пехара, чаша) од дебљег квалитетнијег стакла беле боје, идентична онима из гробнице 2, луксузније су израде. Само је у просторији 3, имајући у виду оба објекта, нађен фрагмент балсамарија од прозирног стакла зеленкасте боје, какав је, иначе, доминантан у Збирци Дуњић (Glumac 2013b: 121–125) и готово по правилу је прилаган у гробове на некрополи Гомилице (од једног до 12 примерака). У слоју А је било 12 светиљки,⁴⁷ од којих је 10 фрагментовано. Варијанта су поменутог типа Дуњић, са каналом отвореним ка кљуну, без ознаке радионице. Два примерка се разликују – фирма светиљка, чије дно није сачувано, која припада типу Дуњић II или II/1, са затвореним прстеном око диска (Glumac 2013a: 100) и светиљка (која данас недостаје) с три кљуна,⁴⁸ која је, на основу цртежа, идентична примерку са Космаја (Спасић 2018: 24–25, кат. 28). У слоју В је констатовано мање налаза – керамичке посуде,⁴⁹ новац, две фрагментоване фирма светиљке, два фрагмента обода стаклене посуде, три бронзане плочице, фрагменти олова, подна плочица и гвоздени клин.⁵⁰

Објекат-гробница 2, димензија 10,0–10,50 × 6,9–7,50 m, такође је усечен у стену, на коју се наилазило у нивоу пода и зидова, која је утицала на формирање простора. У прве две кампање, у профилу су, како се наводи, били видљиви преградни зидови могућих пет просторија.⁵¹ Истраживањима није откривен ниједан гроб. Покретни материјал, иако у мањој количини него у објекту-гробници 1, хронолошки и типолошки је идентичан. Напоменули смо да је документација оскудна и да недостају финални планови објекта. Ископавања су вршена по квадратима димензија 4,0 × 4,0 m, у оквиру којих су, омеђене зидовима и стеном, формиране мање просторије. Распоред квадрата и зидова (означених римским бројевима од I до VII) остаје нејасан. У првом квадрату је највероватније уочено пет зидова, од којих је један, зид V, био и у квадрату 2,⁵² а у другом квадрату четири, од којих је један поменути зид V.⁵³ У четвртном квадрату су констатована четири зида⁵⁴ (узимајући у обзир и зид I, уочен у квадрату 2). За трећи квадрат се наводи да је концентрација камена уз западни профил имала облик зида у дужини од 2,0 m. На основу податка да зид VI залази у профил, претпостављамо да објекат-гробница 2 није у целини

46 Т. и. С 13, С 16, С 17, С 46, С 138 и С 139.

47 Т. и. С 9, С 10 (с трагичном маском на диску), С 12, С 19, С 20, С 22, С 40, С 56, С 57, С 91, С 92 и С 141.

48 Т. и. С 12, С 20.

49 Констатована су 432 фрагмента, од тога је мањи број типолошки индикативан: 15 фрагмената тањира (три типа с варијантама), осам фрагмената здела (седам типова с варијантама) и по један фрагмент лонца, шоље и кадионице.

50 Новац т. и. С 130, фирма светиљке т. и. С 129 и т. и. С 148, два обода стаклене посуде т. и. С 147, три бронзане плочице т. и. С 146, фрагменти олова т. и. С 134, С 143, С 144, подна плочица т. и. С 149 и гвоздени клин т. и. С 145.

51 Извештај из 1986. године (НМБ): стр. 2.

52 Квадрат 1: северни, затим зид V, који је констатован и у другом квадрату, зид VI, који залази у источни профил ка северу и под углом од 45 степени се везује за зид VII и, вероватно, зид IV, који је у дневнику лоциран у првом квадрату, а на кроки цртежу у квадрату 2. На једној од кроки скица у оловци, зид V откривен је у дужини од 3,75 m, зид VI у дужини од 2,50 m.

53 Квадрат 2: северни, источни зид I, који се наставља у квадрату IV, и зид V, који се пружа од првог квадрата.

54 Квадрат 4: северни, источни, јужни и зид I, који се пружа од другог квадрата.

истражен. Нађен је оскудан керамички материјал – фрагменти тањира, здела, лонаца, амфора и кадионица⁵⁵ и мало ситних налаза.

Слој А у квадрату 1 карактерише мрка земља с траговима распаднутог малтера. Нађени су фрагменти керамике и животињских костију, клин, један нечитак новац (т. и. С 294; Т. III/2). У слоју В се наилазило на малтер, концентрацију шута и зоне с компактном глином црвенкасте боје, у североисточном, и са згуром и црним (?) каменом, у северозападном углу. Констатовано је постојање конструкција и објеката. У северозападном углу, поред зида V, уочена је концентрација камења која, како се наводи, „иницира постојање контрафора“, где је, између осталог, нађен новац кован за време Аурелијана, а у западном углу малтерна оплата с траговима црвеног фреско-сликарства. Истовремено, за две концентрације камена и опека с доста малтера, у средишњем делу, наводи се да представљају два објекта, која нису дефинисана. Након њиховог уклањања, узети су узорци гаражи и пепела за анализу, али о резултатима нема података.⁵⁶ Постаменти за надземни гроб, саркофаг, рађени су од опека и камена, и фундирани су малтером (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић и Срејовић 1975: 33–34, цртеж 17), што је и овде могао бити случај. Функција поменутих контрафора је нејасна.⁵⁷ И у квадрату 2, као и у првом, појављују се фрагменти фреско-малтера црвене боје, чије присуство такође остаје у домену претпоставке.⁵⁸ Поједини сакрални објекти, ограђени зидом, имали су унутрашњу сликану декорацију (Срејовић 1965: 56). И у слоју В, што је карактеристично за целокупни простор објекта-гробнице 2, било је мало налаза – аморфни фрагменти олова, клинови, фрагментована бронзана игла, фрагмент равног стакла и обод стаклене посуде,⁵⁹ три новца, од којих је један нечитак (Т. III/3),⁶⁰ а друга два⁶¹ данас недостају.⁶²

У квадрату 2, током ископавања се наилазило на распаднут малтер, шљаку, фрагменте опека и тегула. У слоју мрке земље констатована је велика количина уломака стене. Нађена је фирма светиљка, затим по два фрагмента стакла и олова, и два ексера. У слоју В је било распаднутог малтера, ломљеног камена, велике концентрације згуре, две концентрације опека (од којих се за једну сматрало да су остаци пећи). Наставком ископавања, у слоју С ситуација је непромењена, осим појаве гаражи.⁶³ Осам примерака новца, што је највише у

55 На основу доступне документације, материјал није издвајан по квадратима. У квадрату 3 и 4, кампањом 1986. године, нађен је 21 фрагмент у хумусном слоју, од којих само један фрагмент обода и трбуха лонца. У слоју А, 1986–1987, у квадратима 1, 2, 3 и 4, нађено је 66 атипичних фрагмената посуда, а у слоју В, у сва четири квадрата, 374 фрагмента, од којих су три фрагмента здела (два типа с варијантама), четири фрагмента лонаца (четири типа), три фрагмента тањира (три типа) и један фрагмент амфоре. Поједини атипични фрагменти су препознати као делови тањира, здела, амфора, кадионица.

56 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 21, 22, 26, 29, 32, 33, 36, 37, 39, 41–44.

57 Преамбидиозно их је упоредити с полустубовима у сепулкралној грађевини у Коминима (Срејовић 1975: 183).

58 Т. и. С 78, С 211, С 230, С 265 и С 279.

59 Олово т. и. С 209, С 228, С 229, С 252, С 255, С 262, С 264, С 272, С 275 и С 278, клинови т. и. С 208, С 210, С 249, С 250, С 263, С 273, С 274, С 276 и С 291, игла т. и. С 253, стакло т. и. С 254, обод посуде т. и. С 277.

60 Т. и. С 251.

61 Т. и. С 231.

62 Захваљујем музејском саветнику Татјани Бенцаревић, кустосу Збирке касноантичког новца Народног музеја у Београду, која је извршила идентификацију новца.

63 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 1–4, 6, 8–10, 12, 13, 16, 19, 22, 47–49, 51–53.

Т. II Објекат-гробница 1, просторија 1: 1. здела, т. и. А 218; 2. здела, т. и. А/ 6; 5. пехар, т. и. б.б.; 7. тањир, т. и. А 115; 8. здела, т. и. А 131; 10. лонац, т. и. С 239. 11. поклопац, т. и.

А 242. Објекат-гробница 1, просторија 1 и 2: 3. здела, т. и. А 24; 4. пехар, т. и. А 134; 9. пехар, т. и. А 21. Објекат-гробница 1, просторија 3: 6. амфора, т. и. А 126; 12. дршка патере, т. и. А 145; 13. дршка патере, т. и. А 146 (Збирка Космај Народног музеја у Београду, фото: В. Илић, табла: Б. Трипковић)

Pl. II Structure – vault 1, room 1: 1. bowl, f. inv. A 218; 2. bowl, f. inv. A/6; 5. goblet, no number; 7. Plate, f. inv. A 115; 8. bowl, f. inv. A 131; 10. pot, f. inv. C 239; 11. lid, f. inv. A 242.

Structure – vault 1, room 1, 2: 3. bowl, f. inv. A 24; 4. goblet, f. inv. A 134; 9. goblet, f. inv. A 21; Structure – vault 1, room 3: 6. amphora, f. inv. A 126; 12. patera handle, f. inv. A 145; 13. patera handle, f. inv. A 146 (Collection of Kosmaj, National museum in Belgrade, photo: V. Ilić, plate: B. Tripković)

оба објекта, од којих поједини недостају, констатовано је у другом квадрату, у слоју В. На основу документације, недостаје новац Фаустине Старије (око 145. године), други је кован за време Гордијана (238–244) у Виминацијуму, а трећи је нечитак.⁶⁴ Остали примерци, осим нечитког⁶⁵ (Т. III/7), ковани су за време Аурелијана (270–275) (Т. III/1),⁶⁶ Фаустине Старије (Т. III/4),⁶⁷ а друга два у доба Антонина Пија 139. године (Т. III/5),⁶⁸ односно 145–161. (Т. III/6).⁶⁹ Осим новца и три фрагментоване коштане укоснице, нађена је игла за шивење (инв. бр. G 972), затим два жетона (инв. бр. G 973; Т. I/11) (Krunić 2013a: 167–168) и 14 фрагмената стаклених посуда.⁷⁰ Фрагмент т. и. С 53, који данас није сачуван, на цртежу је правоугаоног облика, четвртастог пресека, пирамидално завршеног једног краја. Описано је да се ради о дебљем стаклу млечно беле боје. Његов облик на цртежу асоцира на кристал, који је култно полаган у гробове на Гомилицама (Глумац 2015: 279–287). Две фрагментоване фирма светиљке,⁷¹ квалитетне израде, црвено бојене, једине су светиљке у оквиру целог сепулкралног простора гробнице 2. И у њему доминирају фрагменти олова (10) и клинови (15).⁷² У квадрату 3, почетком кампање 1987. године, земља је, како се наводи, на северу бела, са уломцима стене, а мрка у осталом делу, с траговима шљаке и малтера, и ломљеног камена.⁷³ Осим занемарљиво малог броја фрагмената керамике, животињских костију, гвозденог клина и олова,⁷⁴ других налаза није било. У четвртом квадрату⁷⁵ нађени су фрагменти олова (од којих је т. и. С 60, како се наводи, био део сандука), клинови,⁷⁶ два фрагмента стаклених посуда, гвоздено длето и две коштане игле за шивење, као и пет примерака новца, који нису евидентирани увидом у материјал.⁷⁷

Осим поменутих покретних налаза констатованих у оба ареала, упадљива је заступљеност керамичког материјала (око 5.000 фрагмената), морфолошки и типолошки разуђених облика посуда, као и неиндикативних, што се посеб-

64 Т. и. 142, С 26 и С 8.

65 Т. и. 151.

66 Антонијан, аверс: IMP AVRELIVS .(IOVI CONSERVATORI), реверс: император стоји окренут надесно, прима глоб од Јупитера који стоји окренут налево и држи скиптар (т. и. 212). Нечитак, немогуће је утврдити ковницу, а самим тим ни референтни каталогски број.

67 Дупондиј, аверс: FAVSTINA AVG ANTONINI AVG P II P P, реверс: VESTA, у пољу S C, Веста седи окренута надесно, у десној руци држи паладијум, у левој скиптар (RIC III: 160, br. 1098 (?)) (т. и. С 179).

68 Сестериј, аверс: ANTONINVS AVG PIVS P P; (SY)RIA, реверс: S C у пољу, у егзерку (COS III) (не види се). Сирија, с кулом на глави, стоји окренута налево, држи круну и рог изобиља. Код ногу лево је приказ реке Оронт (RIC III: 106, br. 590), ковано 139. године (т. и. С 143).

69 Ас, аверс: (ANT)ONINVS AVG PI-VS P P TR P COS III, реверс: S C Минерва стоји окренута надесно, десном руком замахује копљем, у левој држи штит; ковано између 145. и 161. године (RIC III: 130, br. 826) (т. и. 285).

70 Коштане укоснице т. и. С 109, С 128, С 188, игла за шивење инв. бр. G 972, 14 фрагмената стаклених посуда т. и. С 38, С 73, С 81, С 82, С 84, С 102, С 103, С 109, С154, С 282, С 283, С 286, С 292 и С 300.

71 Т. и. С 125 и С 295.

72 Олово т. и. С 25, С 37, С 80, С 127, С 152, С 202, С 281, С 293, С 296, С 299 и клинови т. и. С 33, С 34, С 61, С 72, С 79, С 83, С 101, С 104–106, С 124, С 157, С 187, С 274 и С 298.

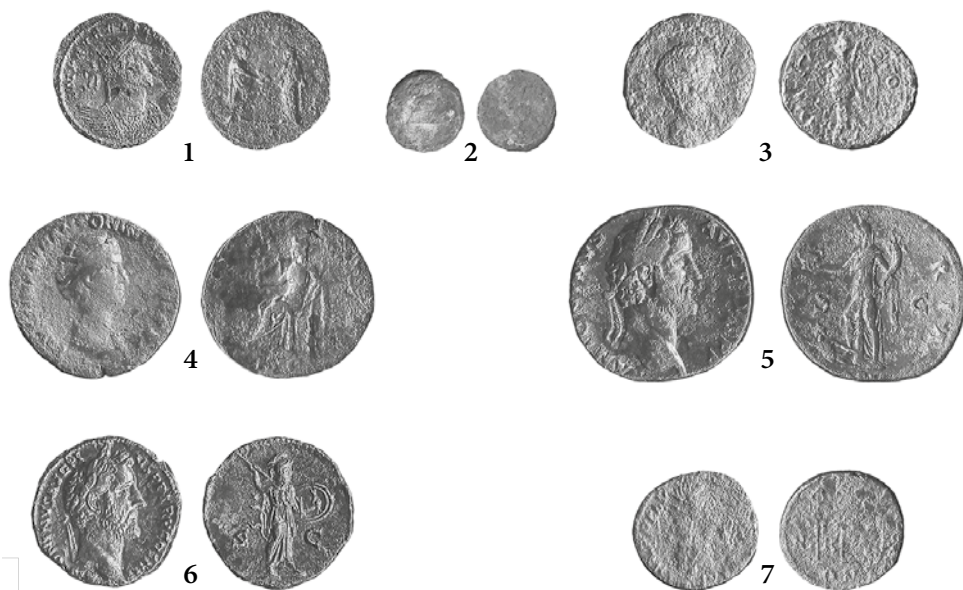
73 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 1, 3, 4, 7, 9, 10, 19, 22.

74 Т. и. С 126 и т. и. b.b.

75 Дневник радова током 1987. године (АИБ, инв. бр. 3172), стр. 4, 7, 9, 10, 12, 14, 17, 19.

76 Олово т. и. С 60 (део сандука), С 63, С 71, С 150, С 183, С 184, С 186, клинови т. и. С 11, С 29, С 49, С 50, С 64, С 107 и С 124.

77 Стаклене посуде т. и. С 47 и т. и. С 62, гвоздено длето т. и. С 48, коштане игле т. и. С 11 и С 153, новац т. и. С 23, С 24, С 30, С 31 и С 34.

Т. III 1. Антонинијан, т. и. С 212; 2. неодређен, нечитак, т. и. С 294; 3. неодређен, нечитак, т. и. С 251; 4. дупондиј, т. и. С 179; 5. сестерциј, и. С 143; 6. ас (145–161), т. и. С 285; 7. неодређен, нечитак, т. и. С 151 (Збирка Космај Народног музеја у Београду, фото: В. Илић, табла: Б. Трипковић)

Pl. III 1. Antoninianus, f. inv. C 212; 2. illegible, indistinguishable, f. inv. 294; 3. illegible, indistinguishable, f. inv. 251; 4. dupondius f. inv. C 179; 5. sestertius f. inv. C 143; 6. as (145–161) f. inv. C 285; 7. illegible, indistinguishable, f. inv. C 151 (Collection of Kosmaj, National museum in Belgrade, photo: V. Ilić, plate: B. Tripković)

но односи на објекат-гробницу 1, односно на просторију 3, а нешто мање на просторију 1.⁷⁸ Највећи број посуда потиче из слоја А, с распаднутим малтером, опекама и каменом.

На простору објекта-гробнице 2, за разлику од првог објекта, керамички материјал је оскуднији.⁷⁹ На основу сачуване документације, навешћемо их генерално, узимајући у обзир оба сепулкрална ареала. Доминирају зделе, тањира, поклопци, лонци, пехари, у мањем броју крчази, кадионице, који су типолошки и морфолошки идентични примерцима налаженим у насељима и на некрополама (Nikolić-Đorđević 2000: 11–206),⁸⁰ а какви су констатовани и на Космају, од којих су поједини полагани у гробове на оближњим космајским

⁷⁸ Керамички материјал биће посебно публикован.

⁷⁹ На основу доступне документације, материјал није издвајан по квадратима. У квадратима 3 и 4, у кампањи 1986. године нађен је 21 фрагмент у хумусном слоју, од којих само један фрагмент обода и трбуха лонца. У слоју А, 1986–1987, у квадратима 1, 2, 3 и 4, нађено је 66 атипичних фрагмената посуда, а у слоју В, у сва четири квадрата, 374 фрагмента, од којих су три фрагмента здела (два типа с варијантама), четири фрагмента лонаца (четири типа), три фрагмента тањира (три типа) и један фрагмент амфоре. Поједини атипични фрагменти су препознати као делови тањира, здела, амфора, кадионица.

⁸⁰ Nikolić-Đorđević 2000: 16–66 (зделе: тип I/3, I/4, I/9, I/11, I/12, I/14, I/15, I/19, I/23, I/26, I/28, I/31, I/37, I/38, I/45, I/46, I/49, I/56, I/57, I/59, I/60, I/65, I/72, I/73, I/83, I/98, I/103, I/106, I/111, I/114, I/116, I/121, I/130, I/133); 66–95 (лонци: тип II/7, II/11, II/13, II/17, II/20, II/24, II/25, II/27, II/33, II/44, II/46, II/50–52, II/60, II/68, II/69, II/80; 95–116 (тањира: тип III/3–5, III/7–9, III/12, III/13, III/18, III/22, III/25, III/28, III/31,

некрополама (Cvjetićanin 2013: 27–92).⁸¹ Издвојени су само поједини облици посуда (идентични примерцима из Збирке Дуњић и Сингидунума) – зделе (Т. II/1–3) (Cvjetićanin 2013: 83 – tip Z 15; Nikolić-Đorđević 2000: 18 – tip I/4, 65 – tip I/130), пехари (Т. II/4–5) (Cvjetićanin 2013: 67 – tip P 1a, 69 – tip P 9), амфора (Т. II/6) (Cvjetićanin 2013: 91 – tip A1), редак примерак пехара (Т. II/9) и поклопац (Т. II/11) (Nikolić-Đorđević 2000: 163 – tip IX/10, 159 – tip VIII/19). Глеђосана керамика, карактеристична за простор космајског басена, такође је највише присутна у првој просторији објекта-гробнице 1, између осталих и жуто глеђосани тањир (Т. II/7), аналоган примерку из Збирке Дуњић (Cvjetićanin 2013: 83 – tip T. 1). Посуде рађене у тера сигилата техници, као и њихове локалне варијанте, махом су фрагментоване, типолошки неиндикативне, осим неколико примерака здела (Т. II/8) (Cvjetićanin 2013: 79 – tip Z 2). Лонац с две тракасте дршке (Т. II/10) аналоган је примерцима из Доклеје и Комина (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић и Срејовић 1975: 199, сл. 81, сл. 87). Занимљив налаз чине две дршке патера. Мања је жуто глеђосана (Т. II/13), декорисана пластичним косим орнаментом, и представља део веће дубље патере (Nikolić-Đorđević 2000: 117 – tip IV/2), а друга је у облику овна (Т. II/12) (Цвјетићанин 2010: кат. 43), рађена по узору на примерке од метала (Palágyi and Nagy 2002: 168, II. 3).

Хронолошки се могу одредити у време од I до IV века. Највећи број припада периоду од II до III, а најмање IV веку. На основу увида у типолошки индикативне фрагменте керамике, поредећи их са примерцима из Збирке Дуњић, који потичу са девастираних космајских некропола (Cvjetićanin 2013: 27–92), и са онима из гробова на Гомилицама, у којима доминирају крчази (Cvjetićanin 2018: 214–235), у објектима-гробницама то није био случај. Истовремено, неуобичајена је доминантност здела, тањира, поклопаца и здела-поклопаца, који су, за сада, у много мањем броју констатовани на космајским некрополама. Индикативна је појава појединих посуда које се не полажу у гробове (цедиљке, патере, питоси) или се на космајским некрополама јављају у мањем броју (поклопци, тањери, амфоре, лонци) и више се могу везати за стамбене објекте. Велики број посуда и атипичних фрагмената рађен је у тера сигилата техници, финије је израде, танких зидова, фирнисован, с траговима боје, што је ретко на Гомилицама и девастираним некрополама.

Осим керамичких, у оба објекта, као што смо поменули, налажене су посуде од стакла, као и светиљке. Генерално, стаклене посуде, типолошки неиндикативне, израђене у периоду од I до III века, подједнако су заступљене – по 17 примерака. Највише их има у квадрату 2 објекта-гробнице 2 (14) и у просторији 1 објекта-гробнице 1 (11). За разлику од примерака из Збирке Дуњић и са некрополе Гомилице, међу којима су доминантни балсамарији (на Гомилицама, у једном гробу било је и више примерака), занимљиво је да их у објек-

III/ 41, III/43, III/44, III/49, III/53); 153–160 (поклопци: VIII/1, VIII/3, VIII/4, VIII/15, VIII/16, VIII/18–22); 178–180(кадионице: X/3, X/4, X/6).

81 Cvjetićanin 2013: 45–46, 54, 60–62 (крчаг tip K 8, K 26, K 36); 80–83 (зделе: tip Z 5–15); 66–71 (пехари: tip P 1–3, P 4a, P 11); 84–85 (лонци: tip L 1–3, tip L 6); 88 (поклопац tip Po 1); 89–90 (кадионице: tip Ka 2, Ka 2a, Ka 4–6).

тима на Реци нема, осим једног из просторије 3. Светиљке, датоване у исти период, осим две из објекта-гробнице 2, нађене су у првом ареалу, и то укупно 32 примерка (у просторији 1 – 18, а у просторији 3 – 14). Припадају типу фирма светиљки. Осим осам примерака евидентираних увидом у материјал, све су фрагментоване, што се може, као и за остале предмете, објаснити местом њиховог налаза – у слојевима с распаднутим каменом, малтером, шутом. За већину је, због оштећености, немогуће утврдити да ли су имале ознаку радионице, декорисан диск и трагове горења. Доминантан је тип Дуњић I, са каналом отвореним ка кљуну и са ознаком, и (или) варијанта I/1, без ознаке радионице, као што је случај и с примерцима у Збирци Дуњић и са онима са некрополе Гомилице. Само једна светиљка припада типу Дуњић II, са затвореним каналом и ознаком, или варијанти типа без ознаке мајстора, односно радионице. Појављују се исти печати на дну и доминантна ознака радионице је *Fortis*. Као и за балсамарије, карактеристично је да светиљки скоро и нема у објекту-гробници 2.

Током трогодишњих ископавања, истраживачи су оба објекта на Реци дефинисали као надземне породичне гробнице и, по начину градње, определили их у тип *area taceria cincta* гробнице из аквилејског културног круга, које су у провинцијама нешто касније него на италском тлу (Јовановић 1984: 142). Претпоставља се да су и на Космај доспеле са становништвом досељеним и депортованим из Далмације, чије је присуство посведочено и на епиграфским споменицима (Dušanić 1976: 126, no. 99, 137, no. 122, 142, no. 129; Dušanić 2010: 611–614). Архитектонски склоп ових гробница грађених у околним провинцијама од I до III века је различит. На епиграфским споменицима са територије Царства забележене су формуле које се односе на њихове димензије, као и оне којима се сепулкрални простор штити и чува од пљачкаша, чак и од наследника (Paškvalin 2008: 131–132). По мишљењу неких аутора, осим породичних, могле су бити намењене члановима удружења и верских организација (Срејовић 1965: 60). На некрополи у Коминима су мањих димензија, грађене од каменних блокова, с натписним пољима на рељефно декорисаним ципусима (Срејовић 1975: 177–189, сл. 1, 9), као и у Коловрату (Сермановић 1990: 227–234, сл. 1, 2). У Дукљи су сачувани темељи мањих једноделних гробница, али и рашчлањених на више просторија, које су делимично откривене и чије су димензије непознате (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић и Срејовић 1975: 30–34, цртеж 17–20). И на локалитету Бреза су констатоване мање и веће, ограђене гробне парцеле, од којих највећа није могла бити истражена (Paškvalin 2008: 110–135, 140, pl. 6, T. 4.1–3, T. 10.1, T. 11.1). На некрополи у области Албурнус Мајора уочен је зидом ограђен мањи простор (Moga et al. 2010: 217, fig. 12, 239, fig. 34), као и код Апулума, Поролисума, Ступа код Сарајева (Гарашанин 1968: 10–13), у Колацију (Срејовић 1965: 50–51), другачијег идејног контекста од објеката на Реци. „Без обзира на често велике разлике које се манифестују у величинама, конструкцији и декорацији споменика ове групе, они увек копирају старије, чисто римске форме гробова–споменика“ (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић и Срејовић 1975: 34).

Објекти на локалитету Река налазе се поред данашњег пута, непрепознатљиви су и девастирани. Приликом ископавања, наилазило се на велике ко-

личине распаднутог камена, опеке, малтера, гаражи, пепела и зона са шутом. Њихов архитектонски склоп остаје у домену претпоставке. Између осталог, објекат-гробница 1 захвата велику површину, што се посебно односи на просторију 1. На основу његовог неправилног облика можемо претпоставити да је имао преградне зидове рађене без укопавања темеља, који су временом девастирани. Истовремено, поменута просторија 1 издвојена је ходником од просторија 2 и 3 и можда представља посебан објекат, што такође остаје у домену претпоставке. Ископавањима објекта-гробнице 2 нису се могли установити величина и број просторија у отвореним квадратима. Иако су оба објекта грађена на исти начин (зид–стена и зид–камен), изгледа да постоје разлике у унутрашњем простору. Проналазак две урушене конструкције, с фрагментима камена, цигле, малтера и траговима пепела и гаражи, указује на евентуално постојање надземних споменика и стиче се утисак да је објекат-гробница 2 архитектонски сложенији.

Истовремено, постоје разлике у покретним налазима из ова два објекта-гробнице. Највише их је нађено у просторији 1, односно у објекту-гробници 1, а занемарљиво их је у другом објекту, у коме су најчешћи фрагменти олова, клинови и у мањем броју предмети за свакодневну употребу. Када се говори о посудама од стакла и керамике, као и о светиљкама прилаганим у гробове, постоје разлике. Уколико би анализирали постојећи материјал као потенцијалне гробне прилоге, осим керамике и ситних налаза, у оба објекта се јављају облици стаклених посуда (пехара, крчага, шоља) који су веома ретко присутни у гробовима на космајским, истраженим и девастираним некрополама, за разлику од доминантних балсамарија, којих у објектима-гробницама нема (осим једног примерка из објекта-гробнице 1). Насупрот томе, „подразумевано“ је присуство само фирма светиљки, које су, иначе, полагане у гробове на Космају. Само две су нађене у другом објекту, у коме је било више примерака новца. Упадљив је велики број керамичких посуда опредељених у време од I до IV, а највише из II–III века, посебно у гробници 1. Тако велика количина се више везује за стамбене објекте. Истражени ареали су међусобно удаљени око један километар, чиме се може објаснити разлика у покретним налазима, као и у конструкцији. Напоменули смо да је уочена огромна девастираност објеката рушењем и одношењем материјала. Оближња некропола на Рту, која се налази изнад објекта-гробнице 1, уништена је нелегалним ископавањима, вододерином и ерозијом тла. Без обзира на велику површину простирања првог поменутог ареала на Реци, велика заступљеност керамике је упитна за дефинисање намене објекта. Претпостављамо да се ради о депоновању, односно насипању простора током времена. Оба простора се налазе поред данашњег пута, а одакле је материјал доспео, остаје нејасно.

У документацији се наводи постојање огњишта (која се везују за стамбене објекте), као и конструкција чија је намена и даље нејасна или се може само претпоставити да су биле део сакралне архитектуре (надземних саркофага, комора). Нажалост, ни о начину сахране нема података. Гробна места су током ископавања констатована у првом објекту. Остаци покојника нису нађени, као ни фрагменти оловних саркофага (сачуван је само цртеж једног фрагмен-

та из просторије 3). Нејасна је функција правоугаоног огњишта и правоугаоне конструкције с пепелом, гарежи, ломљеним каменом, као и канала од опека. Напоменули смо да постоји и мишљење по којем се објекти на Реци не могу дефинисати као гробнице. Наведене чињенице иду у прилог таквој претпоставци. Истовремено, уколико су поуздани закључци са истраживања, уочене гробне коморе у просторији 2 објекта-гробнице 1, као и остаци саркофага, не могу се занемарити. У том случају, можемо само претпоставити да су у кратком периоду, објекти били сакрални простори, највероватније крајем II или почетком III века, а убрзо су напуштени, девастирани и затрпани. Другачију намену објеката остављамо као могућност. Наставком истраживања локалитета Река дефинисала би се функција објекта-гробнице 2 (установљено је да је први објекат потпуно девастиран), као и целокупног простора у односу на претпостављену некрополу.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

RIC III

Mattingly, H. and Sydenham, E. A. 1962

The Roman Imperial Coinage, Vol. III, *Antoninus Pius to Commodus*, London: Spink & Son, Ltd.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bayley, J., Crossley, D. and Ponting, M. (eds.) 2008

Metals and Metalworking: A research framework for Archaeometallurgy (Compiled and edited), HIMS Occasional Publication no. 6, London: The Historical Metallurgy Society Ltd.

Борић Брешковић, Б. и Црнобрња, А. 2015

Остатак сребрној римској новца из рудничке области Metalla Tricornensia, Археолошко- нумизматичка студија, Нумизматика 5, Монографије 1, Београд: Народни музеј.

Величковић, М. 1964

Надгробна статуа Амора из Губереваца, *Зборник Народној музеја* (Београд) 4: 129–138.

Vikić-Belančić, B. 1976

Antičke svetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja* (Zagreb) 3/9: 49–160.

Garašanin, M. 1968

Razmatranja o nekropolama Mala Kopašnica-Saseka etničkom razgraničenju Ilira i Dačana u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 4, VI: 5–34.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 361–374.

Глумац, Ђ. М. 2013

Прстен у облику змије из космајске гробнице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 20-1: 167–173.

Glumac, M. 2013a

Keramičke svetiljke, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 93–108.

Glumac, M. 2013b

Staklene posude, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 115–128.

Глумац, М. 2015

Горски кристал као гробни прилог на некрополи Гомилице у Губеревцу, *Зборник Народног музеја* (Београд) 22-1: 279–287.

Dautova-Ruševljan, V. i Brukner, O. 1992

Gomolava 3, rimski period, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Domergue, C. 2008

Les mines antique, La production des métaux aux époque et romaine, Paris: A. et J. Picard.

Dušanić, S. 1976

Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure, in: M. Mirković and S. Dušanić, *Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, 95–162.

Dušanić, S. 2010

Selected Essays in Roman History and Epigraphy, Beograd: Zavod za udžbenike, Balkanološki institut.

Живановић, М. 2011

Arheološka istraživanja prostorije 3/ix, preliminarna zapažanja, u: *Zbornik radova Nova antička Duklja II*, Подгорица: ЈУ Музеји и галерије, 27–57.

Живановић, М. 2014

Занатлике радионице касноантичке Доклеје, Подгорица: ЈУ Музеји и галерије.

Ignatiadou, D. and Antonaras, A. 2011

Речник античкој и средњовековној стакларској (= *Dictionary of Ancient and Medieval Glassworking*), Thessaloniki: Centre for the Greek Language Division of Lexicography; Краљево: Завод за заштиту споменика културе.

Јовановић, А. 1984

Римске некрополе на територији Југославије, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Јовановић, А. 2007

Опелги из античкој култи и иконографије, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Јовановић, И., Николић, Д. и Јовичић, М. 2018

Каталог металних предмета из археолошке збирке Музеја рударства и металургије, Бор: Музеј рударства и металургије.

Košević, R. 1991

Antička bronca iz Siska, umjetničko obrtna metalna produkcija iz razdoblja rimskog Carstva, Zagreb: Odjel za arheologiju Instituta za povjesne znanosti.

Крунић, С. (ур.) 1997

Античка бронза Сингидунума, Београд: Музеј града Београда.

Крунић, С. 2011

Античке светилке из Музеја града Београда, Београд: Музеј града Београда.

Krunić, S. 2013a

Predmeti od kosti za igru, izradu tekstila, koštane drške, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 165–170.

Krunić, S. 2013b

Kozmetički, medicinski i farmaceutski instrumenti, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 171–193.

Mikl Curk, I. 2001

Dehtracrinem secat...atque in ventos vita reccesit, Die Messer, das Schneiden und die römischen Gräber Sloweniens, in: *Vestigatio Vetvstatis Александрини Цермановић-Кузмановић од Ђријаџеља, сарадника и ученика*, ур. М. Лазић, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, 323–334.

Moga, V. et al. 2010

The Incineration Necropolis of „Hop“ Site, in: *Alburnus Maior I*, P. Damian, ed., Cluj-Napoca: Editura Mega, 185–242.

Nikolić- Đorđević, S. 2000

Antička keramika Singidunuma, Oblici posuda, *Singidunvm* 2: 11–244.

Palágyi, K. S. and Nagy, L. 2002

Römerzeitliche Hüngelgräber in Transadubien (Ungarn), Budapest: Akadémiai Kiadó.

Paškvalin, V. 2008

Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mladeželjeznodobna i rimska nekropola, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 35/37: 101–179.

Поповић, И. 1992

Римски наћији у Народном музеју у Београду, I Прсићење, Антика 6/1, Београд: Народни музеј.

Поп-Лазић, П., Јовановић, А. и Мркобрад, Д. 1992

Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја, *Гласник Српској археолошкој друштва* 8: 135–143.

Ratković, D. 2013a

Vojna i konjska oprema, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 151–158.

Ratković, D. 2013b

Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaset, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 159–164.

Rechren, Th., Vanhove, D. and Mussche, H. 2002

Ores from the ore washeries in the Lavriotiki, *Metalla* 9.1: 27–46.

Спасић, С. 2018

Леіаіі Леіосаве Алексић Зарић. Део колекције Дуњић, Краљево: Народни музеј.

Срејовић, Д. 1965

Римске некрополе раног Царства у Југославији, *Сѣаринар* (н.с.) 13–14 (1962–1963): 49–88.

Срејовић, Д. 1975

Гробнице Аурелије Максимине и Паконије Монтане у Коминима (Муниципијум S.), *Зборник Народној музеја* (Београд) 8-1: 177–189.

Fleming, J. S. 1999

Roman glass. Reflections on Cultural Change, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Antropology (Penn Museum).

Цвјетићанин, Т. 2010

Керамика у римској ѱровинцији Горњој Мезији, Београд: Народни музеј.

Cvjetićanin, T. 2013

Keramičke posude, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 27–92.

Cvjetićanin, T. 2018

Roman Pottery from Kosmaj: Being about Something or Being about Somebody, in: *Reflections of Roman Imperialisms*, M. A. Janković and V. D. Mihajlović, eds., Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing, 214–235.

Cermanović-Kuzmanović, A. 1990

Grobница jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja, *Arheološki vestnik* 41: 227–234.

Цермановић-Кузмановић, А., Велимировић-Жижић, О. и Срејовић, Д. 1975

Анѣичка Дукља, некрополе, Цетиње: Обод.

Constantini, A. 2013

Sepulture „anomale“ di età romana: alcuni esempi da Pisa, *Milliarium* 10: 114–117.

Црнобрња, Н. А. 2006

Кулѣина намена римских жижака у Горњој Мезији, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања и Музеј града Београда.

Црнобрња, Н. А. 2017

Ревизионо археолошко рекогносцирање уже зоне римских космајских рудника, *Зборник Народног музеја* (Београд) 23-1: 237–265.

Werner, M. R. 1986

The Roman Military-Civilian Site at Stojnik in the Mt. Kosmaj Mining Region, Moesia Superior: The 1984-1985 Field Seasons, *American Journal of Archaeology* 90-2: 221.

ДОКУМЕНТАЦИЈА / DOCUMENTATION

Документација Народног музеја у Београду

Извештај са археолошких истраживања локалитета Град и Река на подручју села Стојника и Губеревца из 1986. године.

Документација Археолошког института у Београду

инв. 9773 и 9774, досије 1237/1 (планови гробнице 1 и гробнице 2).

инв. бр. 3171 Дневник у рукопису Мајкла Вернера, 1986. године; Дневник Роберта Вагнера, ископавања гробнице 2 1986. године, стр. 1–7; Дневник у оловци Криса Картера.

инв. бр. 3172: Дневник радова током 1987. године, *Резултати деловања римској колонијалној сисџема: Исџираживање војно-цивилној комџлекса у Србији (локалиџиџи Сџтојник - џланина Космај)*, стр. 1–53.

техничка документација: А и В картони керамике, С картони ситних налаза (теренски инвентар од 1 до 300) са ископавања 1986. и 1987. године, цртежи керамике и појединих налаза у оловци из 1985, 1986. и 1987. године.

ANTIQUÉ STRUCTURES – VAULTS AT THE SITE REKA ON THE KOSMAJ

SUMMARY

Two structures within the necropolis have been explored at the site Reka on the Kosmaj Mt. (map) in the 1980s. They have been identified as two above-ground family vaults – vault 1 (fig. 2) and vault 2 (fig. 3) of the area maceria cinca type. Documentation is partially preserved making their reconstruction rather difficult. Distance between them is around 1 km and they are located by the modern road, nowadays unrecognizable and devastated. They were carved into the rock and walls were made of stones joined with mortar. Dimensions of structures are as follows: vault 1 with three rooms and corridor – 20.0 × 12.5 m and vault 2 with probable five rooms 10.0-10.50 × 6.9 – 7.50 m.

It is mentioned that in the room 2 of vault 1 were burial chambers carved into the rock and fragments of lead sarcophagi, which are not preserved. Archaeological excavations encountered hearths (associated with living structures), devastated structures (fragments of the above-ground sarcophagi, chambers?), rectangular structures with disintegrated bricks, charcoal and ash whose function remains unclear due to the lack of documentation. Objects for everyday use were mostly discovered in structure - vault 1 as well as unusually large quantity of pottery material (dating from the 1st to the 3rd century) and animal bones. Some of the vessel types (strainers, pateras) are related to the living structures.

Some authors are of the opinion that structures at Reka could not be identified as vaults (Црнобрња 2017: 257) and there are opinions that they were used as living structures in the Late Roman times (Werner 1986: 221). We could only assume that these structures had been used as sacred spaces within short time interval, most probably in the end of 2nd or the beginning of the 3rd century, and then abandoned, devastated and filled with rubble.

Сања М. ПИЛИПОВИЋ
Балканолошки институт САНУ

СВИТАК КАО АТРИБУТ ПОКОЈНИКА: НАДГРОБНЕ СТЕЛЕ СА ПОРТРЕТИМА ИЗ СИНГИДУНУМА*

Апстракт: У раду се проучавају значење и различити контексти које је свитак (*rotulus, volumen*), као атрибут покојника, могао да има на рељефима три стеле са портретима, нађене у Сингидунуму. На споменику који је супрузи подигао ветеран и сигнифер легије IV *Flavia*, представљен је супружнички пар у пози *dextrarum iunctio*, а сам *P. Aelius Dionysius* како држи свитак (Mirković 1976: 64–65, по. 35). На рељефу стеле са двојним епиграфским пољем приказане су две женске фигуре, *Domitia Ursa* и *Serenia Quarta*, чија се имена наводе у натпису (Mirković 1976: 77–78, по. 52). Једна од њих највероватније држи свитак, а друга предмет који на њега подсећа. Такође, и на данас фрагментарно очуваној стели, на рељефу са портретима супружника, мушка фигура у руци држи свитак (Mirković 1976: 82, по. 62). Настојали смо, колико је то могуће, да сагледамо улогу свитка као атрибута покојника, у интегрисаном систему иконографије и натписа, као и саму поруку коју је наручилац желео да истакне таквим портретом.

Кључне речи: свитак, надгробне стеле, портрети, Сингидунум

У античком свету, уобичајена форма рукописа била је свитак (*rotulus, volumen*).¹ Рукописи су били начињени од различитог материјала, папируса или пергамент, у виду трака правилног облика, које су биле залепљене или сашивене тако да су формирале дугачку траку. Она је обмотавана око малог цилиндра од дрвета, кости или слоноваче. Свитак је имао и ручицу, која је могла да буде и сребрна или златна, у зависности од вредности самог рукописа,

* Чланак је део истраживања на пројекту бр. 177012 Балканолошког института САНУ (*Друштво, духовна и материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана*).

1 О рукописима и свитку у Римском царству постоје бројна истраживања, од којих би се могла издвојити само нека, као што је изузетан рад Монтага (Montague 1890: 331–340), студија Робертса и Скита (Roberts and Skeat 1983), или Булов-Јакобсенов рад (Bülow-Jacobsen 2009: 3–29), у значајној студији коју је приредио Бенгал (Bagnall 2009).

као и траку од коже или папируса, на којој се налазио *titulus* или *index* самог дела. У периоду између II и IV века, све више у употребу улази кодекс (*codex*), који потом и замењује свитак. Осим књига, форму свитка су, између осталог, имали и различити административни и правни документи, или документи везани за војну и цивилну каријеру.

На подручју лимеса у провинцији Горњој Мезији, представе покојника са свитком у руци на надгробним споменицима нису биле честе и ради се о појединачним примерима. Управо зато треба нагласити постојање три надгробне стеле из Сингидунума, на којима је свитак био атрибут покојника, а које се данас чувају у Народном музеју у Београду.² Прва је стела подигнута супрузи једног ветерана, за коју из натписа сазнајемо да се звала *Larsinia Ingenua* (Валтровић 1890: 115; Вулић и Премерштајн 1900: 24, бр. 22; Premerstein and Vulić 1900: Beibl. 125, no. 22; Гарашанин 1954: 73; CIL III 12663; Mirković 1976: 64–65, no. 35; Pop-Lazić 2002: 22, G-120, 73, S-8, 76, T. 26/3), потом стела са двојним епиграфским пољем, посвећена двома женама, чија се имена, *Domitia Ursa* и *Serenia Quarta*, помињу у натпису (AE 1934: 179; AE 1934: 59 s. no. 220; Вулић 1933: 4–5, бр. 2; Петровић 1933–1934: 319–320; Rau 1934: 321; Saria 1936: 248–249; Гарашанин 1954: 83, сл. 39; Mirković 1976: 77–78, no. 52), и стела која је данас, нажалост, сачувана као фрагмент, са веома оштећеним рељефом на коме могу да се препознају портрети супружничког пара (Premerstein and Vulić 1903: 26, no. 32; Mirković 1976: 82, no. 62). Управо због тога је циљ аутора рада да истражи, колико је то могуће, улогу свитка као атрибута покојника на наведеним стелама из Сингидунума. Осим тога, настојали смо и да протумачимо поруку коју је наручилац желео да истакне стављајући овај атрибут у руке портретисаних.

Истраживачи имају различито мишљење о значењу свитка као атрибута покојника на надгробним споменицима, како војним тако и цивилним (Schober 1923: 177; Dautova-Ruševljan 1983: 53; Freigang 1997: 114; Gregl and Migotti 2000: 144–145; Walde 1997: 244; Migotti 2009: 161; Waebens 2015: 66). Иако се ради о веома сложенем симболу у фунерарном контексту, он у својој суштини указује на културу и образовање (Mele 2002: 360; Mele 2004: 236). С обзиром на то да је свитак, *par excellence* симбол културе, био основни облик рукописа све до појаве кодекса, указивао је на припадност вишем друштвеном слоју. Означавао је човека културе (*musikos aner*, *vir letteratus*) и био је симбол латинске *humanitas* и грчке *paideia*, које нису зависиле од социјалног статуса покојника (Carrié 1989: 132). Сликом покојника са свитком, наручилац, најчешће рођак, желео је да га кроз идеју *paideia* прикаже као образованог припадника римског друштва (Huskinson 1999: 199). Чак су и војници приказивани са свитком на својим надгробним споменицима, исказујући тако везу са светом културе, без негирања милитарног контекста представе.

Осим што је био симбол културе, свитак је, као атрибут покојника, на надгробним споменицима имао и друге различите симболичке вредности. Могао

2 Надгробне стеле чувају се у Збирци античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика Народног музеја у Београду. Данас су изложене у Великом барутном магацину у Доњем граду Београдске тврђаве.

је да укаже и на социјални статус покојника или на неку правну норму. Као симбол грађанских права, указивао је на то да је покојник „Римљанин“ који их поседује (Carrié 1989: 132). Због тога се на споменицима грађана понекад приказује заједно са златним прстеном (*annulus aureus*), симболом достојанства и одређене функције у друштву.³ Свитак је означавао и неко административно задужење (Speidel 2012: 4, no. 18), различите професионалне активности, *honesta missio* или *immunitas* покојног војника (Schmidt 2003: 38–39). Указивао је и на сам чин венчања, као симбол за писани брачни уговор (*tabula nuptialis*), и тада је често приказиван у сцени *dextrarum iunctio inter coniuges*.⁴ Могао је да се разуме и као последња воља, то јест као тестамент у руци покојника (Bingen 2003: 67). Постоји мишљење и да је свитак, или књига, у руци покојника могао да симболише поседовање правног ауторитета, односно да буде израз најважнијих римских врлина: *virtus, sapientia, clementia, iustitia, pietas* (Walde 1997: 244; Gregl and Migotti 2000: 145). Због тога је чинио и део пропагандне иконографије са политичким циљевима у империјалној скулптури (Kleiner 1992: 297–298; Gregl and Migotti 2000: 145). С друге стране, свитак је могао симболично да представља и судбину покојника (Gregl and Migotti 2000: 145).

С обзиром на то да је свитак био, што се из наведеног може видети, веома сложен атрибут, на његово конкретније разумевање, као и приказаних портрета, указује како натпис тако и целокупна иконографија. Због тога је потребно сагледати сваки пример појединачно.

Прва од три стеле из Сингидунума, која представља предмет проучавања у овом раду (сл. 1), јесте стела коју је ветеран и *ex signifer* *P. Aelius Dionysius* легије IV *Flavia* подигао својој супрузи, чије име *Larsinia Ingenua* такође познајемо из натписа (CIL III, 12663; Mirković 1976: 64–65, no. 35; Pop-Lazić 2002: 22, G-120, 73, S-8, 76, T. 26/3). Стела је оквирно датована у другу половину II века. На централном рељефу се виде портрети супружничког пара у чину *dextrarum iunctio*, који је наглашен тиме што је жена леву руку пребацила преко рамена мушкарца. Степен очуваности рељефа не допушта прецизну атрибуцију одеће овог брачног пара. Карактеристична је скупљена и високо подигнута коса типа *Faustina Maior* на женској особи (Mirković 1976: 65). За ову фризуру, која је одисала извесном озбиљношћу, нису карактеристичне коврце, већ наглашени таласи. Посебно је истакнута дугачка плетеница обмотана у узану форму постављену високо на темену. Мирковић претпоставља да у овом случају фризура представља одјек моде из ранијег периода, с обзиром на

3 Право на ношење златног прстена (*ius anuli aurei*) током историје се мењало. У време Републике, *annulus aureus* је био ознака чести и био је повезан са службом. Племство и његови мушки потомци, 31. године пре н. е. стичу право да га носе. Та привилегија се проширује и на првих осам центуриона, а касније и на друге групе становништва. У раном Царству, златни прстен постаје *insignia* патриција, те нижим слојевима није било допуштено да га носи. Тек 197. године, Септимије Север дозвољава ову привилегију свим војницима. О златном прстену као симболу друштвеног статуса видети у Поповић 1992: 7; Stout 1994: 77 sq; Pilipović 2010: 32; о надгробним стелама на којима су војници приказани са свитком и златним прстеном видети у Waebens 2015: 66.

4 Представа *dextrarum iunctio* симболише срећну брачну заједницу, чин венчања као правни акт. Често се приказује заједно са фигуром у тоги или са писаним брачним уговором (*tabula nuptialis*) (Hersch 2006: 131, 211); брачни уговори, *tabulae nuptiales*, нису имали само правну вредност већ су на њима сачувани различити записи, од религиозних и финансијских до имена магистара или календара (Meyer 2004: 24–36).

то да је супруга Антонина Пија, *Annia Galeria Faustina Augusta* (105–140) живела у првој, а да се стела оквирно датује у другу половину II века.

Сл. 1 Стела Ларсиније Ингенуе из Сингидунума (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 1 Stele of *Larsinia Ingenua* from Singidunum (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Свитак је на овој стели приказан у руци мушкарца, за кога из натписа сазнајемо да је био ветеран. Припадници римске војске су на својим надгробним споменицима приказивани са различитим атрибутима. Могли су да носе оружје или симболе војничке дужности, на пример *vexillium*, симболичне предмете, као што је патера или свитак, као на стели из Сингидунума. Шобер је указао на то да су се артибути војника и ветерана разликовали на надгробним споменицима у Панонији (Schober 1923: 177). По њему, војници су приказивани са оружјем, а ветерани са свитком као симболом грађанског права или часног отпуста (*honesta missio*). Међутим, Грегл и Миготи с правом напомињу да је Шобер у својим истраживањима наводио и примере на којима су и обични војници држали свитке као симболе грађанског права или ознаке за напредак у каријери.⁵

Из натписа на овој стели из Сингидунума се сазнаје да је ветеран имао грчки когномен *Dionysius*, који открива да је вероватно пореклом био из источних провинција Царства (Ферјанчић 2002: 156). На основу распрострањености когномена *Ingenius* у дунавским провинцијама, Ферјанчић упућује на претпоставку да је Ларсинија Ингенуа потицала из Норика (Ферјанчић 2002: 158). Као што је и било уобичајено за жене ветерана, имала је грађанско право.⁶

5 Грегл и Миготи (Gregl and Migotti 2000: 144) указују на примере (Schober 1923: No. 154, 158) на којима оваква стриктна подела не може да се одржи.

6 Натписи показују да су жене војника најчешће имале грађанско право, као у случају овог ветерана из Сингидунума. Уколико би војник ушао у брак са ослобођеницом или чак робинjom, значило би да у том месту није било слободних жена са грађанским правом (Akkad and Joksimović 2013: 264).

Свитак у руци овог ветерана је указивао не само на културу покојника већ и на поседовање грађанског права или на његов часни отпуст (*honesta missio*). Међутим, иконографија упућује и на друге симболичке аспекте овог атрибута. Супружници су овде приказани у чину *dextrarum iunctio inter coniuges*. Ветеран *P. Aelius Dionysius* и његова супруга *Larsinia Ingenia* држе једно друго за десну руку, док је она своју леву руку положила на његово раме. Супружници су портретисани у чину који симболише брачну заједницу, а самим тим би свитак у руци мушкарца могао да представља *tabulae nuptiales*. Почевши од последњих деценија Републике, тема руковања се често среће у римској иконографији.⁷ Уколико се представа *dextrarum iunctio* не односи на саму церемонију венчања,⁸ већ је предложена у фунерарном контексту, као на овом рељефу из Сингидунума, говори о љубави и верности супружника (Reekmans 1958: 35–36; Davies 1985: 632–635; Nováková and Pagáčová 2016: 207–221). Зато овде није само симбол брака већ, као представа последњег опроштаја, показује да ће се њихова веза наставити и након смрти. Сцена *dextrarum iunctio* стога изражава срећу брачног пара кроз идеје *harmonia* и *concordia* (Hersch 2006: 211; Reinsberg 2006: 81). Често је веза између супружника појачана гестом жене, као на стели из Сингидунума, која леву руку ставља на десно раме мушкарца. Сцена *dextrarum iunctio* може да истакне и припадност новој друштвеној класи, истичући да њихов положај у друштву дозвољава уговарање законског брака (Zanker 1975: 285; Volpi 1986–1987: 241sq). Могуће је и да је на овој стели, на којој је приказан ветеран грчког порекла, вероватно *libertinus*, управо то и била идеја, коју је портрет супружника требало да истакне. Сходно томе, овај портрет изражава не само последњи поздрав супружника и наду да ће се њихова љубав наставити и након смрти већ истиче и релативно значајан друштвени положај овог ветерана.

На другој стели из Сингидунума (сл. 2), са двојним паралелним епиграфским пољем, приказани су портрети две жене чија се имена *Domitia Ursa* и *Serenia Quarta* помињу у натпису (AE 1934: 179; AE 1934: 59 s. n. 220; Вулић 1933: 4–5, бр. 2; Петровић 1933–1934: 319–320; Мirković 1976: 77–78, no. 52). Стела је датована у другу половину II или у прву половину III века. Нажалост, данас се тешко може прецизно разазнати које предмете држе приказане жене. Фигура на десној страни највероватније у левој руци држи свитак, док фигура на левој страни, у левој руци држи предмет налик свитку. Његова форма, са оштрим ивицама, као и положај руке која га држи, указује на то да би могло да се ради о предмету од тврдог материјала.

Натпис на овом споменику открива и имена два мушкарца који подижу споменик и који су са две жене били у односу *hospitium* и *patronatus*. Из првог натписа сазнајемо да је споменик Домицији Урси подигао *Albanus Septiminius*, са којим је Домиција била у односу *hospitium*.⁹ Албанијус Септиминус је по-

7 О *dextrarum iunctio* видети у Reekmans 1958: 23–95; Reekmans 1960: 82–85; Treggiari 1991: 149–151, 164 sqq; Manacorda 1976: 119–129; Nováková and Pagáčová 2016: 207–221.

8 Постоје представе самог чина церемоније, које указују на правни аспект, али свакако нису тако честе (Davies 1985: 639; Hersch 2006: 211; Nováková and Pagáčová 2016: 219).

9 Термини као што је *hospital* веома се ретко срећу на војним надгробним споменицима (Phang 2001: 151).

знат са једног натписа из Сингидунума (Mirković 1976: 63–64, no. 34), који потврђује да је био *imagnifer* легије IV *Flavia* и да је био из Сирмијума. На другом епиграфском пољу, у натпису се помиње *Coss. Montanus*, и то као *tutor Titianus* Сереније Кварте. Из њега се сазнаје да је она вероватно била жртва напада на римску територију, у време Марка Аурелија, 170. године.¹⁰ Назив *tutor Titianus* говори о фигури чувара, који је био номинован према *lex Iulia et Titia*.¹¹

Сл. 2 Стела Домиције Урсе и Сереније Кварте из Сингидунума

(документација Народног музеја у Београду)

Fig. 2 Stele of Domitia Ursa and Serenia Quarta from Singidunum

(Documentation of the National Museum in Belgrade)

У литератури постоје две различите интерпретације термина *hospita*, који се среће на надгробним натписима, а који би требало сагледати и на примерима односа између Домиције Урсе и Албанијуса Септимуса. Термин *hospes* или *hospita* није уобичајен у латинској епиграфској документацији (Realì 2011: 615). Према првој теорији, однос женске особе и војника, што би се могло применити и на однос Домиције Урсе и Албанијуса Септимуса, није сасвим јасан, али би могао да се разуме у општеприхваћеном контексту да се радило о војничковој конкубини.¹² Током I и II века, војницима није било дозвољено да званично склапају брак, па су многи од њих били у *de facto* брачним и алтернативним заједницама.¹³ Жена се у оваквој врсти ванбрачног односа уобича-

10 Формула *ab hoste interfecta* се често среће у дунавским провинцијама, док *hostis* овде чини алузију на непријатеља Римског царства (Mirković 1976: 78).

11 Колико је до сада познато, ово је јединствен случај појављивања појма *Tutor Titianus* у латинској епиграфици. Мишљења су подељена о томе да ли се ради о једном или два закона, који су највероватније настали у III веку пре н.е. (Mélèze-Modrzejewski 1974: 273, fut. 8). О римској тутели (*tutela mulierum*) у описима класика видети у Apostolova-Maršavelska 2005: 1001–1017.

12 О појму *hospita* који се у односу на законски признату супругу не среће често, видети у Meyer 1895: 68sq, 72, 82, 98; Phang 2001: 151, 199; Roxan 1991: 462; Kurilić 2006: 133; из Салоне у Далмацији потичу три натписа (AE 2001, 1607; CIL III 2013; CIL III 14700), у којима се помиње *hospita* (Matijević 2009: 47).

13 Припадници војске нису имли право да оснивају породице током трајања службе. Та ситуација се мења на прелазу из II у III век, када Септимије Север дозвољава војницима да живе са женама; међутим,

јено звала *concupbina*, али су у епиграфици потврђени и називи *amica*, *hospita* и, много ређе, *focaria*. Оваква врста односа се знатно ређе среће у римским провинцијама, где се углавном ради о брачним односима, него у Италији.

Према другој интерпретацији, однос женске особе и војника је условљен обичајем званим *hospitium*. Мирковић претпоставља да су, у складу с тим, и предмети у рукама ових жена заправо *tesserae hospitales* (Mirković 1976: 78). У том случају, појам се везује са институцијом хоспиција, то јест гостопримства, која је имала древну традицију и многе правне импликације.¹⁴ Што се тиче приватног хоспиција, односно гостољубивости према госту у приватној кући, постојали су бројни прописи који су обавезивали на гостопримство и поштовање госта, а потом и на сигурност просторије у којој је утошћен или његових ствари у њима. Чести су били односи између мушкараца не тако високог друштвеног положаја, који су тежили везама као што су *hospitium* или *amicitia*, и то са јасним политичким циљем, ради успона у друштвеној хијерархији.

Тешко се са сигурношћу може разумети однос између Домиције Урсије и Албанијуса Септимуса, познатих са овог надгробног споменика. Оно што је сигурно јесте да се у реалности, посебно у урбаним срединама, могу срести епиграфски примери снажних односа између људи изван сфере породичног нуклеуса или фамилијарне структуре.

Предмет у руци Домиције Урсе, иако налик на свитак, не може се прецизно атрибуисати. Према интерпретацији М. Мирковић, у руци обе жене се налазе *tesserae hospitales* (Mirković 1976: 78), док би однос Домиције Урсе и Албанијуса Септимуса требало посматрати кроз призму чина *hospitium*. Саме *tesserae hospitales* биле су документи препознати и примљени од рођака, пријатеља или заједнице, у знак захвалности за гостољубивост и гостопримство. Биле су начињене као плочице или предмети од различитог материјала, као што су бронза, слоновача или други. Делиле су се на два дела, од којих је свака особа која је примила обавезу чувала један. Често се радило о бризи за сахрану између војника и жена. Унутрашњи део предмета садржао је натпис са именима заинтересованих, а понекад и кратку реченицу са описом околности. Познате су различите *tesserae hospitales*, и то највише из доба Републике, најчешће направљене од бронзе, у форми неке животиње или *dextrarum iunctio*.¹⁵ Нажалост, ове аналогije не помажу много у атрибуцији предмета који у руци држи Домиција Урса на стели из Сингидунума. Колико се из наведеног види, тема је

различита су мишљена да ли је заиста аболирао сам закон (Garnsey 1970: 45–53; Campbel 1978: 153 sqq; Phang 2001: 18; Allison 2013: 24 sqq).

14 Били су познати *hospitium privatum*, изворно између *civis romanus* и странца, и *hospitium publicum*, између римског народа и појединца или стране заједнице. Међутим, у касном периоду Републике, па чак и у доба Царства, хоспициј се често дефинише као хибридни однос, у коме су јавни и приватни аспекти измешани. Изван теоријских спознаја није лако увек наћи праву разлику између појмова *hospitium* и *patronatus* или *amicitia* (Reali 2011: 615, са ранијом библиографијом).

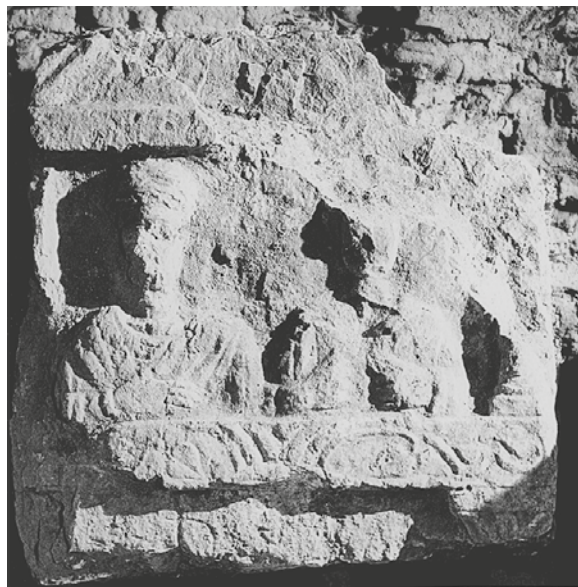
15 На једном примеру *tessera hospitalis* из античког *Turullio* у Шпанији (Ferrer Maestro and Nuez 2012: 27–28, fig. 1), који се датује у III или II век пре н.е., на једној страни је приказан *dextrarum iunctio*. Овде би се могло истаћи да мотив изражава идеју *dexterarum concordiae insigniae*, као симбол гостопримства. Познати су бројни примери *tesserae hospitales* од бронзе, који на једној страни имају форму неке животиње, а на другој натпис. Такви су и примери из централне Италије, из доба Републике, у форми главе рибе из Фондија (Fazio 2009: 89–104, fig. 1), главе овна из Тразака (Luschi 2008: 137–186) или фигуре лава из Рима; последње две пронађене су у светилиштима (Luschi 2008: 141–142, fig. 3–4).

веома сложена и, с обзиром на то да није предмет истраживања у овом раду, могла би се само изразити нада да ће будућа проучавања донети његово прецизније тумачење.

С друге стране, за предмет који у руци држи Серенија Кварта би се могло рећи да је свитак. Представе свитка у рукама жена нису биле непознате у римској фунерарној уметности (Huskinson 1999: 190–213). Свитак је још од античке Грчке био уобичајени атрибут мушкараца, али се спорадично појављивао и као атрибут жена, и као такав је увек био визуелни симбол мудрости и писмености.¹⁶ На такав начин би се могао разумети и као атрибут Сереније Кварте.

И овде се уочава скупљена и високо подигнута коса типа *Faustina Maior* на фигури жене на левој страни (Mirković 1976: 65). Ради се о истом типу фризура који се појављује и на претходно разматраној стели из Сингидунума. Друга женска фигура на овој стели има главу покривену огртачем *palla*, чији крај придржава десном руком, која је савијена и припијена уз тело.¹⁷ Концепт римске пале био је сличан грчком химатиону; као вео је прекривао главу жене док је била у јавности и био је саставни део одеће угледних римских жена.

Нажалост, трећа стела (сл. 3) данас је сачувана само као фрагмент (Premmerstein and Vulić 1903: 26, no. 32; Mirković 1976: 82, no. 62). Поред формуле *DM*, сачуван је део рељефног поља, на коме се препознају портрети жене и мушкарца који држи свитак. Стела се оквирно датује у I или II век. Због фрагментарне очуваности се не може конкретније сагледати сам рељеф, као ни контекст свитка у руци мушкарца. Не може се прецизније разазнати ни да ли женска особа има косу подигнуту на сличан начин као на претходне две стеле.

Сл. 3 Фрагмент стеле из Сингидунума (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 3 Fragment of the stele from Singidunum (Documentation of the National Museum in Belgrade)

16 Mylonopoulos 2010: 199. Налази *abecedaria* из Виминацијума, са урезаним словима алфабета на плочицама од опеке, који представљају пробе писања, значајан су доказ о развијеној писмености на овим просторима (Petrović 1975: 25; Спасић-Ђурић 2002: 142, сл. 121a).

17 О пореклу римског огртача званог *palla* видети у Beiber 1959: 374 sqq.

У литератури је већ истакнута сличност ове три надгробне стеле из Сингидунума. Мирковић истиче да су портрети обрађени на исти начин, што се посебно уочава у фризури женске особе са скупљеном и високо подигнутом косом типа *Faustina Maior* (Mirković 1976: 65, 82). Сличност ове три стеле могла би да поткрепи и чињеница да је, на свакој од њих, свитак приказан као атрибут покојника. Нажалост, лоша очуваност рељефа на стелама из Сингидунума не допушта прецизнију анализу костима портретисаних. Управо због тога, као и због сложености саме проблематике, потребно је истаћи да ова тема захтева посебну пажњу у наредним истраживањима.

Осим ових стела из Сингидунума, на простору горњомезијског лимеса свитак је представљен на још три стеле са портретима: из Виминацијума, Тимакум Минуса и Ђуприје (*Horreum Margi*). Међу њима, две стеле су биле подигнуте аугусталима. На стели из Виминацијума, аугустал *T. Baebius Eytiches* (Mirković 2003: br. 1; Спасић-Ђурић 2002: 118, сл. 99), а на стели из Тимакум Минуса, аугустал *P. Aelio Aprio* (Petrović 1995: 77–78, no. 24; ILJug 1316; CIL III 8263) приказани су са свитком (сл. 4, 5). На стели из Тимакум Минуса, свитак није у руци портретисаног, већ се, у отвореној форми, налази поред његове главе. На овим рељефима свитак је највероватније требало да нагласи грађанско право и значајан социјални статус приказаних аугустала (Pilipović, in press). Стела аугустала *T. Baebius Eytiches*-а је посебно важна зато што су у потпуности сачувани портрети покојника, њихова одећа и накит. Аугустал је приказан у тоги (*toga contabulata*), чији је крај на задњој страни пребачен преко његовог левог рамена и прекрива део торза. На тај начин је истакнуто да је покојник припадао државној администрацији, као и висок ранг у њој.¹⁸ На фрагменту стеле из Ђуприје приказана је фигура мушкарца како држи свитак (Таравићки-Илић and Petković 2017: 166–168, fig. 5). Овај фрагмент је сачињавао део надгробног споменика, највероватније типа са медаљоном фланкираним фигурама лавова. На рељефу се виде две фигуре, док се присуство треће, због лоше очуваности, може само претпостављати. Мушкарац у средини, у десној руци држи предмет налик свитку. На десном рамену ове фигуре уочава се крстасти фибула. С обзиром на непропорционално велику димензију, ова фибула највероватније указује на висок ранг приказане особе. Свитак у руци могао је само да допуни ову идеју, потврђујући да се ради о писменој особи, и то о припаднику муниципалне администрације.

На три стеле из Виминацијума, свитак се налази у сценама везаним за покојничко занимање. Представљен је на рељефу на соклу (сл. 6) данас фрагментарно очуване стеле (Mirković 1968: 64, 142; Спасић-Ђурић 2002: 59, сл. 36). Ту је приказан банкар или, вероватније, трговац како броји новац, држећи у руци воштане табле. Испред њега се налази слуга, који му приноси извештај, држећи у рукама отворени свитак. Нажалост, натписно поље на стели није сачувано, па не знамо коме је била подигнута. На стели спекулатора, чије име *P. Blassius Nigellio* сазнајемо из натписа, на рељефу је приказано путовање спекулатора на колима (*rheda*) (сл. 7).¹⁹ Спекулатор у руци држи свитак, од чијег

18 О значењу портрета и *toga contabulata* видети у Fejfer 2009: 252, са прегледом раније литературе.

19 Mirković 1986: 128, no. 106; о рељефу видети у Поповић 2015: 131–143; Pilipović 2016: 7–24.

Сл. 4 Стела Тита Бебија Еутиха из Виминацијума
(документација Народног музеја у Пожаревцу)
Fig. 4 Stele of *Titus Bebius Eutychus* from *Viminacium*
(Documentation of the National Museum in Požarevac)

Сл. 5 Стела Публија Елија Априја из Тимакум Минуса
(документација Народног музеја у Нишу)
Fig. 5 Stele of *Publius Aelius Aprius* from *Timacum Minus*
(Documentation of the National Museum in Niš)

Сл. 6 Пребројавање новца, рељеф на
стели из Виминацијума (документа-
ција Народног музеја у Београду)
Fig. 6 Money counting. Relief on stele
from *Viminacium* (Documentation of
the National Museum in Belgrade)

врха полази врпца на којој, испод свитка, виси округли печат (Поповић 2015: 135). Овде је свитак симбол царског декрета и административног задатка. На стели *C. Cornelius Rufus*-а уочава се курулска столица (*sella curulis*), фланкирана младим помоћницима (*camilli*) и сакралним ликторима (*lictors*).²⁰ Један од ликтора у руци држи свитак, који овде има сакрални контекст (сл. 8). Свитак се јавља и на једној стели из Гамзиграда (Petrović 1995: 134–135, no. 112), на чијем рељефу је приказан коњаник, испред кога стоје дечак и две одрасле особе, од којих лева у руци највероватније држи свитак.²¹ Споменик је *Zelia Iustina* подигла Аурелијанусу, који је преминуо као *domesticus*, управитељ царске палате, и вероватно се ради о представи породице.

Сл. 7 Путовање спекулатора, рељеф на стели из Виминацијума (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 7 Journey of Speculator. Relief on stele from Viminacium (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 8 *Sella curulis* и ликтори, рељеф на стели из Виминацијума (документација Народног музеја у Пожаревцу)

Fig. 8 *Sella curulis* and lictors. Relief on stele from Viminacium (Documentation of the National Museum in Požarevac)

20 Mirković 1986: 110–111, No. 73; о рељефу видети у Pilipović 2018: 181–200.

21 О рељефу видети у Mirković 1997: 431–433; Petković 2009: 261–262, fig. 27; Petković 2018: 95.

Колико се из спроведеног истраживања може видети, свитак као атрибут покојника није често приказиван на стелама са горњомезијског лимеса. Уравно због тога је значајна чињеница да је на три стеле из Сигундума представљен на тај начин. Осим исказивања припадности образованом и културном слоју и истицања друштвеног статуса, свитак је на овим стелама имао сложенији контекст. Могуће је да је на стели Ларсиније Ингенуе, у руци ветерана грчког порекла *P. Aelius Dionysius-a*, требало да појача идеју исказану гестом *dextrarum iunctio*, последњег поздрава супружника, али и релативно висок положај овог ветерана. На стели са двојним епиграфским пољем, свитак у руци жене свакако је имао намену да истакне друштвени статус покојнице и припадност свету културе. Нажалост, трећа стела је сачувана фрагментарно и не допушта прецизније закључке. Као што се из наведеног види, свитак је имао веома сложену улогу у интегрисаном систему иконографије и натписа на самом надгробном споменику. Иако се тешко може прецизно дефинисати његова симболичка вредност, изузетно је значајан елемент за разумевање слике коју је покојник желео да нагласи портретом на свом надгробном споменику.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE – *L'année épigraphique*, Paris.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed., Berolini 1873: apud G. Reimerum.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia ... repertae et editae sunt*, 3 vols., A. and J. Šašel, eds., Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1963–1986.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Akkad, I. and Joksimovic, M. 2013

Women at the Verge – Roman and Byzantine Women on the Danubian Limes, in: *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD), Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade 17–21 September 2013)*, G. R. Tsatskheladze, A. Avram and J. Hargrave, eds., Oxford: Archaeopress, 263–268.

Allison, P. 2013

People and Spaces in Roman Military Bases, Cambridge: Cambridge University Press.

Apostolova-Maršavelska, M. 2005

Rimska tutela mulierum u opisima klasika, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 55/3–4: 1001–1017.

Bagnall, R. S. 2009

The Oxford Handbook of Papyrology, Oxford: University Press.

Bieber, M. 1959

Roman Men in Greek Himation (Roman Palliati). A Contribution to the History of Copying, *Proceedings of the American Philosophical Society* 103/3: 374–417.

Bingen, J. 2003

Miles armorum custos (CIL, III, Suppl. 141382, Alexandrie), in: *Hommages a Carl Deroux*. III, *Histoire et épigraphie, droit*, P. Defosse, ed., Coll. Latomus 270, Bruxelles: Latomus, 67–72.

Bülow-Jacobsen, A. 2009

Writing Material in the Ancient World, in: *The Oxford Handbook of Papyrology*, R. S. Bagnall, ed., Oxford: University Press, 3–29.

Валтровић, М. 1890

Римски натпис из Београда, *Сѣшаринар Српској археолошкој друштва* 7: 114–116.

Volpi, F. 1986–1987

Rilievi funerari urbani con busti-ritratto, *Annali della Facoltà delle lettere e filosofia. Università di Perugia* 24: 243–304.

Вулић, Н. 1933

Антички споменици наше земље, *Сѣоменик Срѣске краљевске акадѣмије* 75: 3–89.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 1: 45–98.

Garnsey, P. 1970

Septimius Severus and the Marriage of Soldiers, *California Studies in Classical Antiquity* 3: 45–53.

Gregl, Z. and Migotti, B. 2000

Nadgrobnа stela iz Siska, *Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., 32–33: 119–164.ж

Davies, G. 1985

The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art, *American Journal of Archaeology* 89/4: 627–640.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad: Vojvodanski muzej i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Di Fazio, M. 2009

Una bizzarra concatenazione di circostanze. Mommsen, Fondi e le vicende della *tessera hospitalis* CIL I2, 611, in: *Theodor Mommsen e il Lazio antico Giornata di Studi in memoria dell'illustre storico, epigrafista e giurista* (Terracina, Sala Valadier, 3 aprile 2004), F. Mannino, M. Mannino and D. F. Maras, eds., Roma: L'Erma di Bretschneider, 89–104.

Zanker, P. 1975

Grabreliefs römischer Freigelassener, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 90: 267–315.

Kleiner, D. E. E. 1992

Roman Sculpture, New Haven–London: Yale University Press.

Kurilić, A. 2006.

Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia, in: *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, D. Davison, V. Gaffney and E. Marin, eds., Oxford: Archaeopress, 133–147.

Luschi, L. 2008

L'ariete dei „Manlii“: Note su una „Tessera Hospitalis“ dal Fucino, *Studi Classici e Orientali* 54: 137–186.

Manacorda, D. 1976

Altorilevo sepolcrale con scena di „Dextrarum Iunctio“, *Studi Miscellanei* 22: 119–129.

Matijević, I. 2009

Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum* 2: 45–58.

Mele, S. 2002

Forme di autorappresentazione nelle stele funerarie attiche di epoca imperiale, in: *Studi sull'immagine: atti del convegno (Padova, 30 maggio – 1 giugno 2001)*, I. Colpo, I. Favaretto and F. Ghedini, eds., Roma: Quasar, 355–364.

Mele, S. 2004

La rappresentazione del lavoro nelle stele funerarie attiche di epoca imperiale, *Aristeo* 1: 215–241.

Mélèze-Modrzejewski, J. 1971

A propos de la tutelle dative des femmes dans l'Egypte romaine, in: *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses: Marburg/Lahn, 2–6, MBPF* 66, E. Kießling and H. A. Rupprecht, eds., München: Beck, 363–392.

Meyer, E. 2004

Legitimacy and Law in the Roman World: Tabulae in Roman Belief and Practice, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Meyer, P. 1895

Der römische Konkubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften, Leipzig: Druck und Verlag.

Migotti, B. 2009

Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* 3: 155–171.

Mirković, M. 1968

Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mirković, M. 1976

Singidunum et son territoire, in: M. Mirković and S. Dušanić, *Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, 21–91.

Mirković, M. 1986

Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Mirković, M. 1997

Romuliana, the Roman Army and Soldiers, in: *Antidoron Dragoslavo Srejović completis annis LXV ab amicis, collegis, discipulis oblatum*, M. Lazić, ed., Beograd: Center for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, 429–435.

Mirković, M. 2003

Neue Inschriften aus Viminacium, *Viminacium* 13–14: 97–107.

Montague, A. 1890

Writing Materials and Books among the Ancient Romans, *American Anthropologist* 3/4: 331–340.

Mylonopoulos, J. 2010

Odisseus with a trident? – The use of attributes in ancient Greek, in: *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, J. Mylonopoulos, ed., Leiden–Boston: Brill, 171–203.

Nováková, L. and Pagáčová, M. 2016

Dexiosis: a meaningful gesture of the Classical antiquity, *Iliria. International review* 6/1: 207–221.

Petković, S. 2009

Late Roman Necropolis of Romuliana – Area South of the Fortres (research 2005 – 2006), *Сѣаринар* (н.с.) 57 (2007): 251–275.

Petković, S. 2018

Fibule and Roman army on the Danube in the Moesia Superior, in: *Vivere Militare Est From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, M. Korać, ed., Belgrade: Institute of Archaeology, 65–130.

Петровић, Ј. 1933–1934.

Прилози римској топографији града Београда, *Сѣаринар* (т.с.) 8–9: 313–321.

Петровић, П. 1975.

Палеографија римских нађииса у Горњој Мезији, Београд: Археолошки институт.

Petrović, P. 1995

Timacum Minus et la vallée du Timok, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* III/2, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Pilipović, S. 2010

Upper Moesian Bacchic Worshippers As Reflected in Jewellery and Cosmetic Object, *Balkanica* 40 (2009): 31–42.

Pilipović, S. 2016

Travelling Speculator (CIL III 1650). A Glimpse of the Everyday Life of the Principales through the Window of Roman Funerary Art, *Balkanica* 47/2016: 7–24.

Pilipović, S. 2018

Stele con sella curule e littori sacrali (CIL III, 9733): ordo decurionum a Viminacium, *Classica et Christiana* 13: 181–200.

Pilipović, S. (in press)

Gli *Augustales* in Viminacium (Mesia Superiore): le testimonianze epigrafiche ed iconografiche, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/1.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–100.

Поповић, И. 1992

Римски наклони у Народном музеју I: Прегледање, Београд: Народни музеј у Београду.

Поповић, И. 2015.

Представе спекулатора и фрументарија на надгробним споменицима из Виминацијума и Сирмијума, *Зборник Народног музеја* (Београд) 22/1: 131–143.

Premmerstein, A. V. and Vulić, N. 1900

Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 6, Beiblatt: 105–178.

Premmerstein, A. V. and Vulić, N. 1903

Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 6, Beiblatt: 1–61.

Phang, S. E. 2001

The marriage of Roman soldiers (13 B.C. – A.D. 235): law and family in the Imperial Army, Leiden–Boston–Köln: Brill.

Rau, R. 1934

Tutor Titianus, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 54: 321.

Realì, M. 2011

Amicus e hospes in un'iscrizione milanese: note a CIL, V, 5693, in: *Corolla Epigraphica. Hommages au professeur Yves Burnand*, C. Deroux, ed., Coll. Latomus 331, Bruxelles: Latomus, 612–620.

Reekmans, L. 1958

La „dextrarum iunctio“ dans l'iconographie romaine et paléochrétienne, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 31: 23–95.

Reekmans, L. 1960

Dextrarum iunctio, in: *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale* 3, R. Bianchi Bandinelli, ed., Roma: Treccani, 82–85.

Reinsberg, C. (ed.) 2006

Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben: Vita Romana. Die antiken Sarkophagreliefs I, 3, Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

Roberts, C. H. and Skeat, T. C. 1983

The Birth of the Codex. London: The British Academy.

Roxan, M. M. 1991

Women on the frontiers, in: *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth international Congress of Roman Frontier Studies*, V. A. Maxfield and M. J. Dobson, eds., Exeter: University of Exeter Press, 462–467.

Saria, B. 1936

Prilozi, *Jugoslovenski istorijski časopis* 2: 248–249.

Спасић-Ђурић, Д. 2002.

Виминацијум. Главни грађ римске провинције Горње Мезије, Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.

Speidel, M. A. 2009

Dressed for the occasion. Clothes and context in the Roman army, in: *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*, M. A. Speidel, ed., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 235–248.

Stout, A. M. 1994

Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire, in: *The World of Roman Costume*, J. L. Sebesta and L. Bonfante, eds., Madison: University of Wisconsin Press, 77–100.

Schmidt, S. 2003

Grabreliefs im griechisch-römischen Museum von Alexandria 1, Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, Ägyptologische Reihe 17, Berlin: Achet Verlag.

Schober, A. 1923

Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, *Jarbuch des Österreichischen Archäologischen Instituts* 10: 1–234

Tapavički-Ilić, M. and Petković, S. 2017

Figural Stone Decoration from Horreum Margi (Ćuprija), *Banatica* 27: 163–185.

Treggiari, S. 1991

Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian, Oxford: Clarendon Press.

Fejfer, J. 2009

Roman portraits and context, Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Ферјанчић, С. 2002

Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама: I–III век н. е., Београд: Балканолошки институт.

Ferrer Maestro, J. J. and Nuez, J. B. 2012

La dextrarum iunctio y su representación en el registro arqueológico romano: la lucerna de Sant Gregori (Burriana, España), *Millars* 35: 25–48.

Freigang, Y. 1997

Die Bedeutung der Kleidung und der Attribute auf Grabmälern im nordöstlichen Teil der Provinz Gallia Belgica, in: *Akten des IV Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje*, 8.–12. Mai 1995, B. Đurić and I. Lazar, eds., Situla 36, Ljubljana, 107–117.

Hersch, K. K. 2006

The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity, New York: Cambridge University Press.

Huskinson, J. 1999

Women and Learning. Gender and identity in scenes of intellectual life on late Roman sarcophagi, in: *Constructing Identities in Late Antiquity*, R. Miles, ed., London–New York: Routledge, 190–213.

Campbell, B. 1978

The Marriage of Soldiers under the Empire, *The Journal of Roman Studies* 68: 153–166.

Carrié, J. M. 1989

Il soldato, in: *L'uomo romano*, A. Giardina, ed., Roma–Bari: Laterza, 99–142.

Waebens, S. 2015

The representation of Roman soldiers on third-century AD funerary monuments from Nikopolis (Egypt), *Revue internationale d'histoire militaire ancienne* 1: 63–77.

Walde, E. 1997

Noch einmal zur Buchrolle, in: *Akten des IV Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje*, 8.–12. Mai 1995, B. Đurić and I. Lazar, eds., Situla 36, Ljubljana, 243–246.

SCROLL AS ATTRIBUTE OF THE DECEASED: FUNERARY STELES WITH PORTRAITS FROM SINGIDUNUM

SUMMARY

Scroll (*rotulus*, *volumen*) had not been often represented as an attribute of the deceased on the funerary steles at the limes of the Upper Moesia province. Therefore, it is significant that it was represented on three steles with portraits from Singidunum. On the monument erected to his wife *Larsinia Ingenua* by *P. Aelius Dionysius*, veteran and signifer of the IV *Flavia* legion, is depicted married couple in the *dextrarum iunctio* pose and the husband was represented holding the scroll (Mirković 1976: 64–65, No. 35). In the relief on the stele with double epigraphic panel are depicted two female figures, *Domitia Ursa* and *Serenia Quarta*, whose names are mentioned in the inscription (Mirković 1976: 77–78, No. 52). One of them most probably holds the scroll and the other some object resembling it. Also, in the relief with portraits of married couple carved on today fragmentary preserved stele, the male figure holds the scroll in his hand (Mirković 1976: 82).

Besides declaring belonging to the educated and cultural social class and emphasizing the social status, the scroll on these steles had more complex context. It is possible that on the stele of *Larsinia Ingenua* scroll in the hand of (her husband) veteran of Greek origin *P. Aelius Dionysius* should have emphasized the idea stated by the *dextrarum iunctio* gesture, i.e. final farewell of the couple, but it also declared the relatively significant position of this veteran. Scroll in the hand of one woman on stele with double epigraphic panel was intended to emphasize the social status of the portrayed woman and her belonging to the sphere of culture. Third stele was unfortunately preserved only in fragments and does not make possible more precise conclusions. Scroll, as we can see, had very complex role in the integrated system of iconography and inscriptions on the funerary monuments. Although it is often difficult to define precisely its symbolic meaning as an attribute a scroll is exceptionally important element in understanding the image, which the deceased wanted to emphasize by the portrait on his funerary monument.

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС

Археолошки институт, Београд

ТРОУГАОНА ВОТИВНА ПЛОЧА ЈУПИТЕРА ДОЛИХЕНА ИЗ ЕГЕТЕ*

Апстракт: Култ сиријског бога Јупитера Долихена, који је од 120. године почео да се шири по западним провинцијама Римског царства, да би у периоду до 230. године (нарочито за време владавине цара Септимија Севера, 193–211) доживео највећу популарност, спада у теологије које и даље привлаче пажњу научника с обзиром на његову готово непознату религијску доктрину. Иако је до сада познато око 430 дедикација божанству, историјски извори о свештенству, ритуалним радњама у част бога и жртвама које су приношене, као и о правилима којих су се верници Јупитера Долихена придржавали, су малобројни. У том контексту је од велике важности иконографија култа која је најдетаљније приказана на посебној врсти култних предмета – троугаоним вотивним плочама. Са локалитета у околини Брзе Паланке потиче једини налаз ове врсте из култа Јупитера Долихена на простору римских провинција централног Балкана. Пошто је до сада публикован каталогски и није укључен у корпус троугаоних вотивних плоча Јупитера Долихена у савременој литератури, у раду ће бити приказана његова детаљна анализа, као и типологија и интерпретација иконографије, и то у контексту култа и теологије Јупитера Долихена на централном Балкану, али и места у односу на остале аналогне примерке са територије целог Римског царства.

Кључне речи: Јупитер Долихен, троугаона вотивна плоча, Брза Паланка, ритуалне свечаности

На простору римских провинција централног Балкана, од до сада познатих малоазијских и сиријских божанстава, судећи по бројности епиграфских

* Чланак представља резултат пројекта *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној и војној карактеру у римским провинцијама на територији Србије* (бр. 177007), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и археолошких споменика, култ Јупитера Долихена је био најпопуларнији.¹ Већи број кулtnих споменика божанства откривен је на локалитетима дуж дунавског лимеса (три су пронађена у јужним деловима римских провинција централног Балкана, на локалитетима Куманово, Грачаница и Призрен) и датован је углавном у период владавине династије Севера (193–235), што је, аналогно налазима из других римских провинција, навело већину аутора на мишљење да је Јупитер Долихен превасходно био један од најзначајнијих војничких богова, *dii militaris*. Иако су рецентне студије о дифузији култа по римским провинцијама и о дедикантима божанства указале на то да су се, поред војних лица, у вернике најчешће убрајали и становници и мигранти оријенталног порекла, различитог економског и социјалног положаја (трговци, ослобођеници, робови, као и свештеници и кандидати за свештенике), епиграфски споменици из римских провинција на централном Балкану упућују на знатан број војних лица као поштовалаца бога, као и на дедикације војних јединица, те је свакако извесно да је култ Јупитера Долихена негован и практикован у римским војним логорима дуж дунавског лимеса (Speidel 1978; Schwarzer 2012; Collar 2013).²

На више локалитета дуж дунавског лимеса, као што су Арчар (*Ratiaria*), Караташ (*Diana*), Виминацијум (*Viminacium*), Чезава (*Novae*), Велико Градиште (*Pincum*) и Гламија–Ртково (?),³ може се претпоставити постојање храма бога Јупитера Долихена – долихенума (*dolichenum*), но од свих локалитета, сакраријум (*sacrarium*) храма божанства, са више похрањених предмета кулне намене, међу којима се налазио и бронзани држач (*signum*) за троугаону во-

1 На простору римских провинција централног Балкана, култ Јупитера Долихена је потврђен са 17 епиграфских споменика (посвећених самом богу или у заједници са другим божанствима) на локалитетима: Арчар (*Ratiaria*), Кошава (*Vidin*), Јасен, Велико Градиште (*Pincum*), Чезава (*Castrum Novae*), Караташ (*Diana*), Брза Паланка (*Egeta*), Куманово, Грачаница, Призрен, Кличевац (*Viminacium*). Једанаест кулtnих статуа Јупитера Долихена, приказаног некада и са паредром Јуноном Долихеном, познато је са локалитета Видин (*Bononia*), Виминацијум (*Viminacium*), Чезава, Брза Паланка и Равна (*Timacum Minus*). Фрагментована теракота с представом божанства пронађена је у Виминацијуму, а бронзана статуа божанства је откривена у Сурдуку (*Ritium*) (Gavrilović 2010: 293–310).

2 Посвета богу Јупитеру Долихену од стране целе војне јединице позната је са бронзане табеле ансамбле (*tabula ansata*) откривене на локалитету Брза Паланка, у оквиру сакраријума храма божанства. Текст гласи: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doli | Cheni (!) C(o)hor(s) I Cretum* (Вучковић-Тодоровић 1966: 174, бр. 2; Zotović 1966: 93–94, no. 35G; Hørig and Schwertheim 1987: 78, no. 95; Bošković-Robert 2006: 59, no. 65; Gavrilović 2019).

3 На локалитету Арчар су пронађена четири вотивна споменика посвећена Јупитеру Долихену, од којих се на једном помиње понављање завета божанству од стране дедиканта *Aurelius Surianus*-а, те је могуће да се ради и о обнови светилишта богу (Gavrilović 2010: 156–157); на локалитету Караташ је 1972. године, у ниши ван бедема римске фортификације, пронађен вотивни споменик посвећен богу Јупитеру Долихену, који је подигнут у част и за здравље цара Каракале и његове мајке Јулије Домне, од свештеника божанства. Споменик се може датовати у период од 212. до 214. године, а претпостављено светилиште је, најчешће, уништено током рецентних грађевинских радова (Gavrilović 2010: 159–160). На локалитету Кличевац, у близини Виминацијума, откривен је цилиндрични стуб са посветом богу од свештеника *Aurelius Iulianus*-а, датован у прву половину III века (Gavrilović 2010: 164, 302, бр. 100; Gavrilović Vitas 2018). На локалитету Чезава је, у једној од соба на западној страни принципије, пронађена бронзана вотивна плоча у облику *tabulae ansatae*, са дедикацијом Јупитеру Долихену, датована, попут сличних вотивних плоча са локалитета Брза Паланка и Јасен, у прву половину III века (Gavrilović 2010: 159, 297, бр. 92). Велико Градиште је још један од локалитета на коме се могао налазити долихенум – на простору римске фортификације пронађен је вотивни споменик божанству, који подижу *Aelius Silvanus* и *Leonides* (Gavrilović 2010: 159, 297, бр. 91). На локалитету Гламија–Ртково I је, током археолошких истраживања 1982. године, нађена фрагментована стела коју Јупитеру Долихену и Деа Сирији посвећује њихов свештеник *Iulius Apollinaris*, највероватније у периоду владавине династије Севера (193–235).

тивну плочу Јупитера Долихена, потврђен је једино у Брзој Паланки (*Egeta*).⁴ Крајем 1979. године, Историјски музеј Србије је од колекционара из источне Србије откупио позлаћену бронзану троугаону вотивну плочу с представом из теологије Јупитера Долихена (сл. 1). П. Поп-Лазих, који је први објавио и описао налаз, наводи да је пронађена приликом орања њиве, у близини локалитета Брза Паланка и, пратећи траг тог податка, 1980. године обилази налазиште на коме су извођена археолошка ископавања 1962. године, а приликом којих је откривен сакраријум храма Јупитера Долихена, с предметима култне намене, међу којима се налазио и држач за троугаоне вотивне плоче с представом божанства.⁵ На основу усмених података добијених од мештана у области локалитета Брза Паланка, П. Поп-Лазих је претпоставио да је држач налажен у делу који није био оран и прекопан, за разлику од вотивне плоче која је, приликом копања, пребачена са земљом у други део имања и услед тога се није налазила са осталим култним предметима из сакраријума приликом археолошких ископавања 1962. године. На основу свих података, П. Поп-Лазих је закључио да су држач троугаоне вотивне плоче из сакраријума храма Јупитера Долихена у Брзој Паланки и вотивна плоча откупљена од колекционара вероватно припадали једној целини, односно да су чинили култни предмет који је имао значајну улогу у ритуалним процесијама и култним радњама извођеним у част бога (сл. 2).⁶

Троугаона вотивна плоча с представом бога Јупитера Долихена је висока 38 cm, док највећа очувана ширина износи 24 cm (сл. 1, 2).⁷ Израђена је од бронзаног лима са позлатом, а представа на аверсу је изведена техникама искуцавања, пунктирања и цизелирања. Оштећена је по средини и у доњем делу на обе стране, а по целој површини су присутна и ситнија оштећења. Жлебови видљиви на обе бочне стране имплицирају да је плоча била причвршћена за подлогу, било дрвену или металну. Као и код других познатих примера, плоча је визуелно, низом астрагала, вертикално подељена на три хоризонтал-

4 Током археолошких истраживања 1962. године, на локалитету Брза Паланка, у оквиру објекта округле основе, пронађено је више налаза у вези са култом Јупитера Долихена. Иако је у ранијој литератури претпостављано да је у питању храм божанства, димензије објекта и археолошки налази су указали на то да је у питању сакраријум (*sacrarium*) долихенума, који је постојао до прве половине III века (Gavrilović Vitas 2018).

5 Бронзани држач за троугаону вотивну плочу Јупитера Долихена (ширина 0,31, висина 0,17 m) садржи натпис на предњој страни, чији текст гласи: *Aur(elius) Caius Cen(turio) Chor(ortis) I Cretum*. На оба његова краја приказане су стилизоване змије, што држач из сакраријума у Брзој Паланки чини сличним примерцима откривеним у долихенуму на локалитетима Бригетцио (*Brigetio*) (Merlat 1951: 93, no. 98) и *Vetus Salina* (Bánki 1981: 120, T. II).

6 Приликом обиласка терена и локалитета у Брзој Паланки, где су 1962. године откривени остаци сакраријума бога Јупитера Долихена и култни предмети божанства, П. Поп-Лазих је, на претпостављеном месту проналаска троугаоне вотивне плоче, уочио трагове копања војничког рова из претходних ратова. На основу информација добијених од мештана и сопственог увида, он закључује да је држач (сигнум) троугаоне вотивне плоче пронађен са другим култним предметима 1962. године јер је, вероватно током копања војничког рова, део локалитета на коме се налазио држач остао неоштећен, док је сама плоча током копања закачена и заједно са земљом пребачена у други део локалитета, где је, након више од деценије, и пронађена приликом орања (Поп-Лазих 1980: 235–237, нап. 6).

7 Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена је оштећена у доњем делу, те њена очувана висина износи 38 cm. На основу познатих аналогних примерака, може се претпоставити да је њена пуна висина била око 50 cm, што је сврстава у групу већих вотивних плоча – висина ове врсте предмета углавном износи од 26 до 60 cm (Merlat 1960: 169).

Сл. 1 Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена из Брзе Паланке
(фото-документација Историјског музеја Србије)

Fig. 1 Triangular votive plaque of Jupiter Dolichenus from Brza Palanka
(photo documentation of the Historical Museum of Serbia)

на поља. У првом пољу од врха, представљен је орао у стојећем положају, с главом окренутом на десну страну и круном у кљуну.⁸ Фигура птице је изведена детаљно, као и атрибут који држи. У другом пољу, испод првог, приказане су бисте бога Сола и богиње Луне, окренуте једна према другој. Биста Сола, с десне стране, има коврцаву краћу косу и палудаментум закопчан око врата, који оставља нага мишићава прса. Сол на глави има зракасту круну, или су у питању само зраци око главе с обзиром на њихове остатке видљиве на оштећеном делу плоче. С леве стране је биста богиње Луне, са косом сплетеном у пунђу на врату, док на глави има полумесец. Луна је одевена у хитон, набран на грудима. Између две бисте божанстава су мач, окренут врхом надоле (поред бисте Луне) и бич (поред бисте Сола). У трећој, централној и највећој зони на вотивној плочи, приказана је фронтално цела фигура Јупитера Долихена у стојећем положају, са десном подигнутом руком, у којој држи двосеклу секиру – лабрис, и снопом муња у левој руци. Бог је представљен на уобичајен начин – као зрео брадати мушкарац, са фригијском капом на глави, одевен у тунику до колена, са војним оклопом преко ње и огрнут палудаментумом.

⁸ Фигура орла у првој зони при врху је позната и са других примерака троугаоних вотивних плоча Јупитера Долихена, као што су они из Комлода, Трајсмауера (*Traismauer*), Мауер ан дер Урла, Турде (*Potaissa*) (Merlat 1951: pl. IV, fig. 3; pl. XII, fig. 1; pl. XIII; pl. XIV; pl. II, 1).

Сл. 2 Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена из Брзе Паланке, цртеж (према: Поп-Лазих 1980: 238)

Fig. 2 Triangular votive plaque of Jupiter Dolichenus from Brza Palanka, drawing (after: Поп Лазих 1980: 238)

Сл. 3 Бронзани држач троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена из Брзе Паланке (фото-документација Музеја Крајине, Неготин, фото: Н. Борић и С. Костић)

Fig. 3 Bronze bracket for triangular votive plaque of Jupiter Dolichenus from Brza Palanka (photo documentation of the Museum of Krajina in Negotin, photo: N. Borić and S. Kostić)

На ногама има кнемиде и плитке чизме, у којима стоји на леђима бика, чија фигура није очувана. Иза левог рамена Јупитера Долихена је велики сигнум, дуго декорисано копље, са шест дискова и отвореном шаком на врху, окренутом према гледаоцу.⁹ У висини колена божанства, са његове леве и десне стране, су две фигуре зрелих брадатих мушкараца, пратиоца бога Јупитера Долихена, познатих као Кастори (*Castores Dolicheni*). Сваки од Кастора је приказан у профилу, у стојећем положају, у биги у коју су упрегнута два вола, окренута један другом леђима. Оба аколита Јупитера Долихена су приказана на исти начин, као зрели брадати мушкарци коврцаве косе и мишићавих нагих торза, у кратким туникама, са палудаментумом око рамена и различитим атрибутима у рукама – Кастор с леве стране од централне фигуре бога, у подигнутој левој руци има класје, док Кастор с десне стране, у подигнутој десној руци држи овални предмет (диск?), а у левој класје. Точкови бига имају облик розете, као и дискови сигнума (фалере). Између ногу централне фигуре Јупитера Долихена је жртвеник, док се у доњој зони, испод Кастора десно од бога, види глава, нажалост, оштећене зреле брадате фигуре бога Јупитера Долихена, са фригијском капом, који у подигнутој десној руци држи двосеклу секиру – лабрис, а сноп муња у левој. С обзиром на то да је цео доњи део плоче оштећен, али да се у десном доњем углу налазила мања фигура божанства, може се претпоставити да је у централном делу доње зоне била приказана цела фигура бика, на чијим леђима стоји Јупитер Долихен, док се у левом доњем углу, аналогно десном, налазила идентична представа божанства са фригијском капом на глави и двосеклом секиром и снопом муња у рукама.

Троугаоне вотивне плоче са иконографијом Јупитера Долихена, заједно са култним предметима у облику вотивне руке божанства и мањим сребрним плочама с представом бога Јупитера, односно са вегетабилним орнаментима, су сакрални предмети карактеристични за култ сиријског бога. Вотивне плоче у облику троугла су углавном прављене од бронзе, често су позлаћене, посребрене или им је аверс превучен слојем калаја, док су иконографске представе извођене различитим техникама, као што су урезивање, искуцавање, цизелирање, пунктирање итд. Ова врста култних предмета је привлачила пажњу стручњака још од средине XIX века. И. Сеидл је први аутор који је, анализирајући више примерака, закључио да су троугаоне вотивне плоче груписане по три заједно, заправо, чиниле пирамидалну форму (повод је био откриће три груписане плоче на локалитету Комлод, откривене са фигуром богиње Викторије, која је вероватно стајала на њиховом врху).¹⁰ Међутим, хи-

9 Посебну врсту култних предмета Јупитера Долихена, осим троугаоних вотивних и сребрних плоча, чиниле су вотивне шаке божанства, које су обликоване од бронзе и приказивале су десну руку са раширеним дланом и подигнутим прстима, попут шаке на сигнуму иза рамена Јупитера Долихена на троугаоној вотивној плочи из Брзе Паланке. Атрибути на вотивним рукама Јупитера Долихена су углавном били фигура бога, бик и глобус. Сви до сада констатовани примерци вотивних руку божанства су пробушени на зглобу да би могли бити аплицирани на сигнуме и тако ношени као култне инсигније (Turcan 1996: 164). Док П. Мерла верује да су вотивне руке Јупитера Долихена симболисале његову моћ, заштиту, као и опрост који даје својим верницима, Р. Туркан сматра да је гест поздрава вотивних руку бога означавао преимућство и његову моћ да учини друге заштићеним и безбедним (Merlat 1960: 182; Turcan 1996: 164).

10 И. Сеидл (I. Seidl) је, по аналогiji троугаоног облика вотивних плоча на представама на новцу Антиоха VIII из града Тарса, на којима је приказана пирамида с фигуром орла на врху, на којој је, на површини

позеа И. Сеидла је била неодржива због саме чињенице да на другим локалитетима троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена нису налажене у групи од три, а сазнање да су неке од њих садржале представу и на аверсу и на реверсу, као и да су поједини примерци откривени заједно с држачем са жлебом за уметање плоче, навело је поједине ауторе на другачије претпоставке о функцији и симболизму ових предмета. Тако је Х. Жакоби (H. Jacobi), по открићу држача за учвршћивање поред троугаоне вотивне плоче на локалитету Цугмантел (*Zugmantel*), претпоставио да су вотивне плоче са иконографијом из култа Јупитера Долихена морале бити причвршћиване на дрвену основу држача, који је на дну имао отвор за уметање носача (мотке, копља), аналогно рељефним представама познатим као *typi* у другим религијама, као што су метроачка или митраистичка.¹¹ У савременој литератури, већина аутора дели слично мишљење и сматра да су троугаоне вотивне плоче са иконографијом из теологије Јупитера Долихена биле причвршћиване на држаче ношене на дугачким копљима, попут војних сигнума (*signum*), приликом церемонијалних свечаности у част божанства и да су свакако имале култну намену, односно да су представљале вотивне дарове божанству (Turcan 1996: 163; De Bellis 1997: 455–468; Collar 2013: 97; Sanzi 2013).¹² Могуће је да су троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена, међу следбеницима култа бога интерпретиране и као Долихенов знак (*signum Dolicheni*), на шта би указивао натпис из Дура Еуропоса, датован у 239. годину, у коме се помиње *signum* Јупитера Долихена.¹³ Оно што је свакако несумњиво јесте да су поштоваоци Јупитера Долихена, нарочито војници, у троугаоној форми вотивних плоча сагледавали симболизам небеске муње, једног од атрибута божанства, која је оличавала његову целестијалну моћ и снагу, као и војничког копља (сигнума), са којим је Јупитер Долихен приказиван, а које је уједно било и оружје војника. Сагледавајући иконографију до сада познатих троугаоних вотивних плоча Јупитера Долихена, може се констатовати да је на прилично малом простору плоче приказан

страница, представљена фигура бога Баала, који стоји на леђима неке животиње, претпоставио да троугаоне вотивне плоче бога Јупитера Долихена, груписане по три, симболишу пирамидалну форму планина, постојбине Баала Долихе. С поменутим претпоставком И. Сеидла су се сложили и аутори А. Х. Кан (A. H. Kan), Ф. Хетнер (F. Hettner), Ж. Тутан (J. Toutain) и Џ. Фергусон (J. Ferguson) (Merlat 1960: 170; De Bellis 1997: 456–457; Turcan 1996: 163).

- 11 Под термином *typus* се у римској уметности подразумевала рељефна представа у камену, керамици или металу. Рељефне представе из теологије култа, познате као *typi*, потврђене су епиграфским натписима у метроачком култу Магне Матер (CIL XIV, 36) и у култу бога Митре (CIL XIII, 5261), а употреба копља за држач рељефних представа у култу Магне Матер натписом у CIL V, 7468.
- 12 Овде треба поменути и мишљење М. Бломера (M. Blömer), да би троугаона форма могла представљати култну стандарту богиње Атаргатис, познату у историјским изворима као семејон (*semeion*), што би, по његовом мишљењу, још чвршће повезивало култ бога Јупитера Долихена са старијим култовима сиријских божанстава Хадад и Атаргатис (Collar 2013: 97, note 29). У савременој литератури, мишљења аутора су подељена само око питања да ли су троугаоне вотивне плоче могле бити и вотивни дарови божанству од стране поштовалаца култа или су само имале култну намену у контексту проношења међу верницима приликом свечаности у част бога, којима би, на тај начин, била представљана иконографија теологије култа, слично као у митраизму, где су се унутар митреума налазиле веће вотивне плоче са хронолошки приказаним сценама, од рођења до коначне победе бога Митре над биком и чина његовог убиства – тауроктоније, а које су имале за циљ да инициране поштоваоце подробније упознају са иконографским наративом митологије култа.
- 13 Текст натписа пронађеног на папирусу из 27/28. маја 239. године, у коме се помиње XX кохорта Палмираца, гласи: *Ael(ius) A[vlus] |(centurio) le[g](ionis) praep(ositus) / hibern[is coh(ortis) XX] P[alm](yrenorum) 3|nicit signum / Iovis Dolicheni S(ancti) misit* (Hörog and Schwertheim 1987: 43, no. 39).

велики број фигура, мотива и симбола из теологије култа, чија је функција била да на што детаљнији начин упознају вернике са митологијом божанства. У том контексту се могу разликовати троугаоне вотивне плоче са једноставном иконографијом и малим бројем фигура, као што је случај са примерцима из долихенума откривеног на брду Дулук Баба Тепеси у области Долихе (Hörig and Schwertheim 1987: no. 6–13),¹⁴ и плоче на којима је присутна подела на две или више зона са различитим сценама, као што су примерци са локалитета Трајсмауер (*Trigisatum*) и Хедерхајм (*Hedderheim, Nida*), са три зоне, или вотивне плоче са сценама у пет зона, из Комлода и Мауер ан дер Урла. Троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена су углавном правилне форме, негде са мањим троуглом на врху, за који се претпоставља да симболише муњу, атрибут бога Јупитера Долихена (Gudea 2004: 221), или са фигуром богиње Викторије на врху (као што је случај са вотивном плочом пронађеном у остави на локалитету Мауер ан дер Урл). Ова врста култних предмета углавном садржи иконографске представе на једној страни, односно на аверсу, мада су познати и примерци на којима су и аверс и реверс украшени сценама из теологије Јупитера Долихена, као што је случај на примерцима са локалитета Турда и Мауер ан дер Урл (Hörig and Schwertheim 1987: 98–99, no. 142; 189–191). У савременој литератури се разликују мишљења аутора о томе колико је до сада познато вотивних плоча сиријског бога – М. Хериг и Е. Швертхајм наводе 22 налаза ове врсте култних предмета (Hörig and Schwertheim 1987: no. 5, 6, 10, 80, 103, 142, 174?, 186?, 193, 195, 201, 202, 259?, 288, 294, 295, 296, 327, 328, 475, 511, 512),¹⁵ С. де Белис помиње двадесетак, од којих 13 садрже иконографску представу, док су остали недекорисани (не рачунајући наш примерак из Брзе Паланке). А. Колар (A. Collar) пише о 12 примерака, такође не помињући вотивну плочу из Брзе Паланке, док Н. Гудеа набраја 15 троугаоних вотивних плоча с представама из култа Јупитера Долихена, укључујући и нашу (De Bellis 1997: 455; Collar 2013: 97–98; Gudea 2004: 220).

Анализирајући до сада познате троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена, јасно је да се ни на једном примерку не налази идентична иконографија – разлике постоје како у избору божанстава (негде је Јупитер Долихен сам, негде је са својим аколитима Касторима и/или у друштву своје паредре Јуноне Долихене, а негде и са другим богињама и боговима, као што су Викторија, Минерва, Изида, Серапис, Херкул, Марс итд.)¹⁶ и мотива (жртвеник, сигнуми

14 На поменуте две бронзане троугаоне вотивне плоче из Долихе приказани су Јупитер Долихен и бисте богиње Луне и бога Сола, односно Јупитер Долихен како се рукује (*dexiosis*) са непознатим богом (вероватно је у питању бог сличних култних димензија као Јупитер Долихен, локални бог времена), стојећи на леђима бика, уз жртвеник на коме гори ватра, са бистама целестијалних божанстава (Hörig and Schwertheim 1987: Т. II, Т. III).

15 М. Хериг и Е. Швертхајм наводе, као до сада познате примерке, две вотивне плоче из Долихе, вотивну плочу непознате провенијенције, која вероватно потиче из области Великог Трнова, сада у Археолошком музеју у Софији, по једну са локалитета Јасен, Турда, Рацари, Адони (*Vetus Salina*), Бригедио, Габромагус, из Аквилеје, Британије и по две са локалитета Лусонијум, Мауер ан дер Урл, Трајсмауер и Хедерхајм.

16 На троугаоним вотивним плочама, богиња Викторија је присутна на примерцима са локалитета из области Великог Трнова, сада у Археолошком музеју у Софији (Najdenova 1993: 315–322), Комлода, Мауер ан дер Урла и Хедерхајма (Hörig and Schwertheim 1987: no. 201, 294, 512). Богиња Викторија је углавном приказана како крунише Јупитера Долихена ловоровим венцем и, иако се тај чин најчешће

различите форме, наискос) тако и у начину приказивања сцена у односу на регистре унутар којих су исте представљене. С. де Белис сматра да се на свим троугаоним вотивним плочама запажа заједничко поштовање општег иконографског канона у погледу приказивања три основне сфере: сфере земаљског живота у доњем регистру, сфере божанстава у централној зони и сфере космоса у највишем делу, при врху троугла, при чему се у доњој зони налазе Кастори, пратиоци Јупитера Долихена, у средишњој је Јупитер Долихен (негде са Јуноном Долихеном и/или другим божанствима), док су у највишој зони бисте Сола и Луне, као и орао, небески симбол (De Bellis 1997: 464). У контексту нашег примерка из Брзе Паланке, може се констатовати да је уочени иконографски канон испоштован: у највишој зони, тзв. сфери космоса, приказани су орао са круном у кљуну и бисте целестијалних божанстава, Сола и Луне. Већ је П. Мерла правилно протумачио симболику тријаде орла, Сола и Луне, као целестијалног и космичког аспекта (Merlat 1960: 115–118). Међутим, треба поменути и тумачење Г. Буненса, који подсећа на целестијалну и космичку симболику мотива диска, полумесеца и крила у периоду гвозденог доба Сирије, и претпоставку да су у римском периоду, ради приближавања схватањима Римљана, поменути симболи иконографски приказивани у култовима сиријске провенијенције, у виду биста Сола и Луне и фигуре орла (Bunnens 2004: 62). Два бича поред бисте бога Сола вероватно симболишу кочије у којима се божанства возе преко неба (Hörig and Schwertheim 1987: 134). Прва, односно горња зона је на троугаоној вотивној плочи из Брзе Паланке, низом астрагала, као и на примерку из Комлода, одвојена од друге, централне зоне, у којој је приказана велика фигура бога Јупитера Долихена. Поред божанства су, са леве и десне стране, његови пратиоци Кастори, који на нашем примерку, за разлику од других познатих плоча, имају у потпуности римски изглед, наглашен фризуrom и мишићавим нагим торзом. Међутим, јасан оријентални утицај одају детаљи у виду централне фигуре бога, који стоји на леђима бика, атрибута двосекле секире, бикова упрегнутих у биге и идентичних фигура Кастора, што је познато с представа локалних богова из тог времена, Балала Долихе и других из Сирије и Мале Азије, које датирају још из гвозденог доба Сирије (Erdil-Kocaman and Ögut 2011: 511–520; Bunnens 2004: 57–81). Кастори су браћа близанци, Кастор и Полукс, познати и као Тиндариди, који се на епиграфским натписима у вези с култом Јупитера Долихена називају чуварима, *Castores* или *Castores Conservatores* (Hörig and Schwertheim 1987: no. 378, 383).¹⁷ Аколити Јупитера Долихена, као и сам бог, имају своје хетитско-

тумачи као симбол војне победе, М. П. Спајдел сматра да означава и морални тријумф дедиканта или, једноставно, тријумф и победу дедиканта у генералном смислу те речи (Speidel 1978: 39–43). У контексту приказивања Јупитера Долихена са осталим *dii militaris*, као што су Викторија, Минерва, Херкул и Марс, сматра се да је у питању наглашавање победничке димензије бога међу војницима, као и његове свеопште снаге и моћи као бога рата, али и заштитника војника и војске (Speidel 1978: 10). Наведено потврђују и војнички појасеви са написаном молитвом *Iuppiter Optime Maxime, conservanumerum omnium militantium*, док су оклопи војника били украшени представама Марса, Минерве и Диоскура, тиме стављајући носиоца оклопа под заштиту приказаних божанстава, уз чију помоћ су војници очекивали војну победу и тријумф (Henig 1984: 90).

- 17 Епиграфски натписи потврђују да су се често и сами поштоваоци култа Јупитера Долихена називали Кастор и Полукс, у част браће близанаца, пратиоца бога (Speidel 1978: 22; Turcan 1996: 168).

хуритске претече у пару близанаца из XIV века пре н. е., које су у римском периоду сиријски верници идентификовали са Диоскурима, односно Касторима (Merlat 1960: 95–98). П. Мерла, као и савремени аутори, сматра да су Кастори пореклом из сиријских планина, те су, попут Јупитера Долихена, такође планинска божанства, па с једне стране, наглашавају његову улогу као божанства планина и неба, али, с друге стране, симболизују аспект стабилности и уравнотежености божанства, које тиме, поред космичке и целестијалне вредности, добија и земаљску димензију.¹⁸ Између ногу Јупитера Долихена је приказан жртвеник, још један од мотива уобичајених на троугаоним вотивним плочама. Ватра упаљена на жртвенику симболише вечност, а мотив жртвеника се често појављује на троугаоним вотивним плочама (на примерцима из околине Великог Трнова, Јасена, Рацара, Комлода и Мауер ан дер Урла), на којима је углавном приказан између Јупитера Долихена и Јуноне Долихене или испод фигуре сиријског бога.

На троугаоној вотивној плочи из Брзе Паланке, иза левог рамена Јупитера Долихена је предимензионирани сигнум, копље декорисано са шест дискова, односно фалера (*phalerae*), на чијем врху је приказана рука отвореног длана, са подигнутим прстима. Овде нећемо улазити у елаборацију мишљења различитих аутора у оквиру полемике да ли сигнуми на представама Јупитера Долихена имају искључиво војну или пак култну симболику, али ћемо се осврнути на један занимљив детаљ, у виду констатације да су се сигнуми на троугаоним вотивним плочама божанства искључиво налазили на примерцима пронађеним у војним центрима на дунавском лимесу, на локалитетима Јасен у Горњој Мезији, Комлод у Доњој Панонији и Мауер ан дер Урлу у Норикуму (са овог локалитета потичу две вотивне плоче с представом војног сигнума). Вотивна плоча из Брзе Паланке је пети познати налаз ове врсте култних предмета Јупитера Долихена с представом сигнума, који је откривен на простору римске тврђаве на дунавском лимесу. Као што смо већ поменули, на врху сигнума са плоче из Брзе Паланке налази се отворена шака, која има идентичан изглед као на примерку из Мауер ан дер Урла, за разлику од сигнума на вотивним плочама из Јасена и Комлода, на чијем су врху фигуре орлова (Speidel 1978: 57). Сигнуми са поменутих вотивних плоча су врло слични познатим војним сигнумима. Међутим, култни сигнуми чији је изглед аналоган војним, познати су из религиозних центара у Сирији и Малој Азији – на вотивном рељефу Хадада и Атаргатис из Дура Еуропоса, између два божанства је свечано украшено копље са три диска и златном голубицом на врху, које историчар Лукијан назива семеион (*σμεῖον*, *semeion*) и које на Блиском истоку има дугу традицију (Dirven 2005: 119–136).¹⁹ У својој анализи аналогича из-

18 Мишљење о Касторима као стабилизаторима и симболима две небеске хемисфере, између осталог је претпостављено и услед представа Кастора као стубова „држача“ небеског свода, Сунца и Месеца, као, на пример, на троугаоној вотивној плочи из Хедернхајма, на којој један од близанаца придржава бисту бога Сола, а други бисту богиње Луне (Hörig and Schwertheim 1987: 320, no. 512, T. CVIII). Сличан приказ Кастора је присутан и на троугаоној вотивној плочи из Јасена, сада у музеју у Видину, где су аколити Јупитера Долихена представљени са доњим удовима у облику готово квадратне базе, на коју се настављају њихова торза (Picard 1934: 73–81, fig. 1).

19 Семеион је, по Лукијановом опису, златна представа симбола различитих божанстава, односно култна слика која је имала статус божанства и којој су приношени вотивни дарови. Л. Дирвен разликује

међу римских војних и сиријских култних сигнума, Л. Дирвен наводи да су и семитски и римски имали култну функцију, која је била врло блиска централној политичкој власти, и закључује да је, по римском освајању Сирије, дошло до асимилације ове две врсте сигнума, у контексту сиријског прилагођавања римским војним обележјима. Сигнуми приказани на споменицима Јупитера Долихена су врло слични тзв. центуријалним, односно манипуларним сигнумима, који су били посебна врста римских војних сигнума, повезиваних са тактичним помоћним јединицама легије. Овај тип је углавном био украшен руком са отвореним дланом, дисковима, хералдичким симболима, фигуром богиње Викторије (Hebblewhite 2003–2004: 77).²⁰ Ипак, ни на једном култном сигнуму из Сирије и Мале Азије није забележено присуство отворене шаке на врху свечано украшеног копља, те имајући у виду да је у питању симбол карактеристичан за култ Јупитера Долихена (познат у виду већ поменутих култних предмета у облику вотивних руку бога), сигнуме представљене на троугаоним вотивним плочама божанства, по нашем мишљењу, треба сматрати култним, с обзиром на то да је садржај приказан на вотивним плочама сиријског бога искључиво теолошки, а не војни. То би додатно могло бити потврђено и чињеницом да се на врху свих троугаоних вотивних плоча Јупитера Долихена на којима су приказани сигнуми, налази или рука са отвореним дланом или фигура орла, дакле два мотива карактеристична за култ сиријског божанства. Треба поменути још један детаљ који би ишао у прилог култној, а не војној намени сигнума – на жртвенику посвећеном Јупитеру и Тера Матер са локалитета Печуј (*Sopiana*), богиња у десној руци држи копље на чијем је врху троугаона плоча. Слична представа је позната са новца Елагабала из Аквинкума (*Aquincum*) у Будимпешти, на коме је приказан цар који, у друштву свештеника, приноси жртву изнад олтара фланкираног са два сигнума, од којих се један завршава у облику троугаоне плоче. По мишљењу П. Мерла, два сигнума су симболи божанстава којима цар приноси жртву (Merlat 1960: 172–173). Уједно, занимљив детаљ на све четири троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена (са локалитета Јасен, Комлод, Мауер ан дер Урл и Брза Паланка), у контексту присуства сигнума, је и њихово приказивање на земљи – једино се на вотивној плочи из Брзе Паланке налази у ваздуху, иза рамена божанства. С обзиром на то да је у средњој зони, која је, по иконографском канону, сфера божанстава, може се претпоставити да је сигнум са отвореном шаком, приказан у ваздуху, можда супститут одређеног бога, или богиње, који на плочи није представљен, у овоме случају могуће Јуноне Долихене.

Као што је већ поменуто, у погледу претпостављене реконструкције иконографије у доњој зони троугаоне вотивне плоче из Брзе Паланке, може се сматрати да су у недостајећем делу биле две идентичне фигуре бога Јупитера Долихена (свакако је у питању приказ Јупитера Долихена јер се на малом сачуваном делу доњег регистра плоче види глава божанства са фригијском ка-

три групе сигнума: традиционалне семитске, хиераполитанске и сигнуме на споменицима Јупитера Долихена, и сигнуме парћанске Хатре, који заправо представљају комбинацију римских војних и семитских сигнума (Dirven 2005: 124–127).

20 Горе описан тип сигнума је био врло цењен, а број дискова (фалера) на њему је означавао број војних одликовања датих целим војним јединицама, за храброст и смелост (Dirven 2005: 125).

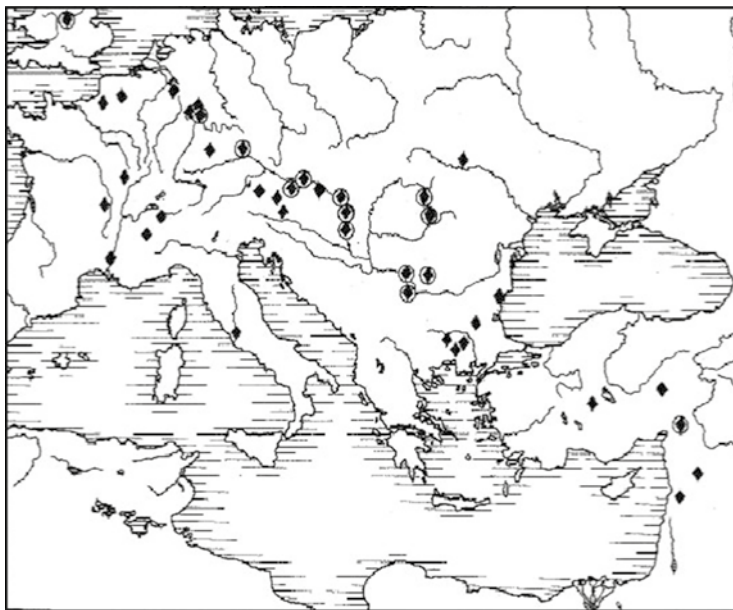
пом и атрибутима – снопом муње и двосеклом секиром), које су са леве и десне стране фланкирале фигуру бика у централном делу доње зоне, на чијим леђима стоји Јупитер Долихен. Као што М. Хериг и Е. Швертхајм наводе, држачи за сигнуме, аналогни бронзаном примерку пронађеном у сакраријуму долихенума у Брзој Паланки (сл. 3), констатовани су на више локалитета широм Римског царства,²¹ негде са троугаоним вотивним плочама, при чему се на неким, као што је случај на локалитету Мауер ан дер Урл, на врху плоче налазила фигура богиње Викторије. У том контексту можда се може претпоставити слична декорација троугаоне вотивне плоче из Брзе Паланке, у виду богињине фигуре која је била постављена на врх плоче (Hörig and Schwertheim 1987: 79, no. 96).

Стилска анализа иконографије вотивне плоче из Брзе Паланке указује на изузетно квалитетан рад и минуциозну израду, што се посебно огледа у детаљима на фигурама Јупитера Долихена и Кастора (фризура, истакнути мишићи тела, одећа, атрибути). Мања пажња је посвећена бистама Сола и Луне, које изгледају готово неспретно у односу на представе бикова упрегнутих у биге или раскошно изведене кнемиде Јупитера Долихена. Стилске одлике, троугаону вотивну плочу из Брзе Паланке чине сличном оној из оставе са локалитета Мауер ан дер Урл (сл. 5), али се ипак највећа сличност проналази на примерку из Комлода (сл. 6) – фигуре Кастора и бикова упрегнутих у биге, сигнум са дисковима, као и детаљи, попут атрибута у рукама Кастора и астрагала који деле зоне са сценама, готово су на идентичан начин представљени на предметима из Брзе Паланке и Комлода (Hörig and Schwertheim 1987: T. XXXIX, no. 202). Занимљиво је да је дедикант троугаоне вотивне плоче из Комлода извесни Публијус Елијус Луцилијус, из Прве кохорте Алпске коњаничке, који је био центурион, попут Аурелијуса Гајуса из Прве кохорте Крићана, чија је дедикација урезана у бронзани држач троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена из Брзе Паланке. Присуство Прве кохорте Крићана потврђено је у римској фортификацији у Брзој Паланки, у два наврата: први пут пре Трајанових дачких ратова, а други пут у периоду владавине цара Хадријана, све до половине III века, у коме се може претпоставити и да настаје храм посвећен Јупитеру Долихену.²² Већина до сада познатих троугаоних вотивних плоча Јупитера Долихена се датије у прву половину III века (сл. 4), но, на основу контекста других налаза култне намене из сакраријума храма Јупитера Долихена у Брзој Паланки, предлажемо прецизније хронолошко одређење плоче бога у период од почетка III века до 235. године, када је датован и држач за троугаону вотивну плочу из сакраријума у Брзој Паланки (Gavrilović Vitas 2018).

Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена из Брзе Паланке је један од изузетних примера ове врсте култних предмета божанства у целом Римском

21 Локалитети на којима су, аналогно сакраријуму у Брзој Паланки, пронађени држачи за троугаоне вотивне плоче Јупитера Долихена су: Бригечио, Мауер ан дер Урл (*Mauer an der Url – Locus Felicis* (?), Цугмантел (*Zugmanetl*) (Hörig and Schwertheim 1987: no. 254, 294).

22 Прва кохорта Крићана је била помоћна војна јединица, која се састојала вероватно од 500 војника, коњаника и пешадијанаца, чије је присуство потврђено и приликом градње *Pontes Traiani*, фортификације на локалитету Рам (*Lederata*) и фортификације на локалитету Костол (*Pontes*) (Mirčović 2015: 30, 42–43, 71, 97). Кохорта је посведочена и на локалитету *Timacum Maius* (Petrović i Filipović 2015: 35–36). За детаљније о кретању Прве кохорте Крићана, Gavrilović Vitas 2018.

Сл. 4 Карта са до сада познатим налазима троугаоних вотивних плоча Јупитера Долихена у Римском царству – заокружене тачке представљају локалитете на којима су пронађене троугаоне вотивне плоче (према: Gudea 2004: fig. 1)

Fig. 4 Map with to date known finds of triangular votive plaques of Jupiter Dolichenus in the Roman Empire – encircled spots are the sites where triangular votive plaques were found (after: Gudea 2004: Fig. 1)

Сл. 5 Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена из Мајер ан дер Урла (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a3/KHM_-_Jupiter_Dolichenus_Mauer_Dreiecksvotiv_1.jpg)

Fig. 5 Triangular votive plaque of Jupiter Dolichenus from Mauer an der Url (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a3/KHM_-_Jupiter_Dolichenus_Mauer_Dreiecksvotiv_1.jpg)

Сл. 6 Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена из Комлода (http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Tam%e1s_E16NY.pdf, fig. 2)

Fig. 6 Triangular votive plaque of Jupiter Dolichenus from Komlo
(http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Tam%e1s_E16NY.pdf, Fig. 2)

царству и, по својим стилским карактеристикама, може се сврстати међу најлепше, са богатом и квалитетно изведеном иконографијом, аналогно вотивним плочама из Мауер ан дер Урла и Комлода. Поједини иконографски детаљи указују на приметан оријентални утицај у приказивању фигура и мотива, те је вероватно израђена у неком од већих војних центара, као што су баш два поменута локалитета, где су култ Јупитера Долихена практиковали сиријски свештеници, који су одлично познавали теологију и ритуалне радње у култу божанства. С обзиром на то да је вотивна плоча највероватније чинила целину са држачем откривеним у сакраријуму храма Јупитера Долихена у Егепти, може се претпоставити да је коришћена приликом церемонијалних ритуалних радњи и процесија у част божанства, од стране свештеника који су је носили ходајући на челу поворке верника и поштовалаца Јупитера Долихена. Слично вотивним рукама божанства, троугаоне вотивне плоче су биле не само медијум кроз који је представљан универзални ред Јупитера Долихена, као *conservator totius poli*, већ и симбол моћи и снаге бога, којима се тај ред постигао и чувао у целом Римском царству.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed., Berolini 1873: apud G. Reimerum.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bánki, Zs. 1981

Heiligtum der Iuppiter Dolichenus in Vetus Salina, *Alba Rebia* 19: 95–133.

Bošković-Robert, A. 2006

Le culte de Jupiter en Mésie supérieure, Paris, Lille: Atelier national de Reproduction des Thèses.

Bunnens, G. 2004

The Storm God in Northern Syria and Southern Anatolia from Hadad of Aleppo to Jupiter Dolichenus, in: *Offizielle Religion lokale Kulte und individuelle Religiosität*, M. Hutter and S. Hutter-Braunsar, eds., Münster: Ugarit-Verlag, 57–83.

Вучковић-Тодоровић, Д. 1966

Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци, *Сџаринар* (н.с.) 15–16 (1964–1965): 173–182.

Gavrilović, N. 2010

Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu (*The Cults of Asia Minor and Syrian deities in Roman provinces on Central Balkans*), Doktorska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Gavrilović Vitas, N. 2015

Asia Minor and Syrian Cults and their Main Traits in the Territory of the Central Balkans, in: *Romanising Oriental Gods? New Finds and Novel Perspectives*, A. Nikoloska, S. Muskens, eds., Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, University of Leiden, 333–356.

Gavrilović Vitas, N. 2018

Dolicheneum and Dolichenus' cult objects from the locality Brza Palanka – Egeta. Contribution to the study of the cult of Iuppiter Dolichenus, *Festschrift Ante Rendić-Miočević*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Gavrilović Vitas, N. 2019

Palmyrene Funerary Sculpture from Singidunum, *Festschrift Mirjana Sanader*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Gudea, N. 2004

În legatura cu o tipologie a placilor votive triunghiulare cu decor in relief din cultul lui IOMD, *Apulum* 41: 219–246.

De Bellis, S. 1997

Sur la typologie des triangles votifs du culte de Jupiter Dolichénien, in: *Orientalia Sacra Urbis Romae: Dolichena et Heliopolitana: Recueil d'études archéologiques et historico-religieuses sur les cultes cosmopolites d'origine commagénienne et syrienne*, G. M. Bellelli and U. Bianchi, eds., Rome. L'Erma di Bretschneider, 455–468.

Dirven, L. 2005

Semeion, smy', signum. A note on the romanization of the Semitic cultic standard, *Parthica* 7: 120–136.

Erdil-Kocaman, S. and Ogut, B. 2011

From Teshub to Jupiter Dolichenus – The Iconographical Development of the Storm God in Southeastern Turkey and Northern Syria, in: *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*, K. Duistermaat and I. Regulski, eds., Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters Publishers, 511–520.

Зотовић, Љ. 1966

Les cultes orientaux sur le territoire de la Moesie Supérieure, Leiden: Brill.

Merlat, P. 1951

Répertoire des inscriptions et monuments figures du culte de Jupiter Dolichenus, Rennes: Les Nourritures Terrestres.

Merlat, P. 1960

Jupiter Dolichenus, Paris: Presses Universitaires de France.

Mirković, M. 2015

Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi, Zaječar: Narodni muzej; Negotin: Muzej Krajine.

Najdenova, V. 1993

Une plaque triangulaire de bronze Dolichénienne de Mésie Inférieure, in: *Bronces Y Religion Romana: Actas Del XI Congreso internacional de Bronces*, v. 19, Madrid: Editorial CSIC – CSIC Press, 315–323.

Petrović, V. P. and Filipović, V. 2015

The First Cohort of Cretans, a Roman Military Unit at Timacum Maius, *Balkanica* 46: 33–39.

Picard, Ch. 1934

Les „Castores“ conservatores, assesseurs du Jupiter Dolichenus, *Revue de l'histoire des religions* 109: 73–82.

Pop-Lazić, P. 1977

A Votive Plate of Jupiter Dolichenus Brza Palanka - Egeta, *Archaeologia Jugoslavica* 18: 41–44.

Поп-Лазич, П. 1980

Вотивна плоча Јупитера Долихена – Брза Паланка – Егета, *Зборник Историјског музеја Србије* 20: 235–240.

Sanzi, E. 2013

Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus. Un „culto orientale“ fra tradizione e innovazione: riflessioni storico-religiose, Roma: Lithos Editrice.

Speidel, M. 1978

The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army, Leiden: Brill.

Schwarzer, H. 2012

Die Heiligtümer des Iuppiter Dolichenus, in: *Iuppiter Dolichenus. Vom Lokalkult zur Reichsreligion*, M. Blömer and E. Winter, eds., *Orientalische Religionen in der Antike* 8, Tübingen: Mohr Siebeck, 143–210.

Turcan, R. 1996

The Cults of the Roman Empire, Oxford: Wiley-Blackwell.

Hebblewhite, M. 2003–2004

The *signa militaria* and the imperial images as symbols of power: AD 235–395, *Journal of Roman Military Equipment* 14–15: 77–88.

Henig, M. 1984

Religion in Roman Britain, New York: St. Martin's Press.

Hörig, M. and Schwertheim, H. 1987

Corpus Cultus Iovis Dolicheni, Leiden et c.: Brill.

Collar, A. 2013

Religious Networks in the Roman Empire. The Spread of New Ideas, Cambridge: University Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a3/KHM_-_Iupiter_Dolichenus_Mauer_Dreiecksvotiv_1.jpg, приступљено 10.02.2019)

(http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Tam%e1s_E16NY.pdf, fig. 2, приступљено 10.02.2019)

VOTIVE PLAQUE OF JUPITER DOLICHENUS FROM EGETA*

SUMMARY

Bronze gold-plated triangular votive plaque with representation from the theology of Jupiter Dolichenus was offered for acquisition in 1971 to the Historical Museum in Belgrade by the collector of antiquities from eastern Serbia. Triangular votive plaque is made of bronze with gold-plated surface but unfortunately bottom section of the plaque is missing, so it is impossible to reconstruct the iconography in the bottom zone of the plaque. Votive plaque is divided by the series of astragali in four fields – in the first, top field, is depicted a figure of eagle with crown in the beak, in the second, lower field, are depicted busts of Sol and Luna with whip and sword, in the central zone is depicted the figure of Jupiter Dolichenus holding double-edged axe in one hand and bundle of thunderbolts in the other and the Castors in bigae pulled by bulls are depicted on his left and right side. Signum with six discs (phalerae) is represented behind the left shoulder of the deity, while the altar is depicted between the legs of Jupiter Dolichenus. In the bottom, damaged zone of the votive plaque it is possible to recognize the figure looking identical to Jupiter Dolichenus with bundle of thunderbolts and double-edged axe in his hands. According to so far established typology of triangular votive plaques of Jupiter Dolichenus the votive plaque from Brza Palanka is classified into the type of rather large-sized plaques with more complex iconography. Within the context of cult finds from the sacrarium of the temple of Jupiter Dolichenus in Brza Palanka it could be assumed that it was an integral part of the discovered bracket for triangular votive plaques that was found inside the sacred structure in the course of archaeological excavations conducted in 1962. On the sacred structure was encountered the dedication of Aurelius Gaius, centurion of the cohort I of the Cretans that had been stationed in Brza Palanka on two occasions: before the Trajan's Dacian wars and from the period of Hadrian's rule to the middle of the 3rd century. Stylistic characteristics of the iconographic representation on the votive plaque reveal exceptionally high-quality work analogous by manufacture and iconography to the specimens from the hoard in Mauer an der Url and the site Komlo and although the workshop where the votive plaque from Brza Palanka was made is unknown it could be assumed that the plaque dates from the period between the beginning of the 3rd century and the year 235.

* Article is the result of the project 'Romanization, urbanization and transformation of the urban centers of civilian and military character in the Roman provinces in the territory of Serbia' (No. 177007) financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Гордана Д. МИЛОШЕВИЋ

Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Веселинка Љ. НИНКОВИЋ

Народни музеј у Београду

АРХИТРАВНА ГРЕДА С ПОСВЕТОМ ХЕКАТИ ИЗ СИНГИДУНУМА*

Апстракт: У раду је анализирана архитравна греда с посветом Хекати (Mirković 1976: по. 1), из III века, откривена у Београду (*Singidunum*). Њен изглед и начин обраде указују на то да она представља део прочеља светилишта посвећеног овом божанству. Полазећи од претпоставке да су светилишта у римској архитектури имала одређене обрасце у обликовању и украшавању, могуће је да се, на основу мерних, стилских и конструктивних анализа, донекле установи излед овог светилишта. Осим ових анализа, неопходно је одговорити и на питања у вези с могућим местом на коме је светилиште подигнуто и повезати га са до сада познатим елементима градске топонимије римског Сингидунума.

Кључне речи: *Singidunum*, Хеката, светилиште, архитравна греда, реконструкција

Архитравна греда с посветом Хекати (Mirković 1976: по. 1) (сл. 1), која се чува у Збирци античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика (инв. бр. 92) Народног музеја у Београду, једино је епиграфско сведочанство које указује на постојање мањег светилишта подигнутог овом божанству на простору провинције Горње Мезије, у римском Сингидунуму.

На Дорћолу, у Господар Јевремовој улици број 41, током радова на копању темеља зграде, у мају месецу 1935. године откривена је архитравна греда, поломљена на два дела која се спајају (Вулић 1948: 4, бр. 7). Рихард Штаудингер, аустријски архитекта који је живео у Београду, први је објавио налаз, са цртежом и преписом натписа, у листу *Време*, а налазач Ђорђе Петровић, преду-

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног и војног карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007), Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

зимач, поклонио је споменик једној научној институцији (Штаудингер 1935) (сл. 2).¹ Тридесетих година прошлог века, током интензивне грађевинске делатности у централној градској зони, често се наилазило на појединачне римске споменике, углавном дуж античких некропола, који су пружили нове податке о прошлости Сингидунума. Архитравна греда, поред које је пронађена гвоздена решетка из аустријског периода, откривена је изоловано и без других трагова архитектуре којој је могла да припада. Стога је Штаудингер сматрао да је на место налаза (угао улица Господар Јевремове и Кнегиње Љубице), вероватно са друге локације, раније донета од стране Аустријанаца, који су је употребили као грађевински материјал (Штаудингер 1935).² Сматрало се да је нестала (Вулић 1948: 4, бр. 7), али је 1970. године пронађена у подруму Конака кнегиње Љубице (Мирковић 1976: 43, по. 1). Данас је изложена у лапидаријуму у Великом барутном магацину (Београдска тврђава, Доњи град).

Архитравна греда (1,40 × 0,35 × 0,26 m), у облику квадрa, израђена је од кречњака. На предњој страни налази се правоугаоно натписно поље (0,60 × 0,18 m) са профилисаним оквиром, у облику табле са дршкама (*tabula ansata*). Унутар дршки представљени су по једна розета и три листа. Предња страна греде моделована је степенасто у виду хоризонталних паралелних профилисаних испуста, од којих се један налази изнад натписног поља, целом дужином, а четири са обе његове бочне стране. На горњој ивици греде, на уједначеним растојањима, распоређено је седам кружних удубљења. Горње површине доњих углова греде полукружно су оклесане.

У натписном пољу уклесан је натпис у четири реда. Висина слова је 3–2,7 cm.

*Dea[m ?] Hecaten trivi/ae t[r]iformi Val(erius) Cr/escentio mil(es) leg(ionis) III
Fl(aviae) Ma/x(iminiana) [pro] s[e] et suis v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito).*

Натпис сведочи да је завет Хекати³ испунио Валерије Кресцентион, војник легије IV *Flavia*, која је била стационирана у Сингидунуму. Он би могао бити пореклом из неке од хеленофонских провинција Римског царства јер је богињино име на почетку натписа наведено у акузативу, што је посведочено у грчкој епиграфици. Осим тога, оно је и деклинирано по грчкој деклинацији

1 Споменик су касније објавили: Вулић 1948: 4, бр. 7, са Штаудингеровим цртежом и преписом натписа; АЕ 1952: по. 186; Гарашанин 1954: 72, сл. 50, са Штаудингеровим цртежом и преписом натписа; Dinić 1958: 117–118; ILJug 16; Mirković 1976: 43–44, по. 1; Племић 2010: 120–121, сл. 1; Племић 2017: 123, кат. 115.

2 У оближњим улицама (Вишњићева, Господар Јованова, Симица, Добрачина и друге) откривени су делови античке некрополе Сингидунума (Pop Lazić 2002: 10–11, plan II).

3 Хеката је прабогиња, кћи титана Перса и Астерије, или Зевса и Деметре. Њен култ је установљен у југозападном делу Мале Азије (*Asia Minor*), вероватно у области Карије (*Caria*), одакле је пренет у Грчку, где су у V веку пре н.е. била подигнута светилишта у Селинунту и на Тасосу. Највећи сачуван храм у Лагини (Турска) потиче из II века пре н.е. Античка митологија и иконографија познају две Хекате: једнообличну, поистовећену с лунарном Артемидом, и трообличну. Од хеленистичког периода често је приказивана са змијама, а њен лик је застрашујући. Функције богиње су вишеструке – хтонска, фунерарна, профилактиска, и често су контрадикторне: она је кључарка Хадових капија, заштитница магије, посебно у загробним ритуалима у вези с призивањем мртвих, проузрокује и отклања зла и болести. Као биће ноћи, предводи демоне, а прате је пси. Повезана је с Месецем и животом жена. Испред кућа су јој, ради заштите укућана, постављани жртвеници, а у кућним олтарима вотивне статуе и иконе с њеним ликом и атрибутима (бодеж, бич, бакља, кључеви, змије). На гробљима и раскрсћима, њеним боравањима, подизане су јој статуе и жртвеници и приношене су жртве (пас, јаја, колачи). Повезивана је и са трачком Бендидом, богињом Месеца и лова, а касније и са Афродитом, Великом мајком и Дијаном (уп.: LIMC 6/1: 985–1019; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989: 449–450).

Сл. 1 Архитравна греда с посветом Хекати
(фото: Н. Борић, документација Народног музеја у Београду)

Fig. 1 Architrave with dedication to Hecate
(photo: N. Borić, Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 2 Архитравна греда с преписом натписа,
цртеж архитекте Рихарда Штаудингера (према: Штаудингер 1935)

Fig. 2 Architrave with the transcript of inscription,
drawing by architect Rihard Staudinger (after: Штаудингер 1935)

(уп. Mirković 1968: 124). Према почасном епитету *Maximiniana* уз име легије, натпис је настао за време владавине Максимиана Трачанина (235–238) (Mirković 1976: 44, no. 1). Вероватно је исти војник и у Виминацијуму подигао жртвеник божанству чије име није сачувано, за спас Александра Севера 231. или 232. године (Mirković 1986: 103, no. 59). Легија IV *Flavia* је тада у логору у Виминацијуму замењивала легију VII *Claudia*, која је учествовала у походу против Парћана (Mirković 1986: 38). Хронолошки подаци и учесталост когномена *Crescentio* у Горњој Мезији, где је, осим наведених, посведочен само на још два натписа, поткрепљују ову претпоставку (Ferjančić 2010: 134). Подизање мањег светилишта Хекате може се повезати са одласком легије IV *Flavia* из Сингидунума у Германију или Дакију 236–237. године (Mirković 1976: 44, no. 1). Испред имена Хекате је реч *dea(m)*, која се ретко користи, обично за неримска божанства (уп. Mirković 1976: 88, no. 78). Уз њено име употребљена су два епитета – *trivia* и *triformis*.

Епитет *trivia* упућује на то да је реч о римском божанству Тривији (*Trivia*),⁴ у римској митологији често поистовећеном с Хекатом (Mirković 1976: 43, no. 1), односно може се повезати са латинским преводом њеног грчког епитета τριόβιτις, који се често користио и уз Дијанино име (LIMC 6/1: 987).⁵ Овај епитет је у вези с функцијом Хекате као заштитнице светилишта на раскршћима три пута (Mirković 1976: 43, no. 1). У Римском царству, култ Хекате (Тривије), судећи према налазима анепиграфских споменика, био је распрострањен на целом Медитерану (LIMC 6/1: 985), али епиграфска сведочанства с посветама Хекати, односно Тривији, нису честа. Посвете Хекати посведочене су, на пример, на појединим споменицима са простора провинција Дакије, Норика и Белгике.⁶ Тривија је поменута на извесном броју натписа из Далмације и Италије (Аквилеје).⁷

Други епитет, *triformis*, сведочи о тројном облику божанства, с три лица, и није забележен на другим натписима из Горње Мезије и суседних провинција (Mirković 1976: 43, no. 1). У ликовној уметности, представе тројне богиње (са три главе или са три тела) потичу из хеленистичког периода.⁸ С простора римских провинција на централном и источном Балкану, невелик број анепиграфских споменика с приказом тројне богиње, углавном мермерне вотивне статуе и плоче с рељефним представама, потиче из Тракије⁹ и Горње Мезије, а хронолошки су опредељени у II или III век. Изузетно су ретки налази из Србије, са простора Горње Мезије: керамички калуп из Улпијане, глава мермерне статуе са непознатог налазишта и две мермерне вотивне плоче из Градишта–Рготине и Димитровграда, обе с рељефним представама Хекате и натписима без помена њеног имена.¹⁰

АРХИТЕКТОНСКЕ АНАЛИЗЕ

Тумачење натписа указује на то да је греда била део архитектонског ансамбла сакралног карактера, односно прочеља мањег храма или светилишта. На-

4 Детаљније о Тривији в.: LIMC 8/1: 91–94. Имена сличних божанстава – *Biviae*, *Triviae* и *Quadriviae*, која су вероватно била поштована као заштитници путева, раскршћа, путника, трговаца и војске на маршу, забележена су на многим римским натписима, а поједини су из провинције Далмације (Miličević-Bradač 2009: 72–73).

5 О сажимању култа Дијане с Хекатом (Тривијом) у провинцијама централног и западног Балкана в. Племић 2017: 38–39, 70; Miličević-Bradač 2009: 69–73.

6 Дакија: Сармизегетуза (AE 1913: no. 51); Норик: Цеље, Тројане (CIL III 5186, 5119); Белгика (CIL XIII 4550).

7 Далмација: Брибир, Читлук, Данило Горње, Имотски, Надин, Солин (CIL III 3159, 9755, 9869, 8511; IJug 2824, 2060, 2824; IJug 871); Аквилеја (AE 1992: 709).

8 Алкмен је у V веку пре н.е. израдио прву статуу тројне Хекате, за храм Атене Нике на Акропољу, сматра се под утицајем песника, који су је описали као господарицу земље, мора и неба и повезивали са Селеном, Артемидом и Персефоном (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989: 450). О типовима представа тројне Хекате в. LIMC 6/1: 987, 989, 998, 1008–1018; LIMC 6/2: 662–670.

9 О представама Хекате у Тракији в. LIMC 6/1: 1018–1019; Цончев 1935: 99; Младенова 1961: 36–43. Сматра се да је њен култ био заступљен међу припадницима богатијег градског становништва и да дедиканти вероватно нису били Трачани (Младенова 1961: 42–43).

10 Калуп (Фидановски 1996: 183–186, сл. 1а, 1б, 2); глава статуе (Племић 2017: 122, кат. 113, Т. XVII, 113); вотивне плоче из Градишта (Рготине) (Племић 2017: 124, кат. 116, Т. XVII, 116) и Димитровграда (Племић 2017: 124–125, кат. 117, Т. XVIII, 117). Ови предмети су вероватно представљали део мобилијара кућних олтара, а на основу иконографске сличности са истоврсним примерцима из Тракије, били су и израђени по њиховим узорима (Племић 2010: 124).

чин израде, врста камена и њене димензије отварају многа питања у вези са изгледом и конструкцијом објекта на чијем се прочељу налазила, али и у вези са његовим примарним местом изградње и начином приказивања самог божанства. Основно полазиште у овом раду заснива се на општој дефиницији по којој су у пројектовању јавних грађевина током римске цивилизације, а посебно сакралних, постојали одређени обрасци, који се нису мењали и важили су у дугом периоду. Упоредном анализом истог типа грађевина, ти обрасци се могу директно или индиректно препознати. Тако се, на основу мерних, стилских и конструкционих анализа, могу извести претпостављени изглед прочеља и основа објекта на коме се налазила архитравна греда из Сингидунума. За анализе које следе коришћене су препоруке и упутства римског „архитекте и теоретичара“ Витрувија, аутора дела *О архитџектури*,¹¹ који се првенствено заснивају на презентним књигама хеленистичких писаца и изведеним античким грчким објектима – јавним грађевинама.¹² У много мањој мери заступљени су подаци о грађевинама из римског периода и обично се односе на храмове изграђене у доба касне Римске републике и успостављања Римског царства у време Октавијана Августа.¹³ У недостатаку других аутентичних античких приручника и теоријских трактата, Витрувијев рукопис представља незаобилазну полазну тачку у расправама и анализама античке архитектуре. У књигама III, IV и V детаљно је описан начин пропорционисања и размаравања основа и прочеља, али и појединачних елемената конструкције, посебно стубова и ентаблатуре, за три стилска реда примењена на грчким храмовима.¹⁴ Обично се као модул, или као део модула, у размаравању античке архитектуре полази од величине доњег пречника стуба и према њему се одређују све остале димензије. У нашим анализама покушаћемо да реконструишемо изглед светилишта обрнутим редом, од задатих вредности које налазимо на греди из Сингидунума.

Степенасто моделовање греде из Сингидунума указује на то да би, у почетним анализама, требало консултовати мерне вредности јонског стилског реда. Његова основна карактеристика је степеновање архитравне греде (*epistyle*), која се састоји од три профилисане фасције (*fascia*), са посебно задатим односом у висинама 3:4:5, почев од доње фасције. Обавезно је и благо закошење лица епистила, тако што је доњи део увучен за једну дванаестину укупне висине. Епистил се завршава кимом (*cymatium*), која износи једну седмину његове укупне висине. Потребно је такође нагласити да је висина епистила једнака половини дебљине доњег пречника. Изнад епистила се налазе фризи (*zophorus*) и кровни венац (*corona*), састављен од више хоризонтално профи-

11 Познати су многи преводи овог дела, почев од времена ренесансе, а за потребе анализе која следи, због различитог начина интерпретације архитектуре, коментара и приложених цртежа, коришћени су следећи преводи: Vitruvius 1970; Витрувије 2009; Vitruvius 1990; Vitruvius 2007.

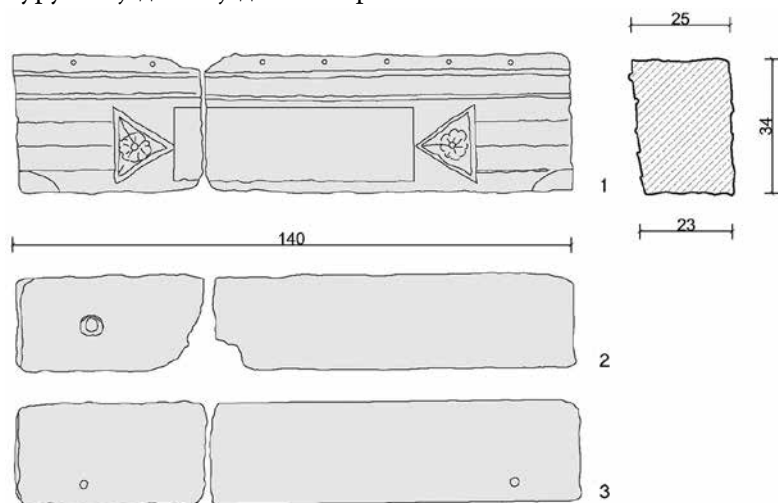
12 Витрувије набраја многе грчке ауторе који су писали о храмовима (Витрувије 2009: VII. 182). Такође, запажа да су Грци издали велики број књига и списа о архитектури, док су римски градитељи објавили „тек по неку“. Помиње Теренција Вара, који у делу о девет наука, једну посвећује архитектури, и две књиге Публија Септимија (Витрувије 2009: VII. 183).

13 Витрувије 2009: III.iii.2.

14 Нешто више пажње посвећено је примени тосканског стилског реда (Vitruvius 1990: IV. VII. 92–93; Vitruvius 2007: 4.7, 1–5).

лисаних кима и симе (ἐπιαιεῖς) (Vitruvius 1990: III.V. 65–72; Vitruvius 2007: 3. 5. 8–11). Ова три елемента (архитравна греда, фриз и кровни венац) чине главни венац (ентаблатуру) и представљају три независна елемента, јасно раздвојена у конструкцији и декорацији.

Анализа мера на архитравној греди из Сингидунума, већ на први поглед показује несклад у димензијама и декорацији (сл. 3) у односу на основну матрицу јонског стилског реда. У начину приказа хоризонталне декорације, наглашена је подела на три дела. Централни, највећи део греде заузима натписно поље ($0,60 \times 0,18$ m). На обе стране натписног поља, рустично су профилисани троуглови испуњени рељефним цветним приказом ($0,145\text{--}0,150$ m). Бочни делови ($0,24\text{--}0,25$ m) су степенасто профилисани у виду четири фасције. Изнад натписног поља и фасција, читавом дужином се налази једноставна профилација која има изглед астрагала. Греда се на горњем делу завршава равно, са седам мањих отвора на уједначеном растојању који, по свој прилици, потичу од конструкције троугаоног забата. У односу на дужину ($1,40$ m), висина греде је изразито велика ($0,35$ m). Њена дебљина је на горњем делу $0,26$ m, а на доњем се сужава за $0,03$ m и износи $0,23$ m. Греда се на десном крају завршава равно и без профилације, а на левој страни је благо закошена, такође без профилације, тако да је њена доња димензија $1,39$ m. На доњој страни греде, на њеној левој половини, видљиво је кружно удубљење пречника $0,06$ m. Закључује се да је греда из Сингидунума исклесана као јединствен конструкциони елемент, у коме су обједињени архитрав, фриз и кровни венац, и да представља главни венац – ентаблатуру укупне висине $0,35$ m. По свој прилици је градитељ, због величине натписног поља, али и једноставније израде, извео ентаблатуру као један обједињени архитектонски елемент.¹⁵

Сл. 3 Архитравна греда, постојеће стање, изгледи и пресек (цртеж: Г. Милошевић)

Fig. 3 Architrave, contemporary situation, elevations and cross-sections (drawing: G. Milošević)

15 Тежина греде износи сса. 350 kg (примедба конзерватора Народног Музеја у Београду).

У анализи која следи коришћене су препоруке које одређују димензионисање пречника и висину стуба у односу на дебљину архитравне греде, а које гласе: доњи пречник стуба једнак је величини горњег дела греде, а горњи пречник стуба одговара доњем пресеку греде (Vitruvius 1990: III.V. 62–82; Vitruvius 2007: 3.5.8–11). Уколико су ове препоруке биле поштоване, димензије доњег и горњег пречника могле су бити 0,26 m, односно 0,23 m. Релативно мала дужина греде јасно одређује изглед прочеља јонског типа и, самим тим, однос висине стуба према доњем пречнику може износити 1:8 или 1:8½. Висина капитела и базе код јонског стилског реда је једнака (½ доњег пречника) (Vitruvius 1990: III.III. 59–64; Vitruvije 2007: 3.3. 1–13). Изражено у метричком мерном систему, висина стуба била би између 2,10 m и 2,20 m. Кружно удубљење на доњој левој половини греде донекле указује на могући положај стуба, на основу кога би се могли симетрично распоредити елементи прочеља. Како на доњој десној половини нема трагова истих или сличних отвора који би служили за повезивање стуба и греде, овај налаз није од значаја за нашу анализу.¹⁶ Тачно дефинисање растојања стубова отежано је и чињеницом да се бочне стране греде завршавају равно, без профилације, што би указивало на различито обликовање прочеља. Одређивање положаја и димензија стубова непосредно зависи од опште идеје укупног изгледа овог релативно малог објекта, односно од тога да ли он представља мањи храм – капелу типа *in antis* или светилиште обликовано у форми едикуле (*aedicula*).

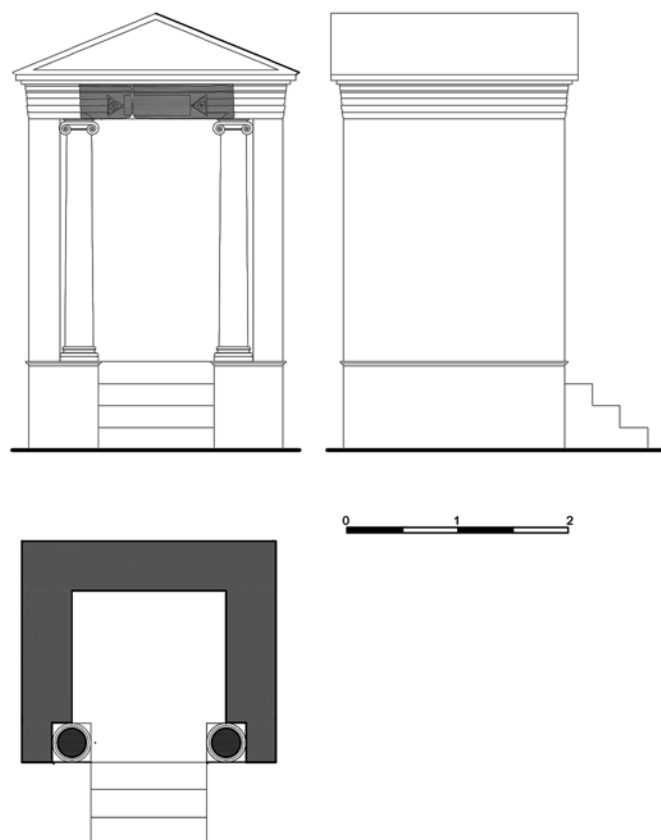
ИДЕЈНА РЕКОНСТРУКЦИЈА СВЕТИЛИШТА ТИПА *IN ANTIS*

Код првог решења, то би била сажета верзија храма са антама (*templum in antis*), у којој су стубови прислоњени на анте. Блиска аналогија је један интересантан пример храма са антама, у близини римског моста на реци Тагус (*Tagus*), у месту Алкантара (*Alcantara*), северозападно од Мериде у Шпанији, на граници према Португалији. Храм и мост, који чине јединствену целину, пројектовао је и изградио архитекта Гај Јулије Лацер (*Gaius Iulius Lacer*), у част Трајанових похода у Шпанији (Richert 2012: 3–4). Храм скромне архитектонске форме и организације, тосканског стилског реда, малих је димензија, са два стуба на улазу и прилазним степеништем. Изграђен је од гранита и делом је укопан у падину брда. Изнад улаза је греда у виду надвратника с натписним пољем. У основи има једну целу с пронаосом. Поједини аутори су доводили у питање аутентичност ове грађевине, посебно због нетипичне форме храма са антама без постамента и због изузетно рустичне градње.¹⁷ Насупрот томе, археолог Лиз Гуирал (*Liz Guiral*) је мишљења да мост и храм у Алкантари потичу из времена Флавијеваца, позивајући се на слично решење светилишта из Јариле, такође у сливу реке Тагус.

16 Објашњење за присуство само једног отвора на доњем делу греде може се потражити и у могућности да је греда секундарно употребљена и преобликована за потребе изградње новог објекта. Сличан пример налазимо у гробници у Брестовику, где је архитравна греда секундарно искоришћена за израду скулптуре (Милошевић 2017: 7–23).

17 Храм је реконструисан и презентан. Натпис је обновљен (исклесан поново!) у време Филипа IV и Изабеле II (Richert 2012: 3–4).

Уколико се пође од претпоставке да су поједина светишта мањих димензија била изграђивана по сличном узор, греда из Сингидунума могла је бити део надвратне конструкције, као у малом храму у Алкантари. Спољне димензије постамента биле би $2,30 \times 2,00$ m. На постамент, висине 0,80–0,85 m, ступало се преко четири степеника. Надвишени део објекта је полуотворена структура, са два стуба јонског стилског реда, ослоњена на анте. Ширина pročеља је 2,30 m, висина до кровног венца 2,65 m, а укупна висина са тимпаноном могла је бити око 3,10 m. Унутрашње димензије светишта су у домину спекулације и могле би износити $1,50 \times 1,15$ m.¹⁸ Растојање између стубова било би 1,04 m, односно четири дебљине стуба (сл. 4, сл. 8). За мерења је могао бити коришћен лакат (*cubitus*), чија је димензија износила једну и по дужину стопе.¹⁹

Сл. 4 Претпостављена реконструкција светишта са антама (*in antis*) из Сингидунума (цртеж: Г. Милошевић)

Fig. 4 Possible reconstruction of shrine from Singidunum, *in antis* (drawing: G. Milošević)

18 Витрувијеве препоруке за храмове са антама су: однос дужине и ширине страница износи 2:1, од чега је величина целе у односу $1\frac{1}{4}$:1 (Vitruvius 1990: IV.IV. 88–89; Vitruvius 2007: 4.4.1–4). Одступање од типичне организације pročеља и основе храма са антама, у случају претпостављене реконструкције, онемогућава потпуну примену наведене препоруке.

19 Изражено у метричком систему, износила је од 0,297 m до 0,333 m.

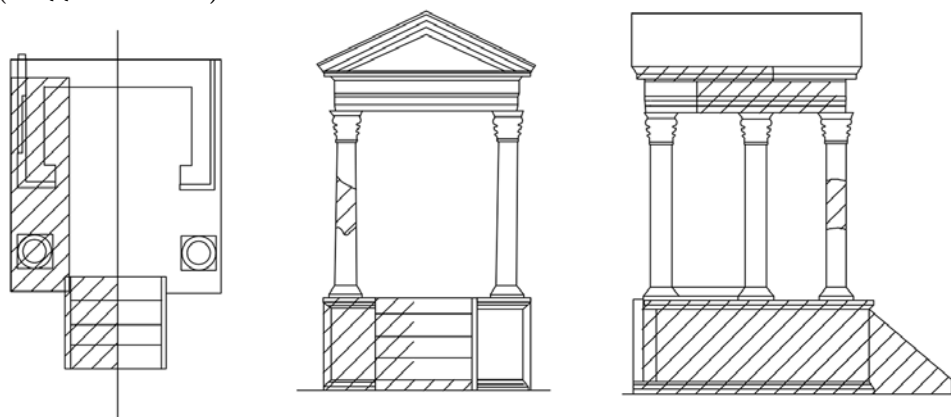
ИДЕЈНА РЕКОНСТРУКЦИЈА СВЕТИЛИШТА У ФОРМИ ЕДИКУЛЕ

У другом решењу, реконструкција светилишта била би заснована на многим примерима архитектонске форме едикуле, малог светилишта у коме се налазила статуа или слика божанства (Höcker 2002–2011: 168). За разлику од античке Грчке, где су се градили монументални храмови, у Римском царству је однос према религији и божанствима исказиван и подизањем великог броја мањих светилишта која су, у суштини, преносиоци истих порука и имају исту важност. Едикула представља сведену форму храма типа дијастил (*diastyle*), односно његов основни елемент испољен у виду четвороугаоне основе, постављене на надвишено постоље (постамент), са прочељем од два стуба који носе греду, троугаони забат (тимпанон) и мањи двосливни кров. Обликовање и декорација едикула су веома разноврсни, од крајње једноставних форми које подсећају на нише, врата или прозоре постављене између стубова, до мањих четвороугаоних светилишта, отворених на две или три стране. Бројни налази едикула на простору Римског царства сведоче да су оне биле општеприхваћена архитектонска форма и да су могле бити јавног или приватног карактера. Грађене су као саставни делови већих храмова, јавних зграда или градског декора, прислоњене на фасадни зид неке грађевине или као самостални објекти на раскршћима улица, у виду мањих полуотворених четвороугаоних структура на стубовима.²⁰

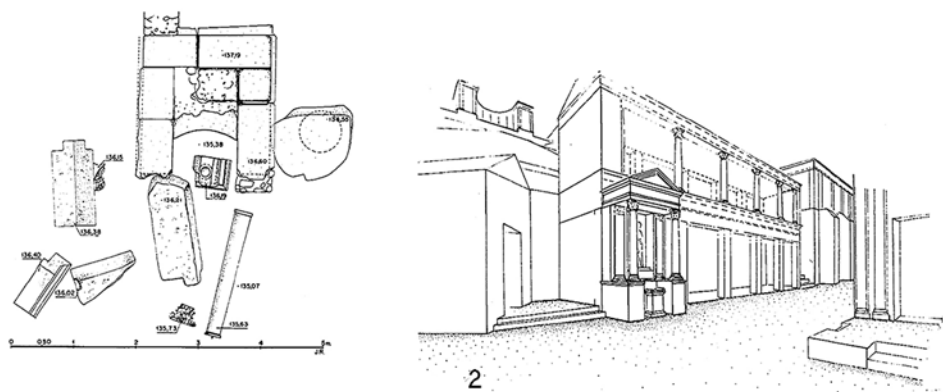
Мање светилиште у непосредном окружењу форума у Полентији (*Pollentia*), у граду Палми (Мајорка), поред модерног града Алкудија (*Alcúdia*) у Шпанији, археолошки је истражено и документовано. Изграђено је у I веку н.е. Подијум, величине 1,87 × 0,95 m, откривен је уз југозападни угао малог храма I, тосканског стилског реда. Прислоњен је дужом страном на источни зид форума, са његове спољне, источне стране. Геометријске пропорције овог постоља износе 1:2,06. Светилиште је реконструисано као едикула са два стуба на угловима прочеља типа *distyle*, са троугаоним забатом изнад. Двосливни кров се ослања на профилисану ентаблатуру. Претпоставља се да се у едикули налазила фреска или скулптура божанства (Vallori Márquez, Cau Ontiveros and Orfila 2016: 189, fig. 3; 194, fig. 9). Друго светилиште, с посветом Меркуру, из Мунигве (*Munigua*) у Шпанији, археолошки је истражено, а затим и реконструисано (Hauschild 1991: 133–143). Остаци едикуле нађени су западно од форума, испред трема, на улици правца север–југ, која одваја сакрални део града из предримског периода од форума и других четврти са јавним и стамбеним зградама из римског периода. Трем и едикула датовани су у прву половину I века. Подијум, приближних димензија 2,10 × 2,40 m, грађен је већим комадима тесаника. Стабло стуба, мермерни капители, делови архитрава, фриза и тимпанона нађени су приликом археолошких истраживања, као и део натписа с посветом Меркуру (Hauschild 1991: 141, fig. 8). На основу сачуваних елемената архитектуре, изведена је реконструкција едикуле постављене на висо-

20 Едикула, као архитектонски мотив, коришћена је и у римској гробној архитектури, као надземно обележје са сликама или скулптурама покојника, али и као облик за кућна светилишта (лараријуми) (Höcker 2006: 168).

ком подијуму са два стуба коринтског стилског реда (сл. 5/2). Прочеље типа *distyle* надвишено је троугаоним забатом. Зачеље едикуле приложено је на зид трема. Унутар едикуле, на нивоу подијума, налази се постоље за скулптуру, полукружно обликовано. С унутрашње стране зида светилишта изведени су плитки пиластри завршени капителима коринтског стилског реда. Архитрав и фриз су од гранита, на коме се виде трагови малтерисања. Испред скулптуре, у нивоу улице постављен је жртвеник (Hauschild 1991: 142, fig. 9). Сличну конструкцију и изглед могла је имати и едикула која се помиње у једном натпису – *aedicula reg(ionis) VIII Vico Vestae*, из 223. године, из Рима, са два стуба на подијуму, постављена уз спољни зид, западно од улаза у атријум храма Весте, која је, на основу печата на опекама и стилских одлика декорације, датована у II век, у време Хадријана (117–138), а затим је обновљена у III веку (Bakker 1994: 125).

Сл. 5.1 Компитијум Ацилијум (*Compitum Acilium*), Рим (према: Stek 2008: 120, figs. 4a–b)
Fig. 5.1 *Compitum Acilium*, Rome (after: Stek 2008: 120, figs. 4a–b)

Сл. 5.2 Светилиште посвећено Меркуру, Мунигуа (*Munigua*), Шпанија
(према: Hauschild 1991: 142, fig. 9)

Fig. 5.2 Shrine dedicated to Mercury, Munigua, Spain (after: Hauschild 1991: 142, fig. 9)

За наша разматрања од значаја су и едикуле као архитектонске форме по-
дизане на раскршћима. Познато је да се у римској религији раскршће поштује
као место духовне енергије (Stek 2008: 119). Џонстон сматра раскршће једним

од важних места у грчкој и римској религији, за које су везана многа божанства и ритуали. Оно је лиминална или прелазна тачка, гранична зона или међупростор, празнина између јасно одређених и ограничених подручја, односно између путева или подручја, инсула, квартова, или некропола и насеља. На раскршћима се обављају ритуали који се могу односити на помоћ и заштиту, и у којима се управо користи та одвојеност – граничне лиминалне тачке (Johnston 1991: 217).

Изузетно важну лиминалну тачку представљала су места у граду на којима се састају три или више путева, позната као компитум (*compitum*) (Stek 2008: 119). Римски празник *Compitalia* или Фестивал раскршћа (*Ludi Compitalicii*) био је општеприхваћена светковина у граду, слављена крајем децембра или почетком јануара, после Сатурналија (*Saturnalia*). Сматра се да је установљен искључиво као главни фестивал градских четврти, изразито грађанског карактера, са елементима приватног у јавном.²¹ Извесно је да је подизање светилишта било у надлежности градске управе, и то увек на раскршћу улица у граду.²² Остаје отворено питање на који начин се може разликовати и раздвојити јавно-службено од приватног сакралног простора у улици или градској четврти, у коме обитавају два паралелна, али изолована света.

Места одржавања фестивала имају изглед кулtnих простора (*compitum*). У архитектонском смислу, компитум се може назвати и *sacellum*, и то може бити слободно постављен олтар са ограђеним простором, у виду малог храма (*aedicula*), или мања капела са статуом (Stek 2008: 118). Археолошки и писани извори указују на то да управо због слободе у избору изгледа, светилиште (*compitum*) нема јединствену структуру и његов изглед није од значаја. Важно је да то место испуни све функције ритуала. Археолошки остаци светилишта потврђени су искључиво у урбаним срединама: у Риму, Помпејима, Остији и Делосу (Stek 2008: 118). Археолошки је најбоље документован компитијум Ацилијум (*Compitum Acilium*) у Риму, пронађен током радова на улици Вија деи Фјори Империјали (*Via dei Fori Imperiali*). Сачуван је његов подијум (2,80 × 2,38 m) висине 1,40 m, на који се излази преко четири степеника. Испред целе (2,38 × 1,56 m) се налази трем с два стуба, двосливни кров се ослања на зидове целе и стубове трема, а испред светилишта се налазио олтар (сл. 5/1). Датован је у 5. годину пре н.е. (Stek 2008: 120, figs. 4a–b; Bakker 1994: 125, 129; Dunedin Payre 1987: 87–109).

У пракси заштитних ритуала на раскрсницама, често се помиње и Хеката, управо као богиња путева који се рачвају, прагова, пролаза, и као чувар пролаза између света мртвих и живих (Johnston 1991: 218; Boedeker 1983: 82). Две

21 *Compitalia* су организоване да би се проводиле с родбином и пријатељима, али и као средство административне контроле, начин пописа грађана у време њиховог одржавања (Stek 2008: 111–112). Велики број светилишта посвећен духовима који опседају раскршће (*Lares Compitales*) изграђен је до владавине Октавијана Августа (Bakker 1994: 128; Stek 2008: 83).

22 Један број лараријума у Помпејима, изграђених ван домуса, не може се изједначити са *Lares Compitales* (Stek 2008: 116). Слична се ситуација може видети и у Делосу, где се на агори (*agora des compétaliastes*) налазио храм посвећен *Laribus Compitalibus*, у коме су на натписима забележена имена робова и ослобођеника са источног Медитерана, а на фрескама су приказани римски ритуали приношења жртве. Вероватно су грчки и источни робови и ослобођеници били слуге италским породицама које су се ту населиле (Stek 2008: 115–116). Опширније в. Mavrogiannis 1995: 89–123.

су претпоставке које се везују за присуство Хекате на раскрсници: једна је да она борави на раскршћу јер је богиња чудних ствари које су, по природи, повезане са овим местом, а друга, да је раскршће управо чудно место јер тамо борави ово тајновито биће. Извесно је да је Хеката од најранијих времена водила појединце кроз лиминалне тачке, штитила и чувала од чудних духова, али је са њима бивала и све више повезана. Хеката је била присутна увек када су душе излазиле или улазиле у тела, помажући људима да преко тих граница пређу, и због тога се доводи у везу и са порођајима и сахранама (Johnston 1991: 221). Можда је то разлог што се посвете Хекати често постављају и на улазним вратима кућа, али и на местима која раздвајају душе мртвих и душе живих, на раскрсницама, где су се „окупљале немирне душе“ (Johnston 1991: 223). Интересантан је натпис на малом олтару откривеном источно од Митриних терми у Остији (*Terme del Mitra, insula I, XVII, 2*), са посветом *Deae Triviae* и *Locus Divinus*, коју је Бекер протумачио на следећи начин: *Deae Triviae* су Хеката и Просерпина, а *Locus Divinus* је *trivium* – раскршће (Bakker 1994: 123).

На основу тумачења натписа на греди из Сингидунума, у коме се епитет *trivia* доводи у везу с функцијом Хекате као заштитнице светилишта на раскршћима три пута, реконструкција светилишта у форми едикуле чини се веома оправданом и има предности у односу на идејно решење сведене форме храма са антама. На избор решења за реконструкцију указује нам и представа тројне Хекате у едикули, на мермерној стели са Егине.²³ На стели (0,35 × 0,56 m) су, у дубоком рељефу (3–4 cm), приказане три стојеће женске фигуре (једна *en face* и две у профилу), одевене у химатионе, са високим цилиндричним капама (*kalatos*) на главама, како у рукама држе дуге бакље окренуте горе, посуду типа фијала и крчаг ранохеленистичког типа. Фигурална представа је уоквирена рамом који има елементе прочеља едикуле с два стуба, сведеног дорског стилског реда, који прихватају архитравну греду са акротеријама (сл. 6). Оквирно је датована у IV век пре н.е. (Peterson 1880: 156).

Наведене анализе требало би да нас доведу до ближег дефинисања изгледа објекта.

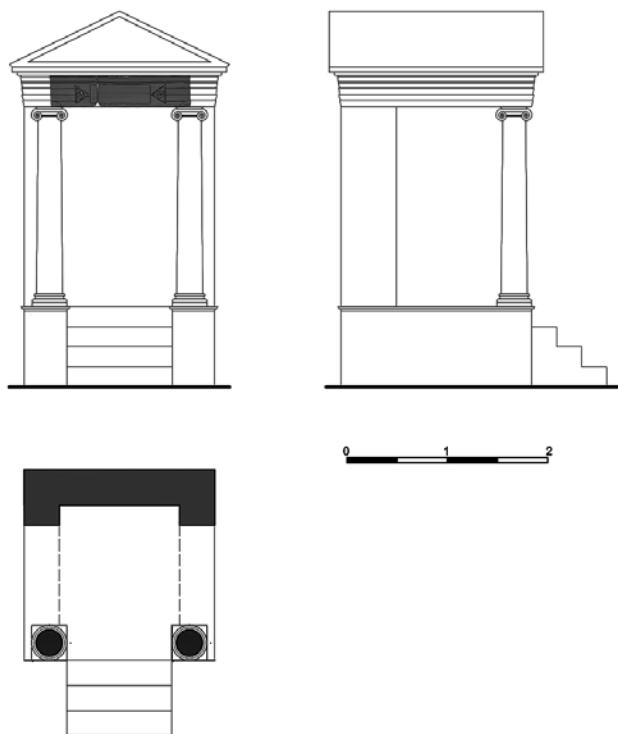

Сл. 6 Мермерна стела с представом тројне Хекате, Егине, IV век пре н.е., Краљевска збирка у замку Метерних (*Meternih*), Чешка (према: Peterson 1880: 154, T. III)

Fig. 6 Marble stele with representation of triple Hecate, Aegina, 4th century BC Royal Collection in the Meternich Castle, Check Republic (after: Peterson 1880: 154, T. III)

23 Стела се чува у Краљевској збирци у замку Метерних (*Meternih*) у близини Маријенбада (*Marienbad*) у Чешкој (Peterson 1880: 154, Taf. III).

У разматрању другог решења реконструкције Хекатиног храма у Сингидунуму, такође се, као полазне основе, узимају наведене препоруке Витрувија, које се односе на мерења стубова, база стубова, капитела и других елемената сакралне архитектуре. Када је у питању основа, како то показују примери, постоје многа варијантна решења и предлаже се најједноставније, по коме су три стране едикуле отворене, док је четврта (зачеље) изведена у пуној зидној конструкцији. Спољне димензије постамент едикуле биле би $1,90 \times 1,90$ m, а до постамента је водило прилазно степениште висине 0,80 m. Греду носе два стуба, чије се осе налазе на растојању од 1,40 m. Ширина pročеља је 1,90 m, висина до кровног венца 2,40 m, а укупна висина са тимпаноном могла је бити око 2,80 m. Величина малог светилишта, у основи није прелазила димензије $1,20 \times 1,20$ m, што је било сасвим довољно за постављање представе божанства. Основни проблем у реконструисању овог решења је начин на који је остварена веза архитравне греде и стубова на pročељу. Као што је већ речено, крајеви греде завршени су равно, без профилације, што указује на то да се спој са осталим деловима архитрава може очекивати у оси стубова. По свој прилици су и бочне греде биле на исти начин степенасто профилисане или бар њихове чеоне стране. И код овог решења је за мерења могао бити коришћен лакат (*cubitus*), чија је димензија износила једну и по дужину стопе (сл. 7 и сл. 8).

Сл. 7 Претпостављена реконструкција светилишта у Сингидунуму, у форми едикуле (цртеж: Г. Милошевић)

Fig. 7 Possible reconstruction of shrine from Singidunum as an aedicula (drawing: G. Milošević)

Сл. 8 Претпостављена реконструкција светилишта с посветом Хекати из Сингидунума: горе – реконструкција са антама (*in antis*); доле – реконструкција у форми едикуле (3Д модел: Г. Милошевић и Г. Јеринкић)

Fig. 8 Possible reconstruction of shrine with dedication to Hecate from Singidunum: top – reconstruction with *antae*, bottom – reconstruction as *aedicula* (3D model: G. Milošević and G. Jerinkić)

ПРЕТПОСТАВЉЕНО МЕСТО СВЕТИЛИШТА С ПОСВЕТОМ ХЕКАТИ

Археолошка баштина Сингидунума је веома разноврсна и слојевита. Велика наслојавања услед учесталог рушења и обнављања живота на простору модерног града омогућавају фрагментарна археолошка истраживања, посебно из античког периода. Но, и поред тога може се склопити слика античког града.²⁴ Његов највећи развој и успон забележен је током III и IV века. Урбана матрица Сингидунума не одступа од општепознатих правила за уређење римских градова, по принципу планиметрије *urbs quadrata*, поделом града на градске четврти – инсуле. На више места археолошки су потврђени остаци античке улице, чији се правац северозапад–југоисток, почев од јужне капије каstrума, делимично поклапа са данашњом Улицом кнеза Михаила, и која би могла да представља једну од главних комуникација римског Сингидунума (Поповић 1997: 17; Роровић 1997: 8). Место главног градског трга претпостављено је, на основу налаза више жртвеника посвећених Јупитеру, Јунони и Минерви, на простору Народне банке, у Улици краља Петра. Уколико је и у Сингидуну примењен принцип формирања форума у непосредној близини пресечнице улица кардо (*cardo*) и декуманус (*decumanus*), улице Кнеза Михаила и Краља Петра могле би се окарактерисати као окоснице градске инфраструктуре. Друга важна античка комуникација потврђена је на траси Васине улице (По-

24 О питањима организације војске и војног логора, градског насеља, религији и др. в. Бојовић 1985: 87–95; Мирковић 1968: 37–49; Мirković 1976: 21–41; Поповић 1997: 11–24; Роровић 1997: 1–18.

повић 1997: 17; Popović 1997: 8). На основу нивоа досадашње истражености, могли бисмо да претпоставимо да остале, споредне улице сличне оријентације, формирају градске четврти, које се могу препознати у најужој зони Београда, између Топличиног, Обилићевог и Косанчићевог венца, на истоку до улица Симине и, делом, Господар Јованове, и на југу до Трга Републике.²⁵ Градски бедеми, осим у приобаљу, за сада нису потврђени, па се може претпоставити да су некрополе биле на ободним деловима насеља отвореног типа. Три некрополе омеђавале су градску структуру на југоистоку, североистоку и западу (Поповић 1997: 18–19; Popović 1997: 12–13; Pop-Lazić 2002: 81–91).

У сажетом опису топографије античког Сингидунума уочава се да се најмање података односи на место и изглед римских храмова и мањих светилишта. Сходно општој концепцији уређења римских форума, као и на основу поменутих налаза жртвеника, у Сингидунуму је постојао храм посвећен Јупитеру Капитолском (Поповић 1997: 17). Подаци о другим храмовима у Сингидунуму су такође фрагментарни и у домену претпоставки. На простору тзв. Западног подграђа, у приобалном делу који је био браћен бедемима, откривено је светилиште (*speleum*) које се доводи у везу с богом Митром (Popović 1997: 7; Поповић 1997: 17; Zotović 1974: 101). Извесно је да се светилиште с посветом Хекати није могло налазити на форуму јер ово неримско божанство не припада пантеону. И међусобна удаљеност налаза греде са посветом Хекати и спелеума у приобалном делу искључује могућу повезаност ових сакралних објеката.

Услови налаза, без археолошког контекста, отежавају одређивање примарног места изградње. Може се претпоставити да је греда била *in situ* или у непосредној близини светилишта. Конфигурација терена на коме је нађена радикално је измењена крајем XVII и у првом деценијама XVIII века, када су спроведени велики радови на фортификацији и барокној реконструкцији града.²⁶ Том приликом, а и касније, крајем XIX века, разрушени су или су насуте велики делови некадашњег античког града. Обимна насипања на простору дунавске падине прекрила су велике површине североисточне некрополе, као и ободне делове насеља. Јасна граница између насеља и некрополе не може се поуздано одредити, посебно на делу између улица Господар Јевремове и Браће Југовић, где је током IV века некропола прекрила делове градске структуре.²⁷ Светилиште Хекати, обликовано у форми едикуле, отворено на три стране, налазило се у тој граничној, лиминалној зони, на рубу насеља, у међупростору између насеља и некрополе, на раскршћу путева, можда и на траси улице и пута према Виминацијуму (данас Васина улица). Жртвеник са посветом Јупитеру (Mirković 1976: 48, по. 8), постављен између два зидана ступца (део неког култног објекта), откривен на углу Капетан Мишине и Господар Јевремове, потврђује да су се у овом делу насеља спроводили ритуали који се односе на помоћ и заштиту римских грађана и војника (Popović 1997: 12–13).

25 Величина ужег градског насеља износила је оквирно 30–35 ha (Поповић 1997: 18).

26 Поповић 1997: 15; детаљније в. Шкаламера и Поповић 1978: 215–216.

27 Занимљиво је да су се на североистоку, простор насеља и некрополе додиривали, а током IV века ова градска некропола се на појединим местима и проширила на простор раније изграђених занатских објеката (улице Господар Јованова и Тадеуша Кошћушка) (Поповић 1997: 15, 19–20; Popović 1997: 12–13; Pop-Lazić 2002: 10–11, plan II).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Одређена знања о пропорцијама, меревању и техникама градње преузета су из грчке, односно хеленистичке архитектуре, а професија „архитекта” изнедрила је најзначајнија дела у времену после настанка списа *О архитектури*. Грађевине познатих римских архитеката, попут Северија (*Severius*), Целера (*Celer*), Рабирија (*Rabirius*) и Аполодора (*Apollodorus*), сведоче о високом степену познавања филозофије, математике и естетике у архитектури и уметности, али су полазни принципи у креирању њихових дела, нажалост, изгубљени или, као теоријске расправе, нису остали ни забележени (MacDonald 1986: 28–58). Одступања од официјелних образаца присутна су на многим грађевинама секунданог значаја и приватног карактера, као последица утицаја локалног традиционалног наслеђа обликовања у архитектури. Степен знања и примена градитељских вештина, употреба локалног, често неприкладног градитељског материјала, нису увек били на завидном нивоу. Не треба занемарити ни индивидуални утицај градитеља и њихових клијената. Ове промене нарочито су приметне у провинцијском градитељском опусу, а посебно од III века, када се развијају многе занатске радионице. Отворено је и питање у којој мери је рукопис *О архитектури* био познат и употребљаван у приватним занатским радионицама, или било који приручник, посебно у римским провинцијама удаљеним од Рима или Грчке. Бројни архитекти у Римском царству били су грчког порекла и вероватно су они преносили знања о градитељским вештинама.²⁸ Извесно је да су се нека правила и мерни односи, без теоријски поткрепљене идеје, примењивали приликом димензионисања и извођења у занатским радионицама. Савладавање градитељских вештина и пракса код одређених мајстора, били су основни предуслови за добијање статуса архитекте (MacDonald 1977: 37).

Упоредном анализом међусобних мерних односа епистила, фриза и кровног венца, и њихових делова, из Витрувијевог списа *О архитектури*, са мерама на греди из Сингидунума уочљиво је одступање од античких препорука. Посебно је отежано одређивање модула и установљавање мерне јединице којом је извршено меревање. У оба предложена решења, за поједине елементе, али не и доследно, коришћен је лакат као основна мера за меревање, првенствено за дужину постамента и зидова. Код осталих димензија архитектонских елемената, тешко се могу одредити стандардне римске мере.

Према свим до сада изнетим ставовима у вези с поштовањем Хекате и облицима заветних споменика, извесно је да је њено светилиште у Сингидунуму изразито приватног карактера. Могло би се претпоставити да је имовно стање војника Валерија Кресцентиона из легије IV *Flavia* у Сингидунуму, било на за-

28 О томе сведочи и одговор цара Трајана Плинију Млађем, намеснику Битиније и Понта, на чију је молбу да из Рима дође архитекта како би проценио и поправио начињену штету у прекорачењу трошкова градње, Трајан рекао да је лакше и брже наћи архитекте у провинцији јер они обично у Рим из Грчке и долазе (MacDonald 1977: 33–34).

видном нивоу²⁹ и да је он могао себи да приушти изградњу споменика у форми едикуле или мањег храма са антама. Насупрот томе, квалитет камена и рустичан начин обраде указују на скромније могућности клијента, али и вештине архитекте, па самим тим одређују величину и обликовање светилишта.³⁰ Утолико је више интригантан завет Валерија Кресцентиона, војника легије IV *Flavia*, коме су заштитничке особине ове богиње биле познате и који је, у складу са својим веровањима и имовним статусом, изградио светилиште у Сингидунуму.

29 Велика посада Сингидунума била је солидан економски потенцијал, а војска је у граду, као укупну просечну годишњу суму, достигала 3.750.000 денара у III веку, док је годишња плата обичног легионара у време Каракале била 750 денара, а уз ванредне додатке, као што су плен, поклони у новцу и новац по одслужењу војног рока, овај се приход и увећавао (уп. Кондић 1974: 88).

30 Не треба занемарити ни честу реупотребу градитељског материјала, на шта указују и поједини елементи на греди и о чему је већ било речи у овом тексту.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE – *L'année épigraphique*, Paris

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed., Berlin 1873: apud G. Reimerum.

ILJug – A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5), Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19), Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25), Ljubljana 1986.

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Vol. 6/1, 2, Vol. 8/1, 2, L. Kahil, ed., Zürich, München, Düsseldorf: Artemis.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bakker, Th. J. 1994

Living and Working with the Gods. Studies of Evidence for Private Religion and its Material Environment in the City of Ostia, Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology Vol. XII Amsterdam. <https://www.ostia-antica.org/privrel/privrel.htm>, (приступљено 25.03.2019).

Boedeker, D. 1983

Hecate: A Transfunctional Goddess in the Theogony?, *Transactions of the American Philological Association* Vol. 11: 79–93. <http://www.jstor.org/stable/284004> (приступљено: 29.03.2017).

Бојовић, Д. 1985

Археолошко наслеђе Београда, Каталог изложбе 27; аутори: С. Вранић, Д. Бојовић, М. Јанковић и Н. Црнобрња, Београд: Музеј града Београда, 87–95.

Vallori Márquez, B., Cau Ontiveros, Á. M. and Orfila, M. 2016

The small temples in the forum of Pollentia (Mallorca, Balearic Islands), *Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité* 128/1: 187–203.

Витрувије 2009

О архитектури, превод и предговор З. Бојић, Београд: Завод за издавање уџбеника, Досије студио.

Vitruvius 1970

On Architecture, Vol. I, Books 1–5, transl. Frank Granger, Loeb Classical Library No. 280, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Vitruvius Marcus Polio 1990

Deset knjiga o arhitekturi, превод и предговор М. Лопас, Сарајево: Svjetlost.

Vitruvius 2007

Ten Books on Architecture, translation by I. D. Rowland, Commentary and Illustrations by T. Noble, New York: Cambridge University press.

Вулић, Н. 1948

Антички споменици наше земље, *Сјоменик Српске краљевске академије* 98 (1941–1948): 4.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 1: 45–97.

Dinić, J. 1958

Du Nom Leg. IIII Flavia, *Жива антика* 8: 117–119.

Dondin-Payre, M. 1987

Topographie et propagande gentile: le compitum Acilium et l'origine des Acilii Glabrones, in: *L'Urbs: espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.). Actes du colloque international de Rome (8-12 mai 1985)*, Publications de l'École française de Rome 98, Rome: École Française de Rome, 87–109. https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1987_act_98_1_2964 (приступљено 04.03.2019).

Зотовић, Љ. 1974

Религиозни споменици са територије Сингидунума, у: *Историја Београда* 1, ур. В. Чубриловић, Београд: Просвета, 89–101.

Johnston, S. I. 1991

Crossroads, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 88: 217–224.

Кондић, В. 1974

Основни елементи топографије Сингидунума, у: *Историја Београда* 1, ур. В. Чубриловић, Београд: Просвета, 72–88.

MacDonald, L. W. 1977

Roman Architects, in: *The Architect. Chapters in the History of the Profession*, S. Kostof, ed., New York, Oxford: Oxford University Press, 28–58.

Mavrojanis, Th. 1995

Laedicula dei Lares Compitales nel Compitum degli Hermaistai à Delo, *Bulletin de correspondance hellénique* 119/1: 89–123. https://www.persee.fr/doc/bch_0007-4217_1995_num_119_1_1643 (приступљено 17.03.2019).

Milićević-Bradač, M. 2009

Spomenici božice Dijane iz kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*, *Opuscula Archaeologica* 33: 51–78.

Милошевић, Г. 2017

Породични маузолеј у селу Брестовик код Београда, *Саопштења* 49: 7–23.

Mirković, M. 1968

Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji (Zusammenfassung: *Römische Städte an der Donau in Obermösien*), Dissertationes 6, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mirković, M. 1976

Singidunum et son territoire, in: M. Mirković and S. Dušanić, *Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, 21–92.

Mirković, M. 1986

Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université.

Младенова, Я. 1961

Паметници на Хеката от нашите земи, *Археологія* 3: 36–43.

Peterson, E. 1880

Die dreigestaltige Hekate, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 4: 140–174.

Племић, Б. 2010

Споменици Хекатиног култа у римским провинцијама на тлу Србије, *Гласник Српској археолошкој друштва* 26: 119–127.

Племић, Б. 2017

Дијана, римска и аутохтона богиња. Дијанин култ у провинцијама централној и западној Балкана, Посебна издања 63, Београд: Археолошки институт Београд.

Pop Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–96.

Popović, M. 1997

Antički Singidunum: Dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja, *Singidunum* 1: 1–18.

Поповић, М. 1997

Остаци античког Сингидунума у урбаном језгру савременог града, *Наслеђе* 1: 11–24.

Richardson, L. J. 1992

A new topographical dictionary of Ancient Rome, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Richert, E. 2012

Sacred Place: Contextualizing Non-Urban Cult Sites and Sacred Monuments in the Landscape of Lusitania from the 1st to 4th c. AD, Vol.II, PhD, University of Edinburgh.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1989

Речник ирчке и римске митологије, Београд: Српска књижевна задруга.

Stek, T. D. 2008

A Roman cult in the Italian countryside? The *Compitalia* and the shrines of the *Lares Compitales*, *BABESCH (Bulletin Antieke Beschaving)*, *Annual Papers on Mediterranean Archaeology* 83: 111–132.

Ferjančić, S. 2010

Vota solverunt libentes merito. Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji, *Зборник Маџице српске за класичне студије* 12: 133–147.

Фидановски, С. 1996

Керамички калуп из Улпијане, *Зборник Народног музеја* (Београд) 16/1: 183–186.

Hauschild, T. 1991

Los templos romanos de Munigua (Sevilla), *Templos romanos de Hispania, Cuadernos de arquitectura romana* 1: 133–143.

Höcker, C. 2006

Aedicula, in: *Brill's encyclopedia of the ancient world.*, *New Pauly*, H. Cancik and H. Schneider, eds., Volume I, Leiden-Boston: Brill, 168.

Цончевъ, Д. 1935

Новооткрито светилище на Артемида, *Известия на Българския Археологически институт* 8: 92–100.

Шкаламера, Ж. и Поповић, М. 1978

Урбани развој Дорћола, *Годишњак града Београда* 25: 211–253.

Штаудингер, Р. 1935

Из темеља будућих београдских палата извлачи се често историја: Два римска споменика који дају нове податке о прошлости Сингидунума, *Време*, 24. мај.

ARCHITRAVE WITH DEDICATION TO HECATE FROM SINGIDUNUM*

SUMMARY

Architrave with dedication to Hecate (Mirković 1976: 43-44, no. 1) (fig. 1) that is housed in the Collection of Roman and Medieval Epigraphic and Anepigraphic Monuments (inv. no. 92) in the National Museum in Belgrade is the only epigraphic evidence indicating that there was rather small shrine dedicated to that deity erected in the Roman Singidunum in the territory of the Roman Upper Moesia province. It is today on display in the lapidarium in Big Gunpowder Magazine (Belgrade Fortress, Lower Town).

Architrave (1.40 x 0.35 x 0.26 m) of the cubic shape is made of sandstone. On the front side is rectangular inscription panel shaped as (*tabula ansata*) with lateral triangular wedges. Front side of the beam is modeled in tiers – there are horizontal parallel molded ledges situated one above the entire length of the inscription panel and four on both lateral sides. Inscription consisting of four lines using 3-2.7 cm tall letters is engraved on the inscription panel.

*Dea[m ?] Hecaten trivi/ae t[r]iformi Val(erius) Cr(escentio mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae)
Ma/x(iminiana) [pro s]e et suis v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito).*

Inscription confirms that Valerius Crescentius, soldier of the IV *Flavia* legion stationed in Singidunum had fulfilled the pledge to Hecate. Dedication of the small shrine to Hecate could be associated with transferring of the legion IV *Flavia* from Singidunum to Germania and Dacia in AD 236-237.

Interpretation of the inscription indicates that beam was segment of an architectural ensemble of sacred character, i.e. that it was part of the façade of small temple or shrine. Main starting point in this work is based on general definition that in the process of designing public buildings during Roman civilization and particularly in designing sacred building there were distinct patterns, which have been observed and applied during rather long period of time. Analysis of measurements on the architrave from Singidunum shows already at first glance disharmony in the dimensions and decoration (fig. 3) in regard to basic pattern of the Ionian stylistic order. It could be concluded that beam from Singidunum had been carved as a single structural element, which included the architrave, frieze and cornice and represents main feature – the entablature of 0.35 m total height. It seems, by all appearances, that because of the size of inscription panel but also because of easier execution the builder created entablature as one integrated architectural element. Reconstruction of the shrine was proposed in two ways – as small temple *in antis* and as the structure shaped as an aedicula.

If we proceed from the assumption that some shrines of smaller size had been built after similar model, the beam from Singidunum could have been segment of the door head of structure, which was the condensed version of the temple *in antis*. External dimensions of the base were 2.30x 2.00 m. Exceeding segment of the building was semi-opened structure

* Article is the result of the project *Romanization, urbanization and transformation of the urban centers of civilian and military character in the Roman provinces in the territory of Serbia* (No. 177007) financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

with two columns of Ionic order resting on the *antae*. Width of the facade is 2.30 m. Interior dimensions of the shrine are in a field of speculation and could have been 1.50×1.15 m (figs. 4, 8). Other possible reconstruction of the shrine could be based on numerous architectural forms of aediculae, small shrines where statue or image of the deity (figs 7, 8) was displayed. When we consider this second design of ground plan and elevation of aedicula shape numerous examples offer diverse variants. Here is suggested the simplest design with three sides of aedicula being open, while forth i.e. back side was of masonry construction. Size of the small shrine ground plan did not exceed 1.20×1.20 m and that was quite sufficient for displaying the figure of the deity. When both designs are concerned an ell had been used as basic unit for measuring mostly the length of base and walls for certain elements, but not consistently, however when dimensions of other architectural elements are concerned it is difficult to determine standard Roman measures. It is certain, according to all the opinions presented so far regarding the revering of Hecate and forms of votive monuments, that her shrine in Singidunum was of distinctly private character. Quality of stone and rustic way of manufacture indicates rather modest resources of the patron and unassuming skills of the architect thus characterizing the size and form of the shrine. Shrine of Hecate was situated in the bordering, luminal zone on the fringes of the settlement. It was in the transitional zone between the settlement and the necropolis, at the crossroads, perhaps on the street route leading to Viminacium (present-day Vasina Street). Find of an altar dedicated to Jupiter (part of some cult structure) discovered in the immediate vicinity confirms that rituals related to the help and protection of Roman citizens and soldiers had been carried out in this section of the settlement.

Деана В. РАТКОВИЋ
Народни музеј у Београду

ДВА КАТАНЦА СА АПОТРОПЕЈСКИМ МАСКАМА ИЗ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ

Апстракт: У Римској збирци Народног музеја у Београду чувају се два специфична предмета од легуре бакра, с приказом људске главе, односно маске апотропејског карактера и аутентичног стила. Они представљају одређену врсту катанца са тајним закључавањем, у функцији заштите мањих кожных или текстилних врећица за чување или пренос драгоцености и новца. Наши примерци припадају типу који је био распрострањен углавном дуж Дунава, а сматра се да је њихова производња започета у Аквилеји. Стил којим су људски ликови изведени на катанцима из Народног музеја у Београду упућује на њихово порекло из келтске уметности. Датују се у широк хронолошки распон од I до средине IV века.

Кључне речи: катанци за драгоцености, апотропејске маске, Римско царство, Горња Мезија, римско-келтски стил, Меркур

Катанци са специфичним маскама у виду људске главе, израђени од легуре бакра (сл. 1, 2), у Римској збирци Народног музеја у Београду¹ су заступљени са два примерка. Ови предмети, са тајним шифрама, имали су специфичну намену за закључавање, односно за заштиту мањих кожных или текстилних врећица за пренос новца и других драгоцености. Катанци овог типа, са механизмом за закључавање и откључавање, осигуравали су пошиљке и личну имовину. Сматра се да је њихова функција била напреднија од оне коју су имале капсуле/кутијице за печење рецепијената или пошиљки (Furger et al. 2009: 23–24). Бројни су налази ове врсте предмета широм Римског царства, а два са територије Космаја се чувају и у Збиркама Народног музеја и Музеја

1 Пун назив је Збирка римског царског периода Народног музеја у Београду.

Сл. 1a-f Катанац са маском из Србије; 1d – функције катанца (фото: В. Илић и С. Трипковић)

Fig. 1 a-f Padlock with mask from Serbia; 1d – padlock function (photo: V. Ilić and S. Tripković)

града Београда (Крунић 1997: 258, 259, кат. 440, 444; Ratković 2013: 160–161).² Катанци са маскама и капсуле за печење имали су функцију сигурносних затварача, али не и потпуне физичке контроле отуђивања, већ су били нека врста гаранције да пакет није отворан од стране неовлашћених (Furger et al. 2009: 23–24). Према конструкцији, катанци са маскама се јављају у неколико типова или варијанти: 1. катанци са маском и алком која је имала функцију прстена; 2. катанци са маском и ланцем-оковом, са три четвороугаона перфорирана окова састављена шарнирима; 3. катанци са маском и алком, са пет четвороугоних плочица (Slocum and Sonneveld 2017). Посебан тип чинио је катанац са две маске, једном наспрам друге – с представом бога Јануса (Slocum and Sonneveld 2017: 25, Fig. 1).

Интересовање за ову врсту предмета потиче још из XVIII/XIX века, и о њој су писали многи истраживачи класичне археологије. Аустријанац Кенер је у XIX веку сматрао да је реч о прстењу које су користили центуриони (Slocum and Sonneveld 2017: 9). Међутим, примерак пронађен у Птују, у близини кожне торбице с новцем из времена Антонина Пија (138–161), најближе је одредио функцију ових предмета (Smodić 1958: 59–65).

Механизам за затварање и отварање ових катанаца садржао је неку врсту шифре, уз употребу адекватног кључа који је, на крају, отварао катанац. Предмет се састојао од поклопца са људским, најчешће мушким ликом, кућишта и поклопца механизма, у коме су се налазили делови помоћу којих је катанац откључаван коначним отварањем алке-прстена, која је била повезана шарниром. Реза је била смештена у кућишту механизма, где је била и игла која је одговарала мањем кључу. С једне стране кућишта налазио се продужетак, а са друге шарнир прстена-алке и чувар резе. На доњем делу поклопца с представом људског лика било је трокрако проширење са најчешће кружно урезаним украсима. Украси су скривали завртње у кутији механизма, којима се управљало шифром. Дакле, постављана је шифра, најчешће од два потеза, док је трећи потез био употреба адекватног кључа, којим је отварања и алка-прстен (Slocum and Sonneveld 2017: 43–45). Са доње стране поклопца с маском, у нивоу завртња, налазила се једна кукица.

Од два катанца с маском из Народног музеја, један (сл. 1a–f)³ потиче са територије Србије, са неидентификованог локалитета (Величковић 1972: кат. 159). Цела његова конструкција састоји се из три дела: предњег, покретног дела, са људским ликом, кућишта са механизмом за закључавање и дебелом алком – оковом у функцији прстена (сл. 1a–c). Алка-прстен није отворена. На овом примерку недостаје поклопац, који је скривао механизам за затварање. Између ова два дела налазио се завртањ који је омогућавао затварање и отварање катанца. На делу кућишта механизма био је с једне стране зглоб, а са друге продужетак у облику ушице. У кућишту механизма, који је оштећен, уочавају се остаци игле, која је била у функцији закључавања (сл. 1d). На доњој

2 Предмети се чувају у збиркама Дуњић Народног музеја у Београду и Музеја града Београда.

3 Предмет је инвентарисан у Збирци римског царског периода Народног музеја у Београду, под бројем 09_2120. Његове димензије су: дужина 3,9 cm, ширина 2,8 cm.

страни покретног дела с маском налазила се реза, а на унутрашњој кукица као део механизма за затварање. На поклопцу катанца представљено је заобљено лице мушкарца, са назначеним округлим очима, широким носем и профилисаним устима. На његовој глави се налази шлем или фризура у облику шлема. Изнад профилисаног поља где се раздваја представа шлема/фризура од лика, видљиви су остаци кружића са тачкама у средишњем делу, а са стране, код шарнира прстена, је мотив у виду више урезаних знакова X (сл. 1с).

Други катанац из Народног музеја (сл. 2а–г) потиче са локалитета Голобок код Младеновца.⁴ Реч је о оштећеном примерку са очуваним поклопцем и маском једва назначених контура лица.⁵ У кућишту механизма недостају реза и алка-прстен, а шарнир за рез, која је држала прстен, је оштећен. На овом примерку се јасно виде завртњи помоћу којих је управљано шифром (сл. 2д, 2г). Голобок код Младеновца је локалитет на коме су евидентирани налази из римског периода (Mladenović 2012: 101, 463). Налази се у подножју космајских рудника царских *metalla Tricorniensia*, у саставу *metalla Moesia Superioris*, на истоку приближно 25 km од Стојника (*Demessus*), административног и војног средишта римског рудника сребра и олова на Космају (Mirković and Dušanić 1976: 95–162; Dušanić 1977: 169, 171). Са овог локалитета потиче још један катанац, данас у приватној збирци Шел (*Schell*) из Граца у Аустрији, који је објављен у монографији посвећеној типовима римских брава (Pall 2009: 9–17; Slocum and Sonneveld 2017: 72). Извршили смо анализе катанца из Голобока EDXRF методом, како бисмо утврдили о којој је легури бакра реч.⁶ Оне су показале да је предмет произведен од бакарне легуре, тзв. ганметала (легура бакра и калаја), која се употребљава након I века, у II веку замењује месинг, а у III веку је најчешћа легура бакра. Наш примерак садржи 60% бакра, 6% калаја, 5% олова и 4% цинка, са одступањима. Анализе извршене на мањој групи катанца ове врсте из Слокум колекције показују да је ганметал уобичајен код ове врсте предмета (Slocum and Sonneveld 2017: 102–112).

Стилске карактеристике апотропејских маски на катанцима ове врсте варирају. Јављају се и мушки и женски ликови, што се тешко уочава код симплификованих приказа. Најбројнију групу представљају поједностављени ликови мушкарца са неком врстом фризура, каците или шлема, пренаглашеним, широко отвореним очима и уснама, којима припада и наш примерак (сл. 1) (Slocum and Sonneveld 2017). За катанац из Голобока, са сведеном представом лица, аналогiju пружа маска са катанца из Конкордије Сагитарије (*Concordia Sagittaria*) код Аквилеје (Klumbach 1967: 1). Велики број евидентираних примерака у оквиру граница Римског царства показује разноврсност стилског израза, од типично

4 У раду Шенбергера о два предмета ове врсте, за један катанац се наводи да припада збирци Народног музеја у Београду и да потиче из Голобока. Међутим, цртеж којим је представљен не одговара нашем предмету из Збирке римског царског периода, инв. бр. 2613/III (Schönberger 1958: 23).

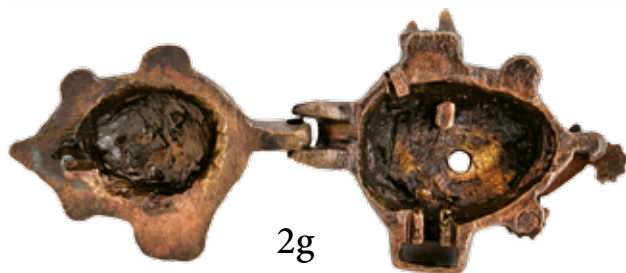
5 Предмет је инвентарисан у Збирци римског царског периода Народног музеја у Београду, под бројем 09_2613. Његове димензије су: дужина 3,1 cm, ширина 2,5 cm, висина 1,8 cm.

6 Анализе предмета инв. бр. 2613/III урадили су: Милица Марић-Стојановић, хемичарка Народног музеја у Београду, и Жељко Радовановић, научни сарадник Иновационог центра Технолошко-металуршког факултета у Београду. Анализе су урађене на Oxford Inca 3.2 инструменту куплованом са SEM Jeol JSM 5800, на 20eV.

римских представа, преко египатских маски, до ових симплификованих, које носе карактеристике римско-келтског стила (Klumbach 1967). Људски ликови на катанцима имају апотропејски карактер и симболично значење чувара од зала, односно чувара драгоцености које су осигуравали.

Сл. 2a–f Катанац са маском из Голобока код Младеновца (фото: В. Илић)
Fig. 2 a-f Padlock with mask from Golobok near Mladenovac (photo: V. Ilić)

Сл. 2g Катанац са маском из Голобока код Младеновца (фото: В. Илић)

Fig. 2g Padlock with mask from Golobok near Mladenovac (photo: V. Ilić)

Маске са људским ликовима, на Балкану воде порекло још из халштатског периода. Антропоморфне представе у виду маски јављају се у келтској уметности касног халштата, између 500. и 400. године пре н.е., на бронзаним маскама и сребрном штиту из Бургмузеја у Аустрији, са непознатог налазишта (Guštin 2014: 67–72). Познате су и касније, у латенској келтској уметности (Ergi 2014: 73), а поједностављене представе људских ликова, са пренаглашеним детаљима (очи, уста, нос), налазимо и на дршкама тзв. дунавских кантароса, на којима су маске биле постављене на сам обод посуде (Ergi 2014: 76). Као симболи, наглашене очи се срећу и на скулптурама различитих келтских божанстава, као и на бронзаним плочицама из Археолошког музеја у Дижону (*Musée archéologique de Dijon*), на којима су представљене пренаглашене изражајне очи (Green 1989: 163, Fig. 74).

Веома сличан ликовни израз уочава се и на једном комаду сребрног новца из Мађарске (*Esztergom*), на коме је приказано божанство с неком врстом шлема на коме се налази представа вепра, као вид кресте. Реч је о келтском новцу који се датује у I век пре н.е. (Green 1992: 158, Fig. 6.23). Са овог локалитета потиче и катанац с маском, који се данас чува у Баласа Балинт музеју (Salamon 1958: 67–76).

На катанцима с маскама, симболику су изражавали и кругови са тачкама, који су били урезани на шлем или фризуру људског лика, означавајући сунце и звезде, док је знак X био симбол келтског бога чекића (Green 1989: 216).

Представе келтских божанстава и ликова одликује схематизам (Green 1989: 216). Од божанстава која су поштовали Римљани, у келтском свету најпопуларнији је био Меркур, чији је концепт био најближи римским представама, мада је он често приказиван схематизовано (Green 1989: 216). Култ Меркура, који је био и заштитник трговаца, путника и сваког појединца, раширио се са Цезаровим освајањима по римским провинцијама, нарочито у Германији, али и међу Келтима, код којих му је пандан био бог Цисонијус (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1979: 262). Култ Меркура у Риму потиче још из V века пре н.е., а у републиканском периоду, па све до I века, био је поштован као бог трговине и заштитник трговаца. Његов атрибут је, осим кадуцеја као гаранта трговачке трансакције, био и *marsupium*, кеса новца која је означавала успешност и зараду (Gavrilović 2014: 65). На фигуралној групи у камену, из Нери ле Бена (*Néris-les-Bains*), Меркур је представљен са келтском боги-

њом Розмеритом, и то као чувар кесе-торбице, коју држи у руци, у средишњем делу композиције (Green 1989: Fig. 12, 56). У Горњој Мезији, култ Меркура је изузетно поштован, што доказује велики број његових камених и бронзаних скулптура и статуета, као и представе на светиљкама, гемама, камејама и накиту (Gavrilović 2014: 69–76). Нема конкретних доказа да је на нашим катанцима реч о представи бога Меркура. Међутим, с обзиром на наведене атрибуте Меркура и његову популарност у римско-келтском свету, не би требало искључити ту могућност.

У римској занатској уметности, на многим врстама предмета су приказане људске главе или маске, што је мотив преузет из ранијих традиција, али их најчешће налазимо на дршкама и аташама различитих типова посуда од баркних легура (Ратковић 2005: 43, 17, 58/9; Raev 1977: 605–688).

Маске са људским ликовима, сличне стилске концепције, јављају се и на специфичним кружним плочастим фибулама, какве срећемо у Сиску, Француској, Швајцарској и Немачкој, а датују се у другу половину I века (Koščević 1988: 78–80, T. XLIV/738, 739, 742; Koščević and Makjanić 1995: P. 37/369, 370, 374; Ettlinger 1975: 29).

Посебан тип катанаца с прстеном, коме припадају и наши примерци, познат је са многих локалитета, углавном дуж Дунава, из Карнунтума, Бригација, Сисције, Петовија, као и из Аквилеје, а део су музејских колекција (Slocum and Sonneveld 2017; Koščević and Makjanić 1995: P. 15/97a). Сматра се да је њихова производња почела у Аквилеји, где су нађени у гробним целинама, и да су затим дистрибуирани тзв. новим ћилибарским путем, према поменутих местима (Schonberger 1956: 94; Slocum and Sonneveld 2017: 12, 16). У једном гробу кремираног покојника из Белигна, два километра од Аквилеје, нађен је катанац са маском у форми прстена, заједно са прилозима, међу којима је био и прстен од ћилибара (Slocum and Sonneveld 2017: 15, Fig. 4). Са територије Србије, из провинције Паноније познат је примерак са локалитета Балиша код Моловина, у општини Шид, 6,5 km јужно од Дунава (Сремац 2016: 58). Он припада уобичајеним налазима, са типолошко-стилским карактеристикама маски какве су нам познате са многих налазишта широм Царства. Катанац са локалитета *Timacum Minus*, нађен у археолошком контексту и датован у крај III и прву половину IV века, има маску са схематизованим портретом, за који се претпоставља да приказује царицу из времена тетрархије и раног Константиновог периода (Petrović i Jovanović 1997: 77, kat. 20; Petković, Tapavički-Plić and Anđelković-Grašar 2015: 82, sl. 3; Илијић 2015).

Катанци са маскама у виду људског лика су јединствени предмети, чија је сврха била да обезбеде сигурност пошиљке, новца и других драгоцености, уз употребу неке шифре. Стилски и произвођачки концепт донекле се мењао у погледу израза лика на маскама, али највећој групи припадају катанци са маскама на којима лик има фрузуру или шлем у облику кациге, као на примерцима са непознатог локалитета и из Балиша код Шиде. Овај концепт представе људског лика налази се у келтском ликовном изразу. Апотропејски карактер маски, као и урезани детаљи на поклоцу, али и на другим деловима катанца, имају функцију заштите од зала. Није искључено да лик на маскама из На-

родног музеја у Београду представља Меркура, који је у римском и келтском свету био поштован као бог трговине, заштитник трговаца и гарант трговачке трансакције, у нашем случају као чувар кеса са новцем и драгоценостима. Претпоставља се да су овакви катанци најпре произвођени у Аквилеји, да су дистрибуирани дуж Дунава, да би се касније раширили и по другим деловима Царства. Налази са локалитета Голобок код Младеновца, са територије коју је обухватала рударска област Космаја, као и примерак из рудничко-металуршког центра *Timacum Minus*, сугеришу на њихову значајну употребу у рудничким активностима на тлу Србије.

Датовање катанаца с маскама заснива се на ретким налазима са некрополе у Аквилеји, и налазу катанца из Птуја, у близини кесе с новцем из друге половине II века. Њихова производња је започета у I, а настављена у II и III веку. Међутим, примерак са локалитета *Timacum Minus*, пронађен у археолошком контексту, мења хронолошку слику ових налаза, који се смештају у време од I до прве средине IV века.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Беличковић, М. 1972

Римска ситна бронзана њасџика у Народном музеју, Антика IV, Београд: Народни музеј.

Gavrilović, N. 2014

Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I-IV vek, Arheološki institut, Posebna izdanja 56, Beograd: Arheološki institut.

Green, M. 1989

Symbol and Celtic religious art, London, New York: Routledge.

Green, M. 1992

Animals in Celtic Life and Myth, London, New York: Routledge.

Guštin, M. 2014

The Human Masks of Unknown Provenience, in: *Celtic Art in Europe; Making Connections*, Ch. Gosden, S. Crawford and K. Ulmschneider, eds., Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 69–72.

Dušanić, S. 1977

Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 28: 167–172.

Ergi, M. 2014

Heads, masks and shifting identities, A note about some Danubian kantharoi with antropomorphic decoration, in: *Celtic Art in Europe; Making Connections*, Ch. Gosden, S. Crawford and K. Ulmschneider, eds., Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 73–85.

Ettlinger, E. 1973

Die römischen Fibeln in der Schweiz, Bern: Francke.

Илијић, Б. 2015

Timacum Minus – два светла, Књажевац: Завичајни музеј.

Klumbach, H. 1967

Neue Vorhängeschlösser mit Maskendeckel, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 12: 74–83.

Košević, R. 1988

Antični bronzani predmeti sa jugoslavenskog dijela provincije Panonije, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Košević, R. and Makjanić, R. 1995

Siscia, Pannonia Superior: Finds and Metalwork Production. Terra Sigillata, BAR 621, Oxford: Archaeopress.

Крунић, С. 1997

Античка бронза Синигунума, ур. С. Крунић, Каталог изложбе 49, Београд: Музеј града Београда.

Mladenović, D. 2012

Urbanism and Settlement in the Roman Province of Moesia Superior, BAR International Series 2367, Oxford: Archaeopress.

Mirković, M. and Dušanić, S. 1976

Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Pall, M. 2009

Das europäische Vorhangschloss, Exponate aus der Hanns Schell Collection, Graz: Eigenverlag der Hanns Schell Collection.

Petković, S., Tapavički-Ilić, M. and Anđelković-Grašar, I. 2015

A Portrait Oil-Lamp from Pontes-Possible Interpretations and Meanings within Early Byzantine Visual Culture, *Стиринар* (н.с.) 65: 79–90.

Petrović, P. i Jovanović, S. 1997

Kulturno blago knjaževačkog kraja, arheologija (The Cultural Heritage of Knjaževac Region, Archaeology), Beograd, Knjaževac: Arheološki institut, Zavičajni muzej u Knjaževcu.

Raev, B. 1977

Römischen Bronzengefäße in Thrakien und Moesien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 58: 605–688.

Ратковић, Д. 2005

Бронзана посуда из Римске збирке Народног музеја у Београду, Антика IX, Београд: Народни музеј.

Ratković, D. 2013

Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaset, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 159–165.

Salamon, Á. 1958

Pannonische Vorhängeschlösser mit Maskendeckel, *Folia Archaeologica* 10: 67–76.

Slocum, J. and Sonneveld, D. 2017

Romano-Celtic Mask Puzzle Padlocks, A study of their Origin, design, Technology and Security, Oxford: Archaeopress.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1979

Речник грчке и римске митологије, Београд: Српска књижевна задруга.

Сремац, Р. 2016

Римски катанац са маском из Моловина код Шида, САД, XXXIX Скуй-иштина и јодишњи скуй, Вршац 2.-4. јун 2016, програма, извештаји, ај-сипракии, Вршац: Српско археолошко друштво, 58.

Schönberger, H. 1956

Römische Vorhängeschlösser mit Maskendeckel, *Saalburg-Jahrbuch* 15: 81–94.

Schönberger, H. 1958

Zwei weitere römische Vorhängeschlösser mit Maskendeckel, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 5: 253–258.

Furger, A. R., Wartmann, M. and Riha, E. 2009

Die römischen Siegelkapseln aus Augusta Raurica, *Forschungen in Augst* 44: 23–25.

TWO PADLOCKS WITH APOTROPAIC MASKS FROM THE MOESIA SUPERIOR

SUMMARY

Two specimens of padlocks made of copper alloy with masks representing human face are housed in the Roman Collection of the National Museum in Belgrade. One of them comes from the site Golobok near Mladenovac at the foothill of the Kosmaj Mt. and other specimen originates from the unknown site. Padlocks with masks represent unique concept of objects, whose purpose was to provide security of the packages belonging to the owners of money or other valuables by using some kind of code. Padlock consists of the lid with human usually male face, case and cover of the mechanism inside of which were devices used for unlocking the padlock and there was a hoop-ring attached by the hinge. Our specimen belongs to the most numerous group of these padlocks depicting on the padlock lid simplified faces of men with the hairstyle of helmet type and with overemphasized wide-opened eyes and mouth. Stylistic and typological concept in the expression of masks had been slightly changing. Most numerous group includes padlocks with masks having characteristic hairstyle or helmet as it was the case with our specimen from the unknown site. Apotropaic character of the masks as well as other symbols had their function in protection from various evils. One of the assumptions is that masks on padlocks for which it is assumed that are of the Celtic origin represent Mercury venerated in the Roman and Celtic world as god of commerce, protector of merchants and guarantee of financial transactions and in this case guardian of valuables secured by such padlocks.

It is supposed that their production started in Aquileia and they were at first distributed along the Danube and later spread throughout the Empire. Finds from Serbia, from the site Golobok near Mladenovac from the territory of the Kosmaj mining region and one specimen from mining and metallurgical center *Timacum Minus* indicate their significant function in the mining activities in the territory of Serbia.

Dating of padlocks with masks is based on the finds from the necropolis in Aquileia and the find from Ptuj where the padlock was found near the pouch with coins from the second half of the 2nd century. Beginning of their production commenced in the 1st century and continued until the 3rd century. One specimen from the site *Timacum Minus* with mask depicting schematized portrait most probably of some empress from the time of tetrarchy and early Constantinian period and discovered within archaeological context dating from the end of 3rd - first half of the 4th century modifies the chronology of these objects suggesting that they had been in use from the 1st to the first half of the 4th century.

Славица Ж. КРУНИЋ

Београд

НАЛАЗИ ИЗ ГРОБНИЦЕ НА СЕВЕРОИСТОЧНОЈ НЕКРОПОЛИ СИНГИДУНУМА*

Апстракт: Давне 1948. године, на североисточној некрополи Сингидунума је откривена гробница зидана од камених плоча. Изузетни прилози у њој, после 70 година заслужују подробнију анализу. Златна наруквица, прстен, коштане укоснице, две стаклене боце, перле од ћилибара, шиваћа игла, копча и новац пронађени том приликом, као и новија археолошка открића, омогућили су нам да прецизно датујемо ову гробницу, у којој је сахрањена женска особа.

Кључне речи: Сингидунум, гробница, накит, употребни предмети, новац

У оквиру југоисточне некрополе Сингидунума, на углу Булеvara Црвене армије и Улице Проте Матеје, као што је уписано у тадашњу, прву књигу инвентара Археолошке збирке Музеја града Београда, откривена је гробница чија је конструкција била од камених плоча (Гарашанин 1948: 126–127). Од тада је Булевар Црвене армије у више наврата мењао име, тако да Д. Бојовић наводи да се налазила на углу Булеvara револуције и Улице браће Недић (Бојовић 1981: 27; Поп-Лazić 2002: 27 – *grob br. 150*), што је и највероватније јер је у главној књизи инвентара Античког одсека забележен само Булевар револуције.

Под гробнице су сачињавале три камене плоче, док су остале стране и поклопац били од монолитних плоча. Њене димензије су износиле: дужина 2,30 m, ширина 1,40 и висина 1,26 m. Поред ње је откривен и омфалос, односно пинија, коју свакако треба довести у везу са самом гробницом. Ради се о већој каменој шишарци израђеној од квалитетног пешчара (Гарашанин 1948: 126–127; Гарашанин 1954: 67–68, сл. 45; Поп-Лazić 2002: 81), за коју С. Поп-Лaziћ каже да је висока 55 cm. Она је сада реинвентарисана (инв. бр. 5102) и наведе-

* Рад је посвећен колеги др Ђорђу Јанковићу.

но је да њена висина износи 38 cm, како је и записано приликом првог инвентарисања у Музеју града Београда.¹ У гробници је била сахрањена женска особа, оријентисана у правцу северозапад–југоисток, са главом ка северозападу. Сам скелет је био *in situ*, очуван у дужини од 1,65 m, са дислоцираном главом, која је лежала на грудном кошу. Истраживачи су констатовали да је до њеног померања дошло услед притиска земље, што је мало вероватно.

Приликом реинвентарисања из Археолошке збирке у књигу Одсека за антику Музеја града Београда, наведено је да су предмети из гробнице нађени на некадашњем Булевару Црвене армије, данашњем Булевару краља Александра, на броју 72–78.

У гробници су се налазили следећи прилози: златна наруквица (инв. бр. 1010), златни прстен (инв. бр. 1011), две коштане укоснице (инв. бр. 1007, 1008), две стаклене боце, перле од ћилибара, једна шиваћа бронзана игла (инв. бр. 1009), гвоздена копча (инв. бр. 1012), бронзана алка, више бронзаних и једна златна римска монета (Гарашанин 1948: 126–129, сл. 8а–д; Гарашанин 1954: сл. 46, без илустрација ћилибарских перли и друге боце; Бојовић 1981: кат. 61, 111, 146, 147; Ružić 1994: кат. 50; Крунић 2003: сл. 42 горе). Фрагментоване боце нису реинвентарисане у главну књигу инвентара Одсека за антику, док помињање перле од ћилибара и бронзана алка нису нашле своје место ни приликом првог инвентарисања у књизи Археолошке збирке. Због тога смо за боце задржали старе описе, с тим што је за њих начињен нов цртеж према раније публикованим. На основу анализе прилога и новца, гробница је датована у крај III, најкасније у прву деценију IV века (Гарашанин 1948: 129).

На левој руци покојнице налазила се златна наруквица (инв. бр. 1010). Она је масивна, шупља, затвореног типа и кружног пресека (Гарашанин 1948: 127, сл. 8в; Гарашанин 1954: сл. 46; Бојовић 1973: кат. 78; Бојовић 1981: кат. 61; Pop-Lazić 2002: сл. 21/25; Крунић 2003: сл. 42; Крунић и Игњатовић 2016: 79–80, сл. 62, кат. 113). Њена спољашња површина је украшена низом мрежастих мотива насталих пресовањем, а унутрашња је глатка. Мотив има изглед плитких ромбоидних удубљења, тако да је орнамент рељефан и подсећа на крљушт или змијску кожу (сл. 1а). Пречник нарукнице је 78 mm, а тежина 17,09 g.

Наруквице су у античко време биле познате под називима *armilla*, *bracchiale*, *spatula*, *spinter*, *dextrocherium*, према намени које су имале. Шупље ливена наруквица, али неукрашена, са непознатог налазишта у Србији, а данас у Народном музеју у Београду, припада типу II, по типологији И. Поповић, тј. наруквицама затвореног типа, које су биле у употреби током III и IV века (Поповић 1996: 51, сл. 6, кат. 149). Налаз сличан нашем примерку потиче из колекције Ф. Бекуеста, а чува се у Британском музеју, али, нажалост, није прецизно датован (Marshall 1911: 331, no. 2820, pl. LXV, 2820). Ради се о нарукници са превученим крајевима, чија је површина украшена низом ребрастих мотива унутар три хоризонталне наглашене линије. Овај украс веома подсећа на орнамент на нашем примерку. Позната је и затворена златна наруквица са

1 Првобитно је била заведена под бројем 384, у инвентарну књигу Археолошке збирке Музеја града Београда, а сада је реинвентарисана.

фасетираном површином, откривена у околини Бора, као део скупног налаза златних предмета, датованог у средину III века (Јовановић 2004: 211, сл. 113).

Из оставе у Барама потиче сребрна наруквица отвореног типа, са змијоликим завршецима, која има идентичан ромбоидно урезан украс, а датована је у период од I века пре н.е. до почетка I века (Поповић и Борић-Брешковић 1994: 42–43, кат. 15, сл. 11, 5, Т. XI/3). На пару наруквица отвореног типа, које Ф. Х. Валтерс назива змијоликим, у горњем делу, непосредно испод главе, налази се украс сличан орнаменту на нашем примерку, а датован је у I век (Marshall 1911: 325, no. 2780, pl. LXIII, 2780). Истог типа је и наруквица чији се крајеви завршавају змијским главама, делимично украшена низом ромбова, која се чува у Римско-германском музеју у Мајнцу (*Römische-Germanische museum*), а потиче из I века пре н.е. (Deppert-Lippitz 1984: Farbentafel II, gore). Она је доста старија, а једина слично датована наруквица припада гробном прилогу са некрополе у Дуросторуму (Popović i Donevski 1999: 54, 56, cat VII, fig. 7a, b). За ову врсту накита се тешко могу пронаћи директне аналогије јер су наруквице од злата ретке. За њихову израду било је неопходно више злата него за прстен или наушнице, па су самим тим биле скупље. Међу њима су веома ретки истоветни примерци. Мотив којим је украшена наша наруквица свакако има корене још у хеленизму и траје веома дуго. Наруквица је највероватније настала почетком III века и била је у употреби бар две генерације, што је уобичајено за златни римски накит. Сматра се да је овај тип накита израђиван у локалним центрима, а по узору на њега настале су многобројне наруквице од стаклене пасте, које су масовно произвођене од IV до VI века (Поповић 1996: 52 и напомена 315).

Златни прстен (*annulus, condalium, ungulus*) се такође налазио на левој руци покојнице, која је била положена на стомак (инв. бр. 1011). Прстен има елипсасту главу, на којој је благо уздигнуто овално лежиште, у које је уметнута стакласта паста сивоплаве боје (сл. 1b). Лежиште је оивичено дубоко урезаном линијом, која прати његов облик. Рамена прстена су спуштена и наглашена. Масивна алка се изнад рамена, на проширеном делу, према глави постепено шири и задебљава. С обе стране главе налази се украс у виду дубоко урезаних волута, симетрично постављених. Алка је у доњем делу деформисана, а на обе стране има по четири плића уреза (Гарашанин 1948: 127, сл. 8г; Гарашанин 1954: 67–68, сл. 46; Бојовић 1973: 75, кат. 94; Бојовић 1981: кат. 61; Крунић 2003: сл. 42; Крунић и Игњатовић 2016: кат 128). Димензије прстена су: пречник 22 mm, висина 16 mm, ширина 20 mm, а тежина износи 9,67 g.

Прстен је датован у средину или у другу половину III века (Поповић 1994: кат. 5; Pop-Lazić 2002: sl. 22/4). Има форму која се појављује у II веку, а пуни развој доживљава у другој половини III века, мада се поједине варијанте задржавају и почетком IV века. По типологији И. Поповић, прстен припада типу V, за који је карактеристична касета, односно лежиште за камен изнад линије алке, која обухвата целу ширину главе. Такође, по неким карактеристикама сличан је појединим варијантама типа II, као и типа IV, у истој типологији (Поповић 1994: 9; Поповић 1992: 14, кат. 39, 40, 41). Код типа II, рамена су шири и наглашена у односу на алку. Специфичност представља украс на ра-

мену, односно волуте које су симетрично постављене с обе стране главе, што је чест мотив на прстењу насталом током III века.

Музеј града Београда поседује и златни прстен нађен у гробу у Улици мајке Јевросиме 47, који такође с обе стране главе има урезане волуте. На његовој глави, која је двобојна, плава и црна, урезана је представа Марса у ходу. Прстен је датован у крај III и почетак IV века (Тодоровић, Кондић и Бирташевић 1956 – из гробнице бр. 13, сл. 16; Бојовић 1985: кат. 9, сл. 1/9, сл. 6/9; Pop-Lazić 2002: G-190, sl. 22/3; Игњатовић и Крунић 2016: кат. 129). Спирални и волутасте украс на рамену прстена познат је и са примерака из колекције Народног музеја у Београду, који, међутим, припадају типу II, по типологији И. Поповић (Поповић 1992: 10–11, кат. 41, 54, 82, 84–86). Мотив утиснутих или урезаних волута и спирала настаје крајем II и, као што је већ речено, стилски се развија кроз читав III век.

Откривене ћилибарске перле, њих седам, лоптастог и плоснатог су облика. Све су се налазиле у пределу стомака покојнице (Гарашанин 1948: 127). Место налаза показује да је највероватније реч о наруквици. Перле нису инвентарисане у време када и остали прилози из ове гробнице, због чега претпостављамо да су оне већ те давне 1947. године биле у веома лошем стању, па се не појављују ни њихови цртежи, а нема их ни на фотографији налаза из ове гробнице, публиковане поново 1954. године. С. Поп-Лазич је ћилибарску огрлицу (инв. бр. АА/687) састављену од низа изузетних перли, нађену на углу Булевара револуције и Улице Проте Матеје, довео у везу са гробницом која је тема овог рада (Бојовић 1981: 33; Pop-Lazić 2002: G-150, sl. 21/11, 19). Од ње је очувано 15 перли различитог облика, укупне дужине 194 mm. Перле су у облику округлих плочица различитог пречника, потом лоптасте, цилиндричне, украшене косим урезима, затим дуге перле тругластог пресека, украшене укрштеним косим линијама, а једна је у виду боце (Крунић 2006: 381, кат. 641; Крунић и Игњатовић 2016: кат. 68, сл. 14). Поједине су и данас нанизане на две металне, веома танке шипчице. Сачуване су још четири гвоздене шипчице, које упућују на то да ове перле можда представљају преслицу или украсну иглу, како тумачи Д. Спасић (Спасић-Ђурић 2006: кат. 610). Овај значајан гробни прилог потиче из гроба откривеног у близини наше гробнице, на локацији која се везује за североисточну некрополу Сингидунума. На то указује и његов инвентарни број, који је много старији и није везан за предмете из гробнице, чији инвентарни бројеви теку у низу. По облику и начину на који су украшене, перле из гроба на углу Булевара револуције и Улице Проте Матеје су карактеристичне за источnobалтички регион и датују се у широк период од краја II до почетка V века (Bliujienė 2009: 92–93, pl. IIb, 1–5). Једна перла има облик врећице или боце, познат и као мешина, који се јавља још у IV и III веку пре н.е. (Палавестра и Крстић 2006: 196–197, 218–220). Не смемо заборавити да је са локације на Булевару револуције бр. 72–78 инвентарисано много више различитих предмета из уништених гробова, које су пронашли радници, а касније су откупљени за Музеј.

Изнад карличне кости женске особе сахрањене у гробници лежале су две коштане игле, бронзана шиваћа игла, гвоздена копча и бронзана алка. Из непосредне близине потиче и грумен земље са остацима златних нити, које су протумачене као саставни делови кесе у којој се налазио новац (Гарашанин 1948: 127; Гарашанин 1954: сл. 46).

Обе коштане игле, укоснице, имају обрађену главу у облику полиедра (инв. бр. АА/1007, АА/1008, сл. 1с), док им је тело вретенасто, кружног пресека. Римске коштане игле имале су, пре свега, практичну намену, али су уједно биле и део накита. Коштане игле са украсном главом имале су функцију укосница (*acus crinalis, comatoria, crinale*), мада је њихова намена била вишеструка. Потврђена је у козметици и медицини, а могле су се користити и као копче, прибадаче, за причвршћивање одеће. Као укоснице, оне су причвршћивале, придржавале и украшавале различите фризури, поготово пунђе. Помоћу њих су фризери израђивали компликоване фризури, а употребљаване су и за расплитање, па и за увијање косе (*discerniculum*), као и за дељење на праменове (*acus discriminialis*) (Petković 1995: 28).

Сл. 1 а) Златна наруквица, инв. бр. 1010; б) златни прстен, инв. бр. 1011; с) коштане укоснице, инв. бр. 1007, инв. бр. 1008 (документација Музеја града Београда)

Fig. 1 а) Gold bracelet, inv. no. 1010; б) Gold finger ring, inv. no. 1011; с) Bone hairpins, inv. no. 1007, inv. no. 1008 (Documentation of the Belgrade City Museum)

Свакако су укоснице и украсне игле биле предмети за личну употребу. Имале су функционалну, украсну, а понекад и култну улогу. Облик укоснице откривене у гробници припада популарном типу, који се среће на многобројним локалитетима широм Горње Мезије, па и у Сингидунуму. Налажен је у цивилним насељима, али и у гробовима на некрополама Сингидунума. У типологији С. Петковић, наши примерци опредељени су у групу 3, тип I, која се јавља од друге половине III и траје кроз читав IV век, мада се користи и касније, почетком V века (Petković 1995: 29, T. XI, 1–17, kat. 115–118; Pop-Lazić 2002: сл. 22/16, 17).

Гвоздена копча (инв. бр. АА/1012) је у књигу инвентара уписана као „затон потковичастог облика, који се састоји од једанаест фрагмената“. На пу-

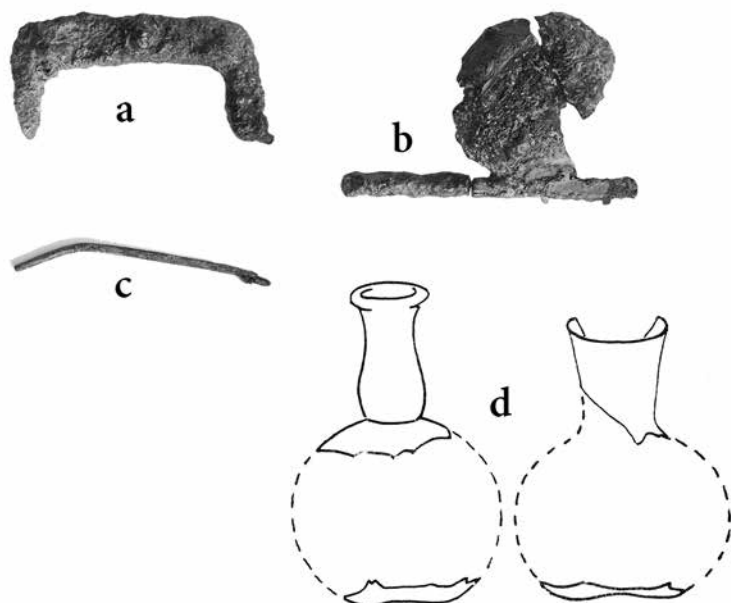
бликованој фотографији (Гарашанин 1954: сл. 46, доле лево) се види да је била правоугаоног облика и да је по средини имала попречни ослонац, који данас недостаје (сл. 2a). Њена очувана дужина је 6,3 cm, а ширина 3,5 cm. После конзервације, од поменутих фрагмената посебно се издвојио један већи део кружног облика, равне горње површине, са закошеним бочним ивицама, аплициран на средину дуже фрагментоване шипчице квадратног пресека (сл. 2b). Дужина шипчице је 7,5 cm, а украсни кружни део има пречник 4,8 cm. Описани предмет можда представља рам торбице, односно њен саставни део.

Бронзана шиваћа игла (инв. бр. АА/1009, сл. 2c) има оштећен врх, а при крају је незнатно искривљена (Гарашанин 1954: сл. 46). Њен горњи део је искуцан, правоугаоног пресека, са ушицом правоугаоног облика. Игла је очувана у дужини од 71 mm. Бронзана алка, која се помиње као гробни прилог, није инвентарисана ни давне 1948. године, тако да не знамо ништа ближе о њој. Осим основне улоге, шиваће игле су могле да имају и другу намену, на пример ношене су као део одеће, односно употребљаване су за причвршћивање две тканине. Таква улога игле потврђена је и налазом у једном гробу у Сингидунуму, на основу њеног положаја (Pop-Lazić 2002: 72 – гроб бр. 175).

Већ смо напоменули да нису реинвентарисане фрагментоване боце. Због тога смо задржали опис Д. Гарашанин, која их је публиковала 1948. и завела у књигу инвентара Археолошке збирке Музеја града Београда, успостављену 1945. године. Стаклене боце су биле положене на супротним крајевима гробнице. Прва боца (стари инв. бр. 370) нађена је испод ногу покојнице, у самом углу гробнице. „Суд је фрагментован, израђен од дебљег мутног, беличастог стакла, са коничним, проширеним вратом“ (Гарашанин 1948: 127, сл. 8 б; Гарашанин 1954: сл. 46). Други стаклени суд (стари инв. бр. 371) налазио се изнад главе, а израђен је од стакла зеленкасте боје. „Он је бомбастог облика, са другим грлићем који се завршава прстенастим ободом“ (Гарашанин 1948: 128, сл. 8 а). У Одсеку за антику Музеја града Београда нису затечене стаклене посуде које одговарају овом опису, тако да се не може претпоставити шта се са њима догодило. На цртежима видимо да оба примерка припадају боцама са сферичним реципијентом, које је М. Ружић поделила у три варијанте. Тако, прва боца, нађена код ногу, припада варијанти са равним ободом и левкастим вратом (Ružić 1994: 13, T. III, 4–6, T. IV, 1–5, T. VI, 1–4, кат. 50 – из Сингидунума; Issings 1957: 121 – forma 104b). Овај облик, осим благо удубљеног, може да има и равно дно. Обод друге боце је задебљан и прстенасто наглашен, док је дно у средини благо удубљено. Врат је очуван читавом дужином, цевастог је облика и благо проширен при дну, пре преласка у трбух посуде.

Боце (сл. 2d) са левкастим вратом израђују се већ од краја I и почетка II века, у италским и галским радионицама (рана фаза њихове производње) (Barkóczy 1988: 142, no. 306–310, T. XXV, T. LXXXVIII, 307–308, T. LXXXVI, 309–310). Током последње трећине III и прве деценије IV века започиње њихова касна фаза, када примат у изради боца овог облика преузимају радионице из долине Рајне, одакле највероватније порекло води и наш примерак. Заступљене су у Аквинкуму, Интерциси, Карнунтуму, али и на локалитетима у Италији, Далмацији, Румунији, у западним провинцијама Царства, као и на црно-

морској обали и на истоку (Barkóczy 1988: 142 и наведене аналогије). Друга боца, са цилиндричним вратом, налик је онима насталим средином III века у италским радионицама, чија је производња настављена у радионицама Галије током III и IV века. Разликују се две варијанте ових боца: мање (висине 9–13 cm) и веће (20–28 cm) (Issings 1957: 121 – forma 103). Мање се појављују средином III, а веће од последње трећине III и у првој деценији IV века. Боце обе варијанте су беле, светлозелене или зелене боје (Barkóczy 1988: no. 314–319, T. XXVI–XXVII, T. LXXXVII, 314, T. LXXXVIII, 315, 317). Оба описана типа доминирају од последње трећине III века и налазе се у свим дунавским провинцијама, па и шире (Damevski 1976: 62–72, T. VIII, 2, T. XIII, 2; Bulat 1976: 88–94, T. I, sl. 1, T. V, sl. 1–2). Можемо претпоставити да су боце, због масовности производње у датом периоду, биле израђене једноставнијом техником, дувањем у калуп (Lazar 2004: 153–163).

Сл. 2 а) Копча, инв. бр. 1012; б) украсни део торбице; с) шиваћа игла, инв. бр. 1009 (фото: М. Игњатовић); д) стаклене боце (цртеж: М. Игњатовић)

Fig. 2 а) Buckle inv. no. 1012; б) Ornamental part of the reticule or pouch; с) Sawing needle inv. no. 1009 (photo: M. Ignjatović); д) Glass bottles (drawing: M. Ignjatović)

У кеси протканој златном нити, смештеној у пределу стомака покојнице, налазило се више бронзаних и једна златна монета. Златник припада цару Галијену (253–268); то је квинар тежине 1,61 g, пречника 18 mm (инв. бр.231, Кабинет за новац и медаље Музеја града Београда). На аверсу су натпис GALLINEVS AVG и попрсје цара под оклопом, са лоровим венцем на глави. На реверсу су легенда SECURIT PERP(ET) и персонификација вечне сигурности и безбедности. Секуритас је приказана као жена која стоји ослањајући се на стуб и држи скиптар. Примерак је ископан у Риму. Представља праву реткост у нумизматици и до његовог открића није био забележен у литерату-

ри. Садржај реверса, са поменутиим натписом и ознаком радионице Н, римске ковнице из тог времена, казује да је примерак хибридан и да је за његов реверс могао послужити калуп једног другог номинала, сребрног антонинијана (Црнобрња и Црнобрња 2004: 32, кат. 13).

Осим овог изузетног златника, нађено је и 10 бронзаних новчића цара Галијена и његове жене Салонине, затим Клаудија Готског (268–270) и Трајана Деција (249–251) (Гарашанин 1948: 127; Црнобрња 1985: 151–166). Њиховим прегледом² потврђено је следеће. Новчић Трајана Деција, на аверсу има CIVS AVG, док је реверс нечитак. Два новчића припадају Галијену; на аверсу једног, пречника 18 mm, је натпис (-)S? AVG, а на реверсу SECURITAS, а други, пречника 19 mm, има натпис IOV CONSERVAT, ковница Рим. На аверсу Салониног новчића је натпис SALONINA (AVG) PIETAS; његова ковница је Сисак и можда припада времену самосталне Галијенове владавине. Новац цара Клаудија Готског има аверсну легенду (IMP) CLAUDIUS AVG FELICITAS; кован је у Риму или Сисцији(?), а пречник му је 20 mm. Следећи је антонинијан Клаудија Готског, са натписом на аверсу CLAUDIUS AVG (FIDES) EXERCI, пречника 21 mm. За три нечитка новчића није установљено коме припадају. Последњи примерак је ковање Константина Великог (330–335). На његовом аверсу је легенда CONSTANTINI NVS MAXI AVG, а на реверсу GLORIAE (X) ERC ITUS; искован је у Никомедији.

Описани лични украсни предмети нађени су у пределу стомака и карлице покојнице. Наруквица и прстен били су на левој руци, на којој су и ношени. Ћилибарске перле, укоснице, шиваћа игла и бронзана алка су можда биле у платненој кеси протканој или извезеној златном жицом, заједно са новцем, док је копча била део једноставног појаса око хаљине покојнице. Део (сл. 5) за који се некада претпостављало да припада копчи, највероватније је био у саставу рама платнене кесе или украса појаса.

Сви предмети откривени у овој гробници су највероватније били лична својина покојнице и пратиоци на њеном путу у свет мртвих. Златна наруквица и прстен свакако су производи настали током III века, чија је употреба трајала и у првој деценији IV века. Стаклене боце, израђене од беличастог и зеленкастог стакла, такође припадају репертоару карактеристичном за III век. Укоснице са полиедарском украсном главом биле су у моди од друге половине III века, а употребљаване су и током наредног века, када је постигнут врхунац у масовности израде и популарности овог типа. Облици осталих гробних прилога трају током читавог римског периода. Зато је ипак откривени новац (једанаест примерака), који потиче из друге половине III века, најсигурнији за одређивање времена када је покојница сахрањена на југоисточној некрополи Сингидунума, а то је последња деценија III века. Једино је Константинов новац можда случајно нађен у земљи и касније предат археологу, док су остали новчићи били скупа. Не смемо заборавити да је гробница откривена без присуства археолога, који је тек касније изашао на терен.

2 Захваљујем колегиници Јелени Васић Деримановић, која је ишчитала аверсне и реверсне легенде и типолошки одредила бронзане новчиће.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Barkóczy, L. 1988

Pannonische Glasfunde in Ungarn, Budapest: Akadémiai kiadó.

Bliujienė, A. 2009

Amber in the Eastern Baltic region during the Roman Iron Age: some aspects of Barbarian fashions, in: *Amber in Archaeology. Proceedings of the Fifth International Conference*, A. Palavestra, C. W. Beck and J. M. Todd, eds., Belgrade: National Museum, 92–93.

Бојовић, Д. 1973

Римски накит, у: *70 година Музеја града Београда*, ур. Ј. Стаменковић, Београд: Музеј града Београда, 71–95.

Бојовић, Д. 1981

Римски накит, у: *Накит из збирки Музеја града Београда*, ур. Р. Антић, Београд: Музеј града Београда, 25–38.

Бојовић, Д. 1985

Римске геме и камеје у Музеју града Београда, *Зборник Музеја њихове уметности* (Београд) 28/29: 139–152

Bulat, M. 1976

Antičko staklo u muzeju Slavonije, *Materijali* 11: 88–94.

Гарашанин, Д. 1948

Рад Музеја града Београда на археологији после ослобођења, *Музеји* 1: 122–129.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 1: 45–98.

Damevski, V. 1976

Pregled tipova staklenog posuđa iz italjskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog carstva, *Materijali* 11: 62–72.

Deppert-Lippitz, B. 1984

Goldschmuck der Römerzeit: ausgewählte Stücke aus den Sammlungen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Issings, C. 1957

Roman Glass from Dated Finds, Groningen, Jakarta: J. B. Wolters.

Јовановић, А. 2004

Бор и околина у античком периоду, у: *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Лазић, Бор: Музеј рударства и металургије; Београд: Центар за археолошка истраживања, 167–229.

Крунић, С. 2003

Накит, у: *Музеј града Београда*, ур. Б. Ковачевић, Београд: Музеј града Београда, 49.

Крунић, С. 2006

Београд, у: *Маџија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј, 380–381.

Крунић, С. и Игњатовић, М. 2016

Накит, у: *Римски накит у Београду*, ур. Т. Корићанац, Београд: Музеј града Београда, 37–92.

Lazar, I. 2004

Slovar arheološkoga stekla, in: *Drobci antičnega stekla*, I. Lazar, ed., Koper: Univerza na Primorskem, 153–163.

Marshall, F. H. 1911

Catalogue of the Jewellery: Greek, Etruscans and Roman in the Departments of Antiquities, London: British Museum.

Палавестра, А. и Крстић, В. 2006

Мешине, у: *Маџија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј, 194–197.

Petković, S. 1995

Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Posebna izdanja 28, Beograd: Arheološki institut.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–100.

Поповић, И. 1992

Римски накит у Народном музеју у Београду: њрсићење, Антика 6/1, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. 1994

Златно римско прстење из Музеја града Београда, *Годишњак града Београда* 40–41: 5–10.

Поповић, И. 1996

Римски накит у Народном музеју у Београду: златни накит, Антика 6/2, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. и Борић-Брешковић, Б. 1994

Остава из Бара, Монографије 8, Београд: Народни музеј.

Popović, I. and Donevski, P. 1999

Gold and Silver Jewelry from Durostorum Burials, Svishtov: Historical Museum; Beograd: Archaeological Institute.

Ružić, M. 1994

Rimsko staklo u Srbiji, Beograd: Centar za arheološka istraživanja.

Спасић-Ђурић, Д. 2006

Виминацијум, у: *Маџија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј, 369.

Тодоровић, Ј., Кондић, В. и Бирташевић, М. 1956

Археолошка налазишта у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 3: 76–83.

Црнобрња, А. и Црнобрња, Н. 2004

Новац у Београду кроз векове, Београд: Музеј града Београда.

Црнобрња, Н. 1985

Новац на подручју Београда до 1521, у: *Археолошко наслеђе Београда*, ур. М. Филиповић, Београд: Музеј града Београда.

FINDS FROM THE TOMB IN THE NORTHEASTERN NECROPOLIS OF SINGIDUNUM¹

SUMMARY

Many years ago, in 1948, the tomb was discovered within the northeastern necropolis of Singidunum and it was published at that time. Outstanding grave goods discovered inside the vault, which was built of stone slabs, deserve after 70 years more detailed analysis. Gold bracelet (fig. 1a), finger ring (fig. 1b), bone hairpins (fig. 1c), buckle (fig. 2a), sawing needle (fig. 2c), two glass bottles (fig. 2d), amber beads (now missing) and coins have been discovered on that occasion. Recent archaeological discoveries made possible more precise dating of this female burial.

All personal, decorative and utilitarian objects were found in the area of abdomen and pelvis. Bracelet and finger ring are in the place of the left hand where they had actually been worn. Amber beads, hairpins, sawing needle and bronze loop had possibly been placed together with coins in a linen pouch interwoven or embroidered with golden thread. Buckle was the element of simple belt worn around the waist, while fragment for which it was once assumed to have been an element of the buckle (fig. 2b) was most possibly integral part of the linen reticule or pouch.

All the objects discovered in this grave were personal belongings of the deceased woman and her true companions on the voyage to the afterlife. Gold bracelet and finger ring are objects, which were indubitably made during the 3rd century but they were in use also in the first decade of the 4th century. Glass bottles made of whitish and greenish glass also belong to the repertoire of objects characteristic of the 3rd century. Hairpins with polyhedral ornamental head were in vogue from the second half of the 3rd century and they were used also in the next century when was the peak in the mass production and popularity of this type. Other grave goods are of the forms characteristic of the entire Roman period. Therefore, the discovered coins (ten pieces) dating from the second half of the 3rd century are most relevant for establishing the time when the deceased woman was buried in the northeastern necropolis of Singidunum and that is the final decade of the 3rd century. Coin of Constantine might perhaps been found by chance in discarded soil as we must remember that grave was discovered without archaeologists being present at the site.

1 This article is dedicated to my colleague Dr Djordje Janković.

Адам Н. ЦРНОБРЊА
Деана В. РАТКОВИЋ
Народни музеј у Београду

СПАТА ИЗ ПРОВИНЦИЈЕ *PANNONIA SECUNDA* СА ОЗНАКАМА РАДИОНИЦЕ И ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Апстракт: Дуги мач, *spatha*, је случајни налаз из атара села Ратари код Обреновца. Место на коме је спата пронађена налази се на самој обали некадашње Велике баре, старе отоке Саве. На свега пар стотина метара даље претпостављено је пружање трасе пута који је у римско време, десном обалом Саве, водио од Сирмијума, преко Сподент(...)-а, до Сингидунума. На спати су, на обе стране сечива, утиснуте ознаке: на једној страни је жиг EX B NAISS, који вероватно означава место израде, а на другој је жиг IOVIANA, који по свој прилици указује на војну јединицу за коју је спата била искована. Морфолошки изглед датује спату у III век, а жигови на њој упућују на сам крај III или почетак IV века.

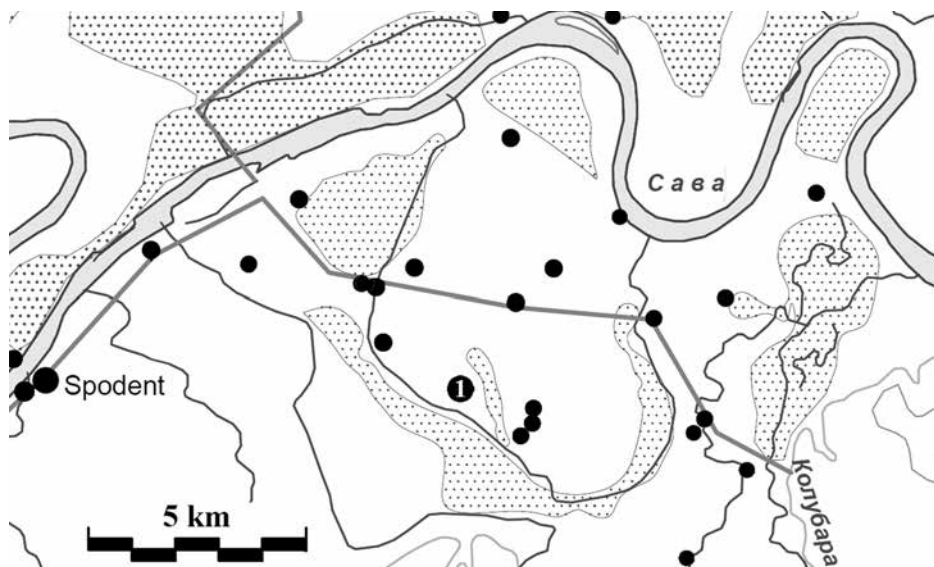
Кључне речи: спата, војска, провинција *Pannonia Secunda*, жигови, радионица, *fabrica armorum*, *Naiss*, *Ioviana*, војна јединица, легија

Дуги мач, *spatha* (сл. 1), пронађен је случајно у атару села Ратари код Обреновца,¹ на самој обали некадашње Велике баре, старе отоке Саве. У ближој околини евидентирано је више позноантичких локалитета (карта 1),² али на подручју које је заузимала Велика бара нису забележени никакви површински налази. По наводима налаза, мач је случајно пронађен приликом земљаних радова и поред њега није било никаквих других предмета, нити је каквоћа земљишта упућивала на постојање неког ранијег укопа. На површини парцеле на којој је спата пронађена нема никаквих покретних налаза који би евентуал-

1 У Збирци римског царског периода Народног музеја у Београду, спата је инвентарисана под бројем 4320/III. Откуп од Д. Полића из Обреновца, 2018. године.

2 Црнобрња 2015: 444–445, 450–451, бр. 560, 561, 563, 579, 580, 581, карта 10.

но могли да укажу на било какве активности у време римске доминације. Нејасан контекст налаза, без икаквих додатних података, осим прецизне локације, не помаже нам одвећ приликом разматрања датовања ове спате.

Карта 1 Касноантички локалитети у окружењу и место налаза спате (1)
(цртеж: А. Црнобрња)

Map 1 Late Roman sites in the surrounding and location of the discovery (1)
(drawing: A. Crnobrnja)

Уобичајено становиште је да римска спата води порекло од дугог келтског мача, као и да је у I веку употребљавана као коњаничко оружје против пешадије, док у III и IV веку постаје пешадијско оружје (Manning 1985: 149; Bischof and Coulston 1993: 74; Chapman 2005: 9; Radman-Livaja 2004: 41). Сасвим су ретки примерци из I века, а већина познатих потиче из каснијих раздобља, од краја II и, затим, из III и IV века (Bischof and Coulston 1993: 111; Feugère 1993: 147; Radman-Livaja 2014: 41).

Наша спата од гвожђа има сачувано дуго сечиво са уским, али не и сасвим паралелним рубовима, који се постепено сужавају ка малом троугаоном врху, као и део ручке или усадника за дршку. Морфолошки однос између дужине и ширине сечива (дужина сечива је 78,1 cm, највећа ширина сечива 5 cm, укупна дужина 89,34 cm, а тежина је 730 g), на основу Улбертове методе израчунавања мере ширине и дужине сечива, којом је он одредио два типа из III века (*Straubing/Nydam* и *Lauriacum/Hromowka*), је 15,6:1, што се уклапа у мере његовог типа *Straubing/Nydam*, које износе 15–17:1 (Ulbert 1974: 204). Међутим, по наводима Фежера, критеријум датовања помоћу пропорција дужине мача није у потпуности применљив јер се морфолошки развој овог оружја није много мењао током III века. Наиме, он дужину мача не види као одредницу хронолошког развоја, већ само ширину, која се, по његовом мишљењу, повећавала тек од IV века и у вези је и с развојем појаса војника (Feugère 1993: 47).

Сл. 1 Изглед спате (фото: В. Илић)
Fig. 1 View of spathe (photo: V. Ilić)

Мере спате су: укупна дужина 89,34 cm, дужина сечива 78,1 cm, ширина сечива од 2 до 5,0 cm, највећа дебљина сечива 0,63 cm, дужина трна дршке 11,4 cm, висина трна дршке 0,67 cm, димензије поља жигова 1,8 × 0,4 cm, тежина 730 g.

Код овог типа спата из III века, с великим бројем налаза у и ван Римског царства, често се јављају радионички жигови, као и тауширањем изведени типични римски мотиви (Ulbert 1974: 199–206; Bishop and Coulston 1993: 126–127; Feugère 1993: 47, 48), али жигови царских радионица или војних јединица у том периоду нису забележени.

На нашој спати се такође налазе жигови, који су утиснути на обе стране сечива, али нас упућују на знатно доцније време и чини се да су они главна одредница за њено датовање. До сада су на тлу Европе пронађена 92 мача са 128 натписа, од којих само осам са територије Царства.³ Међутим, ни на једном од њих није забележено присуство ознаке царске радионице у којој је спата произведена, као ни војне јединице за коју је израђена (Žabinski et al. 2016: 105, 106; Иванов 2012: 131), што налаз из околине Обреновца чини јединственим.

Жигови на нашој спати утиснути су на обе стране сечива, у близини његовог доњег краја, односно трна дршке (сл. 2 и 3). Правоугаоног су облика и идентичних димензија (18 × 4 mm).

Ако је исправно наше тумачење да жиг EX B NAISS означава место израде, то би значило да је спата направљена у царској радионици у Наису. Период у коме је могла радити *fabrica armorum* у Наису представљао би и најшири временски оквир у коме је могла бити направљена и наша спата. Постојање царске радионице у Наису (Not. dign., Or. XI, 37), за коју су већ изношене претпоставке да је у питању била радионица оружја (Letki 2009: 59, note 67), познато нам је из знаменитог списка *Notitia dignitatum*, који потиче из времена Хонорија (крај IV, почетак V века), али се у њему може распознати више временских хоризоната, које често није лако разлучити (Душанић 1968: 92–93, 102–104).

У време Принципата, радионице за производњу оружја нису биле под царском управом, већ су опрема и оружје војника набављани слободно, у радионицама у утврђењима и у цивилним радионицама (Letki 2009: 60). Почетак рада *fabrica armorum* у Наису може се најраније одредити у време Диоклецијанових војних реформи, односно у период тетрархије, када долази и до велике реорганизације рада радионица за израду оружја и војне опреме. Радионице постају централизоване и доспевају под директну царску надлежност, бивају трајно смештене на одређене локације при појединим градовима, а настају и промене у њиховој унутрашњој организацији (Hoffiler 1911: 170–171; MacMullen 1960: 31; Bishop 1985; Feugère 1993: 70–71; Letki 2009: 53–55; O'Hara 2013: 137). Међу источним радионицама се налазило и шест за израду оружја, у Солуну, Наису, Хореум Маргију, Рацијарији, Маркијанполису и Адријанополису. За производњу је био одговоран преторијански префект, за време Диоклецијана, или управник царске канцеларије, *magister officiorum*, за време Константина (MacMullen 1960: 31; O'Hara 2013: 136–139). Радници су били

3 За првих 89 мачева са 125 натписа cf. Biborski and Kolendo 2008: 17, 23, fig. 3. За доцније налазе видети: Иванов 2012; Žabinski et al. 2016; Istenič 2019: 60–62, fig. 34.

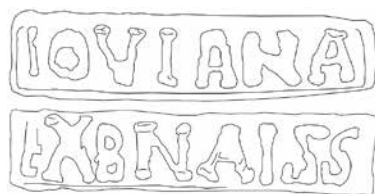
рангирани као војници и примали су плату (*annonae*), а имали су и радну обавезу да месечно израде одређени број производа (Jones 1973: 834, 835).

Постојање *fabrica armorum* у Наису до сада није посведочено ни археолошки ни епиграфски, те је жиг на нашој спати прва права потврда те делатности, изузевши спомињање радионице неодређеног карактера у *Notitia dignitatum*.⁴ С друге стране, доказе о постојању радионице (царске?) за израду предмета од племенитих метала у Наису имамо, и о томе сведоче и жигови/натписи на њима (Дрча 2013).⁵

Сл. 2 Положаји жигова на спати (фото: В. Илић)

Fig. 2 Disposition of stamps on spathe (photo: V. Ilić)

Сл. 3 Натписи на жиговима (цртеж: А. Црнобрња)

Fig. 3 Stamps inscriptions (drawing: A. Crnobrnja)

4 У *Notitia dignitatum* се не наводи шта се у том погону производило, већ само постојање *fabrica* (Not. dig., Or. XI, 37). Тумачење да је у питању *fabrica armorum*, које је веома дуго присутно у литератури (Дрча 2013: 10), заправо тек са жигом на нашој спати добија потврду.

5 На подручју Наиса евидентирана су и два локалитета (код Балибегове џамије и Арсенала), где су регистроване радионице за израду предмета од метала, на основу налаза пећи, алатки с траговима злата и калупима за израду металних посуда, а уз њих је пронађен и новац из 383. и 392. године (Дрча 2013: 10, 11).

Управо би те ознаке, присутне на предметима од племенитих метала израђеним у Наису, можда могле да нам послуже и као путоказ за нешто ближе хронолошко опредељење израде наше спате. Наиме, на већини познатих посуда, натпис који указује на Наис као место њиховог настанка гласи: NAIS(S)I, а те посуде су поуздано датоване у период Константина и његових наследника (Дрча 2013: 16–17, кат. 14, 15, 19).⁶ Међутим, сребрне посуде направљене поводом Лицинијевих деценалија, као ознаку места израде носе жиг с натписом NA/ISS, у два реда (Дрча 2013: 15–16, кат. 9–13). Уколико бисмо се могли ослонити на ту евидентну разлику у начину обележавања Наиса као места израде предмета од племенитих метала, онда бисмо могли да помислимо да је и наша спата могла да настане у периоду до Лицинијевог повлачења након битке код Цибала, односно пре 321–322. године, када је, како се претпоставља, настала најстарија посуда са натписом NAIS (Дрча 2013: 16, кат. 14). Осим потврде постојања *fabrica armorum* у Наису, натпис на жигу наше спате доноси и информацију о организацији рада у царским радионицама.

Ознака В (EX V NAISS) указује нам на то да је спата искована у другој официни погона за израду оружја у Наису. То претпостављамо на основу аналогije са обележавањем официна у ковницама новца, где се у исто време користи грчки алфавет за означавање њиховог редног броја. Прво такво обележавање официна у оквиру појединих ковница, евидентирано је на кованицама из времена раних ковања за Диоклецијана и Максимиана 287. године (RIC V-2: 212–215), да би током IV века то постала устаљена пракса у источним ковницама.

Жиг на другој страни сечива наше спате, IOVIANA, по свој прилици означава војну јединицу за коју је била искована. Ознаке власника појединих примерака офанзивне или дефанзивне опреме римског војника позната су појава, али ознаке војних јединица на оружју су ретке и најчешће се везују за I век.⁷ Употребу придева у облику IOVIANA, у писаним изворима и на епиграфским споменицима нисмо успели да евидентирамо. Локација на којој је спата пронађена налазила се на територији провинције Друге Паноније,⁸ те је прва асоцијација да би се натпис на њој могао, на неки начин, довести у везу с легијом V *Iovia*. Током IV века, присуство те легије у Другој Панонији, са седиштем у оближњој Бононији и Бургенама, забележено је у *Ноџицији* (Not. Dign., Осс. XXXII 44, 46; Душанић 1968: 90–94). Међутим, евидентна је разлика у облицима придева *Iovia* и *Ioviana*. Ту бисмо желели да укажемо на још неке детаље везане за Диоклецијанову реформу војске крајем III века. Осим формирања „парова“ легија са епитетима Јупитерова и Херкулова (Vegesije 2002: liber I, XVII; Nischer 1923: 5–6, 9), у *Ноџицији* се спомињу и легије (одреди?) *Ioviani* и *Herculiani* (Not. Dign., Осс. XXXII 44, 46).⁹ Претпоставља се да су делови постојеће наведених одреда (*Ioviani* и *Herculiani*) одговарали за личну безбедност

6 О разлозима за појаву вулгаризованог израза *Naisi*, видети: Недељковић 2013: 47–48.

7 Резултат добијен претрагом *on line* базе података *Epigraphic Database Heilderberg*.

8 О разграничењу провинција Друге Паноније и Прве Мезије видети: Црнобрња 2015: 19–26; Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 13–16.

9 Поред спомињања у *Ноџицији*, одред *Ioviani* наводи се и као место службовања Варонијана, Јовијановог оца (Amm 25,5,8), али и на епиграфским споменицима. Тако је у Новама, у Доњој Мезији, забележена заједница поштовалаца култа Јупитера *consacranis Iovianorum* (Kolendo and Sultov 1987).

царева и њихових породица (Not. Dign., Occ. V, 145 = VII, 3; Stanković 2012: 135; Woods 1995: 65).¹⁰ О посебном статусу припадника *legio Ioviani* сведоче и епиграфски споменици на којима се они помињу и на којима не стоји бројчана ознака легије, већ натпис *numerus Iovianorum*. То показује и натпис на споменику из Сремске Митровице, који је Флавију Санкту, војнику *nu(mero) Iovianorum*, преминулом у Аквилеји, подигла његова супруга (Brunšmid 1909: 187–188).¹¹ Имајући у виду већ присутне алтерације придева *Iovia* – *Ioviani*, то смо склони да и *Ioviana* протумачимо као још један облик присвојног придева у обележавању легија посвећених Јупитеру (*legio Ioviana?*). Остаје отворено питање да ли се *Ioviana* односило на *legio V Ioviana* (као алтерација назива *Iovia*) или на неку јединицу из корпуса *numero Iovianorum*. Одговор је тешко дати, али понудили бисмо једно од могућих виђења.

Локација на којој је мач пронађен, да пре свега неколико деценија била је део Велике баре, старе отоке Саве (Павловић 1912: 406; Црнобрња 2005: 61). У непосредној околини евидентирано је више локалитета из римског периода, од којих већина припада периоду IV века (карта 1) (Црнобрња 2015: 444–445, 450–451, бр. 560, 561, 563, 579, 580, 581, карта 10). Приближно један километар северно од места налаза спате претпостављено је пружање трасе пута који је у римско време, десном обалом Саве (јужно од ње) водио од Сирмијума, преко Сподент(...), до Сингидунума (Црнобрња 2007: 7–11; Црнобрња 2015: 189–190). Њено постојање познато нам је и из литерарних извора. У њима се наводи да је Лициније, бежећи са свитом и благом након пораза код Цибала 316. године, прешао Саву код Сирмијума и, порушивши мостове, путем уз њену десну обалу наставио ка Сингидунуму и даље ка Тракији (Mirković 2006: 67). Тај пут је на неколико места потврђен и археолошким рекогносцирањима.¹² Међутим, и сама епизода Лицинијевог бега тим правцем добила је потврду у археолошким налазима. О томе посредно сведоче три сребрна тањира и два сребрна ингота пронађена код утврђења Градуштина (Поповић 1996: 288), које се налазило непосредно уз *municipium Spodent(...)* (Crnobrnja 2011). И. Поповић је претпоставила да је Лицинијево повлачење након битке код Цибала ишло управо овим путем,¹³ којом приликом су сребрни тањир и инготи, припремљени као донативе поводом његових деценија, остали у утврђењу на Градуштини или у његовој непосредној близини (Porović 1996b: 137).¹⁴ Саставни део сваког бега чине прогоњени и прогонитељи. У случају гоњења Лицинија и његове пратње, прогонитељи су морали знати да иза пребо-

10 О организовању одреда за заштиту цара и његове породице cf. O'Hara 2013: 140.

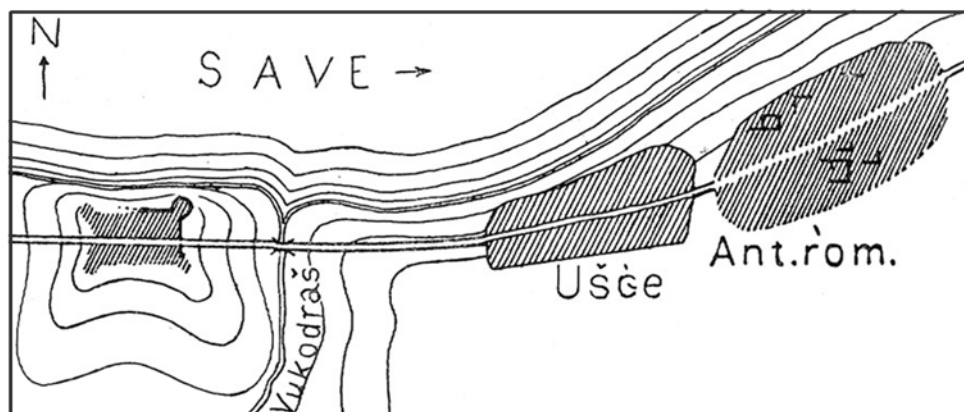
11 У истој врсти јединице службовао је и Варонијан, отац потоњег цара Јовијана, који је био *signifier Iovianorum* (Amm 25,5,8). Претпоставља се да је и сам цар Јовијан име добио по јединици у којој је његов отац службовао.

12 Локалитет Градужтине код Дебрца (Каниц 1985: 366; Васић 1985: 130, 139, бр. 156; Арсић 2007: 95, бр. 200; Црнобрња 2015: 418, бр. 502) и Градуштина код Бељина (Kanitiz 1892: 126, fig. 89; Васић 1985: 131, 139, бр. 155; Црнобрња 2015: 422–423, бр. 514).

13 О другим налазима који се могу повезати с Лицинијевим повлачењем видети: Dautova-Ruševljan i Vujić 2011: 98–101.

14 За утврђење на Градуштини основано се може претпоставити да је подигнуто 294. године, у склопу Диоклецијанове жеље да, након победа над Сарматима, фортификационим системом утврђења на левој обали Дунава и утврђивањем прелаза на Сави, заштити богате поседе у јужном делу Доње Паноније (Јовановић 1998: 24; Crnobrnja 2011: 383).

гатог бегунца понегде понешто може и заостати. Будући да је Лициније током свог повлачења свесно одабрао пут јужно од Саве, рушећи за собом мостове код Сирмијума, можемо претпоставити да је био сигуран у лојалност војних посада на том правцу, што отвара и нова питања. Да ли се посада утврђења о коме је реч, или један њен део, придружила Лицинијевој пратњи или је, можда, и само утврђење могло страдати у окршају прогонитеља и Лицинију лојалне посаде, чији је сусрет био неминован? Судећи по Каницу, траса пута је пролазила кроз само утврђење, излазећи директно на мост преко Вукодража (Kanitz 1892: 126, fig. 89) (сл. 4).

Сл. 4 Међусобни однос касноантичког утврђења на Градуштини код Ушћа (*municipium Spodent...*) и трасе римског пута (према: Kanitz 1892: 126, fig. 89)

Fig. 4 Relation between the Late Roman fortification at Graduština near Ušće (*municipium Spodent...*) and the route of the Roman road (after: Kanitz 1892: 126, fig 89)

Ранијем датовању наше спате у прилог би могли да иду како њен облик тако и натпис EX B NAISS, о чему је већ било речи. Једна од примамљивих идеја могла би да буде да је током Лицинијевог бега спата била изгубљена како од стране његове пратње тако и од стране прогонитеља. Такву претпоставку могли би да подрже и оскудни подаци о контексту налаза спате, наведени у уводном делу овога рада. По свему судећи, у питању је усамљени налаз, те би се могло помишљати да је спата изгубљена од стране власника. У том случају, могла је припадати некоме из састава личне пратње цара и његове породице (*numero Iovianarum, Ioviani*), али и неком припаднику легије *V Iovia*, која је у том периоду, барем једним својим делом, боравила у Бононији (Душанић 1968: 90–91) и чији су детаשמани могли бити распоређени и у другим местима у Другој Панонији, па и у самом утврђењу на Градуштини код Ушћа.

Прецизно датовање израде спате у сам крај III или почетак IV века сматрамо вероватним. Међутим, повезивање њене употребе за један одређени догађај (Лицинијев бег) делује примамљиво, али га ипак треба узети с великом резервом. Највећим вредностима које нам је овај случајни налаз спате донео можемо сматрати јединствене податке које носе жигови утиснути на њеном сечиву, о војној јединици за коју је израђена и о раду *fabrica armorum* у Наису.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

RIC V-2

Mattingly, H. and Sydenham, E.A. 1972

The Roman Imperial Coinage, vol. V part II, London: Spink & Son, Ltd.

ИЗВОРИ / SOURCES

Amm

Ammianus Marcellinus, *Res gestae*

<http://thelatinlibrary.com/ammianus.html> (приступљено 15.04.2019)

Not. Dign.

Seeck, O. 1876

Notitia dignitatum; accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum, Berolini: apud Weidmannos

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Арсич, Р. 2007

Анђичка титлографија северозајадне Србије, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Biborski, M. and Kolendo, J. 2008

Die Buchstabenstempelabdrücke auf römischen Schwertern, *Archeologia* (Warsaw) 59: 17–52.

Bishop, M. C. 1985

The military fabrica and the production of arms in the early Principate, in: *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*, M. C. Bishop, ed., BAR International Series 275, Oxford: BAR Publishing, 1–42.

Bishop, M. and Coulston, J. C. N. 1993

Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome, London: B. T. Batsford.

Борић-Брешковић, Б. и Црнобрња, А. 2015

Остатак сребрној римској новца из рудничке области Metalla Tricornensia, Београд: Народни музеј у Београду.

Brunšmid, J. 1909

Kameni spomenici hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* (n.s.) 10: 149–222.

Васић, М. 1985

Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник Српској археолошкој друштва* 2: 124–141.

Vegecije 2002

Sažetak vojne veštine, Zagreb: Golden marketing.

Dautova-Ruševljan, V. i Vujović, M. 2011

Kasnoantički šlem iz Jarka, Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Дрча, С. 2013

Нишка радионица (Naissus oficina), *Зборник* (Народни музеј Ниш) 22: 9–28.

Душанић, С. 1968

Римска војска у источном Срему, *Зборник Филозофској факултета* (Београд) 10-1: 87–113.

Epigraphic Database Heilderberg

Epigraphic Database Heilderberg, Heidelberg Academy of Sciences and Humanities, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home> (приступљено 15.04.2019)

Żabiński, G. et al. 2016

A Possible Roman Period Sword from Grzybowo (Grzybowen), Masuria, NE Poland. The Archaeological and Technological Context, *Gladius* 36: 7–139.

Иванов, В. 2012

Римски меч с печат от фонда на Регионален исторически музей - Велико Търново, *Известия* (Велико Търново) 27: 129–137.

Istenič, J. 2019

Roman military equipment from the river Ljubljanica: typology, chronology and technology, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Јовановић, А. 1998

Два прилога проучавању фортификација у Доњој Панонији, *Гласник Српској археолошкој друштва* 14: 21–29.

Jones, A. H. M. 1973

The later Roman Empire, a Social Economic and Administrative Survey: Oxford: Basil Blackwell.

Kanitz, F. 1892

Römische Studien in Serbien, Wien: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Каниц, Ф. 1985

Србија. Земља и становништво од римској доба до краја XIX века (I), Београд: Српска књижевна задруга и Рад.

Kolendo, J. and Sultov, B. 1991

Kolegium consacrani iovianorum w inskrypcji z Novae, *Novensia* 2: 33–44.

Letki, P. 2009

The state factories (fabricae) during the time of tetrarchy, *Studia nad Kultura Antyczna* 5: 49–64.

Manning, W. H. 1985

Catalogue of Romano-British iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum, London: British Museum.

MacMullen, R. 1960

Inscriptions on armor and the Supply of rams in the Roman Empire, *American Journal of Archaeology* 64/1: 23–40, <http://www.jstor.org/stable/502417> (приступљено: 12.03.2009).

Mirković, M. 2006

Sirmium – istorija rimskog grada od I do kraja VI veka, Sremska Mitrovica: Projekat Blago Sirmijuma; Beograd: Filozofski fakultet.

Недељковић, В. 2013

Натписи позноантичког Ниша као предмет вулгаролатинских студија, *Зборник радова Византолошкој инститиуи* 50: 45–63.

Nischer, E. C. 1923

The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modification up to the Time of the Notitia Dignitatum, *The Journal of Roman Studies* 13: 1–55.

O'Hara, R. 2013

An Assessment of the Notitia Dignitatum as a Historical Source for the Late Roman Bureaucracy, PhD Tesis, National University of Ireland.

Павловић, Љ. 1912

Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, Насеља српских земаља VIII, Београд: Српска краљевска академија.

Поповић, И. 1996

Деловање и статус радионице сребра у Сирмијуму, *Зборник Народног музеја* (Београд) 16-1: 283–290.

Popović, I. 1996

Notes topographiques sur la région limitrophe entre la Pannonie Seconde, in: *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović, ed., Belgrade: Archaeological Institute, 137–142.

Radman-Livaja, I. 2004

Militaria Sisciensia, Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu, Musei Archaeologici Zagrabienensis, Catalogi et Monographiae 1, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Stanković, E. 2012

Diocletian's Military Reforms, *Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies* 1, 1: 129–143.

Ulbert, G. 1974

Straubing und Nydam, Zu römischen Langschwerten der späten Limeszeit, in: *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen: Archäologie Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, G. Kossak and G. Ulbert, eds., Band 1, München.

Feugère, M. 1993

The Arms of the Romans, D. G. Smith, translate, Les armes des Romains, Paris. https://www.academia.edu/1195498/The_Arms_of_the_Romans (приступљено: 23.3.2019)

Hoffiler, V. 1911

Oprema rimskoga vojnika u prvo vreme carstva, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* (n.s.) 11: 145–240.

Црнобрња, А. 2005

Археолошка налазишта на територији Обреновца (1), *Годишњак рада Београда* 52: 59–94.

Црнобрња, А. 2007

Подручје Обреновца у римско доба сагледано кроз археолошке податке, у: *Пулс вароши: прилози за монографију Обреновца 2*, ур. М. Јаношевић, Обреновац: Библиотека „Влада Аксентијевић“, 5–20.

Crnobrnja, A. 2011

Roman settlement at Ušće near Obrenovac – municipium Spodent()?, *Зборник Народног музеја* (Београд) 20-1: 373–388.

Црнобрња, А. 2015

Античка насеља, фортификације и комуникације у југоисточном делу Доње Паноније, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Chapman, E. M. 2005

A Catalogue of Roman Military Equipment in the National Museum of Wales, BAR British Series 388: Oxford: Archaeopress.

Woods, D. 1995

Julian, Arbogastes, and the signa of the Ioviani and Herculiani, *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6: 61–68.

SPATHA FROM THE PROVINCE *PANNONIA SECUNDA* WITH MARKS OF WORKSHOP AND MILITARY UNIT

SUMMARY

Long sword, *spatha* was discovered as chance find in the area of the village Ratari near Obrenovac. Location where the *spatha* was found is at the bank of former Velika Bara, an old arm of the Sava River. It is assumed that the road, which in the Roman times was running along the right bank of the Sava from Sirmium via Spodent (...) to Singidunum, was about one kilometer to the north of the spot where the *spatha* was found. On the *spatha* there are marks stamped on both sides of the blade.

Stamp EX B NAISS probably marks the place of manufacture also being the confirmation of more than hundred years old assumption about the existence of *fabrica armorum* in Naissus. Existence of *fabrica armorum* has not been ascertained so far neither archaeologically nor epigraphically, so the stamp on this *spatha* is first genuine confirmation of such activities besides mentioning of the workshop of unspecified character in the *Notitia Dignitatum*. In addition, that inscription on the stamp on the *spatha* provides important information about the organization of activities in the imperial workshops. Mark B on the stamp indicates that *spatha* was made in second officina of the section for weaponry production in Naissus.

Stamp IOVIANA on the other side of the blade denotes by all appearances the army unit for which it had been forged. Use of the formulation Ioviana has not been registered so far on the epigraphic monuments and in literary sources. It remains an open question whether *Ioviana* relates to *legio V Ioviana* (as alteration of the name *Iovia*) or to some unit from the corpus *numero Iovianorum*. There is an assumption suggested that removing the *spatha* from use could be associated with the Licinius' flight after the battle of Cibalae in 316 as he was retreating from Sirmium via Spodent towards Singidunum along the route to the south of the Sava river.

Morphological traits date the *spatha* to the 3rd century and stamps on it suggest the very end of the 3rd century or the beginning of the 4th century. Possible connecting of its use for a single specific event (flight of Licinius) looks tempting, but such assumption should be taken with considerable reservation. Most important values provided by the chance find of this *spatha* could be considered the unique data obtained by the stamps on its blade about military unit for which it had been produced and about the activity of *fabrica armorum* in Naissus.

Ивана М. ПОПОВИЋ

Археолошки институт, Београд

БИБЛИЈСКИ МОТИВИ НА КАСНОАНТИЧКИМ СПОМЕНИЦИМА
ИЗ СРБИЈЕ*

Апстракт: Споменици са приказом старозаветних тема, нађени на тлу Србије, су малобројни и јављају се на ограниченој територији, у Сирмијуму и његовој околини и Сингидунуму. Ове теме – сцене из Јониног циклуса, мотиви *Три младића у ужојареној њећи* и *Жртва Аврамова* присутне су на фрескама, мермерним менсама, саркофазима и бронзаним оплатама дрвених шкриња. Настали су средином и у другој половини IV века. Сведочанство су о културним утицајима са тла Италије, који су у Сирмијум доспевали преко Аквилеје, а затим долином Саве, али и са јадранске обале, из Салоне.

Кључне речи: рано хришћанство, *Сјари завети*, Сирмијум, Сингидунум, фреске, саркофази, менсе, оплате

Уметност раних хришћана је вишеслојна и вишезначна. Будући да њени почеци датирају у време прогона хришћана, мотиви приказани у том периоду не изражавају експлицитно хришћанска веровања, већ је реч о њиховом симболичном значењу, односно о уобичајеним паганским мотивима који у хришћанској интерпретацији (*interpretatio christiana*) добијају ново значење, схватљиво хришћанским верницима. Осим мотива рибе, акронима Христовог имена, на фрескама се често осликава сидро као симбол спаса, палма као симбол мучеништва или голуб као симбол Светог духа. Прикази пастира са стадом пореклом су, свакако, из паганских буколичких тема, а најраније сцене тог типа, у којима се може препознати хришћанска симболика, односно библијске параболе, потичу са саркофага и фресака, као што су оне из катакомби Присциле у Риму, датоване у III век (Bisconti 2000: 364–365, fig. 4).

* Текст је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја бр. 177007 (*Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној, војној и резиденцијалној карактеристика у римским провинцијама на тлу Србије*).

Наиме, следствено порукама из *Јеванђеља*, овца или јагње означавали су самог Исуса, кога Јован назива „јагње Божије“ (*Agnus Dei*) (Јован, 1, 36), па се представа Доброг пастира, фланкираног домаћим животињама, тумачи као Исусова метафора. Овај мотив се веома често понавља на фрескама, саркофазима и различитим предметима примењене уметности. На њима пастир може да буде приказан са овцом, или без ње, на раменима, што је изазвало многобројне и дуготрајне научне дискусије о паганском или хришћанском значењу пасторалних сцена јер се, зависно од контекста, оне могу везати за оба миљеа (Grabar 1968: 8, 11, 36; Schumacher 1977). Поред буколичких тема, на раним фрескама из катакомби појављују се и други фигурални мотиви. Често су то фигуре чије су руке савијене у лакту и уздигнуте, а дланови раширени. Став особе у положају *expansis manibus*, у римској паганској уметности био је карактеристичан за представе персонификације *Pietas*, док у ранохришћанској епоси означава *orans*, особу која се моли за спасење. Прикази *orantes* нарочито су чести током III и IV века на фрескама у катакомбама, али и на саркофазима. Најчешће су то покојнице, али и свеци и мученици, сви у очекивању статуса блаженог уласка у рај. На тај начин су понекад представљени и старозаветни ликови, као што су Ноје у барци и Данило са лавовима, како би означили предстојеће спасење (Bisconti 2000: 368–37). Поред ових, приказују се и друге старозаветне теме, у различитим комбинацијама. Иконографски садржај најранијих дела хришћанске уметности, настао на тлу Италије, различитом брзином продира у провинције Царства где, са протоком времена и изменом друштвено-религијских односа, задобија своје специфичности. Захваљујући свом географском положају, Сирмијум и његова околина су пре осталих делова данашње Србије примали културне импULSE са италског тла. Преко Аквилеје, а затим долином реке Саве, ехо ранохришћанске уметности стизао је до ове панонске некрополе, где је хришћанска заједница крајем III и почетком IV века била бројна, али је, за време интензивних прогона хришћана 303/304. године, доживела снажну девастацију с обзиром на то да је у то време мученичком смрћу страдао велики број поштовалаца нове вере (Zeiller 1918: 88–103; Поповић 1993: 24–27; Bratož 2003: 29–98; Mirković 2017: 117–128). Стога се тек после доношења Миланског едикта 313. године, односно признавања хришћанства за равноправну религију у Царству, у области Доње Паноније може рачунати са настанком дела која имају јасну хришћанску поруку. Па ипак, тешко да се неко уметничко дело хришћанског садржаја може везати за период Константинове власти, иако не одбацујемо потпуно тек наговештену могућност да су фреске из термалног објекта, преуређеног у сакрални, из Вараждинских Топлица (*Aquae Iasae*) настале у то време (Migotti 2011: 96–97). Чини нам се ипак да је њихово датовање у средину – другу половину IV века вероватније, имајући у виду да је у Сирмијуму то период када се старозаветне теме први пут приказују на неким споменицима.

I Сцене из Јониног циклуса (Јона, 1–4)

Бої је наложио Јони да ѿренесе ѿруку сїановницима Ниниве. Јона, да би олакшао ѿуїї, скренуо је са одређеної му ѿравца и укрцао се на брод. Брод је за-

хвајило велико невреме, а морнари да би ја олакшали и иако се сјасли, бацили су Јону у море. Јону је пројушала морска неман, али ја је кроз три дана избцила из усја. Јона се докојао койна и, уледавши врежу са шиквама које је Бој посадио, лејао је да се одмара.

**Сирмијум (Sirmium), Сремска Митровица,
шира околина форума, фрагмент менсе**

Фрагмент обода мермерне менсе, нађен на овом простору, састављен је од два дела која се спајају (димензије 16 x 7 cm, ширина рељефног поља на ободу 5 cm). Један део обода, пронађен још 1852. године, данас се чува у Уметничко-историјском музеју у Бечу (*Kunsthistorisches Museum, Wien*) (инв. ANSA I 330). На њему је приказан Јона како се одмара испод вреже са које висе тикве (Kitzinger 1960: 22). Спољашни руб овог дела обода је сачуван, а украшен је орнаментом у виду астрагала, док унутрашњи руб, после плитке профилације, прелази у равно дно менсе, од кога је сачуван само уски део уз обод. На другом делу обода, спољног руба орнаментисаног такође астрагалима, налази се сцена са приказом морског чудовишта које гута Јону. Од унутарњег руба, после плитке профилације полази равно дно менсе, од кога је сачуван мањи троугаони део (сл. 1). Овај фрагмент откривен је 1960. године, на простору око градског форума Сирмијума, јужно од јавне житнице. Пронађен је у шуту око једне грађевине дуге правоугаоне основе, са апсидом великог распона и портиком отвореним према улици. Претпоставља се да је тај објекат био цивилна базилика, а археолошки докази да је та рана римска грађевина касније трансформисана у цркву нису регистровани (Јеремић 2004: 71–72, сл. 25; Поповић 2013: 148, cat. 80). Овај део обода менсе чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици (инв. А/ 1385). Оба фрагмента припадају ободу менсе „сигма типа“, која је могла бити део црквеног намештаја или гробне конструкције, али и инвентар неког приватног објекта. Говорећи о овом проблему, важно је напоменути две ствари. Прва је да су, пред опасношћу од хунских разарања, становници Сирмијума своје покојнике са постојећих некропола преносили унутар градских бедема, око и унутар градске базилике лоциране недалеко од форума, а за чију је изградњу коришћен грађевински материјал са ранијих паганских храмова и других околних споменика (Поповић 2012: 113–135). Други важан податак је да унутар и око базилике Св. Иринеја на источној некрополи Сирмијума, међу више десетина фрагмената, од којих су се могла делимично реконструисати 24 примерка кружних и правоугаоних менси, менсе „сигма типа“ нису регистроване (Duval 1984: 187–198; Поповић, in press).

Добру аналогију за менсу „сигма типа“ из Сирмијума, чији је обод делимично сачуван, представља менса истог типа из Салоне, на чијем доњем делу обода је сцена из Јониног циклуса, инкорпорирана у представе сватаца и апостола унутар аркада, на бочним странама обода (Brunšmid 1904: 213–214, br. 475; Duval 1994: 148–149; Cambi 2002, 213–214, sl. 438). Овај споменик, који се чува у Археолошком музеју у Загребу (инв. AMZ KS-475), а његов мањи део се налази у Уметничко-историјском музеју у Бечу, датије се у IV–V век, док је сирмијумски настао нешто раније, у периоду између средине и друге полови-

не IV века. Иако хронолошки и по димензијама различите, менсе из Салоне и Сирмијума показују изразиту типолошку блискост. Димензије салонитанске менсе, чији је обод широк 15 cm, висина рецепијента је 123 cm, а на основу ширине сачуваног дела од 76 cm закључује се да укупна ширина рецепијента износи 124 cm (сл. 2b), могу послужити за реконструкцију изгледа сирмијумског примерка. Обод ове менсе широк је 5 cm, а његов сачувани део дуг је 16 cm, те се може претпоставити да висина рецепијената износи 65 cm, а ширина 63 cm (сл. 2a). Као што је уобичајено у уметности насталој средином или током друге половине IV века, на ободу менсе из Сирмијума, приликом презентовања популарног старозаветног мотива, Јона је приказан одевен у наборану тунику, а морска неман има змијолико тело, што је сасвим у складу са владајућим уметничким тенденцијама које прати повратак класичним узорима (Роровић 2016 а: 229, IV.1). Исти мотив на ободу салонитанске менсе моделован је линеарније, без нагласка на волумену Јонине одеће и складном вајању његове руке. Нажалост, не знамо који су мотиви приказани на недостајућем делу обода менсе из Сирмијума, поред оних из Јониног циклуса који симболишу Спасење.

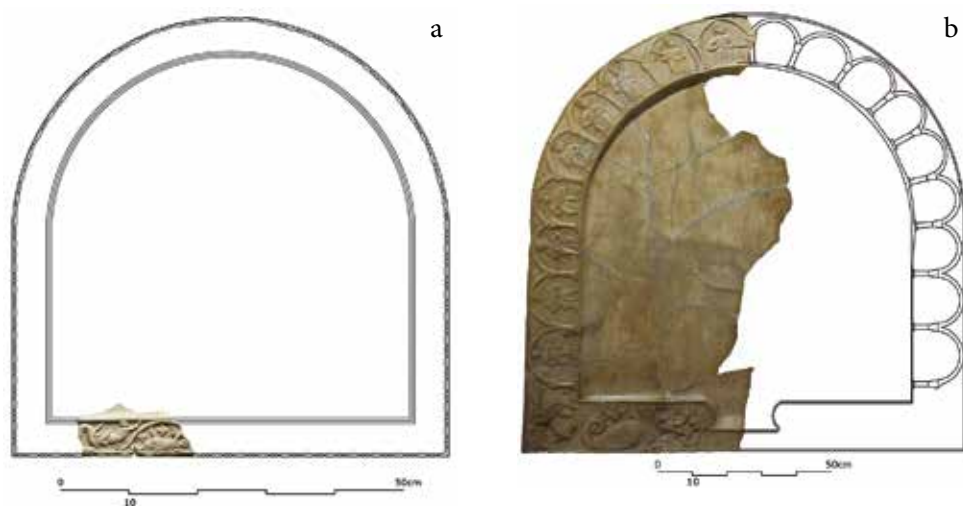

Сл. 1 Делови обода менсе „сигма типа“, Сирмијум, средина – друга половина IV века (документација Музеја Срема, Сремска Митровица, и Уметничко-историјског музеја у Бечу)

Fig. 1 Fragment of the edge of 'sigma type' mensa, Sirmium, middle-second half of the 4th century (Documentation of the Museum of Srem, Sremska Mitrovica and Kunsthistorisches Museum in Vienna)

Сирмијум (*Sirmium*), Сремска Митровица, фреске из гробнице у Улици Мике Антића, источна некропола

Током грађевинских радова предузетих августа 2002. године, у Улици Мике Антића у Сремској Митровици случајно је откривена гробница димензија 116 × 52 cm, са обрушеним кровом на две воде. Зидови гробнице су били осликани, а то сликарство делимично је сачувано. На доњем делу јужног зида представљени су полукружни мотиви у тоновима црвене, окер и мрке боје, унутар којих је видљив део људске главе са кратком тамном косом. Изнад је

Сл. 2 Менсе „сигма типа“, могући изглед: а – Сирмијум; б – Салона (реконструкција: Б. Поповић)

Fig. 2 Mensae of the 'sigma type', possible appearance a – Sirmium; b – Salona (reconstruction: B. Popović)

полумесечастии орнамент, којим је насликан брод на коме стоји људска фигура раширених руку и главе погнуте надолу (сл. 3а, 3б). На прамцу брода урезан је крст (сл. 3с). Већи део слике није сачуван, али у њеном горњем десном углу уочава се графит, вероватно слова *Iwnas* (сл. 3с), која указују на погрешно написано име библијског лика Јоне. Употреба слова *w* у латинском имену *Iwnas* може се објаснити недовољном писменошћу особе која је, пишући графит, употребила мешавину латинских и грчких слова, што у касноантичком периоду није неуобичајено. На северном зиду гробнице, унутар поља оивичених вертикалним и хоризонталним црвеним бордурама, на белој основи приказане су зелене стабљике са којих висе тамножути плодови тикве (сл. 4). Сцене насликане на бочним зидовима гробнице су делови старозаветне приче о Јони, описујући, на јужном зиду, моменат Јониног избацивања са брода у море, где га је прогутала морска неман, која га је после три дана избацила из уста, док су на северном зиду приказане тикве које је Бог посадио и испод којих се Јона, после спасавања из мора, одмарао. Сцене из Јониног циклуса, као симболи Спасења, веома су чест мотив на различитим делима касноантичке уметности, фрескама, мозаицима, саркофазима и предметима примењене уметности (Роровић 2011: 230–234). Нажалост, фрагментарност фресака на јужном и северном зиду гробнице не допушта њихово поређење са сродним приказима. Ипак, на основу фресака из Константиновог периода у катакомбама у Риму, у Вија Анапо (*Via Anapo*), у кубикли 10 и 11, из катакомби Марцелина и Петра (*Marcellinus e Pietro*), кубикли 67, насликаних између 320. и 340. године, и из катакомби Домициле (*Domitilla*), кубикли 74, насталих током друге половине IV века (Zimmermann 2002: 55–59, Abb. 3, 6, 88; 204, fig. 12, Abb. 165; 141, 147–149, fig. 9a), сцена Јониног одмора испод тикви, са северног зида гробнице у Сирмијуму, може се донекле реконструисати, мада фраг-

Сл. 3 Зидна слика с приказом Јониног страдања, Сирмијум, средина IV века, гробница у Улици Мике Антића, Сремска Митровица, јужни зид: а–б) изглед; с) детаљи графита (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 3 Wall painting with representation of Jonah's suffering, Sirmium, mid 4th century, vault in Mike Antića street, Sremska Mitrovica; south wall: a–b) view; c) details of the graffiti (Documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

Сл. 4 Зидна слика с приказом врежи са тиквама, Сирмијум, средина IV века, гробница у Улици Мике Антића, Сремска Митровица, северни зид (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 4 Wall painting with representation of gourd vines, Sirmium, mid 4th century, vault in the Mike Antića street, Sremska Mitrovica; north wall (Documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

менти са деловима пророковог тела нису сачувани. С друге стране, за разлику од фресака из катакомби у Риму, на којима је Јонин одмор приказан испод неких плодова зелене боје, на сирмијумској фресци су плодови тикве представљени реалистично, тамножутом бојом. Такође треба напоменути да су у овој гробници детаљи из Јониног живота – бацање у море и, затим, његов одмор под тиквама, насликани одвојено, на два различита зида, док су на фресци са источног зида просторије 1 мартиријума Петра и Павла у Печују – Сопијане (*Pécs-Sopianae*), осликаној током последње трећине IV века и данас веома оштећеној, обе епизоде Јониних доживљаја представљене на једној слици, а морска неман приказана је два пута, док је биљка под којом се Јона одмара више налик бршлану него врежи са плодовима тикве (Visy 2016: 78–79, fig. 2).

Западни зид гробнице у Сирмијуму, троугаоног облика, орнаментисан је мотивом рибељне крљушти (сл. 5). Сегменти крљушти су обојени окер и белом бојом и раздвојени црвеним бордурама. Унутар њих, зеленом бојом су насликани биљни мотиви, бршланов лист и дрво живота. Декоративни мотив рибељне крљушти, у профаној уметности користи се за обележавање архитектонских елемената; на једној грађивини у Софији–Сердики (*Serdica*) из IV–VI века, то је сокл (Pillinger, Popova and Zimmermann 1999: 80, no 65, Abb. 173, 174), док су у гробницама у Солуну, датованим у крај IV и почетак V века, овим мотивом означене парапетне плоче (Μάρκης 2006: 186, Σχέδ. 141–142, Πιν. 24, Σχέδ. 135). На тим сликама, мотив крљушти непопуњене унутрашњости веома је прецизно насликан, док је на западном зиду гробнице у Сирмијуму овај мотив слободније изведен, са испунама у виду биљних орнамената. Дрво живота, листови и цвеће могу се протумачити као симболична представа раја, а цела композиција као приказ ограде раја која одваја постојећи свет од рајских вртова. Кроз њу су пролазили покојници чији овоземаљски живот није био обележен грехом. Ова слика јасно показује како је пагански мотив преграде као архитектонског елемента, у хришћанској интерпретацији, односно кроз процес *interpretatio christiana*, задобио ново значење (Popović 2011: 233–234, fig. 11; Popović 2013: 152, fig. 74; Popović 2016b: 190–191, fig. 12; Popović 2016c: 232, fig. 6. Источни зид гробнице није сачуван, те нам фреске насликане на њему нису познате.

Сингидунум (*Singidunum*), Београд, Улица господара Јеврема 45а, саркофаг с представом Јоне и Доброг пастира (*Јонин саркофаг*)

Саркофаг од кречњака, димензија 2,18 × 0,98 × 0,74 m, са поклопцем у облику двосливног крова са акротеријама, димензија 2,29 × 1,16 × 0,28 m, нађен је 1885. године приликом копања темеља за кућу М. Марковића. На предњој страни сандука је правоугаоно поље, димензија 1,43 × 0,73 m, са бочним ивицама украшеним профилисаним орнаментом у виду норичко-панонске волуте. У правоугаоном пољу представљене су сцене из циклуса о страдању старозаветног пророка Јоне (сл. 6): десно – две фигуре веслају на броду и једна баца наог Јону у чељуст морског чудовишта; у средини – већа разграната биљка с плодовима, морско чудовиште избацује из чељусту Јону који се хвата за стену, док ерот јаше на делфину, замахујући десном руком у којој је бич;

Сл. 5 Зидна слика с приказом „ограде раја“, Сирмијум, средина IV века, гробница у Улици Мике Антића, Сремска Митровица, западни зид (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 5 Wall painting with representation of 'railing of Paradise' Sirmium, mid 4th century, vault in the Mike Antića street, Sremska Mitrovica; west wall (Documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

лево – доминантна стојећа фигура босоног Доброг пастира, који носи јагње око врата, а одевен је у кратку тунику. На разгранатој биљци стоје две птице, а трећа лети према броду (Валтровић 1886: 70–71; Валтровић 1891: 130–142, Таб. XI–XII; Klauser 1966: 163, no. 2; Caillet and Loose 1990: 22, fig. 13; Pop-Lazić 2002: 21–22, G-116, sl. 9; Ninković 2013: 317, cat. 83; Нинковић 2015: 150, бр. 4; Pilipović and Milanović 2016: 219–245). Приказ на орнаменталном пољу саркофага дословно преноси епизоде из Јониног живота. Детаљно је приказано његово страдање – бацање са брода, гутање од стране морске немани, која га затим избацује из уста, када се он хвата за стену. Међутим, његов одмор испод вреже са тиквама недостаје. Овај моменат из Јониног живота симболично је представљен разгранатом биљком са плодовима (тиквама?), која је у ранијој литератури интерпретирана као дрво. С друге стране, у сцену су инкорпорирани и доста неуобичајене представе – Добри пастир, с једне, али и птице и ерот на делфину, с друге стране. Добри пастир се може протумачити као симбол Јониног спасења после искушења које је преживео, а следећи ову премису, ерот који јаше делфина и птице на разгранатој биљци и око ње, могу се посматрати као део сценарија из маритимно-буколичких сцена, честих у касноантичкој уметности, а које, у датом контексту, асоцирају на рајски врт. Стога није немогуће да је биљка на којој су птице заиста дрво, део рајског пејзажа или Дрво живота. Било је покушаја да се птица која лети према броду протумачи као голуб или паун, птице које су у ранохришћанској уметности симбо-

Сл. 6 Саркофаг с представом Јоне и Доброг пастира (*Јонин саркофаг*), Сингидунум, друга половина IV века (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 6 Sarcophagus with representations of Jonah and the Good Sheppard ('Jonah's sarcophagus'), Singidunum, second half of the 4th century (Documentation of the National Museum in Belgrade)

ли Светог духа, односно ускрснућа (Pilipović and Milanović 2016: 229). У сваком случају, птице на гранама дрвета и птица која лети носе симболику како ускрснућа тако и рајског пејзажа, коме припада и ерот на делфину. Те слике рајског амбијента су супституција сцене у којој се Јона одмара испод вреже са тиквама, која је овом приликом изостављена. Јединственој представи Јониног страдања на саркофагу из Сингидунума паралелу донекле можемо наћи у сцени на саркофагу с краја III века, који се чува у Копенхагену, на којој су епизоде Јониног страдања и спасења фланкиране приказима Доброг пастира, док је симболика маритимног пејзажа наглашена попрсјима богова ветрова који су се надвили над бродом (Kaiser-Minn 1983: 318–319, Abb. 133). Судећи по орнаменту дегенерисане норичко-панонске волуте која уоквирује поље с представом, саркофаг из Сингидунума је израђен нешто касније, вероватно под утицајем неке панонске клесарске радионице, где се овај орнамент у правилној форми користио највише током III века (Dautova-Ruševljan 1983: 104–106), а сама сцена Јониног страдања исклесана је, по свој прилици, средином или у другој половини IV века, када је у Сингидунуму већ постојала организована хришћанска заједница. Присуство сцена преузетих из традиционалних слика буколичко-маритимних пејзажа није, по нашем мишљењу, показатељ коегзистенције паганских и хришћанских веровања (Pilipović and Milanović 2016: 232), која је свакако постојала, већ начин да се устаљеним ликовним изразима, кроз процес *interpretatio christiana*, познатим мотивима пружи ново значење, у овом случају рајског пејзажа.

II Три младића у ужареној пећи (Данило, 3)

Три јеврејска младића, Седраха, Мисаха и Авденаја, у ужарену њећ бацио је краљ Вавилона Набукодоносор јер нису желели да се клањају његовом злићном киду. Из вајре их је спасао неко налик сину Божијем.

Сирмијум (*Sirmium*), гробница бр. 20, локалитет Паланка, источна некропола

Током заштитних археолошких ископавања спроведених 2016. године, у Сремској Митровици, у Улици Паланка бр. 53–55, око 70 m југозападно од места где су 1976/77. године истраживани остаци базилике Св. Иринеја и некрополе унутар и око ње, регистровано је 12 касноантичких гробова, од којих су четири била са осликаним зидовима. Најбоље је очувана гробница бр. 20, лоцирана унутар апсидалног зида неког сакралног објекта. Гробница је оријентисана у правцу исток–запад, а њени подужни зидови изведени су у виду полуобличасте конструкције која почиње од пода, сужавајући се према отвору гробнице. Чеони зидови су равни, вертикално зидани. У горњој зони, њихова декорација прати полуобличасту конструкцију подужних зидова. На спољашњој страни, сви зидови се завршавају вертикално. Доња подужна зона зидова на северној и јужној страни састоји се од представе са вегетабилним мотивом (винова лоза), осликаним ружичастом и црвеном бојом на белој малтерној подлози. У правоугаоном пољу, које је такође уоквирено црвеном бордуром и прати унутрашњу дужину гробнице, препознаје се приказ таласасто савијене лозе са хипертрофираним листовима наглашене нерватуре и спиралних витица. Изнад овог поља, у горњој зони оба подужна зида, уочава се подела на четири правоугаона поља неједнаке ширине или панеле појединачно обојене белом, ружичастом, црвеном и окер бојом, којима је највероватније била имитирана скупочена камена оплата. На западном зиду, чије ивице су ограничене црвеном бордуром, насликана је представа мушкарца који стоји између два дрвета (сл. 7). Око главе фигуре, изнад линије косе, уочава се светлије неосликано правоугаоно поље. Овај детаљ могао би се схватити као стилизација панонске капе (*pileus panonicus*) или је, што је извесније, реч о нимбу правоугаоне форме. Човек је одевен у опасану светлу тунику која сеже до колена, откривајући ноге у тамним панталонама и једва видљиву обућу. Изнад његовог левог рамена уочава се глава животиње – јагњета, са добро моделованом њушком, оком и ушима. Иако је боја махом ољуспана или отрвена на средишњем делу представе, у нивоу човекових груди, може се сигурно закључити да фигура са јагњетом на раменима представља популарну палеохришћанску сцену Доброг пастира. На супротном, источном зиду насликана је представа са четири мушке фигуре. У предњем реду су три младића у оријенталној одећи – краткој туници, панталонама и са специфичном капом на глави (сл. 8). Њихове ноге су окружене пламеновима, док су руке савијене у лактовима и уздигнуте, отворених дланова, у ставу *expansis manibus*. Иза њих, са рукама раширеним у ставу театралног заштитничког загрљаја, представљен је видно крупнији и слично одевен мушкарац. Упркос стилизацији и оштећењима у горњој зони зидне слике, јасно је да је у питању приказ познате

Сл. 7 Зидна слика с представом Доброг пастира, Сирмијум, средина IV века, гробница бр. 20 на локалитету Паланка
(документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица)

Fig. 7 Wall painting with representation of the Good Sheppard, Sirmium, mid 4th century, vault 20 at the site 'Palanka'

(Documentation of the Office for Protection of Cultural Monuments Sremska Mitrovica)

старозаветне приче о три јеврејска младића у ужареној пећи, којом се истиче истрајност и непоколебљивост вере, али и божанска заштита и спас од најтежих искушења (Lučić, Vujović and Davidović 2018: 113–114; Vujović and Lučić, in press). Овај мотив је чест у старохришћанској уметности, а посебно на зидним сликама у катакомбама, у зиданим гробницама и на рељефно украшеним саркофазима, насталим у периоду од краја III до раног V века (Enekmann 2002:

Сл. 8 Зидна слика с представом епизоде *Три младића у ужареној пећи*, Сирмијум, средина IV века, гробница бр. 20 на локалитету Паланка
(документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица)

Fig. 8 Wall painting with the scene *Three Young Men in Fiery Furnace*, Sirmium, mid 4th century, vault 20 at the site "Palanka"

(Documentation of the Office for Protection of Cultural Monuments Sremska Mitrovica)

82). Само у Риму су регистроване чак 23 зидне слике са приказом ове старозаветне приче (Nestori 1975: 200).

Сирмијумској фресци на којој су представљена три младића у ужареној пећи добру аналогију пружа зидна слика датована у крај III/почетак IV века, из кубикла Велацио (*cubiculum Velatio*) у катакомбама Присциле (*Priscilla*) у Риму, на којој три младића у оријенталној одећи и са уздигнутим рукама стоје тако да су им ноге окружене ватреним пламеновима (Grabar 1966: 103, pl. 102; Bisconti 2002: 370–374, fig. 1). Иконографије ове и фреске из гробнице у Сирмијуму пружају елементе за повлачење паралела, али и за дискусију. Наиме, на обе зидне слике, у првом плану су три младића у кратким туникама и панталонама, приказана као оранти (*orantes*), око чијих ногу букти ватра. Међутим, док на фресци из катакомби Присциле, спас младићима доноси Свети дух у виду голуба са маслиновом гранчицом у кљуну, који слеће у правцу њихових глава, на зидној слици из сирмијумске гробнице, избављење младића издејствовао је лик голобрадог мушкарца, приказаног у пози заштитничког загрљаја. Свети дух представљен на овај начин одговара у потпуности старозаветном опису ове сцене (Данило, 3, 25), у коме се помињу *четири човека одрешена где ходе њосред ођа и није им нишџа, и четвртии као да је Син Божји*. С друге стране, избављење три јеврејска младића, у римској уметности чешће је приказивано као дело старијег брадатог мушкарца, одевеног по римској моди (Carletti 1975: 32–47), или Светог духа у облику голуба. С друге стране, лица три младића на зидној слици из катакомби Присциле изведена су неупадљиво и доста схематизовано, док на фресци из гробнице у Сирмијуму, на њима доминирају широм отворене крупне бадемасте очи, које им дају импресиван израз. Фризуре ових ликова на фресци из катакомби Присциле су једноставне, док се на зидној слици из сирмијумске гробнице јасно уочава да је реч о коси која се спушта до рамена, где се повија ка споља; капе које младићи носе крајње су стилизоване, тако да се виде само кићанке фригијских капа у облику плитке полукалоте на темену. С обзиром на импресивност приказа лица младића, фреска из гробнице у Сирмијуму може се посматрати као ехо тетрархијске уметности у периоду између треће и пете деценије IV века. Хронолошки посматрано, настала је после слике из катакомби Присциле. Напомињемо да се на таваници кубикулума Велацио налази медаљон с приказом Доброг пастира у буколичком окружењу, аналоган представи на источном зиду гробнице у Сирмијуму, насупрот сцени три младића у ужареној пећи. На фресци из Капеле Грека (*Capella Graeca*), такође из катакомби Присциле, приказ три јеврејска младића је иконографски другачије решен, будући да се не обраћају Богу (*orantes*), већ се стиче утисак да играју у ватри. Касној фази у третирању ове теме припада зидна слика из хипогеума Санта Марија ин Стелле (*S. Maria in Stelle*) у близини Вероне, датована у крај IV и почетак V века, а њена иконографија смешта причу о три јеврејска младића испред зицина Вавилона (Bisconti and Braconi 2012: 390, fig. 6).

Фреска из гробнице бр. 20 на локалитету Паланка у Сремској Митровици пружа још један пример хришћанске реинтерпретације положаја уздигнутих руку, у паганској уметности карактеристичног за представе Пиетас (*Pietas*),

персонификације љубави и поштовања, док у новим околностима чини позу оних који се обраћају Бору (*orantes*) (Bisconti 2002: 370–374). С друге стране, дословно испричана, старозаветна прича преноси поруку о прихватању чак и мучења у циљу очувања вере и спасавања душе кроз крштење.

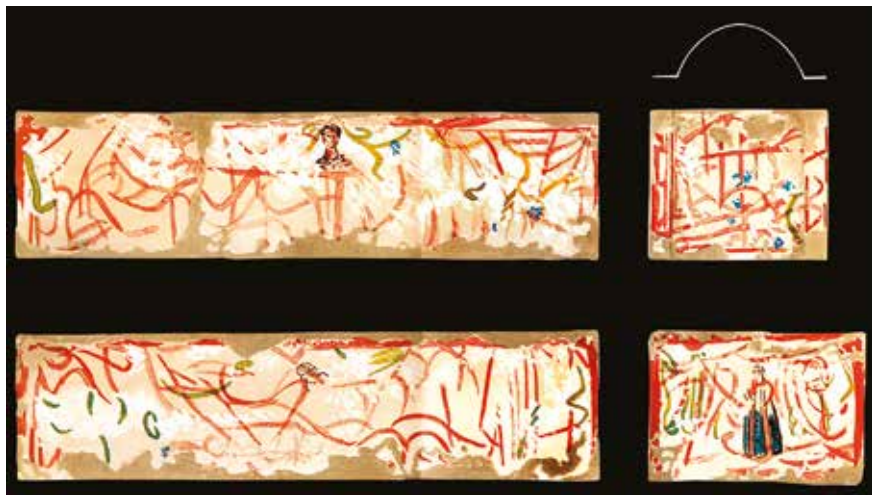
III Жртва Аврамова (Постање, 22, 1–19)

Да би ѿа искушао, Бој је наредио Авраму да жртвиује свој сина Исака. Аврам ѿа је ѿслушао и ѿставио сина да клечи ѿположивши му ѿлаву на жртвеник. Замахнуо је ножем да му је одруби. У ѿследњем ѿренућку ањео, ѿласник Божији, сиречио је Аврама да жртвиује Исака.

1. Чалма, околина Сирмијума (*Sirmium*), гробница I

Током археолошких ископавања у селу Чалми откривена је гробница димензија 1, 775 × 0,60 m, оријентисана у правцу исток–запад, са апсидом на источној страни. Двосливни кров је обрушен. Зидови гробнице су украшени зидним сликама изведеним на малтерној основи. На западном зиду приказана је покојница како чека улазак у рај, чија је ограда представљена на осталим зидовима. Иако крајње линеарно осликани, јасно је да ови елементи осликавају ограду чији су сегменти раздвојени хермама, док се иза ње види расуто цвеће, које симболизује рај. На западном, апсидалном зиду, плави цветови, ознака раја, налазе се иза ограде типа балустраде, типичне за омеђивање паркова и вртова (сл. 9). Дакле, то је пример трансформације паганског мотива ограде царске баште у „ограду раја“ (Роровић 2011: 241–243; Роровић 2013: 149–151, fig. 72; Роровић 2016: 221–234). Линеарно представљене ограде раја, али без херми између панела, срећемо и у гробници II („гробница са крчагом“) на ранохришћанској некрополи у Печују–Сопијане (Hudak and Nagy 2016: 78, fig. 1). У гробници I из Чалме, осим фрагмената стаклених судова карактеристичних за касноантички период, откривен је и бронзани новац, од којег је најмлађи Констансов, кован у Солуну између 337. и 341. године, одређујући *terminus post quem* за обављање ове сахране. Изузетно важан налаз из ове гробнице су делови дрвене шкриње са бронзаном дршком, гвозденом бравом и деловима бронзане оплате – трака са рељефним медаљонима (сл. 10). Откривене су две делимично оштећене кружне плочице (Milošević 1973: 92). На једној је представљена старозаветна сцена *Жртва Аврамова*, односно приказ жртвовања Исака. Аврам је приказан као централна фигура у дугој туници, која десном, уздигнутом руком замахује ножем; лево од њега је погнута фигура Исака, а десно је овца, која је првобитно, пре Божије наредбе, требало да буде жртвована. Ова сцена упозорава на то да за веру треба одолети и највећим искушењима, али бити спреман и на жртвовање. На другој кружној оплати налази се опис Христовог чудотворног дела *Умножавање хлебова и риба* (сл. 12), описаног у *Новом завету* (Јован, 6, 2–13). Резултат овог чуда су корпе са хлебовима, приказане у два реда, лево од профилне фигуре Христа.

Дрвене шкриње са бронзаном оплатом на којој су искуцане митолошке сцене, настале током друге половине или треће четвртине IV века, бројне су на касноантичким налазиштима у Панонији. Представе могу бити постављене унутар кружних медаљона или аркада, а понекад и у квадратним пољима. Комбинују се старозаветне сцене са онима из *Новој завети*, понекад и са

Сл. 9 Чалма, гробница I, изглед зидних слика, цртеж (према: Milošević 1973, табла у боји, са додатком касније уочене бисте на северном зиду)

Fig. 9 Čalma, vault I, view of wall paintings, drawing (after: Milošević 1973, color plate, with the addition of the later recognized bust on the north wall)

Сл. 10 Чалма, гробница I, дрвена шкриња
(документација Археолошког института у Београду)

Fig. 10 Čalma, vault I, wooden chest
(Documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

Сл. 11 Чалма, гробница I, бронзана оплата с приказом сцене Жрѣва Аврамова (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 11 Čalma, vault I, bronze sheath with representation of the scene *Sacrifice of Abraham* (Documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

Сл. 12 Чалма, гробница I, бронзана оплата с приказом сцене Умножавање хлеба и риба (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 12 Čalma, vault I, bronze sheath with representation of the scene *Multiplication of Bread and Fish* (Documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

паганским мотивима (Tóth 2016: 217–219, III.62–III.67). На кружној оплати шкриње нађене у гробу на локалитету *Cászár*, датованом у другу половину IV века, кружни медаљон са приказом жртвовања Исака постављен је испод кружне плочице са приказом Христа са ученицима, док се на друга два сачувана медаљона налазе представе Доброг пастира и Данила међу лавовима (Tóth 2016: 218, III.64). Дрвена шкриња са две сачуване кружне оплате, нађена у гробници I у Чалми, по изгледу и приказаним мотивима уклапа се у репертоар сродних панонских примерака, мада се, на основу новца нађеног у гробници, може датовати у период пре или око средине IV века, дакле нешто раније од других сродних панонских налаза.

Претходни кратак преглед показује да налази ранохришћанских споменика са старозаветним тамама на тлу данашње Србије нису чести. Закључујемо да се ови мотиви појављују на фрескама, менсама, саркофазима и бронзаним оплатама шкриња. Теме су такође ограничене. Најбројнији су споменици с представама сцена из Јониног циклуса, које су заступљене на фрескама из гробни-

це у Улици Мике Антића у Сремској Митровици, дакле у Сирмијуму, затим на мермерној менси, такође из Сирмијума, као и на саркофагу из Сингидунума. Иако су фреске из гробнице у Улици Мике Антића фрагментарно сачуване, на основу доступног материјала може се поставити питање да ли су знак крста на прамцу брода са кога је Јона бачен у море и графито натпис *Iwnas* истовремени са осликавањем фреске или су накнадно урезани. Такође, није јасно да ли сцена одмора Јоне под тиквама садржи и приказ самог Јоне, с обзиром на то да фрагменти са приказом његовог тела нису сачувани, или је реч о симболичној представи овог мотива само помоћу колористички изведених врежа са тиквама. Овакав начин интерпретације примењен је и на зидној слици са северног зида гроба бр. 41 у Солуну, на коме тикве симболишу епизоду о Јонином одмору (Μάρκης 2006: 130–132, Πιν. 1, Σχέδ. 65). Сцене из Јониног циклуса на подужним зидовима гробнице прати оригинални приказ „ограде раја“ на западном зиду, показујући трансформацију једног архитектонског декора у хришћански мотив. С друге стране, фрагменти обода мермерне менсе „сигма типа“ из Сирмијума, са сценама из Јониног живота, демонстрирају добар рад у класицистичком стилу, а облик менсе и примењен декоративни приступ упућују на постојање блиских веза између Сирмијума и Салоне, много пре него што је то забележено у епиграфским изворима са поменима опатице Јохане (*Johanna*) и девојчице Доминике (*Dominica*); пред опасношћу од налета Авара, прва је побегла, а друга је одведена из Сирмијума у Салону (CIL III 9551; III 9576). По својим иконографским решењима, веома је интересантан саркофаг из Сингидунума, на коме су сцене Јониног бацања у море, гутања и избацивања његовог тела од стране морске немани реалистички приказане, док Јонино спасење и искупљење симболично представљају Добри пастир и маритимно-буколички пејзажи који симболизују рај. То је доста неуобичајена иконографија, са неким решењима из паганске уметности, која у датом контексту добијају ново значење, што није непознато у хришћанској уметности IV века.

Тема *Три младића у ужареној њећи* обрађена је на фресци из гробнице бр. 20 на локалитету Паланка у Сремској Митровици, постављеној насупрот зидној слици са приказом Доброг пастира. Сцена у којој три јеврејска младића из ватре спасава Свети дух у људском облику верно преноси старозаветни текст по коме је младиће избавио неко *налик сину Божијем*, за разлику од већине фресака из Рима, на којима је Свети дух приказан у виду голуба. Бронзана оплата дрвене шкриње из гробнице у селу Чалми садржи старозаветну сцену *Жрџива Аврамова*, а нађена је заједно са кружном оплатом на којој је приказ из *Новой завети*, *Умножавање хлебова и риба*. Дрвене шкриње са бронзаним платама на којима су искуцане митолошке сцене, релативно су бројне на панонским касноантичким локалитетима, а налаз из Чалме се уклапа у репертоар сродних панонских примерака, мада се, на основу новца нађеног у гробници, може датовати у период пре или око средине IV века, дакле нешто раније од других сродних панонских налаза, који потичу из друге половине или треће четвртине IV века.

Малобројни споменици са старозаветним темама, нађени на тлу Србије, потичу са ограничене територије, из Сирмијума и његове околине и из Син-

гидунума. Сведочанство су о културним утицајима са тла Италије, који су у Сирмијум доспевали преко Аквилеје, а затим долином Саве, али и са јадранске обале, из Салоне. Италски утицаји су се брзо проширили по Доњој Панонији, где настаје уметност специфичног стила, чији одрази допиру и до Сингидунума у Првој Мезији. То доказује већ изнету претпоставку (Роровић 2009: 132) да су, без обзира на провинцијске границе, Доња Панонија и север Прве Мезије чинили јединствену културну *koiné*, у којој су се италски утицаји мешали са локалним традицијама.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed., Berolini 1873: apud G. Reimerum.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bisconti, F. 2000

Il gesto dell'orante tra atteggiamento e personificazione, in: *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, S. Ensoli and E. La Rocca, eds., Roma: «L'Erma» di Bretschneider, 368–372.

Bisconti, F. and Braconi, M. 2012

Lipogeo di S. Maria in Stelle: il programma iconografico e le vie significative, in: *La pittura Romana nell'Italia settentrionale e nelle regioni limitrofe*, F. Oriolo and M. Verzár, eds., Trieste: Editreg, 141–148; 389–391.

Bratož, R. 2003

Dioklecijanovo preganjanje kristijanov v provincah srednjega Podunavja in zahodnega Balkana, in: *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti Viktora Ptujškega*, ur. S. Kranjc, Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina, 29–98.

Brunšmid, J. 1904

Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 7 (1903/1904): 209–240.

Валтровић, М. 1886

Старо-хришћански саркофаг нађен у Београду, *Сѣринар Срѣској археолошкој друшћива* 3: 70–71.

Валтровић, М. 1891

Старо-хришћански мртвачки ковчег нађен у Београду, *Сѣринар Срѣској археолошкој друшћива* 8: 130–142.

Visy, Zs. 2016

The Late Roman Cementeries of Sopianae, in: *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*, E. Tóth, T. Vida and I. Takaács, eds., Szombathely: Savaria Museum, 68–83.

Vujović, M. B. and Lučić, B. (in press)

Les tombes au site „Palanka“, les fouilles archéologiques de l'année 2016, in: *La basilique de Saint-Irénée de Sirmium et sa nécropole*, I. Popović and M. Vasić, eds., Rome: PIAC.

Grabar, A. 1966

Le Premier Art Chretien, Paris: Gallimard.

Grabar, A. 1968

Christian Iconography. A Study of its Origins, Princeton: Princeton University Press.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Zusammenfassung: *Römische Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior*), Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Duval, N. 1984

Mensae funéraires de Sirmium et Salone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77 (*Disputationes Salonitanae* II): 187–226.

Duval, N. 1994

Tables et piscinae, in: *Salona* I, N. Duval and C. Metzger, eds., Rome–Split: École française de Rome – Musée archéologique de Split, 121–184.

Engermann, J. 2002

Zur Interpretation der Darstellungen der Drei Jünglinge in Babylon in der frühchristlichen Kunst, in: *Akten des Symposions »Frühchristliche Sarkophage«*, G. Koch, ed., Mainz: Philipp von Zabern, 81–91.

Zeiller, J. 1918

Les origines chretiennes des provinces danubiennes de l' Empire romain, Paris: De Boccard.

Zimmermann, N. 2002

Werkstattgruppen römischer Katakombenmalerei, Ergänzungsband 35, Münster: JbAC.

Јеремић, М. 2004

Култне грађевине хришћанског Сирмијума, у: *Сирмијум и на небу и на земљи*, Сремска Мировица: Благо Сирмијума, 43–78.

Kaiser-Minn, H. 1983

Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophagplastik bis zum Ende des 4. Jahrhunderts, in: *Spätantike und frühes Christentum*, H. Beck and P. C. Bol, eds., Frankfurt am Main: Liebieghaus Museum alter Plastik, 318–338.

Kitzinger, E. 1960

A Marble Relief of the Theodosian Period, *Dumbarton Oaks Papers* 14: 19–42.

Klauser, Th. 1966

Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst VIII, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 8/9: 126–170.

Lučić, B., Vujović, M. B. and Davidović, J. 2018

The Tomb with paleochristian Wall Paintings from Sirmium, in: *24. International Limes Congress. Serbia, September 2018. Book of Abstracts*, Belgrade: Institute of Archaeology.

Μαρκες, Ε. 2006

Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους Υστερορωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς χρόνους, Αθήνα: Υπουργείο πολιτισμού. Ταμείο αρχαιολογικών πορών και απαλλοτριώσεων.

Milošević, P. 1973

Fourth Century Tombs from Čalma near Sremska Mitrovica (Резиме: Гробнице IV века из Чалме код Сремске Митровице), in: *Sirmium* III, V. Popović and E. Ochenschlager, eds., Beograd: The Archaeological Institute of Beograd, Denison University, The City University of New York, 85–96.

Mirković, M. 2017

Sirmium. Its History from the First Century AD to 582 AD, Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of Philosophy; Sremska Mitrovica: Historical Archive “Srem”.

Nestori, A. 1975

Repertorio topografico delle pitture delle catacombe romane, Roma, Città del Vaticano: PIAC.

Ninković, V. 2013

Jonah's sarcophagus, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Cristianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, I. Popović and B. Borić-Brešković, eds., Archaeological Monographs 22, Belgrade: National Museum in Belgrade, 317, cat. 83.

Нинковић, В. 2015

Римски камени саркофази из Народног музеја у Београду (Summary: Roman Stone Sarcophagi in the National Museum in Belgrade), *Зборник Народног музеја* (Београд) 22-1: 145–170.

Pilinger, R., Popova, V. and Zimmermann, N. 1999

Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandermalereien Bulgariens, Antiquarische Abteilung 21, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission.

Pilipović, S. and Milanović, Lj. 2016

The Jonah Sarcophagus from Singidunum: a Contribution to the Study of Early Christian Arts in the Balkans, *Classica et Christiana* 11: 219–245.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma (Summary: Necropolises of Roman Singidunum), *Singidunum* 3: 7–96.

Popović, I. 2009

Relief Decorated Handles of Ceramic Paterae from Sirmium, Singidunum and Viminacium (Резиме: Рељефно декорисане дршке керамичких патера из Сирмијума, Сингидунума и Виминацијума), *Сшаринар* (н.с.) 58 (2008): 119–134.

Popović, I. 2011

Wall Painting of the Late Antique Tombs in Sirmium and its Vicinity (Резиме: Зидно сликарство касноантичких гробница у Сирмијуму и његовој околини), *Сџаринар* (н.с.) 60: 223–349.

Popović, I. 2012

La nécropole de la basilique urbaine à Sirmium (Резиме: Некропола градске базилике Сирмијума), *Сџаринар* (н.с.) 62: 113–135.

Popović, I. 2013

«In hoc signo vinces»; Catalogue 80 – Mensa with the representation of Jonah, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Cristianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, I. Popović and B. Borić-Brešković, eds., Archaeological Monographs 22, Beolgrade: National Museum in Belgrade, 138–159, 314.

Popović, I. 2016a

Sirmium in the 4th century: from the town of martyrs to the Christian “caput Illyrici”, in: *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*, E. Tóth, T. Vida and I. Takaács, eds., Szombathely: Savaria Museum, 84–89, 229, kat. IV.1.

Popović, I. 2016b

Survey of Early Christianity in Sirmium / Sremska Mitrovica (fourth to fifth c. AD), in: *GrenzÜbergänge. Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historic-archaeological research at the middle Danube (4th to 8th c. AD). Akten des 27. Internationales Symposium der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum*, I. Bugarski et al., eds., Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 4, Rhemshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner, 179–193.

Popović, I. 2016c

The Architectural Elements of the Profane Structures and the Motif of “Railing of Paradise”, in: *The Early Christian Tombs in Sirmium, Studia Academica Šumensia 3. Transition from Late Paganism to Early Christianity in the Architecture and Art in the Balkans*, I. Topaliov and B. Georgiev, eds., Shumen: Shumen University Press, 224–238.

Popović, I. (in press)

Les trouvailles de *mensae* funéraires; La tombe dans la rue Mike Antića, in: *La basilique de Saint-Irénée de Sirmium et sa nécropole*, I. Popović and M. Vasić, eds., Rome: PIAC.

Popović, V. 1993

Sirmium. A Town of Emperors and Martyrs, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, D. Srejšović, ed., Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts, 15–27.

Schumacher, W. N. 1977

Hirt und »Guter Hirt«, Freiburg: Herder.

Tóth, E. 2016

Catalogue no. III. 64 - III. 67, in: *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*, E. Tóth, T. Vida and I. Takaács, eds., Szombathely: Savaria Museum, 217–219.

Hudak, K. and Nagy, L. 2016

Early Christian Burial Chambers and Wall Paintings in the Northern Cemetery of Sopiane, in: *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*, E. Tóth, T. Vida and I. Takaács, eds., Szombathely: Savaria Museum, 77–83.

Caillet, J.-P. and Loose, H. N. 1990

La vie d'éternité. La sculpture funéraire dans l'Antiquité chrétienne, Paris-Genève: Cerf-Tricorne.

Cambi, N. 2002

Antika, Zagreb: Naklada Ljevak.

Carletti, C. 1975

I tre giovani Ebrei di Babilonia nell'arte cristiana antica, Brescia: Paideia.

BIBLICAL MOTIFS ON LATE ROMAN MONUMENTS FROM SERBIA

SUMMARY

Art of the Early Christians is multilayered and polysemantic. In addition to the use of pagan motifs, which within given context and through the process of *interpretation Christiana* acquired new meanings, themes from the Old Testament sometimes in combination with those from the New Testament also appear on the works of art from this period. Finds of the Early Christian monuments with themes from the Old Testament are not numerous in the territory of Serbia. We concluded that such motifs appear in frescoes, on the mensae, sarcophagi and bronze sheaths on the chests. Scope of the themes is also limited. Most frequent are monuments with scenes from the cycle of Jonah that have been represented in the frescoes from the vault in Mike Antića street in Sremska Mitrovica, i.e. in Sirmium, then on the marble mensa also from Sirmium and on the sarcophagus from Singidunum. Despite the fact that frescoes from the vault in the Mike Antića street are partially preserved, a question could be asked regarding the available material, whether the sign of the cross on the bow of a ship from which Jonah was thrown into the sea and graffito inscription *Iwnas* (fig. 3) are contemporaneous with the painting of the fresco or they were engraved later. Also it is not clear whether the scene of Jonah resting under the gourd vine includes the image of Jonah himself as the fragments with the representation of his body are not preserved or it was symbolic representation of that motif using only colorfully depicted vine with gourds (fig. 4). Identical type of interpretation is applied in the wall painting on the north wall of vault 41 in Thessalonica where the gourds symbolize the episode of the Jonah's rest. Scenes from the cycle of Jonah on the longitudinal walls of the vault are accompanied by the original representation of the 'railing of Paradise' on the west wall (fig. 5) showing transformation of one architectural ornament into the Christian motif. On the other hand, fragments of the edge of marble mensa of 'sigma type' from Sirmium with the scenes from the life of Jonah demonstrate good work in the classicist style (fig. 1), while the shape of mensa and applied ornamental design (fig. 2a) suggest the close connections between Sirmium and Salona (fig. 2b) much earlier than it had been recorded in the epigraphic sources where the abbess Johanna and girl Dominica are mentioned. First of them had run away and the other was taken away from Sirmium to Salona facing the danger of the Avaric invasion. Very interesting regarding its iconographic characteristics is the sarcophagus from Singidunum with scenes of Jonah being thrown into the sea, swallowed and then his body being thrown up by the sea monster that were realistically depicted, while Jonah's salvation and redemption are symbolically represented by the image of the Good Sheppard and marine-bucolic landscapes symbolizing Paradise (fig. 6). This is rather unusual iconography, which introduces to the scene certain elements from the pagan art, which in the given context acquired new meaning and that is not unusual for the Christian art in the 4th century.

Theme *Three young men in fiery furnace* is represented in the fresco from vault 20 at the site "Palanka" in Sremska Mitrovica. This fresco is located just across from the wall painting depicting Good Sheppard (fig. 7). Scene on the wall painting from Sirmium where three Jewish young men are saved from the fire by the Holy Spirit in the human form (fig. 8) transmits accurately the Old Testament text according to which the youngsters were saved by someone resembling *the son of God* in contrast to most of the frescoes from Rome where the Holy Spirit is represented as dove. In the vault from the Čalma village, with walls paint-

ed with the motifs of 'railing of Paradise' (fig. 9), was found the wooden chest (fig. 10) having circular bronze sheath with Old Testament scene the *Sacrifice of Abraham* (fig. 11) and it had been found together with other circular plating with the New Testament scene *Multiplication of bread and fish* (fig. 12). Wooden chests having bronze sheaths with embossed mythological scenes are relatively frequent finds at the Late Roman Pannonian sites and find from Čalma fits into the repertoire of similar Pannonian specimens, although according to the coins found in the vault it could be dated to the period before or around the mid 4th century, therefore sometime earlier than other related Pannonian finds dating from the second half or the third quarter of the 4th century.

Sparse monuments with the Old Testament themes found in Serbia come from the confined territory, from Sirmium and its vicinity and from Singidunum. They are evidence about cultural influences from the territory of Italy that reached Sirmium via Aquileia and the Sava valley, but also from the Adriatic coast, from Salona. Italic influences quickly spread throughout the Lower Pannonia where the art of distinctive style originated and its reflections reached as far as Singidunum in the Moesia Prima. That proves already suggested assumption that, regardless of the provincial borders, Lower Pannonia and north of Moesia Prima were unique cultural *koiné*, where Italic influences mingled with local traditions.

Милан Б. МИЛОВАНОВИЋ

Пожаревац

НАЛАЗИ СЕОБЕ НАРОДА У УНУТРАШЊОСТИ БРАНИЧЕВА

Апстракт: У раду су обрађени археолошки налази из времена Сеобе народа који су откривени у унутрашњости браничевске области. У питању је материјална култура која није типична за романску популацију на простору Царства у том периоду. Осим тога, на територији северног Илирика, извори бележе присуство различитих варварских племена (Германа, Бугара, Словена, Авара итд.). Нека од њих ће оставити свој траг, о чему сведоче археолошка ископавања и случајни налази са појединих локалитета, пронађени на површини терена. Прве податке о налазима варвара унутар Браничева добијамо 1960. године, када су, приликом реконструкције пута Пожаревац – Петровац на Млави, у селу Каменову откривени германски гробови.

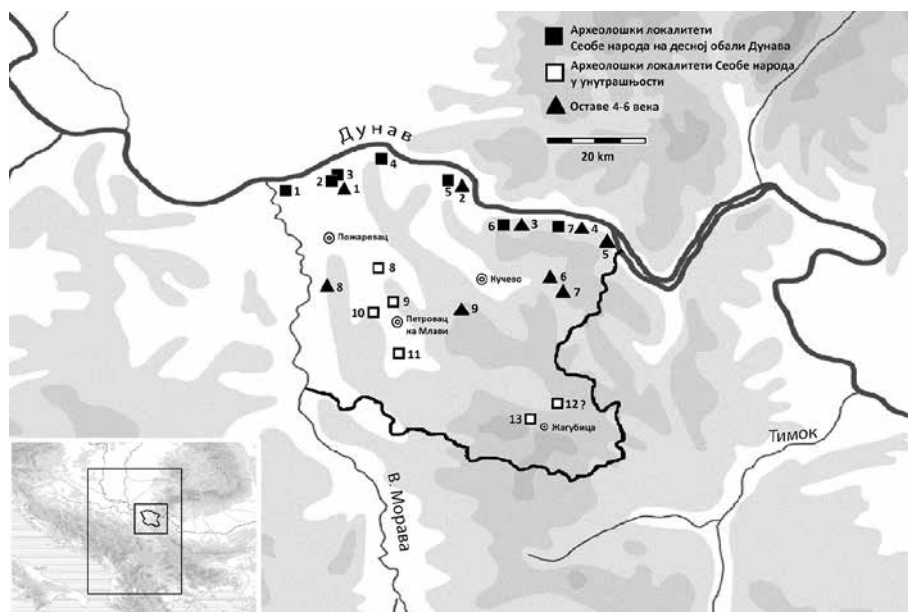
Кључне речи: Браничево, Сеоба народа, варвари, датовање, археолошки налази

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Значајан допринос проучавању материјалне културе Сеобе народа, на простору Браничева пружила су ископавања археолошких налазишта на десној обали Дунава током друге половине XX века. У питању су добро познати локалитети у Дубравици (*Margum*), ширем ареалу Виминацијума (*Viminacium*), Чезави (*Novae*) и Салдуму. О њима је у досадашњој литератури доста писано (Мано-Зиси, Гарашанин и Марић 1950: 153, 157; Џуњак 1992: 35–37; Зотовић 1981; Поповић 1987; Petković 1995: 65; Jeremić 2009: 96, 101, 192–193; Ivanišević, Kazanski and Mastykova 2006; Nikolić and Stojić 2018: 23–26). Укратко ћемо напоменути само да су током истраживања, у зависности од налазишта, откривени покретни и непокретни археолошки налази који сведоче о присуству страних

етничких групација у овом делу Царства током раздобља Велике сеобе народа. Не треба заборавити ни случајно нађене предмете са појединих локалитета у Дубравици, Старом Костолцу, Раму, Великом Градишту итд. (Миловановић 2016: 50, 54–55, 84–85; Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: Тб. XII/2).

Археолошки налази који нису типични за романску популацију у време Велике сеобе народа такође су регистровани у унутрашњости данашњег Браничева (сл. 1). Само залеђе ове области, којом се бави аутор рада, налази се на простору омеђеном рекама Великом Моравом, Дунавом и Песачом, као и планинама Бељаницом, Црним врхом и Северним Кучајем (Миловановић 2016: 9). Од већих касноримских средишта у унутрашњости, а на основу писаних извора, познат је Мансио Муниципијум (*Mansio Municipio*) у Калишту код Петровца на Млави, као и Јовис Паго (*Iovis Pago*) у Великом Лаолу.

Сл. 1 Приближан положај археолошких локалитета из времена Сеобе народа и остана из IV–VI века на простору Браничевског округа. Локалитети: 1. Маргум, 2. Браничево, 3. ареал Виминацијума, 4. Ледерата, 5. Пинкум, 6. Чезава, 7. Салдум, 8. Муниципијум, 9. Каменово–Међа, 10. Велики Поповац – Равно поље, 11. Јовис Паго, 12. Лазница–Пчелињи крш, 13. Околина Жагубице. Оставе: 1. Виминацијум, 2. Велико Градиште, 3. Добра, 4. Салдум, 5. Босман, 6. Волуја, 7. Краку лу Јордан, 8. Пољана, 9. Мелница (географска подлога: М. Милинковић)

Fig. 1 Estimated locations of archaeological sites from the time of the Great Migration and 4th – 6th centuries hoards in the Braničevo region. Sites: 1. Margum, 2. Braničevo, 3. Viminacium area, 4. Lederata, 5. Pincum, 6. Čezava, 7. Saldum, 8. Municipium, 9. Kamenovo – Međa, 10. Veliki Popovac – Ravno Polje, 11. Iovis Pago, 12. Laznica – Pčelinji Krš, 13. Vicinity of Žagubica. Hoards: 1. Viminacium, 2. Veliko Gradište, 3. Dobra, 4. Saldum, 5. Bosman, 6. Voluja, 7. Krakul Jordan, 8. Poljana, 9. Melnica (geographic situation: M. Milinković)

Први подаци о налазима из времена Сеобе народа, колико се зна, потичу из 1960. године, када су у селу Каменову код Петровца на Млави случајно откривени германски гробови из друге половине VI века (Simoni 1978: 209).

На појединим местима су спроведена и систематска археолошка ископавања, нпр. у Калишту, током осамдесетих година XX века. Том приликом су, како ћемо касније видети, пронађени покретни налази који се могу приписати носiocима културе Черњахов – Синтана де Муреш (Цуњак 2012: 23, 66). У новије време располажемо и скромним бројем случајних археолошких налаза. Уз додатни опрез, предмети прикупљени на површини терена могу да пруже увид у збивања унутар Браничевског округа у поменутом периоду, али и дати смернице за даља истраживања.

Као почетак Велике сеобе народа, у науци је општеприхваћена 375. година, када Хуни из централне Азије прелазе реку Волгу и продиру у Европу. То је проузроковало померање германских племена, а нека од њих насељавају, уз дозволу царске владе, простор трачке дијецезе. Међутим, завршетак овог раздобља историје, како нам се чини, још увек није јасно дефинисан у југоисточној Европи (уп. Острогорски 1959: 72; Ковачевић 1977: 31; Поповић 1994: 69; Милинковић 1998: 14–15; Милинковић 2015: 8, нап. 2). У овом раду, када је горња граница у питању, расправа ће се водити у временском распону који пружају археолошки налази.

НАЛАЗИ ЧЕРЊАХОВ – СИНТАНА ДЕ МУРЕШ КУЛТУРЕ

Ако сагледамо историјска збивања, може се рећи да Готи интензивније пустоше Балканско полуострво након битке код Хадријанопоља 378. године (Mirковић 2006: 96; Зечевић 2002: 121, 123). Судећи према археолошким истраживањима, трагови њихових разарања на десној обали Дунава, у Браничеву су регистровани на Светињи, у оквиру античких културних слојева (Поповић 1987: 5), као и у самом Виминацијуму, у термама (Nikolić, Milovanović and Raičković-Savić 2017: 54–55; Korać i dr. 2014: 66). Рушења су такође потврђена током ископавања Чезаве и Салдума (Васић 1984: 102, 120; Jeremić 2009: 191, 201–202). Претпоставља се да су оближњи Јовис Паго, као и Мансио Идимум (*Mansio Idimvm*) у унутрашњости ове територије и у њеној ближој околини, страдали од стране Гота крајем IV века (Vasić i Milošević 2000: 40, 154, 231). Не треба заборавити ни рударски центар Краку лу Јордан, у околини Кучева, који је такође претрпео жестоке нападе у поменутом периоду и након тога никада више није обновљен (Tomović 2001: 183). На осталим локалитетима у источној Србији, варварска пустошења потврђена су, нпр., у Ромулијани (*Felix Romuliana*) и њеној околини (Петковић 2010: 178; Јанковић 1983: 107). Рушилачки налет Гота такође је евидентиран током систематских ископавања на локалитетима Велики Градац (*Talliata*) и Равна (*Camps*) у Ђердапу (Поповић 1984: 269, 280; Кондић 1984а: 247–248), као и на многим другим археолошким налазиштима.

Осим поменутих разарања, и поједине оставе новца сведоче о налету Гота након 378. године на простору Браничева. Реч је о скупини кованица откривених током археолошких ископавања Краку лу Јордана (Tomović 2001: 182) и Салдума, на десној обали Дунава (Jeremić 2009: 225). Треба поменути и оставе алата, додуше случајно нађене, без археолошког контекста, које могу ука-

зати на немирна времена крајем IV века. У унутрашњости Браничева, за сада су потврђене две такве оставе, у селима Пољана код Пожаревца и Мелница код Петровца на Млави.¹ Немири које су германске војсковође проузроковале на територији северног Илирика знатно су отежали доток новца из источног дела Царства (Vasić 1990: 30). Пустошења на Балкану трајала су све до 382. године, када је склопљен мир са Царством, а Готи за насељавање добијају трачку дијецезу. Део њих се насељава и у Панонији (Зечевић 2002: 127–128; Mirković 2006: 96). На основу обрађених покретних налаза из Калишта, као што ћемо касније видети, можемо, са одређеном резервом, говорити о готском насељавању након 382. године у унутрашњости Браничева.

У најстарије налазе из времена Сеобе народа у унутрашњости Браничева спадају гвоздена лучна фибула и фрагментован коштани чешаљ, откривени током археолошких ископавања Муниципијума у селу Калишту. Радове, којима је руководио М. Цуњак, спровео је Завод за заштиту споменика културе из Смедерева, у периоду од 1982. до 1987. године. Тада су истражене терме, објекти недефинисане намене и римски гробови. Требало би поменути и рановизантијске културне слојеве, као и спорадичне налазе из раног средњег века, који су евидентирани током ових година (Цуњак 2012: 23–47).²

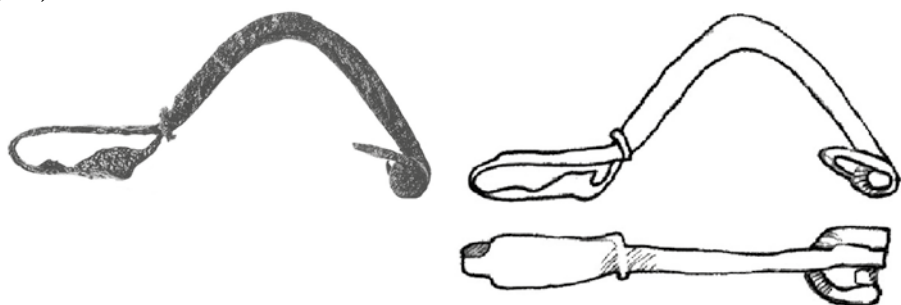
Приликом ископавања терми (грађевински објекат бр. 2), пронађена је фибула дужине 7 cm (висина лука 2,5 cm, дужина стопе 2,5 cm, дебљина лука 0,5 cm). У питању је гвоздена лучна фибула са посувраћеном стопом и намотајем (сл. 2). Високо изведен лук је трапезоидног пресека, док је стопа правоугаоног облика (Цуњак 2012: 42, 66, 151, кат. 6). Према типологији С. Петковић, овај примерак се може сврстати у тип 35 жичаних фибула са посувраћеном стопом. У зависности од материјала, облика и начина израде, могу се издвојити четири типа: римски, дачки, сарматски и готски. Жичане гвоздене фибуле се на овим просторима, уз опрез и резерву, могу приписати Готима. Њих одликује лук троугаоног или полукружног пресека, као и правоугаоно или трапезоидно обликована стопа (Petković 2010: 309–311). Налаз из Калишта донекле се издваја по поменутом луку, који је, према речима руководиоца ископавања, трапезоидног пресека, што у овом случају додатно допуњава типологију гвоздених жичаних фибула.

Присуство Черњахов – Синтана де Муреш културе на овим просторима везује се за повлачење Гота под притиском Хуна, након 375. године. Њена завршна фаза је потврђена на подручју северног Балкана (Милинковић 1998: 194–195). Она ће заправо трајати све до почетка V столећа, када нестаје са одласком Визигота на запад. За ову културу везују се небрањена насеља, као и некрополе на којима углавном преовлађује инхумација. У етничком смислу, она је у суштини готска, са јаким сарматским и карпо-дачким примесима (Поповић 1994: 69). Проблематиком ове културе бавио се, између осталих,

1 У оба случаја, оставе су оквирно датоване у време од краја IV до прве половине V века (Шпехар и Јацановић 2015: 311–312).

2 Треба поменути прва ископавања на овом локалитету, која је спровео Д. Пилетић 1964. године. Покретни налази који су том приликом откривени само су делимично и сумарно публиковани, уп. Piletić 1970.

Ф. Биербрауер. Анализирајући гробове и погребне обичаје на простору између источне Румуније и западне Украјне, он указује на полиетничку културну групу у чијем оквиру је потврђен германски утицај (Bierbrauer 1999: 230–232, Abb. 1). С. Петковић сматра да поменути тип жичаних гвоздених фибула представља, заправо, траг ширења Черњахов – Синтана де Муреш културе на подручју Царства. Територијално најближе аналогije потичу са Виминацију-ма и Феликс Ромулијане (*Felix Romuliana*). Хронолошки су опредељене у другу половину IV и прву половину V века (Petković 2010: 310–311; Redžić 2007: 57, 75).

Сл. 2 Гвоздена фибула из Калишта – *Mansio Municipio* (према: Цуњак 2012: 65, 151, 6)

Fig. 2 Iron fibula from Kalište – *Mansio Municipio* (after: Цуњак 2012: 65, 151, 6)

Током ископавања грађевине 1 у Калишту, нађен је фрагментован трodelни чешаљ начињен од рога. Његова дршка је полукружног облика, док су зупци, очувани у мањој мери, распоређени у једном реду (сл. 3). На површини дршке приказана је „кошута у покрету на леву страну, са ногама ослоњеним на наглашену бордуру која је испуњена таласастим линијама“ (Цуњак 2012: 112). Наводе се дужина и дебљина чешља, које износе 6, односно 0,8 cm (Цуњак 2012: 170, кат. 96). Типологију коштаних чешљева на простору Горње Мезије начинила је такође С. Петковић. Налаз из Калишта може се сврстати у тип VII и варијанту 3. Предложено је датовање ових предмета, типичних за културу Черњахов – Синтана де Муреш, у време од краја IV до прве половине V столећа. Током последње четвртине IV века, они се јављају на простору Царства, а у етничком смислу, могу се приписати управо Готима. Током њихових насељавања, недалеко од римске границе настаје овај тип коштаних чешљева (Petković 1995: 27–28). На простору данашњег Браничева, слични налази откривени су током ископавања Чезаве и Салдума. Хронолошки се опредељују у крај IV и прву половину V века (Jeremić 2009: 192–193; Petković 1995: 65). По облику сличне чешљеве можемо пронаћи у Гамзиграду (Живић 2003: 65, 107–109, кат. 127, 128, 130, 134), од којих су неки направљени од једног комада кости (Pop-Lazić 2016: 239–238, Fig. 9). Чешљеви овог типа евидентирани су и у утврђењима на простору Ђердапа (Špehar 2012: 42–44, Fig. 10, 12). Осим варвара, ове предмете прихватило је и романизовано становништво пограничних провинција (Petković 1995: 27–28).

Сл. 3 Дршка чешља од рога из Калишта – *Mansio Municipio* (према: Цуњак 2012: 113)

Fig. 3 Handle of bone-made comb from *Kalište Mansio Municipio* (after: Цуњак 2012: 113)

Судећи, међутим, према извештају са археолошких ископавања, разарања након 378. године нису регистрована у Калишту. Разлог за заобилажење Муниципијума (уколико је заиста реч о томе), за сада се тешко може установити.³ М. Цуњак сматра да је слој паљевине евидентиран током археолошких ископавања Муниципијума проузрокован најездом Хуна крајем IV или током прве половине V столећа (Цуњак 2012: 30, 50). На основу даљег извештаја, чини нам се да би се тако широко датовање могло и прецизније одредити. У овом тренутку треба поменути поједине објекте западно и северно од терми, за чије је време настанка предложен крај III века (Цуњак 2012: 52–53). Приликом ископавања ових грађевина, такође је регистрован слој паљевине, у коме је нађен новац Гале Плацидије (425–433). Самим тим, и страдање терми можемо одредити у прву половину V века, односно у време након 441. године, када Хуни пустоше ове крајеве (*Византијски извори* I: 10–13).

Носиоце Черњахов – Синтана де Муреш културе, М. Цуњак доводи у везу са римским савезницима који су боравили у Калишту (Цуњак 2012: 50). На основу фибуле и коштаног чешља, М. Васић и Г. Милошевић сматрају да је у Калишту постојао хоризонт с краја IV и почета V века, и да је утврђење страдало у провали Хуна 441–443. године (Vasić i Milošević 2000: 145). Описани налази сведоче о страним етничким групама у Калишту, које се, са великом вероватноћом, могу изједначити са германским племенима. Коштани чешаљ и, највероватније, гвоздена фибула нађена у слоју пожара сведоче о присуству страног етноса у Муниципијуму који, заједно са староседеоцима, ипак живи све до хунске инвазије 441. године.

3 На основу достављених извештаја са археолошких ископавања у Калишту за сада се тешко може реконструисати целокупна прошлост на овом локалитету (уп. Цуњак 1983; Cunjak i Pindić 1985; Цуњак 2012). Неопходно је да се у будућности изврши детаљан преглед документације са археолошких истраживања, у оној мери колико је то могуће, као и ревизија самих ископавања. Судећи према доступним подацима, страдање у Калишту крајем IV века, које би се приписало Готима, није установљено. Овај податак се мора узети са резервом будући да су њихова разарања евидентирана на простору источне Србије, као што је већ и истакнуто.

Када говоримо о првој половини V века, у овом тренутку је неопходно скренути пажњу на германске гробове откривене у Виминацијуму и Сингидунуму (*Singidunum*) (Ivanišević and Bugarski 2018: 98–100, 104, 109, 111). У науци је понуђена интерпретација о федератима који су територију Царства бранили од упада других варвара током овог периода. Такође, треба још једном поменути продор Хуна 441. године. Тачније, није искључена могућност да се, пред сам Атилино напади, део варвара склонио на простору јужно од Саве и Дунава (Ivanišević and Kazanski 2009: 127–128). Да ли су германски налази из Калишта припадали федератској војсци пре најезде Хуна, за сада је тешко рећи, све док се не спроведу ревизиона археолошка ископавања на овом локалитету. То не би био једини случај насељавања варвара, оквирно опредељен у време између 382. и 441. године, у унутрашњости источне Србије. На основу досадашњих археолошких истраживања и реконструкције писаних извора, идентична ситуација је потврђена у царској палати у Гамзиграду (Петковић 2010: 194–195). Не треба заборавити ни оптицај новца, који се на овим просторима постепено повећава између 383. године и хунских провала у првој половини V века (Vasić 1990: 34, 40). Тај податак додатно потврђује присуство становништва у овом делу Илирика.

ВАРВАРСКА РАЗАРАЊА НАКОН 441. ГОДИНЕ

За сада не располажемо археолошким налазима из Браничева који су типични за материјалну културу Хуна. На основу писаних извора, њихова пустошења догодила су се у Маргуму и Виминацијуму 441. године (*Византијски извори* I: 10–11). Присуство Хуна током ових разарања, на простору Србије махом се огледа у рушевинским слојевима, насталим као резултат ратних операција (Поповић 1994: 72).⁴ Приликом похода ка Наисусу (*Naissus*), сасвим је извесно да су номади ишли трасом војног пута (*via militaris*) (Јиречек 1959: 113), па су, самим тим, пролазили и кроз унутрашњост Браничева. Као доказ њиховог продора, већ смо споменули разарања у Калишту. Такође, треба скренути пажњу на скупине златног и бронзаног новца из Виминацијума. Њихово похрањивање се везује за најезду Хуна након 441. године (Васић 1981: 128; Радић и Иванишевић 2006: 22). Осим тога, и две оставе из нешто удаљенијег Хореум Маргија (*Horreum Margi*), чије се склањање датује у 442/443. годину (Васић 1988: 68; Vasić 1990: 54–56; Радић и Иванишевић 2006: 22) такође могу да сведоче о правацу кретања номада из Азије. Остатак алата која је случајно откривена на локалитету Босилковац код Кучева, указује, уз одређени опрез, на немирна времена. Предложено је њено оквирно датовање. Прва опција која се нуди јесте период након 441. године, када Хуни пустоше ове крајеве, а друга је прва половина VI века (Шпехар и Јацановић 2011: 51).

Након распада хунског савеза 454. године, долази до ослобађања потчињених племена. Простор јужне Паноније насељавају Готи као федерати, највероватније на почетку владавине цара Лава (457–474/5). Према писаним извори-

4 У унутрашњости источне Србије, таква ситуација потврђена је, нпр., у Ромулијани (Петковић 2010: 178).

ма, варвари убрзо дижу побуну будући да су били незадовољни условима и околностима у којима су живели. Побуна Гота, у неколико наврата током друге половине V века, захватила је и простор јужно од Дунава. Године 459, побуњеник Валимар пљачка територије дуж реке Мораве. Наредни варварски упади забележени су 465, али се не зна колико су дубоко продрли у Илирик. Разарања унутар префектуре биће извршена и од стране Теодориха Амалијца 473. године. Мир са германским вођама, цар Зенон (474–475; 476–491) је склопио 484. године (Зечевић 2002: 109–110, 118–119, 156; Mirković 2006: 101). Убрзо Теодорих напушта подручја јужно од Саве и Дунава и, преко Паноније, 488. године одлази у Италију. Према Ј. Ковачевићу, један део Гота је ипак остао на простору Царства, тачније у каструмима дуж дунавског лимеса, као плаћеничка војска (*Gothi Minores*) (Ковачевић 1981: 109).

У Браничеву, на десној обали Дунава, насељавање Гота током друге половине V века потврђено је на некрополама у ареалу Виминацијума (Ivanišević, Kazanski and Mastukova 2006: 130–131). Поједини случајни налази указују на германско присуство у другој половини V века, у унутрашњости тог простора. Први предмет који се може довести у везу са поменутиим варварима је фрагментована бронзана фибула са очуваним троугаоним делом и поломљеним луком, са непознатог налазишта у околини Жагубице. На њеној површини се уочавају три удубљења која формирају троугао, док је на самом крају изведен кружно обликовани наставак (сл. 4). На доњем делу налази се оштећени држач за иглу. Димензије предмета износе $2,6 \times 1,5 \times 0,6$ cm (Миловановић и Филиповић 2018: 5, 38, кат. 74.). Функционални делови одеће овог типа углавном се опредељују у фазу D2/D3 и у етничком погледу се могу приписати германским племенима, сасвим извесно Источним Готима (Ivanišević, Kazanski and Mastukova 2006: 50; Станев 2008: 225). Ради се о типу фибула који је у литератури познат под именом Прша–Левице (*Prša–Levice*). Територијално најближе аналогije налазимо у ареалу Виминацијума. Добро очувана фибула са овог места такође је откривена случајно (Ivanišević, Kazanski and Mastukova 2006: 50). Сличне примерке можемо пронаћи у Панонији, као и на простору Бугарске (Ковачевић 1978: 35; Станев 2008: 221–224, Т. XIX).

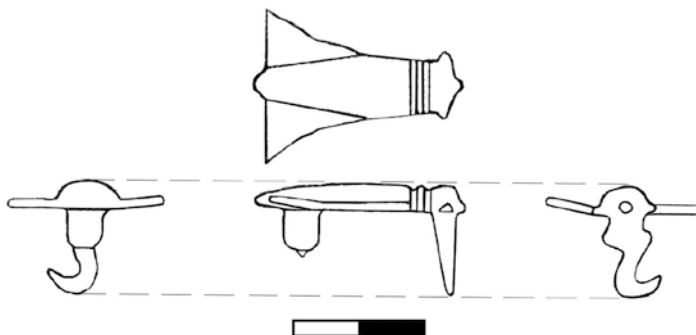
Сл. 4 Фрагментована бронзана фибула, околина Жагубице, непознато налазиште (према: Миловановић и Филиповић 2018: 38, кат. 74)

Fig. 4 Fragmented bronze fibula, vicinity of Žagubica, unknown site (after: Миловановић и Филиповић 2018: 38, кат. 74)

Други налаз који би могао да се доведе у везу с присуством страног етно-са у унутрашњости ове територије јесте добро очувана бронзана цикада фибула, из Великог Поповца код Петровца на Млави (сл. 5, 6). Предмет у облику стилизованог инсекта, димензија $3,1 \times 2,4 \times 1,7$ cm, откривен је случајно, према речима власника на локалитету који носи назив Равно поље – Стублове (Миловановић 2016: 209, сл. 264; Јаџановић 2005: 30). Фибуле цикада типа, на овим просторима могу се довести у везу са Готима током друге половине V столећа, који су и заслужни за продор ових предмета до Подунавља и даље ка Европи (Милинковић 1998: 85, 210). Оне су могле бити у употреби код Германа и почетком VI века (Ivanišević, Kazanski and Mastykova 2006: 17). На територији Браничева, цикада фибуле су откривене на германској некрополи на локалитету Бурдељ у ареалу Виминацијума и у Маргуму (Зотовић 1981: 102; Мано-Зиси, Гарашанин и Марић 1950: 153, 157). У старијој литератури, цикада из Маргума опредељена је у време хунске доминације (Mrkობრად 1980: 15–16). Према М. Милинковићу, фибуле овог типа се највероватније могу повезати са Источним Готима, који су, након слома Хуна, били ангажовани као федерати на десној обали Дунава (Милинковић 1998: 210). Фибуле које су по облику сличне примерку из Великог Поповца могу се пронаћи, нпр., у Новим Бановцима (Mrkობრად 1980: 16, Т. IV/14–15).⁵ Будући да располажемо само случајно нађеним предметима, не можемо са сигурношћу рећи да ли су германска племена у другој половини V века била насељана у унутрашњости Браничева, као што је то археолошки потврђено на десној обали Дунава (Маргум, Виминацијум), или се ради о њиховом проласку (војни поход?).

Сл. 5 Фибула типа цикада из Великог Поповца (фото: М. Миловановић)

Fig. 5 Cicada type fibula from Veliki Popovac (photo: M. Milovanović)

Сл. 6 Цикада фибула из Великог Поповца (цртеж: М. Миловановић)

Fig. 6 Cicada fibula from Veliki Popovac (draw: M. Milovanović)

5 О аналогима цикада фибула в. још и Ivanišević, Kazanski and Mastykova 2006: 17.

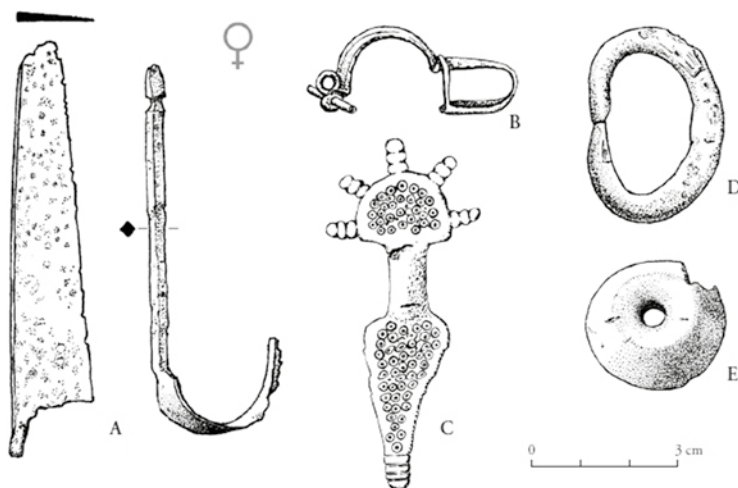
ШЕСТИ ВЕК: ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И АРХЕОЛОШКА ГРАЂА

Током прве половине VI века, извори бележе разарања која варварска племена спроводе на ширем простору Прве Мезије. Почетком столећа, провинција је била изложена нападима готског војсковође Мунда. Одлучујућа битка са илирским командантом догодила се на Морави 505. године, у којој су победу однели варвари (Мирковић 1981: 103–104). Нова разарања у Мезији биће забележена 528. године. Првобитно су Гепиди и Херули покушали да преотму Сирмијум од Гота. Након безуспешне опсаде, уследило је повлачење јужно од Саве и Дунава. Забележено је да су Готи гонили непријатеља и пустошили све до Грацијане (*Gratiana*) (Живковић 2000: 62). Такође, треба скренути пажњу и на разарања на простору централног Балкана од стране Лангобарда. Крајем 30-их година VI века, они врше ратне операције све до Драча (Максимовић 1980: 33).

Почев од 539–540. године, на простору Балкана историја бележи интензивне нападе Кутригура. Позната су два правца њихових кретања. Први налет је ишао кроз Тракију и источни део Илирика, све до Солуна. У другом су Кутригури, преко Илирика, стигли до Коринтског залива (Роровић 1979: 606–607). Разарања је било и током педесетих година VI века (Мирковић 2006: 103). У Браничеву је евидентирана остава новца која се може довести у везу са њиховим упадима 544. године. Реч је о кованицама са локалитета Манастир у селу Добра, на десној обали Дунава. Остава је највероватније похрањена уочи њиховог напада (Минић 1984: 154; Радић и Иванишевић 2006: 26). Претпоставља се да је и остава новца из Хајдучке воденице у Ђердапу покопана услед продора Кутригура (Радић и Иванишевић 2006: 26, нап. 68). Сматра се да су њихова разарања током пете и шесте деценије VI столећа олакшала продор Словена у унутрашњост Балкана. За нас је, у овом тренутку, најзначајнији поход из 548. године, када ће они, у својим налетима, стићи све до Драча (Роровић 1979: 607–608). Уз одређену резерву, треба скренути пажњу на опаску Тибора Живковића, да је реч о панонским Словенима. Они су, у том случају, до Ниша стигли преко средњег Дунава, долином Мораве (Живковић 2000: 50–52). Упади Словена на територију Илирика забележени су 550, као и наредне 551. године када су, приликом повратка, Гепидима плаћали један златник по глави како би се превезли преко Дунава (Роровић 1979: 606–607). Претпоставља се да су прешли реку код Маргума (Живковић 2000: 53, нап. 149). Писани извори указују на извесну шароликост историјских збивања на простору северног Илирика током прве половине VI века. Међутим, археолошких сведочанстава која би могла да се повежу са неким од ових догађаја унутар Браничева, бар за сада, нема.

Једини до сада истражени гробови из времена Сеобе народа, унутар Браничева потичу са локалитета Међа у селу Каменову, код Петровца на Млави. Остаци скелета пронађени су случајно 1960. године, приликом реконструкције пута (Simoni 1978: 209; Јацановић и Живковић 2000: 128, 143). У питању су два гроба, при чему је у једном сахрањена жена, а у другом мушкарац. Положај археолошких налаза, нажалост, није познат. Гробови из Каменова, у неколико

махова су били предмет проучавања у археолошкој науци (уп. Vinski 1967: 40, нап. 469–470; Simoni 1978; Kiss 1984: 136; Јанковић и Јанковић 1990: 94; Милинковић 1998: 250–253; Špehar 2012: 50–51; Bugarski and Ivanišević 2013: 473; Bugarski and Ivanišević 2018: 306). Укратко ћемо напоменути да су у гробу жене (бр. 1) евидентиране две бронзане фибуле, биконични керамички пршљенак, овална копча, сечиво и стругач начињени од гвожђа (сл. 7). Већа лучна фибула, дужине 7,7 cm, има полукружно изведену главу са пет равномерно распоређених дугмади, док је стопа приближно ромбоидног облика. На оба елемента фибуле примењена је техника пунктирања. Функционални делови одеће оваквог типа карактеристични су за германска племена у VI веку. У старијој литератури, фибула из Каменова се доводи у везу са Гепидима. Аналогије за ове предмете се могу пронаћи на локалитетима из времена Сеобе народа, у Панонији и Потисју (Милинковић 1998: 251), као и на простору Бугарске (Станев 2008: 214–215, Т. XVIII, обр. 4). Друга откривена фибула представља тип са наглашеним луком, посувраћеном стопом и обмотајем. Овакви налази, иако типични за романску популацију, могу се пронаћи и на германским некрополама, као што је Више гробаља у Виминацијуму (Ivanišević, Kazanski and Mastykova 2006: 18–20, 212, Fig. 9/20–23). Још је З. Вински скренуо пажњу на њихову употребу код Германа током VI века (Vinski 1967: 40).

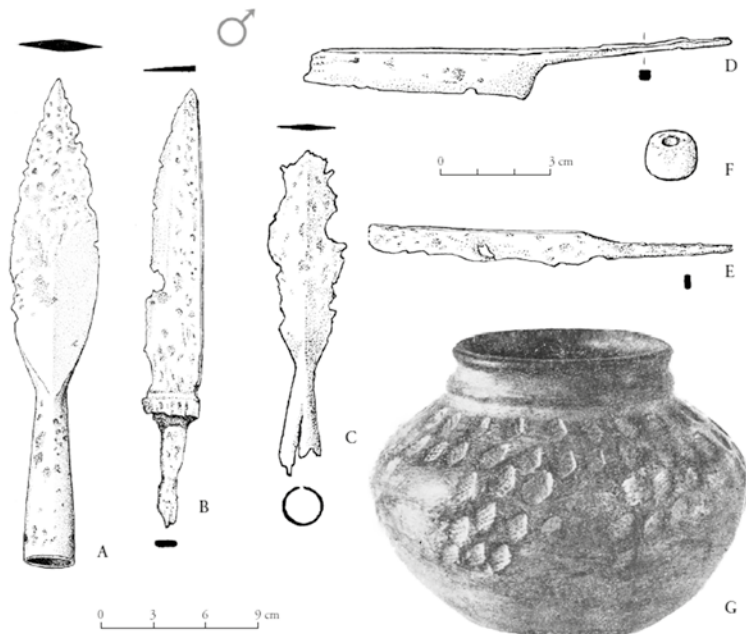

Сл. 7 Покретни налази из гроба жене у Каменову, локалитет Међа (према: Špehar 2012: fig. 27)

Fig. 7 Grave goods from female burial at Kamenuvo, site Medja (after: Špehar 2012: fig. 27)

У гробу мушкарца, односно ратника, димензија $3,1 \times 2,4 \times 1,7$ cm (бр. 2), пронађени су копље, скрамасакс (дужине до 29 cm), нож, део маказа, стрелица, стаклена перла и једна добро очувана керамичка посуда (сл. 8). Гвоздено копље је у облику ловоровог листа, са наглашеним ребром и тулцем за насађивање. Територијално најближе аналогије имамо у једном гробу из друге половине VI века, са локалитета Више гробаља у Виминацијуму (гроб 2142) (Ivanišević, Kazanski and Mastykova 2006: 227, Pl. 44, 2142/6). Слично копље из истог периода откривено је и током ископавања германских гробова у Маргу-

му (гроб бр. 15), који се опредељују у половину VI века (Цуњак 1992: 36, 40). Занимљиво је и присуство поменутог скрамасакса будући да је то за сада уса-мљен пример полагања оваквог оружја у германске ратничке гробове на про-стор у Горње Мезије (Bugarski and Ivanišević 2018: 318–319, T. 1).

Сл. 8 Покретни налази из гроба мушкарца у Каменову, локалитет Међа (према: Špehar 2012: fig. 28)

Fig. 8 Grave goods from male burial at Kamenovo, site Medja (after: Špehar 2012: fig. 28)

Посуда има приближно торбаст облик тела и кратак врат, без наглашеног обода. На површини трбуха видљиви су утиснути ромбоидни орнаменти, чији низ образује троугао. К. Симони је, током седамдестих година прошлог века, пронашла одређени број аналогија за жигосане посуде, сматрајући их гепидским: Велики Градац, Београд, Батајница, Бочар код Кикинде итд. (Simoni 1978: 215–217). Нешто касније, налази оваквог типа биће откривени и на другим археолошким локалитетима на простору Браничева, у већ поменутом Маргуму (Цуњак 1992: 36), затим у Светињи у Старом Костолцу (Поповић 1987: 21), Салдуму (Jeremić 2009: 96, 101, Cat. No. 276), као и у оближњем Јовис Пагу (Миловановић 2016: 113). Поједине примерке можемо наћи и на локалитету Момчилов град на Јухору (Брмболић 1986: 204) итд. Судећи на основу представљених аналогија како на простору Браничева тако и ван њега, керамичке печачене посуде се, у зависности од налазишта на коме су откривене, оквирно датирају у VI век.

У овом тренутку треба изнети још неки коментар за гробове из Каменова. У старијој литератури преовладава мишљење о гепидским сахранама у другој половини VI века (Simoni 1978: 209: 214; Милинковић 1998: 253). Према новим истраживањима и тумачењима германских некропола у Виминацијуму и Маргуму, која нам се чине убедљивијим, али и других археолошких налази-

шта на обали Дунава (нпр. Ковин и др.), не треба искључити могућност присуства неког другог племена на локалитету Међа. У питању су Херули, који се наводе као један од главних актера одбране на овом делу лимеса током друге трећине VI века (Ivanišević, Kazanski and Mastyková 2006: 133–136; Bugarski and Ivanišević 2013: 473–476).⁶ Отежавајућа околност јесте документација, која није објављена у целости. До сада није пружен увид у цртеже гробова, оријентацију, контекст налаза итд. Такође, није извршена антрополошка анализа остеоолошког метаријала (Simoni 1978). Осим тога, претпоставља се да су на овом месту можда били и римски гробови (Bugarski and Ivanišević 2018: 306). Тешко је рећи зашто су варвари сахрањени баш на овом месту. Територијално најближа утврђења која су егзистирала током VI века јесу Јовис Паго у Великом Лаолу и Муниципијум у Калишту (Миловановић 2016: 107–109, 112–113; Џуњак 2012: 28). Да ли су првобитно варвари били насељени на овим местима, у својству федерата, као што је то био случај у другим насељима (Bugarski and Ivanišević 2013: 474–476), па су потом били сахрањени у ближој околини, такође остаје у домену претпоставки. Понуђено датовање за германске гробове из Каменова је средина VI века (Bugarski and Ivanišević 2018: 306, 319, Table 1).

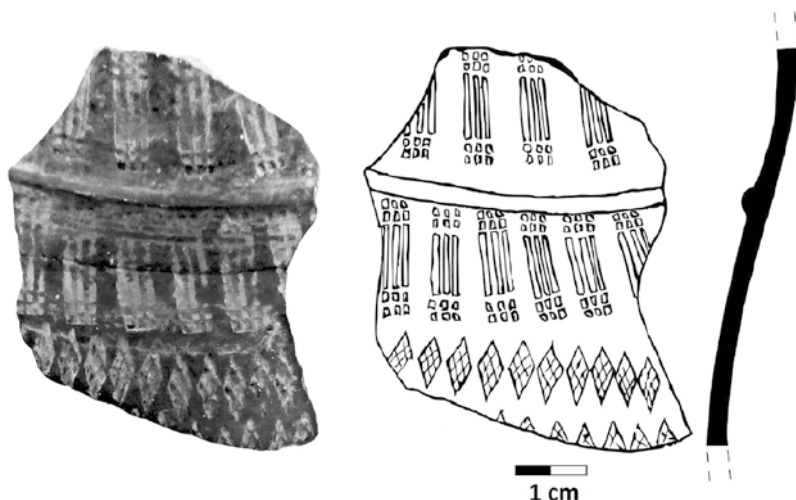
О присуству германских племена у околини Петровца сведочи и већ поменут случајни налаз са локалитета Градац у Великом Лаолу, близу ушћа реке Бусур у Млаву. У питању је налазиште које се може идентификовати са римским насељем Јовис Паго (Vasić i Milošević 2000: 148). Прва ископавања обавља Д. Пилетић 1964. године, када су истражене фортификације утврђеног насеља (Piletić 1970: 21–22). Ревизиона рекогносцирања спроводе М. Васић и Г. Милошевић крајем XX века. На основу проучавања архитектуре и покретних налаза, претпостављена је изградња Јовис Пага у IV веку (Vasić i Milošević 2000: 153–154). Поједини предмети, откривени случајно у новије време, указују на насељавање овог простора и током рановизантијског периода (Миловановић 2016: 112–115).

Један од тих археолошких налаза је мањи фрагмент германске глчане печажене керамике, рађен на брзом витлу, сивомрке боје печења (сл. 9). Димензије уломка износе 5,6 × 4,2 cm, док је дебљина 3 mm. На његовом средишњем делу налази се хоризонтална испупчена линија. Изнад и испод испупчења уочава се низ равномерно распоређених редова од по три вертикалне линије, изнад којих су мањи квадратићи у два реда. На фрагменту су видљиви и ромбоидни печажени орнаменти, чија је унутрашња површина мрежасто украшена (Миловановић 2016: 113).⁷ За сада је тешко рећи о ком типу посуде је реч. Судећи према пресеку уломка, у питању је део који се налазио између врата и трбуха. Печађени орнаменти указују на производњу од стране германских племена, сасвим извесно током VI века. О печаженој германској керамици из овог раздобља већ је било речи у овом раду. Коначна племенска идентификација, овога пута мора бити остављена по страни, све док се не спроведу нека

6 О присуству Херула на простору Прве Мезије в. најновију студију И. Бугарског и В. Иванишевића (Bugarski and Ivanišević 2018).

7 Уломак се чува у Народном музеју у Пожаревцу. Захваљујем колеги Д. Јацановићу на уступљеном налазу.

нова археолошка ископавања на овом локалитету. Поређења ради, присуство Германа у VI веку, у некадашњим римским утврђеним насељима није непознато. Поједини археолошки налази потврђују њихово насељавање у Гамзиграду (Милинковић 1998: 303), Улпијани (*Ulpiana*) (Милинковић 2003: 176–177) итд.

Сл. 9 Фрагмент печажене керамике из Великог Лаола – *Iovis Pago*
(према: Миловановић 2016: 297, сл. 121, Т. III/4)

Fig. 9 Fragment of stamped pottery from Veliko Laole – *Iovis Pago*
(after: Миловановић 2016: 297, сл. 121, Т. III/4)

Године 567, Авари, на позив Лангобарда, долазе у Панонију с циљем да склопе ратни савез против Гепида. Захтев номада из централне Азије подразумевао је, у случају победе, део ратног плена, земљу Гепида и предају Сирмијума. Након оствареног тријумфа, Лангобарди ипак, због велике опасности, одлазе ка Италији (не искључујући ни могућност насељавања простора јужно од Саве и Дунава). Како извори бележе, Сирмијум остаје под византијском влашћу, што је проузроковало ратове против Авара, са местимичним прекидима, све до 582. године, када је град освојен. Након две године, номади прелазе Дунав и врше разарања на простору Царства (Mirković 2006: 104–107; Ковачевић 1977: 41–42). Од 588. године до почетка VII века, Авари, заједно са Словенима, пустоше провинције Илирика, када су страдала многа утврђена насеља. У том периоду, византијске војсковође водиће ратне операције против варвара на северу префектуре, али без трајнијег успеха (Ковачевић 1981: 118–122; Milinković 2011: 288; Кондић и Поповић 1977: 179). Ратна разарања од стране Авара потврђена су на локалитету Светиња, на десној обали Дунава у Браничеву (Поповић 1987: 34–35). Поједине оставе, које се датирају у крај VI века, указују на продор варвара. У питању су скупине новца пронађене у Пинкуму (*Pincum*) и Босману (Роровић 1984: 75–77; Кондић 1984b: 55–56; Миловановић 2016: 172).

Археолошки налази типични за материјалну културу Авара и Словена, који би могли да се одреде у време њихових пустошења крајем VI или почетком VII века, у унутрашњости ове територије нису откривени. Ипак, поједи-

ни слојеви гаражи, евидентирани током ископавања археолошког локалитета Пчелињи крш код Жагубице, са одређеним опрезом могу указати на варварска разарања у том периоду. У питању је висинско утврђење, које је првобитно сондажно истраживано у 2006. години. У краћем извештају се наводи да је ово утврђено насеље континуирано егзистирало у периоду од IV до средине VI века (Мишић и Селаковић 2017: 19). До сада је са овог налазишта прикупљена археолошка грађа која се може одредити у оквиру овог раздобља, уз напомену да доминирају налази из рановизантијског периода (Миловановић 2018: 9, нап. 39; Milovanović 2018: 29, ref. 2; Миловановић и Филиповић 2018). Моћан паљевински слој, који је откривен приликом првих ископавања, према руководиоцу пројекта, Синиши Мишићу, проузрокован је највероватније приликом налета Авара крајем VI века (Мишић и Селаковић 2017: 19). Остаци горења, али у мањој мери, евидентирани су и током сондажних ископавања у 2007. години, када је руководиоца био Драган Јацановић (Миловановић 2016: 125). Коначан закључак о страдању Пчелињег крша крајем VI или почетком VII века од стране Авара и Словена, мораће да сачека целокупно објављен извештај са поменутих двогодишњих археолошких ископавања.

ЗАКЉУЧАК

Присуство варвара на самом почетку Сеобе народа унутар Браничева, може се довести у везу са готским пустошењима након 378. године. Судећи на основу досадашњих археолошких истраживања, разарања су, са одређеном резервом, потврђена на локалитетима Краку лу Јордан и Јовис Паго. За сада остаје отворено питање о страдању Калишта, иако се таква могућност не сме искључити. У време након склапања мира између Гота и Царства 382. и продора Хуна 441. године, долази до насељавања варвара јужно од Саве и Дунава. Доказ њиховог присуства током поменутог периода јесу покретни налази (коштани чешаљ и, можда, гвоздена лучна жичана фибула) откривени приликом ископавања Муниципијума. У ком својству су Готи боравили на овом месту (федерати?), за сада остаје отворено питање.

Након 441. године, Хуни врше жестоке ратне операције на простору Царства. Осим у градовима на десној обали Дунава, рушења су потврђена у већ поменутом Калишту. Такође, поједине оставе алата, уз одређени опрез, могу указати на кретање Хуна, као што је то случај на локалитету Босиљковац код Кучева. До краја V века, према писаним изворима, централни делови префектуре Илирик биће изложени германским пустошењима. Поједини случајни налази откривени унутар Браничева сведоче о њиховом присуству (војни поход?). У питању су функционални делови одеће, који су евидентирани у околини Жагубице и Петровца на Млави.

Поједини писани извори, који говоре о збивањима током прве половине VI века, посредно указују на ратна дешавања у овом делу провинције Прве Мезије. У питању су пустошења од стране Германа, Бугара, Словена итд. На локалитету Међа, у селу Каменову код Петровца на Млави, откривени су гробови који се датирају у средину VI века. Реч је о гробовима који се, према покретном

археолошком материјалу, могу окарактерисати као германски. На основу новијих истраживања можемо, са великом вероватноћом, претпоставити да је реч о Херулима. Присуство Германа такође је евидентирано на утврђењу Јовис Паго, у околини Петровца на Млави, на основу откривеног фрагмента печене керамике.

За сада не располажемо археолошким налазима који би потврдили разарања од стране Авара и Словена крајем VI или почетком VII века у унутрашњости Браничева. Трагови паљевине и гарежи који су евидентирани током двогодишњих ископавања Пчелињег крша у околини Жагубице могу указати на рушилачке нападе у поменутом периоду, али коначан суд донеће објављени извештај са ових истраживања.

Резултати досадашњих проучавања, као и прикупљени случајни налази, сведоче о присуству групација варвара унутар Браничева током Велике сеобе народа. У овом раду представљена је расположива археолошка грађа, с циљем да се пружи увид о њиховој материјалној култури, али и да се дају смернице за даљи истраживачки рад.

ИЗВОРИ / SOURCES

Византијски извори за историју народа Јуџославије I, Београд 1955 (2007), ур. Љ. Максимовић, Византолошки институт Српске академије науке и уметности, Посебна издања, књига 32, Београд, Византолошки институт САНУ.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bierbrauer, V. 1999

Die ethnische Interpretation der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur, in: *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, G. Gomolka-Fuchs, ed., Bonn: Deutschen Archäologischen Instituts, 211–238.

Брмболић, М. 1986

Рановизантијско утврђење на Јухору, *Зборник Народної музеја* (Београд) 12–1: 199–208.

Bugarski, I. and Ivanišević, V. 2013

Migration period finds from Margum: a possible interpretation, *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 55: 467–483.

Bugarski, I. and Ivanišević, V. 2018

Six-Century Foederati from Upper Moesian Limes: Weapons in a social context, in: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Vol. I, S. Golubović and N. Mrđić, eds., Belgrade: Institute of Archaeology, 291–232.

Васић, М. 1981

Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума, *Стиаринар* (н.с.) 31: 123–160.

Васић, М. 1984

Чезава – Castrum Novae, *Стиаринар* (н.с.) 33–34 (1982–1983): 91–121.

Васић, М. 1988

Налаз II римског бронзаног новца IV и V века из муниципиума Horreum Margi (Ћуприја), *Нумизматичар* 11: 63–82.

Vasić, M. 1990

Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipiuma Horeum Margi (Ћуприја), Posebna izdanja 22, Beograd: Arheološki institut i Vojni muzej.

Vasić, M. i Milošević, G. 2000

Mansio Idimum. Rimska poštanska i putna stanica kod Medeveđe, Posebna izdanja 35, Beograd: Arheološki institut.

Vinski, Z. 1967

Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 69: 5–98.

Dimitrijević, D., Kovačević, J. i Vinski, Z. 1962

Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog podunavlja, Zemun: Narodni muzej Zemun.

Живић, М. 2003

Felix Romuliana. 50 година од њеног пада, Зајечар: Народни музеј.

Живковић, Т. 2000

Словени и РOMEЈИ, Посебна издања 33, Београд: Историјски институт САНУ.

Зечевић, Н. 2002

Византија и Гоџи на Балкану у IV и V веку, Посебна издања 26, Београд: Византолошки институт САНУ.

Зотовић, Љ. 1981

Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација, *Стиаринар* (н.с.) 31 (1980): 95–115.

Ivanišević, V., Kazanski, M. and Mastykova, A. 2006

Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes migrations, Monographies 22, Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.

Ivanišević, V. and Kazanski, M. 2009

Nouvelle nécropole des Grandes migrations de Singidunum, *Стиаринар* (н.с.) 57 (2007): 113–132.

Ivanišević, V. and Bugarski, I. 2018

Transformation of Burial Space in the Cities of Northern Illyricum during Late Antiquity, *Antaeus* 35–36: 91–117.

Јанковић, Ђ. 1983

Рановизантијски Гамзиград, у: *Гамзиград, касноантички царски дворац*, ур. С. Ђелић, Београд: Српска академија наука и уметности, 120–137.

Јанковић, М. и Јанковић, Ђ. 1990

Словени у југословенском Подунављу, Каталог изложбе 36, Београд: Музеј града Београда.

Јацановић, Д. и Живковић, Ј. 2000

Археолошке „белешке“ Николе Крстића, *Viminacium* 11: 111–154.

Јацановић, Д. 2005

Археолошка збирка Владана и Рада М. Обрадовића из Великој Појовца, Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.

Jeremić, G. 2009

Saldvm. Roman and early byzantine fortification, Monographies 6, Belgrade: Institute of Archaeology.

Жиречек, К. 1959

Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, у: *Зборник Констјантинјина Жиречека* 1, ур. М. Динић, Српска академија наука, Посебна издања 326, Одељење друштвених наука, н.с. 33, Београд: Научно дело, 71–191.

Kiss, A. 1984

Heruler in Nordserbien, in: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983*, B. Chropovský, ed., Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 133–137.

Ковачевић, Ј. 1977

Аварски каџананџ, Београд: Српска књижевна задруга.

Kovačević, J. 1978

Esquisse d'une étude sur les rapports entre la population de l'Empire et les »barbares« au IVe-VIe s. (La valeur de quelques sources écrites), in: *Probleme der völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Mitteilungen des Symposiums 13.–16. Dezember 1976.*, J. Nedeljković, ed., Novi sad: Matica srpska, 9–32.

Ковачевић, Ј. 1981

Досељавање Словена на Балканско полуострво, у: *Истџорија срџскоџ народа I, Од најстџаријух времена до Маричке биџјке (1371)*, ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 109–124.

Кондић, В. и Поповић, В. 1977

Царичин Град. Утврђено насеље у византџијском Илирику, Београд: Српска академија наука и уметности.

Кондић, В. 1984а

Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђење, *Стџаринар* (н.с.) 33–34 (1982–1983): 233–249.

Кондић, В. 1984б

Остава бронзаног новца из рановизантијског утврђења у Босману, *Нумизматџичар* 7: 51–56.

Korać, M. et. al. 2014

Rimski Limes u Srbiji, Beograd: Arheološki institut.

Максимовић, Љ. 1980

Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Византџолошкоџ инстџитутџа* 19: 17–53.

Мано-Зиси, Ћ., Марић, Р. и Гарашанин, М. 1950

Ископавања на Орашју. Претходни извештаџи о радовима у 1947 години, *Стџаринар* (н.с.) 1: 143–168.

Милинковић, М. 1998

Германска њлемена на Балкану. Археолошки налази из времена сеобе народа, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Милинковић, М. 2003

О тзв. женском гробу из Улпијане, у: *Споменица Јована Ковачевића*, ур. Р. Бунарџић и Ж. Микић, Београд: Српско археолошко друштво и Филозофски факултет, 143–177.

Milinković, M. 2011

Höhensiedlungen des 6. und 7. Jahrhunderts in Serbien, in: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, O. Heinrich-Tamáska, ed., Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf: A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete etc., 285–303.

Милинковић, М. 2015

Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу, Београд: Досије студио.

Миловановић, М. 2016

Браничево у рановизантијском њериоду на основу археолошких налаза, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Миловановић, М. 2018

Рановизантијски локалитет Пчелињи крш (Крш ку албина) у Лазници код Жагубице, у: *Рановизантијски њериод у околини Жагубице. Прељед археолошких налаза*, ур. М. Миловановић и О. Филиповић, Жагубица: Завичајни музеј Хомоља у Жагубици, 7–10.

Milovanović, M. 2018

Two Early Byzantine Fibulae from the Pčelinji krš Site in Laznica near Žagubica, *Archaeology and Science* 14: 29–38.

Миловановић, М. и Филиповић, О. 2018

Рановизантијски период у околини Жагубице и смернице ка даљим истраживањима, у: *Рановизантијски њериод у околини Жагубице. Прељед археолошких налаза*, ур. М. Миловановић и О. Филиповић, Жагубица: Завичајни музеј Хомоља, 2–6.

Минић, Д. 1984

Манастир – праисторијско, античко и средњовековно налазиште, *Сшаринар* (н.с.) 33–34 (1982–1983): 153–157.

Мирковић, М. 1981

Централне балканске области у доба позног царства, у: *Историја српског народа I, Од најсшаријих времена до Маричке биљке (1371)*, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 89–105.

Mirković, M. 2006

Sirmium. Istorija rimskog grada od I do VI veka, Sremska Mitrovica: Blago Sirmiuma; Beograd: Filozofski fakultet.

Мишић, С. и Селаковић, М. 2017

Средњовековно наслеђе на тлу Хомоља, *Браничевски гласник* 11: 17–25.

Mrkobrad, D. 1980

Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Muzej grada Beograda.

Nikolić, E., Milovanović, B. and Raičković-Savić, A. 2017

Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Research of Thermae Masonry Techniques, *Archaeologia Bulgarica* 21/1: 39–58.

Nikolić, S. and Stojić, G. 2018

A Review of Several Graves Between the City and the Military Camp, *Archaeology and Science* 14: 19–28.

Острогорски, Г. 1959

Историја Византије, Београд: Просвета.

Petković, S. 1995

Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Posebna izdanja 28, Beograd: Arheološki institut.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e., Posebna izdanja 50, Beograd: Arheološki institut.

Петковић, С. 2010

Ромулиана у време после царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзипаг*, ур. И. Поповић, Посебна издања 47, Београд: Археолошки институт, 167–199.

Piletić, D. 1970

Rimski fortifikacioni sistem na sektoru Horreum Margi (Ćuprija) – Viminacium (Kostolac), *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 16: 7–22.

Popović, V. 1979

La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le témoignage de l'archéologie, *Comptes Rendus des Séances de l'année 1978*, juillet-octobre: 597–648.

Поповић, В. 1984

Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење, *Стиринар* (н.с.) 33–34 (1982–1983): 265–281.

Popović, V. 1984

Petits trésors et trésors démembrés de monnaies de bronze protobyzantins de Serbia, *Нумизматичар* 7: 57–90.

Поповић, В. 1994

Украсни делови ношње и накит од сребра у периоду Сеобе народа, у: *Античко сребро у Југославији*, прир. И. Поповић, Београд: Народни музеј, 69–76.

Поповић, М. 1987

Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Сћарина* (н.с.) 38: 1–35.

Pop-Lazić, S. 2016

Felix Romuliana/Gamzigrad in the fifth century – results of recent research, in: *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube*, Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.–7. 11. 2015, I. Bugarski et al., eds., Remshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner: 231–245.

Радић, В. и Иванишевић, В. 2006

Византијски новац из Народној музеја у Београду, Београд: Народни музеј.

Redžić, S. 2007

Nalazi rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma, Posebna izdanja 2, Beograd: Centar za nove tehnologije i Arheološki institut.

Simoni, K. 1978

Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–11: 209–228.

Станев, А. 2008

Източнотермански паметници от територията на балканските провинции на Източната римска империя (V–VI век), Докторска дисертация, Исторически факултет, Универзитет в София.

Tomović, M. 2001

Kraku Lu Jordan and Gold Mining and Metallurgy in Antiquity, *Старинар* (н.с.) 50 (2000): 155–184.

Цуњак, М. 1983

Истраживања римског утврђења у селу Калишту код Пожаревца, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 7: 67–68.

Cunjak, M. i Pindić, M. 1985

Kalište, Malo Crniće – rimsko utvrđenje, *Arheološki pregled* 24: 93–96.

Цуњак, М. 1992

Прилог проучавању присуства Гепида у Подунављу, *Гласник Српскої археолошкої друштва* 8: 34–40.

Цуњак, М. 2012

Римско ујврђење у Калиишћу код Малої Црнића, Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.

Шпехар, П. и Јацановић, Д. 2011

Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, *Viminacium* 16: 25–58.

Špehar, P. 2012

The Danubian *Limes* between *Lederata* and *Aquae* during the Migration period, in: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of great Migration*, V. Ivanišević and M. Kazanski, eds., Monographies 36, Paris – Beograd: Arheološki institut, 35–56.

Шпехар, П. и Јацановић, Д. 2015

Касноантичка остава алата из села Пољане код Пожаревца, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22/1: 289–317.

FINDS FROM THE TIME OF GREAT MIGRATION IN THE BRANIČEVO REGION

SUMMARY

We presented in this article archaeological finds from the time of Great Migration (of Peoples) that have been discovered in the Braničevo region. Presence of the barbarians at the very beginning of the Great Migration within the given territory could be related to the Gothic ravaging after the year AD 378. Evidence of their presence in the mentioned period in Braničevo besides confirmed destructions are also the portable finds (bone comb and most probably arc fibula made of iron wire), which have been discovered in the course of excavations of the Municipium at Kalište. Huns were undertaking ferocious military campaigns in the territory of the Empire after AD 441. Besides devastation of towns on the right Danube bank, destructions were confirmed at the above mentioned Kalište as well as on the left Danube bank. Also, passing of the Huns is indicated by some hoards of tools as it is the case at the site Bosiljkovac near Kučevo. Central parts of the prefecture Illyricum were judging by the written sources subjected to Germanic ravaging until the end of the 5th century. Finds confirming their presence in the interior of Braničevo are functional parts of the clothing that have been encountered in the vicinity of Žagubica and Petrovac on the Mlava River. There are also written sources referring to the events in the first half of the 6th century that indicates indirectly military activities in this part of the Moesia Prima province. Those were the attacks of the Germans, Bulgarians, Slavs and other barbarians. Burials discovered at the site Medja in the village Kamenovo near Petrovac on the Mlava River could be attributed to the 6th century Germanic tribes, most certainly to the Herules. Fragment of the stamped pottery from the fortification *Iovis Pago* also suggests the Germanic presence but final tribal identification must wait until new archaeological investigations are conducted. For the time being we did not register portable finds, which would indicate presence of the Avars or the Slavs within the given territory in the time when they were ravaging that area in the end of 6th and the beginning of the 7th century. Traces of charcoal discovered in the course of test trenching of the multilayered site Pčelinji Krš in the vicinity of Žagubica could indicate the presence of mentioned barbarians in that area in the given period. Final conclusion will be possible to draw after publishing the reports about these excavations conducted in 2006 and 2007.

Перица Н. ШПЕХАР

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ОПРЕМА ЗА ОСВЕТЉАВАЊЕ ТОКОМ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ПЕРИОДА НА ПРОСТОРУ СЕВЕРНОГ ИЛИРИКА*

Апстракт: Са простора северног Илирика потиче велики број налаза рановизантијске опреме за осветљавање. Реч је о предметима са првенствено практичном наменом, који су коришћени за осветљавање приватних домаћинстава, али и јавних простора, међу којима се посебно истичу сакралне грађевине. Присуство ове опреме на рановизантијским налазиштима указује, између осталог, на постојање богатијих слојева друштва јер су, осим средстава за њену куповину, власници морали да обезбеде и новац за набавку уља које је у њој горело. С циљем да се представи рановизантијска опрема за осветљавање на простору северног Илирика, у раду је дат преглед налаза који најречитије сведоче о начинима осветљавања, те о врстама и намени вештачког осветљења. Извршена је и анализа њихове процентуалне заступљености у односу на другу археолошку грађу на једном локалитету, што је омогућило да се утврди обим коришћења вештачког осветљења. Велика количина и врсте откривене опреме за осветљавање указују и на различит значај и улогу појединачних насеља и утврђења у комплексном административном уређењу Царства током рановизантијског периода.

Кључне речи: северни Илирик, рановизантијски период, опрема за осветљавање, полијелеји, носачи лампи, керамичке лампе, стаклене лампе, свећњаци

Током рановизантијског периода, свакодневни живот је још увек био нераскидиво повезан са трајањем обданице, када се и одвијао највећи део активности. Како би се превазишла та ограничења, коришћено је вештачко светло, о

* Чланак је настао као резултат рада у оквиру пројекта *Процеси урбанизације и развој средњовековног друштва*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

чијој употреби сведоче разноврсни примерци опреме за осветљавање, откривени у јавним грађевинама, али и у приватним домаћинствима (Xanthopolou 2010: 63–65). Поменута врста предмета коришћена је првенствено ноћу, али и дању у мрачним и слабо осветљеним грађевинама и одајама (Moullou 2015: 204). Такође је имала изузетно важно место у сакралним објектима, пре свега за потребе богослужења (Montserrat 1995: 430–431).

У раду је пажња посвећена опреми за осветљавање из северног Илирика, пограничне области Царства, која је била део истоимене префектуре (Hieroclis Synecdemus; Максимовић 1980: 19), хронолошки опредељеној у раздобље од краја V до почетка VII века. У питању је период после великог продора Хуна на Балкан, средином V века (Prisci fragmenta: 1, 1b, 7–8; Lemerle 1954: 79–80), који је довео до престанка функционисања организоване управе на овом простору, те пропасти великих пољопривредних добара (Mirković 1996). Управа је успостављена тек после готово пола века, за шта су најзаслужнији били Анастасије I (491–518) и Јустинијан I (527–565). И поред обнове, у северном Илирику од краја V века долази до појаве коју је В. Поповић назвао дезинтеграцијом и рурализацијом градова (Поповић 2003), као и до смањења интензитета експлоатације руда (Dušanić 2010, са наведеном литературом). Услед сталних напада на лимес и пљачкашких похода, живот у долинама река, кроз које су се пружали и главни путни правци, постао је несигуран. Стога је становништво било приморано да се пресели у више зоне, што је довело до тзв. вертикалне миграције (Милинковић 2015: 258–263, са наведеном литературом). Ново окружење у коме су функционисала насеља утицало је и на промену у структури привредних активности рановизантијског становништва, које је почело да се претежно бави пољопривредом (Шпехар и Јацановић 2015: 311–312, са наведеном литературом). Византијска власт је у северном Илирику окончана почетком VII века, услед напада Авара и колонизације Словена (Баришић 1956; Острогорски 1996: 103, 110–112), чиме је уједно започео период раног средњег века.

Иако се у домаћој научној јавности интересовање за проучавање опреме за осветљавање јавило веома рано (Васић 1908), ова врста покретних налаза није до сада свеобухватно обрађена. Поједини радови били су усмерени на керамичке лампе са једног налазишта, на пример из Сингидунума (Крунић 2005; Крунић 2011) или пак на улогу ових предмета у различитим култовима на простору Горње Мезије (Српобрња 2005; Црнобрња 2006). Нешто већа пажња посвећена је и рановизантијским керамичким лампама са Царичиног града (*Iustiniana Prima*, Прва Јустинијана) (Bavant 1990; Bjelajac 1990), као и примерцима откривеним у Ђердапу (Špehar 2010: 89–95). Вредни помена су и радови о полијелејима (Илић 2008; Милинковић 2011) и појединачним налазима опреме за осветљавање (Вујовић 2005; Вујовић 2013). У новије време, значајан допринос пружила је докторска дисертација С. Стаменковић, у којој је ауторка изнела закључке о технологији израде стакла у Средоземној Дакији током античког и касноантичког периода, при чему је посебну пажњу посветила стакленим лампама из Царичиног града (Stamenković 2015).

Како је број откритених налаза рановизантијске опреме за осветљавање доста велики, пре свега керамичких лампи, овде није приказана сва расположива археолошка грађа, већ најкарактеристичнији примерци, који најбоље сведоче о различитим начинима и разлозима употребе вештачког светла. Извршена је и анализа њихове процентуалне заступљености у односу на другу археолошку грађу на једном локалитету, која указује на обим коришћења вештачког осветљења.

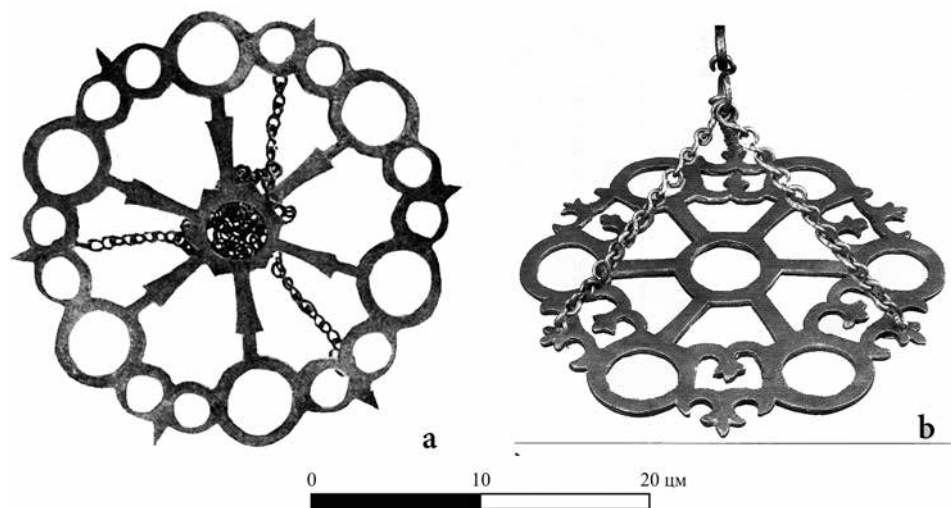
Рановизантијска опрема за осветљавање из северног Илирика, према начину коришћења се дели у две основне групе: статичну, чији је положај фиксиран у простору, и преносну, која може да се преноси са једног места на друго. У прву групу спадају полијелеји, носачи кандила, одговарајуће стаклене лампе, као и канделабри већих димензија, док другу чине готово искључиво керамичке и бронзане лампе, уз спорадичну појаву свећњака мањих димензија. Даље се може разврстати према интензитету светлости коју пружа, при чему су далеко чешћи примерци са једним светлосним телом (стаклене лампе и свећњаци) или једним гориоником (керамичке и бронзане лампе). Материјал коришћен за израду опреме за осветљавање био је разноврстан. Тако су лампе које су висиле на носачима или су се стављале у полијелеје биле израђене од стакла, жишци су углавном били од керамике, а ређе од бронзе. Носачи лампи, полијелеји и свећњаци, су у северном Илирику били махом начињени од бронзе, мада се на територији Царства јављају и примерци од племенитих метала (Mundel Mango 1998: 209, 237, fig. 9). Одабир материјала био је условљен, пре свега, врстом опреме за осветљавање, што је непосредно зависило од простора који се осветљава, али и од економских могућности и жеља поручилаца.

СТАТИЧНА ОПРЕМА ЗА ОСВЕТЉАВАЊЕ

Реч је о опреми за осветљавање која је углавном била фиксирана за кровне греде или зидове грађевина, тј. о полијелејима и носачима лампи. У ову групу морају се сврстати и стаклене лампе које су висиле са носача или су биле стављане у полијелеје, као и носачи фитиља. Осим тога, и свећњаци већих димензија могу се сматрати статичном опремом будући да, због своје масе и величине, нису били погодни за учестало преношење.

Полијелеји или поликанделиони представљају најсложенији вид рановизантијске опреме за осветљавање јер су били намењени за ношење више светлећих тела. Неопходно је истаћи да се они у северном Илирику јављају управо током овог раздобља, пошто нису познати налази датовани у раније периоде. За сада су на овом простору откривена само четири потпуно очувана примерка датована у VI век, као и већи број фрагментованих, који се међусобно разликују према начину израде. Два бронзана кружна полијелеја, чији пречник износи 25 и 27 cm, израђена су техником ливења са проламањем; имају један средишњи кружни оквир, око кога је радијално распоређено шест истоветних кружних оквира на рубу, у које су смештане стаклене лампе. По-

ликанделион је затим, помоћу три симетрично постављена ланца, био повезан са куком окаченом на греду. На једном од њих, за који се претпоставља да потиче са Царичиног града, између отвора за лампе на ободу налазе се по два мања кружна отвора (сл. 1/a) (Марјановић-Вујовић 1973: 15–16; Кондић и Поповић 1977: 203, кат. бр. 72), док се на примерку који потиче из објекта VI са локалитета Градина на Јелици, између отвора за лампе на ободу јављају дво-струки низови отвора у виду кринова (сл. 1/b) (Милинковић 2010: 124; Милинковић 2011: 77–79; Милинковић и Шпехар 2014: 119, кат. бр. 82; Милинковић 2017: 140, кат. бр. 177).

Сл. 1 Полијелеји: а – Прва Јустинијана (према: Кондић и Поповић 1977: Т. XX/72);
 б – Градина на Јелици (према: Милинковић 2010: сл. 132)

Fig. 1 Polycandela: a – Justiniana Prima (after: Кондић и Поповић 1977: Т. XX/72);
 б – Gradina on the Jelica Mt. (after: Милинковић 2010: сл. 132)

Полијелеј који је откривен у околини Пирота највероватније потиче из разрушене средњовековне цркве, подигнуте на остацима старије грађевине, можда рановизантијске богомоље (сл. 2). Састоји се од бакарног обруча неправилног кружног облика, ширине 3,5 cm и пречника између 13,5 и 15 cm. На његову унутрашњу страну, закивцима је причвршћено шест уздигнутих носача, на којима се налазе кружни отвори за лампе. Помоћу три ланца, био је повезан са доњим краком крста, на чијем се горњем краку налазила кука за качење (Марјановић-Вујовић 1973: 14–15, са наведеном литературом; Милинковић 2011: 75, са наведеном литературом). Истоветни или слични крстови од бронзе, перфорирани на горњем и доњем делу вертикалног крака, често се срећу на рановизантијским налазиштима, на пример у Царичином граду (Кондић и Поповић 1977: 202–203, кат. бр. 66–69; Duval and Jeremić 1984: 133, cat. no. 78-1, fig. 130a–b; Bavant 1990: 204–205, cat. nos. 67–68; Bavant i Ivanišević 2003: 64–65, kat. br. 12–13, sl. 13).

Место налаза полијелеја из Гамзиграда није до краја дефинисано (сл. 3). Наиме, према једном тумачењу, откривен је у комплексу базилике са крстио-

ницом, а према другом, потиче из једне од кула старијег утврђења. Будући да не располажемо поузданим подацима, остаје одређена упитаност о његовом контексту јер је, наводно, нађен у остави заједно са свећњаком, кадионицом и печуркастим оковом. Реч је о композитном полијелеју неправилног кружног облика, чији су лучни ливени делови били међусобно повезани помоћу малих клинова. На лучним елементима се налазио по један кружни отвор за лампу. Пречник овог примерка износи од 16,3 до 17,5 cm, и на њему се налазе четири отвора за лампе. Сваки лучни сегмент је једним ланцем био везан за кружни плочасти елемент, над којим је стајао крст чији је вертикални крак у горњем делу био перфориран. Кроз перфорацију је била провучена кука за качење (Јанковић 1983: 135–136, кат. бр. 177; Живић 2003: 169, кат. бр. 376; Милинковић 2011: 74).

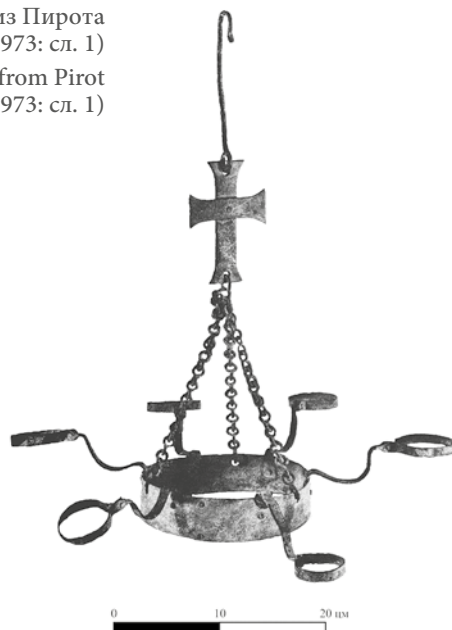
Сл. 2 Полијелеј из Пирота
(према: Марјановић-Вујовић 1973: сл. 1)

Fig. 2 Polycandelon from Pirot
(after: Марјановић-Вујовић 1973: сл. 1)

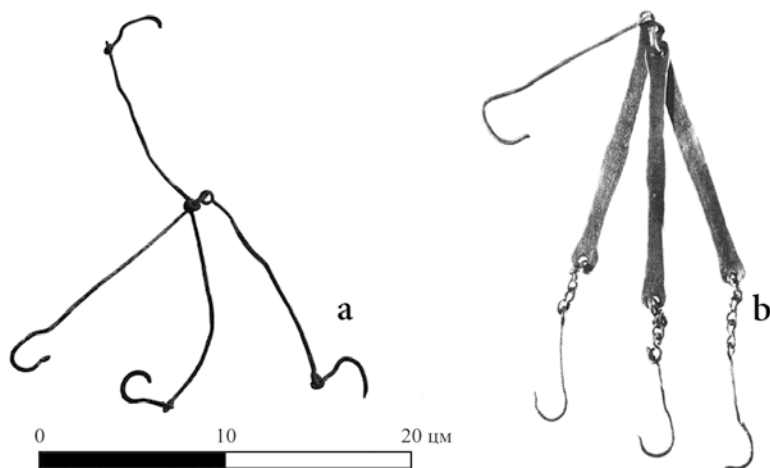
Сл. 3 Полијелеј из Гамзиграда
(према: Милинковић 2011: сл. 1)

Fig. 3 Polycandelon from Gamzigrad
(after Милинковић 2011: сл. 1)

За разлику од полијелеја, носачи лампи се одликују знатно једноставнијим начином израде. Најчешће су начињени од четири бронзане жице кружног пресека. У горњем делу, крак качен на таваницу био је полукружно савијен, док се у доњем петљасто завршавао. На петљу су била закачена још три идентична крака, са кукама у доњем делу, које су биле провлачене кроз ушице лампе. Са простора севереног Илирика познат је већи број оваквих налаза

(Јанковић 1983: 136, кат. бр. 181; Bavant 1990: 205, cat. nos. 69–70; Баван и Иванишевић: 2006, 94, кат. бр. 4), на пример из Понтеса (сл. 4/а) (Špehar 2010: 89, kat. br. 332). Постојали су и нешто сложенији примерци, попут оног са Царичиног града, чији су краци били у виду перфорираних правоугаоних плоча са кружно обликованим краћим странама, при чему је кроз доњу перфорацију био провучен мањи ланац са три карике, на коме је висила кука за качење (сл. 4/б) (Кондић и Поповић 1977: 203, кат. бр. 71; Bavant 1990: 205–206, cat. nos. 72–73). Неопходно је напоменути да су, осим носача лампи качених на греду, коришћени и гвоздени држачи, са уском дршком и кружним проширењем за стаклену лампу, који су се уметали у зид (Stamenković 2015: 13). На територији северног Илирика констатовани су на локалитету Градина на Врсеницама, у насеобинским слојевима, и везују се за VI век (Popović i Bikić 2009: 92–93, 161, kat. br. 258–259, sl. 73/10–11). На основу примерка откривеног у цркви Св. Стефана, на локалитету Ум ер-Расас у Јордану (Khruškova 2009: 352, fig. 22), истраживачи су закључили да је ова врста опреме за осветљавање била коришћена и у сакралним грађевинама.

Сл. 4 Носачи лампи: а – Понтес (према: Špehar 2010: sl. 51); б – Прва Јустинијана (према: Duval and Jeremić 1984: fig. 129a)

Fig. 4 Lamp bearers: a – Pontes (after: Špehar 2010: sl. 51); b – Iustiniana Prima (after: Duval et Jeremić 1984: fig. 129a)

Полијелеји и носачи лампи били су намењени за ношење и качење лампи од стакла светлије боје (зеленкаста, жућкаста, зеленкастожућкаста), које су у употреби биле још у I веку н.е., мада њихово масовно коришћење почиње крајем IV и почетком V века. Боја стакла давала је колорит светлу, а његова провидност омогућавала је јачи интензитет осветљења. Због тога је са истом количином уља добијано двоструко више светлости него из керамичких или бронзаних светиљки (Ellis 2007: 289; Antonaras 2008: 23). Стаклене лампе, у које се првенствено сипало маслиново уље, разликовале су се међусобно по свом облику. Овом приликом користићемо се типологијом стаклених посуда коју је начинила С. Стаменковић, издвојивши лампе уског, благо коничног или цилиндричног дна (сл. 5/а), коничне лампе заобљеног дна, коничне лам-

пе заобљеног дна са дугметастим завршетком, лампе са коничним дном и три мале дршке, те чаше на стопи са три мале дршке (сл. 5/b). Прва три типа коришћена су за полијелеје, док су преостала два качена на носаче. Према појединим тумачењима, на територији Србије, у рановизантијским слојевима се првенствено јављају лампе са дугметастим завршетком (Križanac 2015: 347, fig. 5/84–100), мада истраживања С. Стаменковић, усмерена на налазе са Царичиног града, указују на то да је овај тип лампи заправо био најмање коришћен (Stamenković 2015: 136, grafikon 10). Сви побројани типови стаклених лампи срећу се на различитим локалитетима на територији некадашњег северног Илирика (Bavant 1990: 211, cat. nos. 108–109; Špehar 2010: 90–91, kat. br. 335–352; Милинковић и Шпехар 2014: 133, кат. бр. 124–125; Милинковић 2017: 157–158, кат. бр. 244–248). Висина чаша тешко се може реконструисати услед њихове фрагментованости, али је утврђено да достиже и до 12 cm (Antonaras 2008: 23; Stamenković 2015: 131, 135–137).

Сл. 5a Стаклена лампа цилиндричног дна из Ларисе у Грчкој, без мере (према: Antonaras 2010: fig. 7); b – стаклени пехар на стопи са бронзаним носачем, из Колхиде у Грчкој, без мере (према: Antonaras 2010: fig. 6)

Fig. 5a Glass lamp with cylindrical base from Larisa in Greece, no scale (after: Duval et Jeremić 1984: fig. 129a); b – Glass footed cup with bronze holder from Colchis in Greece, no scale (after: Antonaras 2010: fig. 6)

Као посебан део опреме за осветљавање издвајају се носачи фитиља који су стављани у стаклене лампе. Могли су бити различитог облика и начињени од различитог материјала, попут керамике, бронзе и олова. У домаћој стручној литератури, тек недавно их је као специфичну врсту налаза препознала С. Стаменковић, која је учила да је највећи број држача фитиља у Царичином граду био у виду оловне траке. Крај носача који се качио на обод лампе био је савијен, а онај који је држао фитиљ био је проширен и ваљкасто обликован (сл. 6) (Stamenković 2015: 134, са наведеном литературом).

Статичној опреми за осветљавање припадају и масивнији свећњаци већих димензија, начињени превасходно од бронзе. Један такав примерак потиче из

Гамзиграда и вероватно је чинио део већ помињане оставе. Његова висина је износила 43 cm, а састојао се из три дела: постоља, тела свећњака и носача свеће. Постоље је имало три ножице обликоване у виду делфина, док је простор између њих био рељефно украшен мотивима у виду листова винове лозе. На постоље се надовезује профилисано, пуноливено стабло, на чијем се горњем делу налази носач у виду цвета, намењен за једну свећу (сл. 7/а) (Јанковић 1983: 135–136, кат. бр. 179; Живић 2003: 170, кат. бр. 378). Сличан фрагментовани бронзани свећњак, од кога је делимично очувано само цилиндрично обликовано тело, потиче из околине Лесковца, без ближих података о датовању (Stamenković 2013: 118, 146, kat. br. 101.11, sl. 113).

Сл. 6 Оловни држачи фитиља из Прве Јустинијане (према: Stamenković 2015: sl. 61)
Fig. 6 Lead wick holders from Iustiniana Prima (after: Stamenković 2015: sl. 61)

ПОКРЕТНА ОПРЕМА ЗА ОСВЕТЉАВАЊЕ

Знатно већи број откривених примерака може се сврстати у покретну опрему за осветљавање. Њу углавном чине лампе које се, на основу материјала од кога су начињене, могу разврстати у керамичке и бронзане, мада се спорадично јављају и мањи свећњаци. Неопходно је напоменути да лампе махом имају по један горионик, премда их је могло бити и више, што је омогућавало интензивније осветљавање.

Током рановизантијског периода, на простору северног Илирика коришћени су већ постојећи, широко распрострањени типови касноантичких лампи, као што је, између осталог, уочено на Царичином граду (Вјелажас 1990: 187). Реч је о предметима који су се употребљавали током дужег периода, од IV до краја VI и почетка VII века, мада се, на основу контекста, може закључити да су ипак карактеристични првенствено за IV и V век. Такав је, на пример, случај са керамичким лампама у облику шољица (сл. 7/б), које су понекад биле глеђосане. На примерцима из IV века, глеђ је била маслинастозелена, док је током V и VI века преовладавала глазура браонкасте боје (Сermanović-Kuzmanović i Jovanović 2004: 193; Krunić 2005: 75–77, sl. 49–51; Jeremić 2009: 131–136; Крунић 2011: 300–311). Слична је ситуација и са керамичким лампа-

ма на високој нози (сл. 7/б), које се такође датују у период од IV до почетка VII века (Jeremić 2009: 138–139). Оне су обликом подсећале на свећњаке, а постоља на којима су стајале омогућавала су њихово лакше преношење са једног на друго место. Посебан тип касноантичких лампи насталих током IV века, које су у употреби остале све до краја VI или почетка VII века, су импортоване керамичке лампе афричког порекла, какве су констатоване у Првој Јустинијани (Bjelajac 1990: 188, type IX, pl. XXVI/1) или пак на локалитету Градина на Врсеницама (Popović i Bikić: 75–76, sl. 51/113).

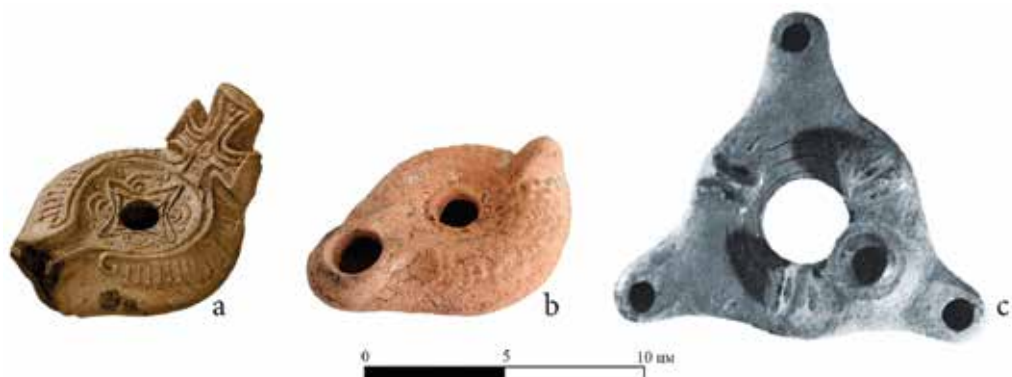
Сл. 7а Бронзани свећњак из Гамзиграда (према: Живић 2003: кат. 378); б – керамичка лампа у облику шољице из Сингидунума (према: Крунић 2011: 306, кат. 456); с – керамичка лампа на високој нози из Салдума (према: Jeremić 2009: 139, cat. 405, fig. 70)

Fig. 7a Bronze candlestick from Gamzigrad (after: Живић 2003: кат. 378); b – Ceramic lamp shaped as small cup from Singidunum (after: Крунић 2011: 306, кат. 456); c – Ceramic lamp on high pedestal from Saldum (after: Jeremić 2009: 139, cat. 405, fig. 70)

У раздобљу од краја V до почетка VII века, на простору северног Илирика доминирају два основна типа керамичких лампи, означена као балкански и малоазијски, мада су присутни и други облици, иако у знатно мањој мери (Špehar 2010: 91–94, 147, tabela 7). Балкански тип одликује биконичан реципијент са масивном дршком различитог облика, која може бити и крстолика (сл. 8/а). Раме је могло бити орнаментисано на различите начине, најчешће флоралним мотивима, док се дужина лампи углавном кретала између 7 и 10 cm (Viteli 1982: 190; Špehar 2010: 91–93, kat. br. 353–370; Поповић и Борић-Брешковић 2013: 344, кат. бр. 160). Малоазијски тип лампи има овалан облик и уздигнут обод отвора за уље, док се дршка завршава у облику рибљег репа или сидра (сл. 8/б). Дужина ових лампи износила је од 6,5 до 9 cm. Овај тип, на супрот претходном, нема варијетете у начину украшавања, будући да су сви примерци у пределу рамена декорисани бобичастим мотивима (Viteli 1982: 190; Špehar 2010: 93–94, кат. бр. 371–378).

Пажњу треба скренути и на керамичке лампе са више горионика, попут примерка кружног облика са три симетрично распоређена горионика, који

потиче из Царичиног града, а који представља имитацију бронзаних лампи (сл. 8/с) (Кондић и Поповић 1977: 220, кат. бр. 159; Bjelajac 1990: 188, pl. XXV/1).

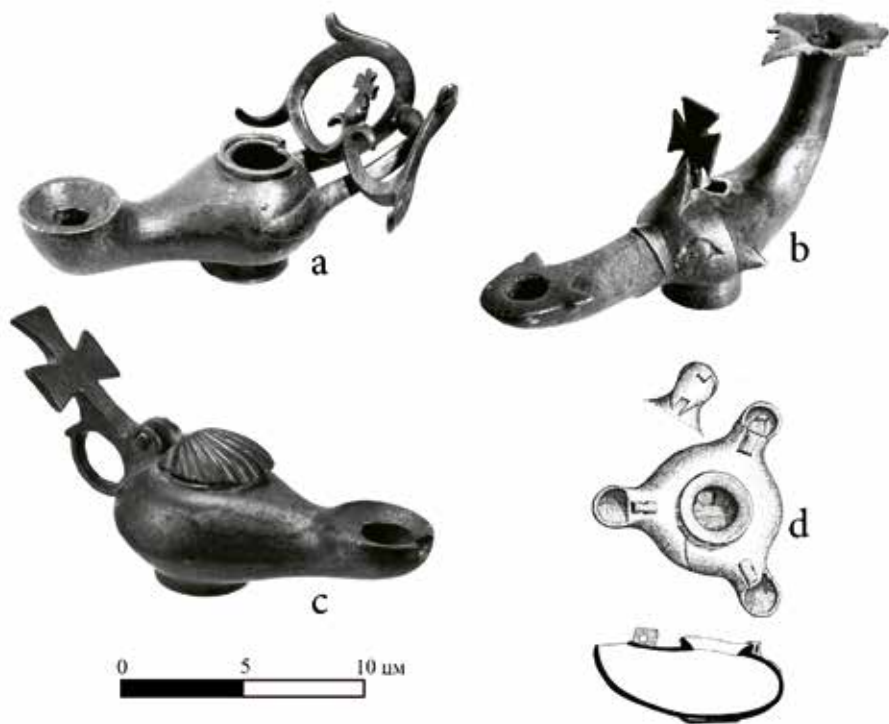

Сл. 8а Балкански тип керамичке лампе из Аква (према: Поповић и Борић-Брешковић 2013: кат. бр. 160); б – малоазијски тип керамичке лампе из Дијане (фото: П. Шпехар); с – керамичка лампа са три горионика из Прве Јустинијане (према: Кондић и Поповић 1977: кат. 159)

Fig. 8a Balkan type of ceramic lamp from Aquae (after: Поповић и Борић-Брешковић 2013: кат. бр. 160); b – Asia Minor type of ceramic lamp from Diana (photo: P. Špehar); c – Ceramic lamp with three spouts from Iustiniana Prima (after: Кондић и Поповић 1977: кат. 159)

Знатно је мање бронзаних лампи, које су могле стајати на бронзаним троножним постаментима (Lafli and Vuora 2014: pl. 2/9a-b), а које су поуздано датоване у рановизантијски период. И код ове врсте се током рановизантијског периода јављају облици који су настали раније, у IV и V веку. Такав је случај, на пример, са бронзаном лампом из Пањевца код Манасије, чија се дршка завршава главом грифона, на којој је птица, док се на телу налази христорграм. Иако се овај примерак датира у крај IV или почетак V века (Јеличић 1959: 80–81, са наведеном литературом, кат. бр. 15, T. V/15a; Поповић и Борић-Брешковић 2013: 346, кат. бр. 165), на основу аналогија широм Царства установљено је да су овакве лампе биле у употреби и у VI веку (Xanthopolou 2010: 15; Tešić Radovanović 2018: 221–222). Истоветна је ситуација и са лампама у облику делфина, које се на нашем простору везују за V век (Јеличић 1959: 80, кат. бр. 14, T. V/14), мада су коришћене и у VI веку (Xanthopolou 2010: 23). Овом приликом осврнућемо се на неколико репрезентативних рановизантијских бронзаних лампи са простора северног Илирика. Тако, са локалитета Каљаја, који се налази код Великог Трновца, потичу две масивне лампе дугачке око 18 cm. Прва припада типу са дршком у облику волуте, док друга има облик рибе и постављена је на стопу (сл. 9/a-b) (Shukriu 2003). У извесној мери слична им је и лампа дугачка 14,6 cm, откривена на простору Сингидунума, опредељена у VI век. Она има издужен облик, дршку у облику крста, а изнад отвора за уље поклопац у виду шкољке (сл. 9/c) (Крунић 1997: 334, кат. бр. 578; Поповић и Борић-Брешковић 2013: 344, кат. бр. 164; Vujić 2013: 135–136, са старијом литературом, fig. 1). Готово идентична лампа, са поломљеном крстообразном дршком, потиче из Бањевца и у новијој литератури исправно је опредељена у

рановизантијски период (Јеличић 1959: 79, кат. бр. 12, Т. IV/12; Vujović 2013: 139). Овакве лампе се углавном везују за источни Медитеран (Bailey 1996: 70–71; Xanthopolou 2010: 6–7; Vujović 2013: 136–137), за област Сирије и Палестине, или за радионице у великим градским центрима, попут Солуна и Константинопоља (Xanthopolou 2010: 2, 6). Помена вредна је и бронзана лампа са три горионика, откривена у Царичином граду, по узору на већ помињани керамички примерак са истог локалитета (сл. 9/d) (Ivanišević 2011: 767). Ова два налаза са Царичиног града указују на то да облик лампе није нужно зависио од материјала од кога је била израђена.

Сл. 9а Бронзана лампа са дршком у облику волуте, са локалитета Каљаја (према: Shukriu 2003: Abb.1); b – бронзана лампа у облику рибе, са локалитета Каљаја (према: Shukriu 2003: Abb.1); c – бронзана лампа с крстоликом дршком из Сингидунума (према: Поповић и Борић-Брешковић 2013: кат. бр. 164); d – бронзана лампа са три горионика, из Прве Јустинијане (према: Ivanišević 2010: fig. 18/12)

Fig. 9a Bronze lamp with volute-shaped handle from site Kaljaja (after: Shukriu 2003: Abb.1); b – Bronze lamp of fish shape from the site Kaljaja (after: Shukriu 2003: Abb.1); c – Bronze lamp with cross-shaped handle from Singidunum (after: Поповић и Борић-Брешковић 2013: кат. 164); d – Bronze lamp with three spouts from Iustiniana Prima (after: Ivanišević 2010: fig. 18/12)

Још један предмет, откривен у Виминацијуму, припада покретној опреми за осветљавање. Реч је о делу канделабра у виду бронзане људске фигуре са огртачем, која у једној руци држи мач или бодаж, а који се датије у VI или почетак VII века (Васић 1908). У новијим истраживањима (Вујовић 2005: 583–584, 586), овај предмет је према познатим аналогијама (Brown 1979: 339–340;

cat. no. 319; Ross 1979: 340, cat. no. 320) протумачен као део склопивога прено-сног канделабра, који је имао два пара ножица.

У друштвима попут рановизантијског, свакодневни живот био је у великој мери одређен дужином обданице. Могућност ефикасног коришћења дневне светлости унутар грађевина била је још и мања, будући да прозори нису пропуштали светло довољног интензитета у јутарњим и вечерњим сатима. Компјутерска симулација коришћења дневног светла у унутрашњости виле из IV века у Лалингстону у Британији, показала је да у зимском периоду, после четири сата по подне, сунчева светлост готово и да није продирала у унутрашњост грађевине (Ellis 2007: 288–289). Стога је у појединим објектима, попут војних барака, било потребно вештачко осветљење и током дана (Petruț, Gui and Trîncă 2014: 65). Дужина обданице играла је значајну улогу и у животу римског аристократе, који је у раним јутарњим сатима примао клијенте, а потом се бавио јавним дужностима. Како је обданица, без обзира на њено трајање, увек дељена на 12 једнаких делова, римски час је могао износити између 45 и 75 данашњих минута. Будући да је вечера у римском домусу била предвиђена за девети сат, јасно је да је током овог обеда била неопходна вештачка светлост (Ellis 2007: 286–288, са наведеном литературом). Она је коришћена и за друге активности, попут писања, предења, ткања, али и забаве (Moullou 2015: 201). Још увек нису усаглашени ставови о томе да ли је за те активности била довољна једна лампа или их је морало бити више у просторији (Petruț, Gui and Trîncă 2014: 8; Moullou 2015: 207–210; Curta 2016a: 101). Осим у приватним домаћинствима, опрема за осветљавање је коришћена и у јавним објектима, али и приликом неких ритуала, као што је био случај са царским адвентусима у Константинопољу (Three treatises, 138/714; Xanthopolou 2010: 65).

Начини на које је вештачко светло стварано били су различити. Будући да немамо поуздане археолошке доказе, можемо претпоставити да су коришћене бакље, као и дрво натопљено смолом, док налази опреме за осветљавање сведоче о употреби свећа начињених од воска или лоја, као и разноврсних уља од маслине, лана или конопље (Wunderlich 2003: 254–255; Crnobrnja 2008: 408–409, 411, са наведеном литературом).¹ На основу писаних извора који се тичу обале Црног мора, Џ. Фосеј сугерише да је можда коришћен и лој делфина (Fossey 2003: 93). На територији Римског царства, масовна употреба керамичких лампи у које је сипано маслиново уље почиње од II века пре н.е., будући да су Римљани узгајали маслину око III века пре н.е. (Mattingly 1996; Verena 2013: 10). Међутим, треба имати на уму и чињеницу да отприлике у исто време, Рим постепено осваја хеленистичке краљевине, у којима је већ гајена маслина, тако да не треба занемарити ни улогу импорта маслиновог уља у масовној употреби керамичких лампи код Римљана. С обзиром на чињеницу да

1 Не треба искључити ни могућност да су наведени начини вештачког осветљавања могли да се користе истовремено код различитих социјалних слојева.

је литар маслиновог уља могао обезбедити светлост у трајању од 134 сати, те да су лампе могле бити лако транспортоване (Mattingly 1996: 224; Verena 2013: 11), овај вид вештачког осветљавања постао је веома брзо популаран на територији читавог Царства. Ипак, вештачко осветљавање није имало само практичну примену већ је представљало и важан инструмент у процесу романизације (Verena 2013: 12).

Да би се донели веродостојни закључци о начину коришћења опреме за осветљавање током рановизантијског периода, неопходни су поуздани подаци о археолошком контексту појединачних налаза, али и о њиховом прецизном положају унутар утврђења, насеља, грађевина и одаја, црква итд. Нажалост, недовољан степен истражености² и низак ниво публикавања расположиве грађе, у већини случајева не омогућавају увид у све неопходне податке. На основу анализа спроведених приликом проучавања нешто старијих керамичких лампи са простора Мезије Супериор, утврђено је да 86,87 % налаза потиче са некропола, 6,60 % из насеља и утврђења, док за 6,62 % лампи немамо податке. Неопходно је истаћи да за примерке из насеобинских слојева, по правилу, немамо прецизније информације о месту њиховог открића (Crnobraja 2005: 109–110, 121). За сада још увек није спроведена анализа ове врсте, када је у питању опрема за осветљавање из рановизантијског периода. Међутим, на основу расположивих сазнања, јасно се уочава да је знатно заступљенија у утврђењима и насељима него на некрополама, што је првенствено последица промене погребног ритуала под утицајем хришћанства. Ипак, будући да неке од великих некропола нису публиковане у потпуности, попут оне у Јагодин мали (Јеремић 2014, са старијом литературом), или су само делимично истражене, као што је случај са Првом Јустинијаном (Јеремић 1995), остављамо отворену могућност да се број лампи из гробних целина може увећати и променити тренутни однос. Посебну пажњу треба обратити на налазе из црква будући да је опрема за осветљавање у њима, осим практичне улоге, имала и изузетан симболичан значај. Поједини истраживачи сматрају да из црква потиче најмањи број лампи (Curta 2016a: 103), мада нам се чини да је овај закључак у најмању руку упитан јер се опрема за осветљавање јавља у унутрашњости хришћанских сакралних објеката, као што је случај са једнобродном црквом изван бедема Прве Јустинијане (Duval and Jeremić 1984: 133, 137–139). Заправо, пошто је светлост била значајна у литургији, у унутрашњости цркве се морала налазити и одговарајућа опрема за осветљавање, која је могла бити начињена и од скупочених материјала (Doig 2008: 73).

Већ смо изнели да је опрема за осветљавање налажена и унутар утврђења. Ипак, за само један налаз можемо са извесном сигурношћу рећи да заиста потиче из војног контекста. То је део канделабра откривен у Виминацијуму (Васић 1908; Вујовић 2005), на коме се налази фигура ратника/чуvara, што указује на то да га је највероватније користио неки официр (Ross 1979: 340; Xanthopolou 2010: 6). За преостале примерке констатоване у погранич-

2 У обзир треба узети и чињеницу да је велика количина грађе сакупљена приликом истраживања спроведених пре више деценија, када је методологија археолошких истраживања била на знатно нижем нивоу него што је то случај данас.

ним утврђењима немамо прецизне податке о месту открића, тако да не можемо поуздано да утврдимо ко их је заправо користио. Ипак, присуство већег броја налаза опреме за осветљавање, пре свега керамичких лампи, на локалитетима Салдум (Jeremić 2009: 127–141) и Текија (Cermanović-Kuzmanović and Jovanović 2004: 191–198), као и у рановизантијским слојевима у утврђењима у Ђердапској клисури (Špehar 2011: 89–95), сведочи о томе да је војска била, између осталог, снабдевана и маслиновим уљем и опремом за осветљавање (Karagiorgou 2001; Verena 2013: 10; Curta 2016a: 52, 103–104; Curta 2016b). У прилог овој тврдњи говори и податак да се на дунавском лимесу опрема за осветљавање из рановизантијског периода среће у знатно већој мери унутар већих и значајнијих утврђења, као што су Хајдучка воденица, Дијана или Понтес (Špehar 2011: 89–95). Насупрот томе, на локалитету Светиња недалеко од Виминацијума, где су били смештени федерати, констатовано је свега неколико уломака керамичких лампи (Поповић 1988: 24).

У рановизантијском периоду, нарочито у време владавине Јустинијана I, на простору северног Илирика одвијала се интензивна градитељска делатност усмерена на обнову старих и подизање нових утврђења, првенствено на лимесу (Špehar 2010: 19–48, са наведеном литературом). Основана је и Јустинијанова царска задужбина, Прва Јустинијана, која је била и архиепископски центар (Iustiniani Novellae: XI, CXXXV). Осим тога, током овог раздобља су у унутрашњости Илирика формирана многобројна утврђена села, као последица вертикалне миграције становништва (Милинковић 2015: 258–263, са наведеном литературом), међу којима се величином истиче регионални центар на Градини на Јелици (Милинковић 2010). Унутар мањих насеља и утврђења откривени су стамбени објекти углавном малих димензија, сазидани од камена повезаног малтером или блатом, док су каткад подизане и куће од плетера и лепа, или брвнаре, попут оних у федератском насељу на локалитету Светиња (Поповић 1988: 11–13). У већим насељима понекад се јављају и грађевине које су се састојале од више просторија, као што је комплекс уз западни портик у југозападној стамбеној четврти Доњег града Прве Јустинијане (Иванишевић 2011: 762–764) или објект VI на Градини на Јелици (Милинковић 2010: 98–140). Стамбени објекти су могли имати стаклене прозоре, на пример у Првој Јустинијани (Stamenković 2015: 149–153, sl. 69) и на Градини на Јелици (Милинковић 2010). Нешто је другачија ситуација са црквама, које су могле бити саграђене у техници *opus mixtum*, мада су и оне најчешће биле зидане од камена. Њихови прозори су такође били застакљени. На значај који су хришћански храмови имали у мањим рановизантијским насељима указује и чињеница да су у неким од њих, попут оног на локалитету Лишка ћава, само цркве имале прозоре од стакла (Радичевић 2002: 46–48; Шпехар 2014: 71).

Врста опреме за осветљавање понајвише је зависила од величине и намене просторије у којој је коришћена. Имајући на уму богатство ентеријера римске куће, који је укључивао зидне слике, подне мозаике и мермерну оплату, осветљење је, осим примарне функције, требало да створи и одређени амбијент игром светла и сенки (Ellis 2007: 292, 294–295, са наведеном литературом; Schibile 2014: 21–22; Вранешевић и Шпехар 2016: 49). Овако богати стамбени

и резиденцијални објекти за сада су ретки на територији северног Илирика. Изузетак представљају нешто старија царска палата у Гамзиграду (Срејовић 2010, са наведеном литературом; Чанак-Медић и Стојковић Павелка 2010, са наведеном литературом) и вила у Медијани код Ниша (Vasić 2007, са наведеном литературом; Васић и др. 2016, са наведеном литературом). Исту симболичну улогу, осветљење је имало и у хришћанским храмовима.

Опрема коришћена за осветљавање током рановизантијског периода, на простору северног Илирика до сада је констатована у стамбеним и сакралним грађевинама, као и у радионицама, што кореспондира са ситуацијом у другим деловима Царства, где је вештачко светло коришћено у кућама, радњама, на степеницама, улицама (Crawford 1990; Ellis 2007: 296–298, са наведеном литературом) и црквама (Schibile 2014: 70–75). Као што је живот у стамбеном објекту зависио од вештачког осветљења након обданице, тако је и вршење богослужења у различитом добу дана захтевало добру осветљеност најважнијих делова храма (Schibile 2014: 62–75). Најбољу потврду пружа један просторно доста далек пример, на локалитету Хипос-Сусита у Израелу, где су у цркви пронађени полијелеј, бронзана лампа која се качила и већи број керамичких жижака (Mlynarczyk 2011).

Контекст у коме су откривени делови опреме за осветљавање на простору северног Илирика, као и одговарајуће аналогije из других делова Царства, указује на то да врста коришћене опреме за осветљавање није зависила од карактера грађевине. Иако су у домаћој стручној литератури полијелеји посматрани искључиво као део црквене опреме (Марјановић-Вујовић 1973: 16; Илић 2008: 128, 132–134), откриће једног примерка у објекту VI на Градини на Јелици, као и неколико уломака у јасном насеобинском контексту (Милинковић 2010: 78–81), сведочи о томе да су коришћени и унутар профаних грађевина. Ова врста опреме за осветљавање има комплексан систем качења, који се састоји од ланаца и крстоликих ојачања. Мада се понекад тумаче као предмети религијског карактера, ови крстолики налази изнад полијелеја су заправо њихов саставни део. Међутим, будући да се за налаз из Пирота може, са извесном сигурношћу, рећи да је откривен у цркви, а да се једна од претпоставки о пореклу примерка из Гамзиграда везује за велику базилику са крстионицом, помишља се и на то да управо присуство крста у горњем делу омогућава разликовање полијелеја коришћених у профаним од оних који су били у сакралним грађевинама. Тако, на пример, поменути примерак са Градине на Јелици нема крстасти додатак у горњем делу, а знамо да је нађен у профаном објекту. За полијелеј са Царичиног града за сада не можемо дати одговарајуће објашњење будући да његов горњи део није у целости сачуван. Ипак, неопходно је напоменути да неколико крстова из Царичиног града (сл. 10/а–б), који су очигледно били део система за качење полијелеја, потиче из цркава или њихове непосредне близине, мада су, мора се нагласити, истоветни примерци откривени и унутар профаних грађевина (Duval and Jeremić 1984: 137–139).

Попут полијелеја, и носачи лампи се срећу унутар цркава, о чему сведоче налази из једнобродне цркве изван бедема Прве Јустинијане (Duval and Jeremić 1984: 134–137). Присуство лампи у црквама уско је повезано са литур-

гијом, мада треба имати на уму да су светилишта у Светој земљи поседовала знатан број лампи, које су дељене верницима у време најзначајнијих светковина и процесија (Montserrat 1995: 440–441). Носачи лампи могу да се нађу и у унутрашњости профаних објеката. На то указују новија истраживања спроведена на Царичином граду, која су показала да је овакав начин осветљавања коришћен у грађевинама на простору Доњег града, у којима су, осим самих носача, откривени и уломци стаклених лампи са ушицама, које су на њима висиле (Stamenković 2015: 146–147).

Сл. 10 Крстолики делови система за качење полијелеја: а – једнобродна црква ван беде-ма у Првој Јустинијани (према: Баван и Иванишевић 2006: 95, кат. бр. 26); б – базилика испод Акропоља у Првој Јустинијани (према: Duval and Jeremić 1984: fig. 141/a); с – црква на локалитету Небеске столице (према: Тошић и Рашковић 2007: сл. 5/5)

Fig. 10 Cross-shaped segments of contraption for polycandelon suspending: a – Find from single nave basilica outside the ramparts in Iustiniana Prima (after: Баван и Иванишевић 2006: 95, кат. бр. 26); b – Find from basilica below the Acropolis in Iustiniana Prima (after: Duval and Jeremić 1984: fig. 141/a); c – Find from the church at the site Nebeske Stolice (after: Тошић и Рашковић 2007: сл. 5/5)

За осветљавање унутрашњости грађевина коришћене су и керамичке и бронзане лампе. Нажалост, за њих, по правилу, нема прецизних података о месту налаза, тако да не знамо да ли су употребљаване у стамбеним објектима, радионицама или црквама. На основу расположивих сазнања, ипак се може уочити да у ђердапским утврђењима, током рановизантијског периода, керамичке лампе чине 13 % укупног броја покретних налаза. При томе, као што је већ речено, највећи део сакупљених примерака потиче из великих утврђења са дугом историјом, као што су Дијана и Понтес, али и са локалитета Хајдучка воденица, где се налазило пристаниште (Šrehar 2011: 89–95). Карактер поменутих налазишта подразумевао је постојање царске администрације и војне управе, чијим је представницима била неопходна опрема за осветљавање. Насупрот томе, на локалитету Градина на Јелици откривена је само једна керамичка лампа (Милинковић и Шпехар 2014: 133, кат. бр. 125; Милинковић 2017: 162, кат. бр. 262), а на Градини у Врсеницама три примерка (Роровић и Бикић 2009: 75–76). За сада остаје непознато каква је у том погледу била ситу-

ација у Првој Јустинијани будући да се тек очекује публикување досадашњих резултата истраживања. Ипак, на основу објављене грађе и резултата анализе стаклених лампи са простора Доњег града (Stamenković 2015: 130–147), чини се да је опрема за осветљавање честа врста налаза, што је последица чињенице да се ради о великој градској средини.

Присуство хришћанских симбола на појединим керамичким лампама, попут налаза из Сингидунума, на коме је представа мушке и женске фигуре између којих је крст (Gugolj and Tešić-Radovanović 2017: 124–125, 127), или из Ниша, са представом христограма (Цвјетићанин 2013: 215, сл. 118), отвара питање да ли су можда ови и слични примерци коришћени у црквама. То се претпоставља и за бронзану лампу са грифоном, као и за ону у облику брода, које се датују у нешто ранији период, тј. у IV и V век (Цвјетићанин 2013: 216, са наведеном литературом). Треба напоменути да су бронзане лампе са хришћанским симболима налажене и ван цркава, као што је случај са примерцима из Сардиса, са представом крста, које су биле откривене унутар продавнице (Crawford 1990: 98–99, Figs. 559, 567–568). Постоји и могућност да су богати појединци црквама поклањали вотивне лампе, које су потом осветљавале унутрашњост цркве (Montserrat 1995: 431, 435–436). Када је реч о северном Илирику током рановизантијског периода, за сада не располажемо ни једним примерком керамичких или бронзаних лампи који поуздано потиче из унутрашњости хришћанског храма. Ипак, фрагменти стаклених лампи за полијелеје, са доњим делом у облику капљице, откривени су на некрополи у Јагодин мали, у непосредној близини базилике са мартријумом (Jeremić, Golubović and Drča 2017: 115–116), што значи да су можда осветљавале мартријум или саму цркву. Зна се да су се у хришћанским мартријумима могле налазити стаклене лампе, те да су коришћене за осветљавање крипти приликом меморијалних служби у част светитеља или мученика (Umboldi 1995: 94, 96–97). У прехришћанском периоду, Римљани су масовно користили керамичке лампе у погребним ритуалима, у којима је светлост имала симболичку вредност (Тоунбее 1971: 43–72). О томе сведоче лампе из гробних целина у северном Илирику и широм Царства, које углавном нису биле паљене или су кратко гореле током самог обреда сахрањивања (Маријански-Манојловић 1987: 32; Зотовић и Јордовић 1990; Eckardt 2002a: 109, са наведеном старијом литературом; Korać i Golubović 2009; Xanthopolou 2010: 65; Крунић 2011: 401–402; Јеремић 2014: 47–48, 151, са наведеном литературом, кат. бр. 172). Успостављање нове религије, хришћанства, укида њихову употребу у погребним ритуалима, премда поменути налази из Јагодин мале указују на то да је опрема за осветљавање и даље могла имати извесну функцију у фунерарним меморијалним обредима.

Током рановизантијског периода, на простору северног Илирика били су коришћени различити видови вештачког осветљавања. За неке од њих, као што су бакље, за сада немамо археолошка сведочанства, док употреба свећа од воска или лоја, судећи према откривеним свећњацима, није била много раширена. Ипак, треба имати на уму могућност да су свеће коришћене тако што се њихов доњи део топио и учвршћивао за керамичку или, чак, дрвену подлогу. Премда овај начин коришћења није претерано безбедан, не може се искључити његово практиковање, пре свега међу припадницима сиромашнијих слојева. Најчешћу опрему за осветљавање са простора северног Илирика представљају керамичке лампе, за чију куповину нису била потребна велика новчана средства. Насупрот томе, лампе, полијелеји и носачи од бронзе, као и стаклене лампе, изискивали су знатно већа финансијска улагања. Иако је реч о материјалима који су данас јефтини и лако доступни, стакло³ и метал су током касноантичког периода били изузетно вредни. О томе, између осталог, сведочи и то што је током овог раздобља, на простору северног Илирика гвоздени алат сакриван као једна од највећих драгоцености (Шпехар и Јацановић 2015: 312). Уколико су за вештачко осветљавање коришћене лампе, требало је набавити и неопходно уље које је горело у њима (Eckardt 2002a: 36; Fossey 2003: 92). Претпоставља се да се за осветљавање највише употребљавало маслиново уље, које је пружало најбољу светлост (Moullou, Doulos and Topalis 2015: 123), мада није искључено ни уље добијено од лана или конопље. Сам узгој маслина је захтевао посебне педолошке и климатске предуслове, при чему је било потребно да прође 10–15 година пре него што плодови могу да се беру и прерађују (Mattingly 1996: 213–222; Kovačević i Tassaux 2000: 5). Због свега наведеног, маслиново уље је на простору северног Илирика представљало драгоцену импортовану робу (Mattingly 1996: 240, 244). Услед комплексности његовог производног процеса, као и нутритивне вредности, поједини истраживачи сматрају да је оно првенствено коришћено за исхрану (Eckardt 2002b: 36), а не за осветљавање. Не улазећи у детаљнију анализу овог питања, навешћемо да су експериментална истраживања показала да су стаклене лампе до врха напуњене маслиновим уљем могле да обезбеђују светлост од готово четири сата (Güray 2009: 296–297, fig. 4, 5–7). Интензитет тог светла био је задовољавајући до удаљености од највише једног метра од изворишта (Moullou, Doulos and Topalis 2015: 123). О томе колико је вештачко осветљење било скупо, сведочи и податак да су власници радњи у Антиохији, као богати чланови локалне заједнице, били задужени за финансирање уличног осветљења (Ellis 2007: 296–298), а слично би се могло очекивати и у Првој Јустинијани и другим већим градовима северног Илирика.

И поред чињенице да је вештачко осветљавање захтевало знатна финансијска улагања, ове врсте опреме има готово на свим рановизантијским налазиштима северног Илирика. Међу њима се посебно истиче она која је откривена

3 О технологији израде стаклених посуда током касноантичког периода на простору северног Илирика, упоредити: Stamenković 2015.

у сакралном контексту, будући да су цркве у рановизантијском периоду постојале како у највећим градским центрима тако и у селима и утврђењима. У епохи изразите духовности, каква је била рановизантијска, светлост је, осим практичне, имала и симболичку функцију. У том смислу, пажњу посебно привлаче налази опреме за осветљавање из унутрашњости цркава, какви се срећу у хришћанским храмовима и на надморским висинама већим од 1.500 m (сл. 10/c), о чему сведочи део система за качење полијелеја са локалитета Небеске столице (Тошић и Рашковић 2007: 36, сл. 5/5).

Највећи број изразито разноликих налаза потиче из Царичиног града, царске задужбине и седишта архиепископије Прве Јустинијане. Степен истражености других локалитета не дозвољава да се дође до закључака о њиховој улози, премда количина ове врсте предмета откривених на њима указује на то да су имали одређену административну функцију, попут Градине на Јелици или Гамзиграда. У висинским утврђеним селима, број налаза опреме за осветљавање је знатно мањи, што је у сагласју са другачијим начином живота од оног у урбаним срединама. Ипак, спорадични налази опреме за осветљавање могу да указују на постојање одређеног вида управе и у њима. Сличан однос може се уочити и када су у питању утврђења. Унутар великих и важних фортификација, посебно на дунавском лимесу, откривен је већи број налаза ове врсте, док се у оним мањим јављају ређе или спорадично. На основу свега предоченог, може се закључити да количина и разноликост опреме за вештачко осветљавање зависи од величине и типа насеља или утврђења, односно од њихове улоге у комплексном административном уређењу Царства током рановизантијског периода.

ИЗБОРИ / SOURCES

Iustiniani Novellae, у: *Гръцки извори за българската история* II, ур. И. Дуйчев и др., София (1958): Българската Академия на Науките, 39–86.

Prisci fragmenta, in: *Historici Graeci Minori* I, L. Dindorf, ed., Lipsiae (1980), 327–352.

Three Treatises, Constantine Porphyrogenetos, Three Treatises on Imperial Military Expeditions, J. Haldon, ed., Viena (1990): Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Hieroclis Synecdemus, у: *Гръцки извори за българската история* II, И. Дуйчев и др, ур., София (1958): Българската Академия на Науките, 87–94.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Antonaras, A. 2008

Glass lamps of the Roman and Early Christian periods. Evidence from the Thessaloniki area, in: *Lychnological Acts 2. Trade and local production of lamps from the Prehistory until the Middle Age*, C.-A. Roman and N. Gudea, eds., Cluj-Napoca: Editura Mega, 23–30.

Antonaras, A. 2010

Early Christian and Byzantine Glass Vessels: Form and Uses, in: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*, Teil 1, F. Daim und J. Drauschke, eds., Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 383–430.

Bavant, B. 1990

Les petits objets, in: *Caričin Grad* II, B. Bavant, V. Kondić and J.-M. Spieser, eds., Belgrade, Rome: Institute archéologique de Belgrade, École de Française de Rome, 191–257.

Баван, Б. и Иванишевић, В. 2006

Iustiniana Prima – Царичин Град. Лесковац: Народни музеј.

Bavant, B. i Ivanišević, V. 2003

Iustiniana Prima – Caričin grad, Beograd: Francuski kulturni centar, Arheološki institut.

Bailey, D. M. 1996

A Catalogue of the lamps in the British Museum 4. Lamps of Metal and Stone, and Standlamps, London: British Museum.

Баришић, Ф. 1956

Цар Фока (602–610) и подунавски Авари–Словени, *Зборник радова Византиолошког института* 4: 73–86.

Bjelajac, Lj. 1990

La céramique et les lampes, in: *Caričin Grad II*, B. Bavant, V. Kondić and J.-M. Spieser, eds., Belgrade, Rome: Institute archéologique de Belgrade, École de Française de Rome, 161–190.

Brown, K. R. 1979

Collapsible lamp – or candelstand, in: *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, New York: Metropolitan Museum of Art, 339–340.

Васић, М. 1908

Фрагмент канделабра(?), Додатак Старинару новог реда, год. 3: 15–19.

Vasić, M. 2007

Mediana – Die Kaiserliche Villa bei Niš, in: *Roms Erbe auf dem Balkan*, U. Bandl und M. Vasić, eds., Mainz an Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 96–107.

Васић, М. и др. 2016

Константиновица вила у Медијани, Ниш: Народни музеј.

Verena, P. 2013

The hidden Power of small Images: Oil Lamps, an Instrument of Romanisation?, u: *Akta sa stručnog skupa: Antičke svetiljke, hronologija, tipologija i ornamentika*, S. Krunić, ur., Beograd: Muzej grada Beograda, 9–16.

Vitelli, K. 1982

The lamps, in: *Yassi Ada vol. I – A seventh-Century Byzantine Shipwerk*, G. F. Bass and F. H. Van Doorninck Jr., eds., Texas A&M: University Press, 189–201.

Вранешевић, Б. и Шпехар, О. 2016

Мермерна оплата и њене сликане имитације. Боја и светлост у рановизантијској уметности централног Балкана, *Зборник радова Народної музеја* (Београд) 22-2: 47–66.

Вујовић, М. 2005

Рановизантијски канделабр из Виминацијума - 100 година касније, *Зборник Народної музеја* (Београд) 18-1: 581–594.

Vujović, M. 2013

Copper Alloy Lamp from the Belgrade City Museum: Contribution to the Study of Early Byzantine Lighting Implements from Serbia, u: *Akta sa stručnog skupa: Antičke svetiljke, hronologija, tipologija i ornamentika*, S. Krunić, ur., Beograd: Muzej grada Beograda, 135–143.

Gugolj, B. and Tešić-Radovanović, D. 2017

A Lamp from the Belgrade City Museum with a Representation of SS. Constantine and Helen, in: *Symbols and Models, in the Mediterranean. Perceiving through Cultures*, A. Barnes and M. Salerno, eds., Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 124–135.

Güray, Ç. G. 2009

Early Byzantine glass finds from Elaiussa Sebaste (Mersin-Ayaş), in: *Annales du 18e congrès de l' Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, De. Ignatiadou and A. Antonaras, eds., Thessaloniki: International Association for the History of Glass, 292–299.

Doig, A. 2008

Liturgy and Architecture. From the Early Churches to the Middle Ages, Farnham/Burlington: Ashgate.

Duval, N. and Jeremić, M. 1984

L' église J au sud de la Ville, dite „Basilique á une neef“, in: *Caričin Grad I*, N. Duval and V. Popović, eds., Belgrade, Rome: Institute archéologique de Belgrade, École française de Rome, 91–146.

Dušanić, S. 2010

Roman mining in Illyricum: Historical aspects, in: *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, Beograd: Zavod za udžbenike, 533–563.

Ellis, S. 2007

Shedding Light on Late Roman Housing, in: *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, L. Lavan, L. Özgenel and A. Sarantis, eds., Leiden: Brill, 283–302.

Eckardt, H. 2002a

Illuminating Roman Britain, Montagnac: Editions Mergoïl.

Eckardt, H. 2002b

Candlesticks in Roman Britain, *Lucerna* 24: 15–16.

Живић, М. 2003

Felix Romuliana. 50 година од јонећања, Зајечар: Народни музеј у Зајечару.

Зотовић, Љ. и Јордовић, Ч. 1990

Viminacium 1 – Некројола Више пробаља, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Ivanišević, V. 2011.

Caričin Grad – the Fortifications and the intramural Housing in the Lower Town, in: *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter*, Teil 2,2, F. Daim and J. Drauschke, eds., Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 747–775.

Илић, О. 2008

Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије, у: *Ниш и Византија VI*. (Симпозиум, Ниш, 3-5. јун 2007), ур. М. Ракоција, Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 125–136.

Јанковић, Ђ. 1983

Рановизантијски Гамзиград, у: *Гамзиград, касноантички дворца*, ур. С. Ђелић, Београд: Српска академија наука и уметности, 120–141.

Јеличић, Б. 1959

Бронзани жишци у Народном музеју, *Зборник Народној музеја* (Београд) 2: 73–82.

Jeremić, G. 2009

Saldum – Roman and Early Byzantine Fortification, Belgrade: Institute of archaeology.

Јеремић, Г. 2014

Јајодин мала – касноантичка некропола, Ниш: Народни музеј.

Jeremić, G., Golubović, S. and Drča, S. 2017

Unpublished Glass Findings from the Eastern Necropolis of Naissus (Jagodin Mala, Niš), *Сџаринар* (н.с.) 67: 109–130.

Jeremić, M. 1995

The Caričin grad Necropolis, *Сџаринар* (н.с.) 45–46 (1995): 181–195.

Karagiorgou, O. 2001

LR2: a Container for the Military Annona on the Danubian border?, in: *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford – 29th May, 1999*, S. Kingsley and M. Decker, eds., Oxford: Oxbow, 129–166.

Kovačević, V. i Tassaux, F. 2000

Od masline do amfore, Poreč: Zavičajni muzej.

Кондић, В. и Поповић, В. 1977

Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности.

Korać, M. i Golubović, S. 2009

Viminacium 2 – Više grobalja, Beograd: Arheološki institut.

Križanac, M. 2015

5th–6th century glass in Serbia and territory of Kosovo, in: *Annales du 19e congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre, Piran, 17th–21st September 2012*, I. Lazar, ed., Koper: Association Internationale pour l' Histoire du Verre, 337–349.

Крунић, С. (ур.) 1997

Античка бронза Сингидунума, Београд: Музеј града Београда.

Krunić, S. 2005

Pregled antičkih svetiljki Singidunuma, *Singidunum* 4: 45–104.

Крунић, С. 2011

Античке светилјке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века, Београд: Музеј града Београда.

Khruškova, L. 2009

Late Antique Glass from the Eastern Black Sea: Christian Context, in: *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, E. Laflı, ed., Izmir: Tubitak, 337–353.

Laflı, E. and Buora, M. 2014

Roman, Early Byzantine and Islamic Bronze Lamps from Southern Anatolia, *Archiv Orientalní* 82: 431–458.

Lemerle, P. 1954

Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle, *Revue historique* 211: 265–308.

Максимовић, Љ. 1980

Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Византолошкој инститиу-та* 19: 17–57.

Маријански-Манојловић, М. 1987

Римска некропола код Бешке у Срему, Нови Сад: Војвођански музеј.

Марјановић-Вујовић, Г. 1973

Два рана хришћанска полијелеја из Народног музеја, *Зборник Народног музеја* (Београд) 7: 13–23.

Mattingly, D. 1996

First fruit? The olive in the Roman world, in: *Human Landscapes in Classical Antiquity. Environment and Culture*, B. Salmon and G. Shipley, eds., London, New York: Routledge, 213–253.

Милинковић, М. 2010

Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље, Београд: Завод за уџбенике.

Милинковић, М. 2011

Прилог проучавању тзв. ранохришћанских полијелеја у Србији, у: *Ниш и Византија IX*. (Симпозиум, Ниш, 3-5. јун 2010), ур. М. Ракоција, Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 73–84.

Милинковић, М. 2015

Рановизантијска насеља у Србији, Београд: Досије студио.

Милинковић, М. (ур.) 2017

Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште, Београд: Српска академија наука и уметности; Чачак: Народни музеј.

Милинковић, М. и Шпехар, П. (ур.) 2014

Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014), Чачак: Народни музеј.

Mirković, M. 1996

Villas et domaines dans l'Illyricum central (IVe–VIe siècle), *Зборник радова Византолошкој инститиуија* 35: 57–73.

Mlynarczyk, J. 2011

The fading Lights of a Church ..., in: *Lampes Antiques du Bilad es Sham. Actes du Colloque de Pétra-Amman* (6-15. novembre 2005), D. Frangié and J.-F. Salles, eds., Paris: De Boccard, 183–196.

Montserrat, D. 1995

Early Byzantine Church Lighting: A New Text, *Orientalia* 64/4: 430–444.

Moullou, D. 2015

Lighting Night-time Activities in Antiquity, in: *Lumina. Convegno internazionale di studi, Urbino, 5-7 giugno 2013*, M. E. Micheli and A. Santucci, eds., Pisa: Edizioni ETS, 199–212.

Moullou, D., Doulos, L. T. and Topalis, F. V. 2015

Artificial Light Sources in Roman, Byzantine and Post-Byzantine Eras: an Evaluation of their Performance, *Chronos* 32: 119–130.

Mundel Mango, M. 1998

The Archaeological context of Finds of Silver in and Beyond the Eastern Empire, u: *Radovi 13. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split-Poreč* (25.9.-1.10. 1994., dio II. Justinijanovo razdoblje i problemi VI.-VII. stoljeća, ur. N. Cambi i E. Marin, Split: Arheološki Muzej; Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 207–252.

Острогорски, Г. 1996

Историја Византије, Београд: Просвета.

Petrut, D., Gui, M. and Trîncă, H. 2014

Lighting Roman Military Barracks. An Interdisciplinary Approach Based on Evidence from Dacia, *Archaeologia Bulgarica* 18/3: 65–92.

Поповић, В. 2003

Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е., у: *Sirmium, grad careva i mucenika: sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma*, ур. Д. Познановић, Сремска Митровица: Благо Сирмијума; Београд: Археолошки институт, 239–258.

Поповић, И. и Борић-Брешковић, Б. (ур.). 2013

Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије, Београд: Народни музеј.

Поповић, М. 1988

Светиња – нови подаци о рановизантијском Сингидунуму, *Синаринар* (н.с.) 38: 1–37.

Popović, M. i Bikić, V. 2009

Vrsenice. Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje, Beograd: Arheološki institut.

Радичевић, Д. 2002

Археолошка истраживања на Лишкој глави код Гуче 2002. и 2006. године, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 36: 31–48.

Ross, M. C. 1979

Fragment of a portable lampstand with miniature lamp, in: *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, New York: Metropolitan Museum of Art, 340.

Срејовић, Д. 2010

Царски дворaц, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд: Археолошки институт, 43–47.

Stamenković, S. 2013

Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini, Beograd: Arheološki institut.

Stamenković, S. 2015

Tehnologija proizvodnje stakla i proizvodni centri na prostoru Sredozemne Dakije, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Shukriu, E. 2003

Frühchristliche Lampen aus antiken Provinz Dardania, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 9: 19–23.

Schibile, N. 2014

Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience, Dorchester: Ashgate.

Tešić Radovanović, D. 2018

Lamp with the representation of the Griffin: the Christianization of pagan Motifs during Late Antiquity, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 48/3: 219–234.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2007

Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника, *Зборник радова Византолошког института* 44/1: 27–45.

Toynbee, J. 1971

Death and Burial in Roman World, Ithaca: Cornell University Press.

Uboldi, M. 1995

Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia, *Archeologia Medievale* 22: 93–145.

Fossey, J. M. 2003

Illuminating the Black Sea in Antiquity, *Nouveautés Lychnologiques* 1: 91–97.

Цвјетићанин, Т. 2013

Приватна побожност. Предмети хришћанског култа у свакодневном животу, у: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј, 206–217.

Cermanović-Kuzmanović, A. and Jovanović, A. 2004

Tekija, Belgrade: Archäologisches Institut, Nationalmuseum, Zentrum für archäologische Untersuchungen.

Crawford, J. S. 1990

The Byzantine Shops at Sardis, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Crnobrnja, A. 2005

Lux Perpetua – svetlost i svetiljke u kultovima na prostoru Gornje Meziје, Master rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Црнобрња, А. 2006

Култна намена римских жижака у Горњој Мезији, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Crnobrnja, A. 2008

Economic Aspects of the Use of Roman Oil Lamps in Moesia Superior, in: *Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čiĉikova*, A. Bozhkova, C. Popov and M. Kuzmanov, eds., Софија: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 408–412.

Curta, F. 2016a

Shedding Light on a Murky Matter: Remarks on 6th to Early 7th Century Clay Lamps in the Balkans, *Archaeologia Bulgarica* 20/3: 51–116.

Curta, F. 2016b

Amphorae and seals: the „sub-Byzantine“ Avars and the quaestura exercitus, in: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, A. Bollók, G. Csiky and T. Vida, eds., Budapest: Institute of Archaeology, 307–334.

Чанак Медић, М. и Стојковић Павелка, Б. 2010

Архитектура и просторна структура царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзипраг*, ур. И. Поповић, Београд: Археолошки институт, 49–106.

Špehar, P. 2010

Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Derdapu, Beograd: Arheološki institut.

Шпехар, П. 2014

Рановизантијска утврђења у околини Јелице, у: *Градина на Јелици. Тридесет њ година археолошких истраживања (1984–2014)*, ур. М. Милинковић и П. Шпехар, Чачак: Народни музеј, 67–78.

Шпехар, П. и Јацановић, Д. 2015

Касноантичка остава алата из села Пољане код Пожаревца, *Зборник Народног музеја* (Београд) 22-1: 289–317.

Wunderlich, C. H. 2003

Light and Economy – An Essay about the Economy of Prehistoric and Ancient Lamps, *Nouveautés Lychnologiques* 1: 251–264.

Xanthopolou, M. 2010

Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 16, Paris: Brepols Publishers.

LIGHTING EQUIPMENT DURING EARLY BYZANTINE PERIOD IN THE TERRITORY OF NORTH ILLYRICUM

SUMMARY

Everyday life in the Early Byzantine period was at that time closely associated with the daylight hours when most of the activities were taking place. In order to overcome restrictions imposed by such a way of living the artificial light had been used as it is confirmed by various lighting devices discovered in public buildings but also in the private households. Mentioned types of finds had been used primarily at night, although they could have been used also during the day in dark and poor-lit buildings and rooms. They also had particularly important place in sacred structures, first of all for the religious services.

Diverse types of artificial lighting devices were used in the territory of north Illyricum in the Early Byzantine period. For some of them, like torches, we do not have archaeological evidence so far, while the use of candles made of wax or tallow judging by discovered number of candlesticks was not very widely spread. The most numerous lighting devices discovered in the territory of north Illyricum were the ceramic lamps because it was not necessary to spend too much money for their acquisition. On the other hand, the lamps, polycandela and holders (supports) made of bronze as well as the glass lamps required much larger financial investments. Despite the fact that those materials are today cheap and easy to acquire, glass and metal were exceptionally valuable in the Late Antique times. It is confirmed, among other things, by the fact that in that time in the territory of north Illyricum iron tools had been usually hidden in hoards as the greatest valuables. In case the lamps were used as artificial light it was necessary to provide the oil, which was burning in them. It is assumed that olive oil, which provided best light was mostly used in the lamps although it is not unlikely that oil obtained from linen or hemp had been also used. Growing of olives required special pedologic and climate conditions and it was necessary for 10 to 15 years to pass before the olive tree fruit could be picked and processed. Because of all this olive oil was valuable imported good in the territory of north Illyricum. Experimental investigations revealed that glass lamps filled to the brim with olive oil could have provided light for almost four hours. Intensity of that light was satisfying at maximum of 1 meter distance from the lamp. How expensive the artificial lighting was in that time reveals the information that shop owners in Antioch, as wealthy members of the local community, were responsible for financing the street lighting, and similar situation could be expected also in Iustiniana Prima and in other big cities in the territory of north Illyricum.

Despite the fact that artificial lighting demanded significant financial resources, this kind of equipment was encountered at almost all Early Byzantine sites in the north Illyricum. Particularly standing out among such devices are those discovered in sacred context, since churches in the Early Byzantine period existed likewise in the largest urban centres, in the villages and fortifications. In an epoch of prominent spirituality, as it was the Early Byzantine period, the light besides practical also had the symbolic meaning. Our attention is for that matter particularly drawn to the discoveries of lighting equipment in the church interiors, which are encountered within Christian temples even at the height of over 1500 meters above sea level. It is confirmed by fragment of the system for suspending polycandela from the site Nebeske Stolice.

Greatest amount of finds of exceptional diversity has been discovered at the site Caričin Grad/Iustiniana Prima, imperial endowment and the seat of archbishopric. Level of the in-

vestigation of other sites does not allow for the conclusion about their significance, although quantity of these types of finds indicates that they had certain administrative function, like for instance Gradina on the Jelica Mt. or Gamzigrad. In the fortified villages on high locations the number of these finds is considerably smaller what is in accordance with the way of life differing from life in the urban centres. However, sporadic finds of lighting equipment might indicate certain form of administration even there. Similar relationship could be noticed when the fortifications are in question. Within large and important fortifications, particularly at the Danube limes, rather large number of finds of this type has been discovered, while in the smaller ones such finds are rare and sporadic. On the basis of everything presented it could be concluded that quantity and diversity of the equipment for artificial lighting depends on the size and type of settlement or fortification, that is, on their position in the complex administrative organization of the Empire during the Early Byzantine period.

Драгица Р. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ*Београд*

ЈЕДИНСТВЕН СРЕДЊОВЕКОВНИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИК У ОБЛАСТИ РАСА

Апстракт: Приликом истраживања надгробних споменика у области Раса 2017. године, рађено је и на локалитету Црквина у селу Тењкову. На некрополи су очишћена и обрађена 32 надгробна споменика у облику ниског слеменака, равне притесане плоче и плоче равних површина, са косо засеченим ивицама. Уз неколико плоча су евидентирани аморфни плочасти усадници са западне стране, тј. поред главе покојника. Међу обрађеним белезима су и три хоризонтално постављене плоче са стилизованом људском представом, од којих је само једна била *in situ*. Досадашњим истраживањима установљено је да ове плоче, временски опредељене у период од краја XIV до краја XVI века, представљају трострука гробна обележја, која имају антропоморфни крст на западној и нишан на источној страни. Плочама у Тењкову недостају вертикални споменици, а две плоче су дислоциране и оштећене. Једна од њих је изузетан примерак овог типа споменика; на њеној горњој површини је стилизована људска представа у плитком рељефу, на чијој левој руци је фигура мањих димензија – детета. Дете је приказано у панталонама, са главом у облику круга и крстом у средини, као ознаком лица. На доњем делу плоче, испод ногу детета, урезан је крст већих димензија. У доњем левом углу плоче, у правцу ка детету, уклесан је натпис у два реда: „ана + син урош / рабе божие“, који указује на то да су на споменику представљени мајка и син. Текст натписа је окренут у смеру супротном од приказа покојника. Описана представа и уклесани текст су јединствен примерак надгробног обележја на нашим просторима.

Кључне речи: Рас, средњи век, надгробни споменик, стилизована представа, натпис

Густа насељеност у области Раса, током средњег века највидљивије је изражена и потврђена остацима старијих некропола и бројем надгробних спо-

меника. Рекогносцирањем је евидентирано више од 560 некропола, и то на подручју Новог Пазара 270, Тутина 150 и Сјенице 140 (Премовић-Алексић 2014). На свим већим некрополама заступљени су различити типови споменика, који се јављају на простору целе југозападне и, делом, западне Србије, као и на територији Босне и Херцеговине и Црне Горе (Зечевић 2005: 25–44)

На скоро свим евидентираним некрополама, обиласком терена забележен је скроман број видљивих надгробних белега јер су већином урасли у земљу, шипражје или густу шуму, што је Музеју „Рас“ у Новом Пазару био повод да предузме мере за откривање надгробника. Пројектом *Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара*, реализованим 2011, 2012. и 2017. године, обрађене су некрополе у селима: Љуљац, Тврдошево, Златаре, Јанча, Доњи Штитари, Грубетиће, Рогиње, Козник, Шароње, Тењково, Бекова, Корутане, Драмиће, а на подручју општине Тутин, у селима Араповиће и Чаровина (Премовић-Алексић 2011: 277–282; Премовић-Алексић 2012: 199–204; Премовић-Алексић 2016: 291–299).¹ Тим активностима очишћено је и обрађено више од 250 гробних белега, од којих само на некрополи у Љуљцу преко 100. Најзаступљенији споменици су хоризонтално постављене необрађене и обрађене плоче, затим сандуци, слемењаци, један споменик у облику делфина, споменици типа „рибљих леђа“. У великом броју случајева ради се о троструким надгробним обележјима, који се састоје од хоризонталне плоче и усадника на западној страни, изнад главе покојника, као и мањег крста, на обе стране украшеног рељефно изведеним крстом, док се на источној страни, поред ногу покојника налази тзв. српски нишан (сл. 1).

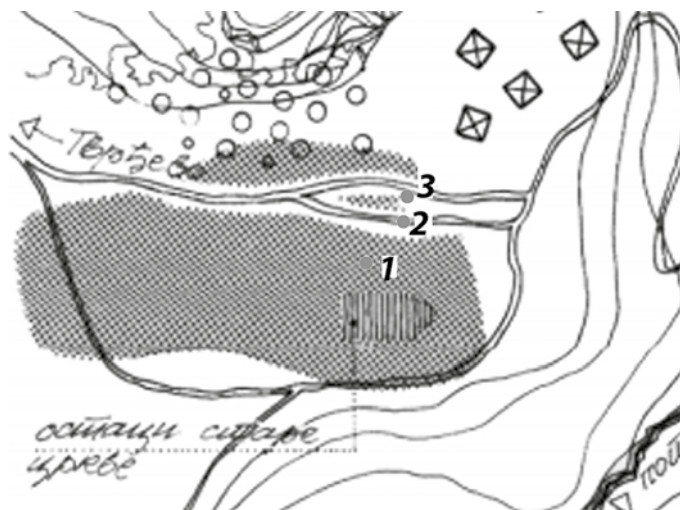

Сл. 1 Троструко надгробно обележје са локалитета Гај у Пожешкој Трнави (фото: Д. Премовић-Алексић)

Fig. 1 Tripartite funerary monument from the site Gaj in Požeška Trnava (photo: D. Premović-Alekšić)

¹ Пројекат *Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара* финансиран је од стране Министарства културе и информисања Републике Србије.

Тема овог рада је један од споменика са локалитета Црквина у селу Тењкову, смешеном на југоисточним падинама Голије, на омањој заравни изнад Ђуричког потока. На локалитету су осамдесетих година XX века били видљиви трагови зидова мање цркве, димензија 9×5 m, урасли у траву. Са северне стране цркве налазила се некропола са каменим надгробним плочама разних типова (Дудић 1995: 170, Т. 6). Међутим, обиласком терена 2011. године утврђено је да је локалитет у великој мери зарастао у густо шипражје, тако да остаци цркве нису могли бити уочени, а тешко су се видели и надгробни споменици (Премовић-Алексић 2014: 70–71) (сл. 2).

Сл. 2 Тењково, положај црквине с некрополом: 1–3 плоче са антропоморфном представом (према: Дудић 1995: 170, Т. 6)

Fig. 2 Tenjkovo, position of church site with necropolis: 1–3 slabs with anthropomorphic representation (after: Дудић 1995: 170, Т. 6)

Приликом радова на локалитету Црквина, октобра 2017. године, очишћена су и обрађена 32 надгробна споменика. Од облика су заступљене равне притесане плоче, плоче равних површина, са косо засеченим ивицама, споменици типа „рибљих леђа“, као и ниски слеменаџи. Поред неколико надгробних плоча су евидентирани аморфни плочасти усадници са западне стране, тј. поред главе покојника (сл. 3). На некрополи су нађене и три хоризонтално постављене надгробне плоче са стилизованом људском представом, од којих су две дислоциране и оштећене, док је једна била *in situ* (сл. 4, 5). Све три плоче су откривене са северне стране остатака цркве, а обе дислоциране су биле међу растуреним камењем насталим прокопавањем једне стазе и са њом паралелног пута, који од Тењкова води у суседно село Тврђево. Ове, као и њима аналогне надгробне плоче са других локалитета, клесане су од сивог андезитског туфа.

Плоча која се налази *in situ* и једна дислоцирана рађене су из два дела. На једном делу је стилизована људска представа правоугаоног тела и кружне главе, без икаквих назнака физиономије, чија су рамена и руке изведени зупчастом линијом, у којој се запажа молитвени став покојника. На другом делу плоче налази се само рељефни правоугаоник, који представља доњи део тела.

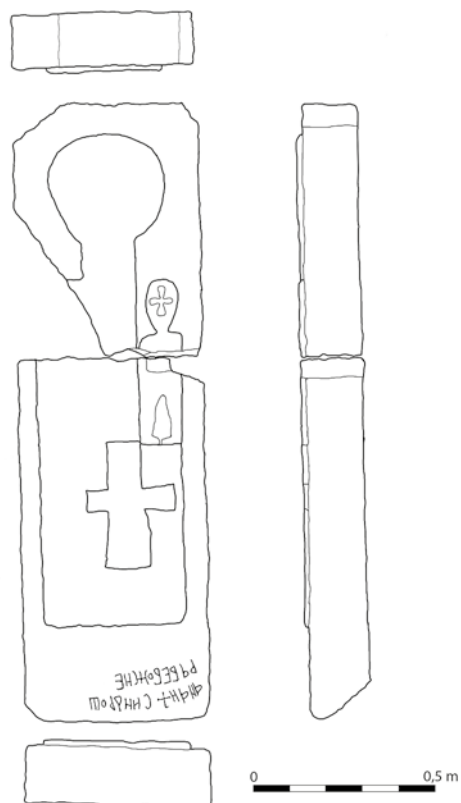

Сл. 3 Тењково, надгробници на локалитету Грчко гробље (фото: Д. Премовић-Алексић)

Fig. 3 Tenjkovo, gravestones at the site Grčko Groblje (photo: D. Premović-Aleksić)

Сл. 4 Тењково, надгробна плоча с натписом (фото: Д. Премовић-Алексић)

Fig. 4 Tenjkovo, gravestone with inscription (photo: D. Premović-Aleksić)

Сл. 5 Тењково, надгробна плоча с натписом (цртеж: Ј. Премовић)

Fig. 5 Tenjkovo, gravestones with inscription (drawing: J. Premović)

Трећа, дислоцирана и поломљена плоча, нађена у шкарпи пута, исклесана је из једног комада камена, димензија $1,73 \times 0,52 \times 0,18$ метара (сл. 6). На њеној горњој површини је стилизована људска представа у плитком рељефу, истоветна са већ описаном, али се на њеној левој руци налази додатна представа мањих димензија – детета. Његова глава је у облику круга са крстом у средишњи, као ознаком лица, а на ногама има панталоне. На доњем делу плоче, односно на правоугаоном делу људске фигуре, испод ногу детета је урезан крст већих димензија. У доњем десном углу плоче, у правцу ка детету, уклесан је натпис у два реда: „ана + син урош / рабе божие“, што показује да су на споменику представљени мајка и син. Текст натписа је окренут у смеру супротном од представе покојника (сл. 6).

Сл. 6 Тењково, натпис са надгробне плоче (читање према: Г. Томовић)

Fig. 6 Tenjkovo, inscription on the gravestone (reading by: G. Tomović)

Према досадашњим сазнањима, овакве плоче забележене су на завидном броју некропола и биле су углавном саставни део троделних надгробних обележја. Та трострука обележја су се, као што је већ поменуто, састојала од хоризонталне плоче са стилизованом људском представом, урезаном или изведеном у плитком рељефу; са западне стране плоче, више узглавља, постављан је антропоморфни крст, а на источној страни, код ногу, српски нишан. Све три плоче са стилизованом људском представом са Црквине из Тењкова су без вертикалних одлика.

Представа мајке и детета на надгробној плочи из Тењкова за сада је једина на оваквом типу споменика, а натпис је, према месту на коме је уклесан, права енигма. Једини познат надгробник са донекле сличном представом откривен је на локалитету Грчко гробље у Пожешкој Трнави (Балетићу).² На њему је, на стилизованој људској фигури, приказана још једна мања, крајње шематизована фигура (Ердељан 1996: 64, 48, сл. 4/3). Осим овог, на наведеној некрополи је евидентирано више троструких надгробних обележја, међу којима се издваја плоча са стилизованом људском фигуром, преко које је исклесана представа мача (Поповић и Ердељан 1989: 82, Т. VI/1). Са исте некрополе потиче и троструки ансамбл на чијој је хоризонталној плочи, у плитком рељефу, изведена људска фигура округле главе са косом, назначеним очима, носем са наглаше-

2 При првом обиласку терена, локалитет Грчко гробље је уписан у састав села Балетиће; међутим, локалитет је познат под називима Гај и Грчко гробље, и припада селу Пожешка, некада Рајчиновићка Трнава, великом селу које се помиње у свим објављеним турским пописима и у *Сојоћанском љоменику* (Премовић-Алексић 2014: 246).

ним ноздрвама и устима. Рамена су приказана угласто, а руке, са раширеним прстима, су прекрштене на грудима (Поповић и Ердeљан 1989: 82, Т. VIII/1–3). Са обе стране плоче постављен је антропоморфни крст.

Трострука надгробна обележја први пут су откривена у оквиру средњовековног насеља на Трговишту, у подножју града Раса, на локалитету Табачина. Ту је, на некрополи Цркве II, евидентирано више троструких гробних ансамбала са хоризонталном плочом, антропоморфним крстом и српским нишаном.

У једном од тих гробова, изнад ногу покојника нађен је керамички крчаг, који је датован у крај XIV и прву половину XV века. На истом локалитету, испод троструког надгробног обележја, поред покојника у гробу 109, уз лобању се налазила стаклена фиола, датована у XV–XVI век (Јовановић, Минић и Ерцеговић-Павловић 1990: 28–31, сл. 7, 9, 11). Прецизније датовање троструких надгробних обележја омогућили су и подаци добијени приликом истраживања Цркве IV на Трговишту. На овом налазишту, преко надгробних плоча са стилизованом људском представом, леже зидови цркве. Захваљујући налазу новца Јанка Хуњадија и стратиграфији самог локалитета, закључено је да је црква подигнута између 1446. и 1453. године. Такво датовање цркве иде у прилог претпоставци да су надгробне плоче са стилизованом људском представом почеле да се користе крајем XIV и почетком XV века (Јовановић 1988: 149–150). Подаци добијени истраживањем Цркве III на Трговишту потврђују горњу границу употребе овакве врсте гробних белега. Ту су, у северозападном углу наоса, откривене надгробне плоче са рељефно изведеном стилизованом људском фигуром, које су датоване у XVI век (Минић 1985: 222).

Осим у Црквама II, III и IV на Трговишту, оваква надгробна обележја су нађена и приликом истраживања платоа испред цркве пећинског манастира Светог Арханђела, на литици испод града Раса (Бошковић 1977: 20, 34). Исти надгробници су евидентирани и током истраживања Ђурђевих ступова (Нешковић 1984: 19, 20), Сопoћана, Петрове цркве (Поповић 1984: 58), Латинске цркве у Постењу (Премовић-Алексић 1985: 60, 64–65). Трострука надгробна обележја или самосталне хоризонталне плоче са стилизованом људском представом забележене су на више локалитета у селима у области средњовековног Раса: Горњи Штитари, Попе, Драмиће, Љуљац, Косуриће, Прћенова, Козник, Бориковац, Смилов Лаз, Грубетиће, Лукаре, Бобовик, Бубреговиће, Рогиње, Забрђе, Слатина, Рајчиновиће, Шавци, Нови Пазар (Премовић-Алексић 2014: 50, 60, 64, 74–5, 101, 103, 157, 159, 168, 177, 192, 206, 207–208, 209, 219, 228, 262, 267, 274).

Као што је већ речено, на локалитету Црквина у Тењкову, поред плоча са стилизованом људском представом нису откривени усадници. Могло би се претпоставити да су првобитно били постављени, али да су накнадно уклоњени, као и многи други вертикални споменици, посебно они поред плоча које су измештене из свог оригиналног положаја. За троделна гробна обележја карактеристичан је антропоморфни крст поред главе покојника, на коме се, у плитком рељефу, понавља стилизована представа са плоче – правоугаono тело, кружна глава, зупчаста линија рамена и став уздигнутих руку. Трећи део троструких ансамбла је тзв. српски нишан, постављен поред ногу, искључи-

во у оквиру троструких гробних обележја (Ердељан 1994: 24). Може се рећи да је овај тип надгробног споменика карактеристичан за подручје Старог Раса и да „представља јединствену појаву у српској фунерарној уметности у доба турске власти“ (Ердељан 1996: 23). Нишан је клесан у форми стуба четвороугаоног или квадратног пресека, са четири кубична испуста на угловима тела стуба, непосредно испод калотасто образованог врха. Једну од интересантнијих форми нишана, на локалитету Црквина у селу Кознику на Рогозни констатовао је Петар Ж. Петровић, који је ту забележио остатке цркве и у њој, поред западног зида, стуб „с врхом који је исклесан у облику феса, а испод њега је исклесан здепасти крст. По предању, испод овог стуба сахрањен је свештеник који је погинуо за време народног сабора код цркве. Болесници посећују црквину, лежу на попов гроб да би на њему заспали и оздравили“ (Петровић 1984: 175).

Надгробне плоче са стилизованом људском представом, посебно оне које чине трострука гробна обележја, карактеристичне су искључиво за област Раса и нису познате на другим просторима (Ердељан 1996: 145). Примерци оваквих надгробника са локалитета Црквина у Тењкову, иако без вертикалних усадника, могу се посматрати као типолошки иста врста гробних белега. Самим тим, и хронолошки се могу одредити у исто време, односно у распон од краја XIV до краја XVI века.

Међутим, надгробна плоча из Тењкова је једини надгробни споменик ове врсте који, осим представе, има и натпис који допуњује и објашњава представу. Слова су дубље урезана, али се десни део теже уочава. Читањем натписа, Г. Томовић је предложила његову могућу реконструкцију и датовање у средину XVIII века.³ Представа и натпис су изведени истовремено, а натпис је уклесан наопако, можда због неког обичаја, нпр. да би се прекинуло понављање несрећних случајева у породици.

Старији надгробни споменици с натписом веома су ретки у области Раса. У то време, писменост је била резервисана за најужи круг људи, везаних за цркву и монашки ред. Стога се и најстарији натписи на надгробним белезима појављују на некрополама поред цркава и у оквиру манастирских комплекса. Најстарији натписи на споменицима из Петрове цркве, типолошки припадају другој половини XIV века, а у цркви и око ње су сахрањивани представници цркве и угледни лаици (Поповић 1984: 52). Из XIV века потиче и натпис из Цркве I на Трговишту, који помиње монаха Ивоја Дурд... (Јовановић, Минић и Ерцеговић-Павловић 1990: 23). Ретки су натписи на надгробницима из каснијег времена, међу којима се издвајају мермерне надгробне плоче из Цркве III на Трговишту. Све су вешто клесане, али фрагментоване. Најбоље је очувана плоча са густо исписаним текстом, у коме се, између осталог, наводи да је ту сахрањена Јерина Прибисалић, кћи спахије Вује, умрла 8. јуна 1612. године (Минић 1984: 235). Изван цркава и манастира, евентуално и већих насеља, попут Трговишта, скоро уопште нема споменика са натписом, све до средине XVIII века (Дудић 1995: 82), што примерак из Тењкова чини веома занимљивим.

3 Текст је дешифровала Гордана Томовић, којој овом приликом неизмерно захваљујем.

Као што смо већ навели, Г. Томовић је мишљења да су антропоморфна представа и натпис на надгробној плочи са локалитета Градина у Тењкову истовремени. Имајући у виду датовање плоча са поменутих локалитета, могло би се заључити да је и плоча из Тењкова настала најкасније крајем XVI века. Могуће је да је натпис клесала иста особа која је радила и натпис монаха Томе у суседном селу Тврђеву, 1594. године (Премовић-Алексић 2014: 49), нарочито ако се има у виду да се надгробни споменици у области Раса, типологијом облика, избором мотива и начином њиховог представљања, издвајају у посебну целину и да је вероватно већ од XIII–XIV века морала постојати макар једна, ако не и више самосталних локалних клесарских радионица на овом простору (Ердељан 1996: 145).

Овакво датовање надгробне плоче из Тењкова могло би да потврди и трајање целе некрополе. Наиме, осим већ наведених облика надгробних споменика на локалитету, само је у његовом северозападном углу констатовано неколико мањих усадника у облику дебље стеле, са рељефно изведеним крстовима, који би могли да се одреде у XVII век (Ердељан 1996: 100–102). Нажалост, северни део некрополе је уништен пробијањем пута, због чега није било могуће утврђивање њене величине, као и трајања сахрањивања. Некропола је вероватно престала да се користи крајем XVII века, након Велике сеобе, док је касније досељено становништво формирало ново гробље, 100–200 метара удаљено од старог.

Надгробна плоча са стилизованом људском представом и натписом, за сада је јединствена појава у области средњовековног Раса, а и шире. Њено датовање у крај XVI века остаје на нивоу претпоставке, до које се дошло путем аналогија са сличним примерима из непосредне околине. Пошто је плоча откривена последњег дана рада на некрополи, нису била могућа даља трагања за остацима надгробника, који би помогли бољем и прецизнијем опредељењу овог изузетног споменика.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бошковић, Ђ. 1977

Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу, *Новојазарски зборник* 1: 15–36.

Дудић, Н. 1995

Сџара гробља и надгробни белези у Србији, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе и Просвета.

Ердељан, Ј. 1994

О српским нишанима на старим гробљима у околини Новог Пазара, *Новојазарски зборник* 18: 23–29.

Ердељан, Ј. 1996

Средњовековни надгробни споменици у области Раса, Београд: Археолошки институт; Нови Пазар: Музеј „Рас“

Зечевић, Е. 2005

Мраморје – сџећици у западној Србији, Београд: Српско археолошко друштво.

Јовановић, В. 1988

Извештај о археолошком истраживању Цркве 4 и њене некрополе на Пазаришту у 1988. години, *Новојазарски зборник* 12: 147–150.

Јовановић, В., Минић, Д. и Ерцеговић-Павловић, С. 1990

Некрополе средњовековног Трговишта, *Новојазарски зборник* 14: 19–44.

Минић, Д. 1984

Трговиште – средњовековно насеље, *Новојазарски зборник* 8: 233–236.

Минић, Д. 1985

Трговиште – средњовековно насеље, *Новојазарски зборник* 9: 221–223.

Нешковић, Ј. 1984

Ђурђеви Сџујови у Сџаром Расу, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.

Петровић, Ж. П. 1984

Рашка, антропогеографска истраживања, Београд: Етнографски институт САНУ.

Поповић, Д. 1984

Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара, *Новојазарски зборник* 8: 51–75.

Поповић, Д. и Ердељан, Ј. 1989

Старо гробље у Балетићу, *Новојазарски зборник* 13: 71–92.

Премовић-Алексић, Д. 1985

Латинска црква у Постоњу, *Новопазарски зборник* 9: 55–65.

Премовић-Алексић, Д. 2011

Средњовековна некропола у Љуљцу, *Новопазарски зборник* 34: 277–282.

Премовић-Алекић, Д. 2012

Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 35: 199–204.

Премовић-Алексић, Д. 2014

Археолошка карта Новог Пазара, Тушина и Сјенице, Нови Пазар: Музеј „Рас“.

Премовић-Алексић, Д. 2016

Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара – опис реализације пројекта, *Новопазарски зборник* 39: 291–299.

Станић, Р. 1969

Пластика надгробних споменика, у: *Нови Пазар и околина*, ур. М. Малетић, Београд: НИП Књижевне новине, 238–244.

RARE MEDIEVAL TOMBSTONE FROM THE AREA OF RAS

SUMMARY

Subject of this work is one of the monuments from the site Crkvina in the village Tenjkovo situated on the southeastern slopes of the Golija Mountain. Thirty-two tombstones including three slabs with stylized human representation have been excavated and explored in the course of archaeological investigations at the site Crkvina in October 2017.

Slab, which is the subject of this work, is dislocated and broken. It was originally made in one piece dimensions being 1,00 × 0,70 × 0,18 m. On its top surface is stylized human representation in low relief, depicting rectangular body and circular head without any traces of the physiognomy. On the left shoulder was human figure of smaller size – that of a child. Head of the child dressed in trousers is of oval shape with cross in the center as indication of the face. Cross of rather large size was engraved on the lower section of the slab, i.e. on rectangular section of human figure and below the child's feet. In the right lower section of the slab (pointing to the child) were engraved the following two lines of the inscription: „ана + син урош / рабе божие“, suggesting that mother and son were depicted on the monument. Text of the inscription is turned in the opposite direction regarding the representations of the deceased.

Horizontal gravestones with identical representation have been discovered at considerable number of sites in the Ras area and they are elements of triple funerary monuments, which include besides the slab also anthropomorphic cross to the west side and Serbian nišan to the east side. As our slab is dislocated no shafts have been found next to it. Despite not having vertical shafts our tombstone could be understood as typologically identical type of grave markers dating from the end of 14th to the end of 16th century.

Two human figures on the gravestone from Tenjkovo are for the time being unique for this type of monuments. At the same time it is the only gravestone of this type that has besides the image also the inscription, which supplements and explains the representation.

Our gravestone could be dated according to the analogies to the end of the 16th century. It is possible that the inscription was carved by the same person, who engraved the inscription of the monk Toma in the neighboring village of Tvrdjevo in 1594. Such dating could also confirm the lasting of the whole necropolis, which stopped being used by the end of the 17th century, i.e., after the Great Migration of Serbs in 1689.

Gravestone with stylized human figure and inscription is so far the unique phenomenon in the area of medieval Ras and its wider surroundings.

Александар П. ПАЛАВЕСТРА

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ДА ЛИ ЈЕ НАЛАЗ ИЗ ЈОШЕВЕ „ПРОСТО РАСКОПАНА СТАРИНА“?
ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКЕ АРХЕОЛОГИЈЕ*

Апстракт: У Археолошкој збирци Филозофског факултета чува се необјављен кратак извештај са ископавања хумке из бронзаног доба у Јошеви у западној Србији, из 1892. године. О њему је у *Сћаринару* сасвим штуро јавност известио сам налазач Сима Тројановић, а потом га је 1900. детаљније објавио познати немачки стручњак за бронзано доба Паул Рајнеке. Необјављени документ из Археолошке збирке може да баца нешто више светла на археолошки контекст налаза из Јошеве. С друге стране, он сведочи о добрим археолошким знањима и способностима Симе Тројановића, као и о високим методолошким и моралним критеријумима Михаила Валтровића, али и о личним сукобима, стремљењима и каријерама ових истраживача. Штавише, он указује на занимљиве и компликоване међусобне односе родоначелника наше археологије и етнологије – Михаила Валтровића, Ђоке Јовановића, Симе Тројановића и Милоја М. Васића, те на њихову рану теренску и музеолошку праксу. У методолошком погледу, у раду се, анализом једног необјављеног документа и његовог контекста, сагледава нешто шира слика флуидних мрежа и биографски повезаних микроисторија пионира српске археологије и етнологије с краја XIX и почетка XX века.

Кључне речи: историја српске археологије, Јошева, бронзано доба Србије, Сима Тројановић, Михаило Валтровић, Паул Рајнеке, *Сћаринар*

У Археолошкој збирци Филозофског факултета чува се један необјављен, мало познат документ. У питању је кратак извештај са ископавања хумке из

* Овај текст је резултат рада на пројекту *Археолошка култура и идентитет на Западном Балкану*, бр. 177008, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Захваљујем Монике Милосављевић, Јовану Митровићу, Николи Степковићу, Александру Бандовићу, Душану Михаиловићу и Зорани Козомарић на помоћи коју су ми пружили током писања овог рада.

бронзаног доба у Јошеви у западној Србији.¹ Налаз из Јошеве није непознат у српској, па ни светској археологији. Кратко је о њему у *Старинару* јавност известио сам налазач Сима Тројановић (Тројановић 1892а: 40). Потом га је детаљније објавио познати немачки стручњак за бронзано доба Паул Рајнеке (Reinecke 1900), а навођен је у већини прегледа бронзаног доба на тлу Србије (Гарашанин 1954: 10, Т. III/2; Гарашанин 1972: 57, кат. бр. 34/1, 2; Гарашанин 1973: 364, 367, 375; Garašanin 1983: 743–744, 748, 750, Т. СII/1, 2). У прегледу археолошких локалитета из околине Лознице, аутори веле да је налаз из Јошеве „често цитиран у нашој стручној литератури, али носи бремене нејасног и магловитог порекла, као и самог услова налаза“ (Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017: 175). Иако је још Рајнеке у основним цртама описао археолошки контекст артефаката из Јошеве, необјављени документ из Археолошке збирке може да баци нешто више светла и да макар делимично развеје то „магловито порекло“ налаза из Јошеве. Штавише, он указује на занимљиве и компликоване међусобне односе пионира наше археологије и етнологије – Михаила Валтровића, Ђоке Јовановића, Симе Тројановића и Милоја М. Васића, те на њихову рану теренску и музеолошку праксу.

ТЕОРИЈА И МЕТОД

У теоријском и методолошком смислу, овај рад спада у историју дисциплине, односно историју археолошких идеја. Роберт Чепмен (R. Chapman) и Елисон Вајли (A. Wylie) посветили су велику пажњу епистемолошким проблемима историје теренских пракси, али и раду са *старом археолошким евиденцијом* (тј. са старом документацијом и публикацијама) као извором за критичко сагледавање археолошке интерпретације, односно грађом за стварање нове, заузимајући становиште да је историја теренског рада у археологији заправо „историја учења да се види“ (Chapman and Wylie 2016: 55, 93–141). Упркос томе, овај рад о „документу из Јошеве“ није првенствено критика старе археолошке евиденције, мада има и елементе „секундарног повраћаја и поновне анализе примарних података“ (Chapman and Wylie 2016: 95). Фокус рада је нешто другачији и има за циљ да осветли ширу традицију ране српске археолошке праксе, у којој су крајем XIX века скупа радили и сарађивали, али се и сукобљавали, образовани „стариначи“, сви до једнога представници тадашње добро школоване грађанске елите, управо у време када су се формирали теоријски, методолошки и стручни стандарди археолошке дисциплине. Пишући о „аматерима и професионалцима“ у енглеској археологији XIX века, Меган Прајс (M. Price) истиче да су крајем XIX века либерална атмосфера и интелектуални прогрес омогућили боље школовање различитих друштвених слојева. С друге стране, то је довело до персонализовања контроле знања и формирања граница између академских дисциплина, те је за Британију позног XIX века био карактеристичан успон професионалних научника. Тада су се

1 Археолошка збирка Филозофског факултета, Фонд ММВ бр. 065. Захваљујем др Монике Милосављевић, која ми је скренула пажњу на овај документ.

антиквари и аматери нашли у сивој зони, између интереса професионалних научника, историчара и археолога (Price 2008: 118). Сличан процес се може пратити и у тадашњој Србији, која је плански, на врхунским европским универзитетима, школовала своје елитне кадрове из свих слојева друштва (Трговчевић 2003). Ти образовани појединци, махом лекари, гимназијски, као и универзитетски професори су се страсно, аматерски, бавили археологијом или природном историјом, али су истовремено предано радили на формирању јасно омеђених академских дисциплина.

Тим Мареј (Т. Murrey) истиче да је једна од последица критичке самореклепсије унутар археологије боље разумевање традиције која је водила и обликовала социјализацију прегалаца на том пољу, у првом реду у питањима циљева археологије, одабира проблема, методологије, као и структурирања и процене веродостојности одређених исказа. У том смислу, познавање традиције може да разоткрије процесе стицања и ваљаност археолошких знања. Мареј сматра да све дисциплине (па и археологија) делују као механизми социјализације, где се интереси и вредности појединца сударају с колективним. Они који практикују археологију, у том процесу образују своја когнитивно веродостојна објашњења и тумачења и подучавају се шта може унапредити њихову упућеност, као и које ће методологије обезбедити поузданија знања о феноменима које посматрају. Тако нам, по њему, анализа „културе“ дисциплине омогућава да сагледамо и картирамо како су шире друштвене и културне „датости“ и нормативне вредности учествовале у стратегији археолошких истраживања и интерпретација (Murrey 2017: 43).

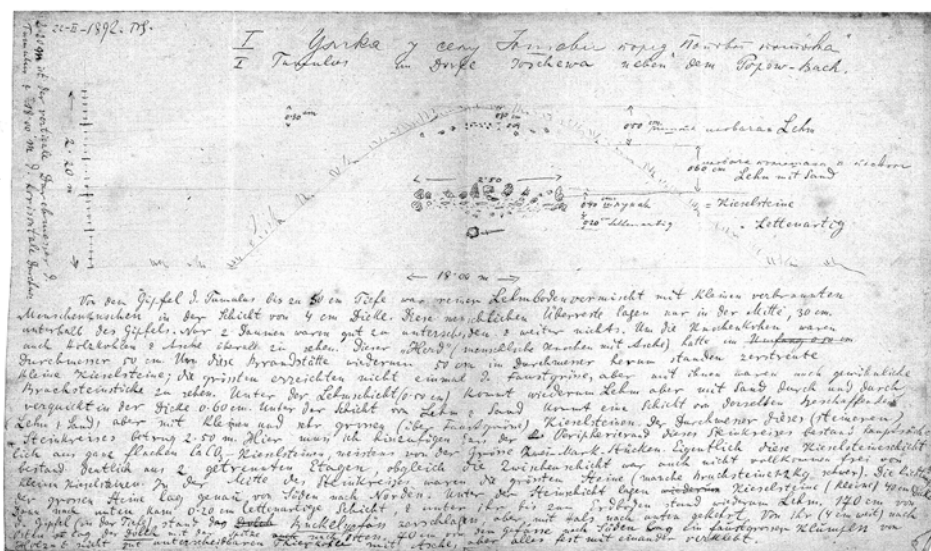
Проучавање сучељавања појединачних истраживачких подухвата и ширих друштвених околности које су условљавале формирање археолошке дисциплине, нужно је повезано с једном врстом биографског метода. По речима Дугласа Гивенса (D. Givens): „Улога биографије у објашњавању прошлости археологије је да опише место индивидуалних доприноса развоју археологије, у склопу интелектуалне климе у којој су они настали“ (Givens 2008: 181). Пошто биографије, рецимо Симе Тројановића, Михаила Валтровића и других актера наше приче, нису међусобно одвојене нити се могу истргнути из свог времена, простора и друштвене климе, могуће је говорити и о серији повезаних „микроисторија“, како их назива Марк-Антоан Кесер (М-А. Kaeser). Он вели да се такве биографске микроисторије могу разумети само у склопу „контекста“ научног истраживања, а не изолованих личних живота. Под контекстом он не подразумева строгу друштвену детерминацију, већ скуп свих интелектуалних, институционалних и друштвених елемената које је истраживач изабрао да користи у свом ширем окружењу (Kaeser 2008: 17). То га приближава схватању Бруна Латура (B. Latour) о актерима и мрежама. Уместо апстрактног ентитета „друштва“ пресудно утицајног на науку, Латур види мреже флуидних колектива, које се састоје од појединачних, повезаних актера, те настају и нестају у зависности од одређених околности (Babić 2018: 114–115).

У овом раду ћу се, према томе, трудити да анализом једног затуреног, па пронађеног документа и његовог контекста сагледам нешто ширу слику флу-

идних мрежа и биографски повезаних микроисторија пионира српске археологије и етнологије с краја XIX и почетка XX века.

ДОКУМЕНТ

Вратимо се извештају с ископавања хумке у Јошеви, из 1892. Сам документ је на бледозеленкастом папиру димензија 42,7 × 36,2 cm. Данас је пресавијен начетворо, а исписан је с обе стране. У питању је квалитетан цртаћи папир, с густим линијским растером у структури воденог жига.² На једној страни (сл. 1), означеној римским бројем I, у горњем делу су датум (22 - II - 1892. год.), наслов (на српском, писан оловком, и на немачком, писан тушем), као и оловком нацртан пресек тумула, размерник, назнаке дебљине слојева и њихов састав (поново, оловком на српском, а тушем на немачком). У доњем делу стране је густим, али читким рукописом, на немачком, тушем боје сепије, детаљно описана стратиграфија хумке, као и позиција самих налаза. Немачки текст гласи:

Сл. 1 Извештај са ископавања хумке у Јошеви, страна I (Археолошка збирка Филозофског факултета, Фонд ММВ, бр. 065)

Fig. 1 Report of excavations of the barrow at Joševa, page I (Archaeological Collection at Faculty of Philosophy, Fond MMV no. 065)

„I Tumulus in Dorfe Joschewa neben dem Popow-Bach.

Von dem Gipfel d. Tumulus bis zu 50 cm Tiefe war reiner Lehm Boden vermischt mit kleinen verbrannten Menschenknochen in der Schicht von 4 cm Dicke. Diese menschlichen Überreste lagen nur in der Mitte, 30 cm unterhalb des Gipfels. Nur 2 Daumen waren gut zu unterscheiden & weiter nichts. Um die Knochenkohlen waren auch Holzkohlen & Asche überall zu sehen. Dieser „Herd“ (menschliche

2 Ова врста папира се назива „Енгр“ (Ingres) и обично се користи за цртеже угљем и пастелом.

Кноchen mit Asche) hatte im Durchmesser 50 cm. Um diese Brandstätte wiederum 50 cm im Durchmesser herum standen zerstreute kleine Kieselsteine, die grössten erreichten nicht einmal d. Faustgrösse, aber mit ihnen waren auch gewöhnliche Bruchsteinstücke zu sehen. Unter der Lehmschicht (0.50 cm) kommt wiederum Lehm aber mit Sand durch und durch verquickt in der Dicke 0.60 cm. Unter der Schicht von Lehm & Sand kommt eine Schicht von derselben Beschaffenheit (Lehm und Sand), aber mit kleinen und sehr grossen (über Faustgrösse) Kieselsteinen. Der Durchmesser dieses Steinkreises bestand hauptsächlich aus einer ganz flachen CaCO_3 - Kieselsteinen, meistens von der Grösse Zwei-Mark-Stücken. Eigentlich diese Kieselsteineschicht bestand deutlich aus 2 getrennten Etagen, obgleich die Zwischenschicht war auch nicht vollkommen frei von kleinen Kieselsteinen. In der Mitte des Steinkreises waren die grössten Steine (manche Bruchsteine 1-2 kg schwer). Die Richtung der grossen Steine lag genau von Süden nach Norden. Unter der Steinschicht lagen Kieselsteine (kleine) 40 cm dicke. Dann nach unten kam 0.20 cm lettenartige Schicht, & unter ihr bis zum Erdboden stand wieder Lehm. 170 cm von d. Gipfel (in der Tiefe) stand das Buckelgefäss zerschlagen, aber mit Hals nach unten gekehrt. Von ihr (4 cm weit) nach Osten lag der Dolch mit der Spitze nach Osten. 70 cm von dem Gefässe nach Süden lag ein faustgrossen Klumpen von Holz - & nicht gut unterscheidbaren Thierkohle mit Asche, aber alles fest mit einander verklebt.“

У преводу:³

„I Умка у селу Јошеви поред „Поповог поточића“⁴

Од врха тумулуса до дубине од 50 цм налазио се слој глине дебљине 4 цм помешане са малим спаљеним људским костима. Ови људски остаци лежали су само у средини, 30 цм испод врха. Само су се два палца могла јасно распознати и ништа друго. Око коштаног угља свуда се могао видети дрвени угаљ и пепео. Ово „огњиште“ (људске кости са пепелом) било је промера 50 цм. Око огњишта у ширину пречника 50 цм стајао је расут шљунак, од ког ни највеће камење није премашивало величину песнице, али се поред њега налазила и уобичајена камена дробина. Испод слоја глине (0,50 цм), поново је глина дебљине 0,60 цм, али овог пута потпуно прошарана песком. Испод слоја глине и песка поново је слој истог састава (глина и песак), али са малим и врло великим (већим од песнице) камењем. Пречник овог каменог круга састојао се примарно од сасвим танког слоја CaCO_3 шљунка - камења од ког је највеће било величине кованице од две марке. Овај слој шљунка се заправо састојао од две јасно одвојене етаже, иако се и у међуслоју могао наћи понеки камен. У средини каменог круга је било највеће камење (неко тешко 1-2 кг). Велико камење је лежало тачно у правцу од југа ка северу. Испод слоја камена био је шљунак (ситан) дебљине 40 цм. Потом надоле глинасти слој 0,20 цм, а испод њега је све до тла поново глина. На дубини од 170 цм од врха стајала је поломљена урна са налепцима, са грлом окренутим надоле. На удаљености од 4 цм одатле на исток лежао је бодеж са оштрицом окренутом ка истоку. На 70 cm од урне на југ лежао

3 Текст је с немачког превела Зорана Козомарић, на чему јој захваљујем.

4 Овакав наслов написан је оловком на самом документу, изнад немачког наслова.

је грумен дрвеног угља и недовољно распознатљивог животињског угља са пепелом, све чврсто слепљено једно за друго.“

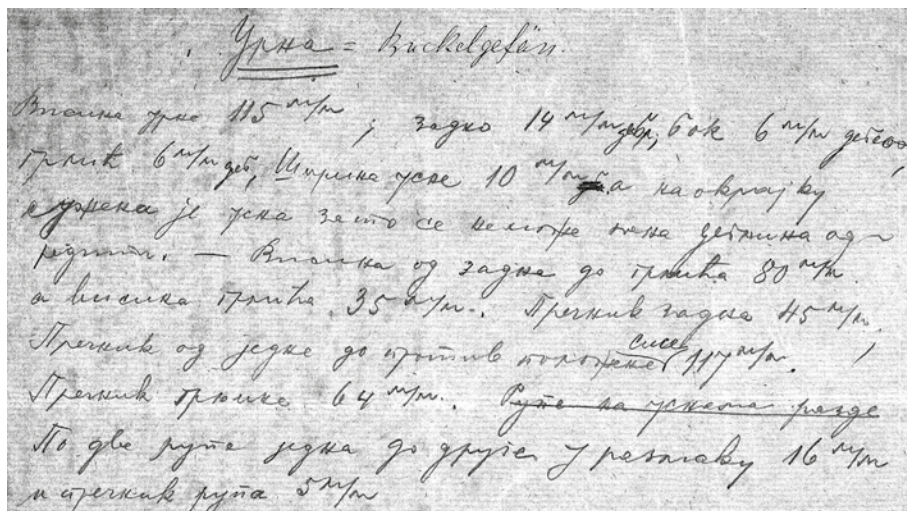
На левој страни документа, у горњем делу, уз размерник, пише: „2. 20 m ist der verticale Durchmesser d. tumulus & 18. 00 m der horizontale Durchmes.“ У преводу: „Вертикални промер тумулуса износи 2, 20 м, а хоризонтални 18 м.“ На десној страни, као легенда и опис слојева стоји на српском и немачком: чиста иловача = Lehm; иловача помешана с песком = Lehm mit Sand; шљунак = Kieselsteine. Опис најдубљег (глинастог) слоја написан је два пута на немачком Lettenartig, без превода.

На другој страни документа (сл. 2 и 3) налази се текст описа урне, као и цртеж бодежа. Опис урне је писан на српском, оловком, али је другачијим рукописом дописан и немачки наслов тушем. Стиче се утисак да је српски текст у читавом документу писала једна особа, а немачки друга. Опис „урне“, која у овом документу, безжалост, није нацртана, гласи:

„Урна = Buckelgefäß

Висина урне 115 м/м; задно 14 м/м дебљ; бок 6 м/м дебео; грлић 6 м/м деб, ширина усне 10 м/м. а на крају сужена је усна зато се не може њена дебљина одредити. – Висина од задна до грлића 80 м/м. а висина грлића 35 м/м. Пречник задна 45 м/м; Пречник грљине 64 м/м. ~~Рупе на уснама разде~~⁵ По две рупе једна до друге у размаку 16 м/м и пречник рупа 5м/м“.

Бодеж је цртан оловком (сл. 3). Очигледно је био прислоњен на папир и опцртан, па потом једва мало дорађен. Дате су димензије целог бодежа, као и различитих детаља, а занимљиво је да је поред бодежа нацртана и нитна којом је била причвршћена оплата дршке. Та нитна се до данас изгубила.

Сл. 2 Извештај са ископавања хумке у Јошеви, страна II, опис „урне“ (Археолошка збирка Филозофског факултета, Фонд ММВ, бр. 065)

Fig. 2 Report of excavations of the barrow at Joševa, page II, description of the 'urn' (Archaeological Collection at Faculty of Philosophy, Fond MMV no. 065)

Сл. 3 Извештај са ископавања хумке у
Јошеви, страна II, цртеж бодежа (Архе-
олошка збирка Филозофског факултета,
Фонд ММВ, бр. 065)

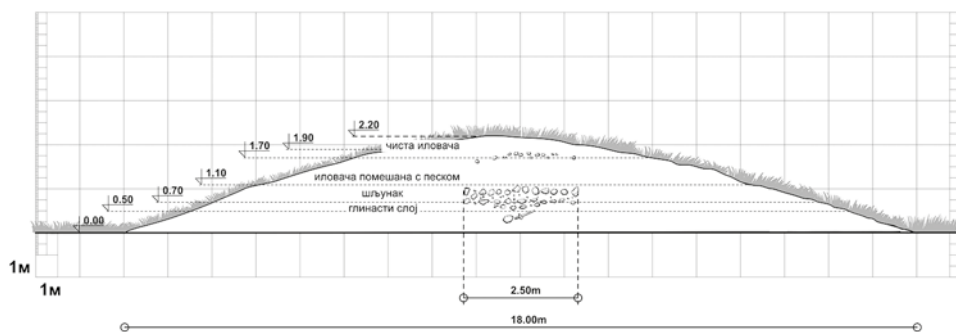
Fig. 3 Report of excavations of the barrow
at Joševa, page II drawing of the dagger
(Archaeological Collection at Faculty of
Philosophy, Fond MMV no. 065)

ХУМКА

На основу прилично детаљног описа и цртежа, могуће је делимично реконструисати хумку из Јошеве, као и контексте налаза (сл. 4).⁶ Хумка је по димензијама нешто већа од оних које се обично везују за западносрпску варијанту ватинске групе. Милутин Гарашанин вели да су оне углавном пречника око 15 метара, а да у висини не прелазе један метар (Гаршанин 1973: 363). Хумка из Јошеве је пречника 18 метара и висине чак 2,20 метара. Могуће је да је, од краја XIX века, ерозија у већој мери оштетила хумке које је Гарашанин истраживао, те су ниже, мада је он узимао у обзир и оне које су раније ископавали Валтровић и Јовановић (Гаршанин 1973: 359–379). Што се тиче конструкције и стратиграфије, хумка из Јошеве се такође оквирно уклапа у оно што знамо о сахранама из средњег бронзаног доба у западној Србији, мада има неких особености. Иако Милутин Гарашанин спомиње да је у Јошеви у питању инхумација у каменој конструкцији (Гарашанин 1973: 364), ништа у документу, тј. теренском извештају не подржава ту претпоставку. У средишту хумке се заиста налазила кружна камена конструкција, али она је вероватно била једно од два спалишта, пошто у њој није било никаквог трага костију. Додуше, није било ни упадљивих остатака с ломаче, осим „грумен дрвеног угља и недовољно распознатљивог животињског угља с пепелом, све чврсто слепљено

6 Графичку реконструкцију хумке израдио је Никола Степковић, на чему му захваљујем.

једно за друго“ (70 cm даље од урне).⁷ Гробни прилози (бодеж и пехар) налазили су се поред централне камене конструкције (спалишта), нешто испод ње. Изнад конструкције, хумка је насута иловачом помешаном с песком, а при врху хумке, на дубини од 30 cm, налазило се друго, мање спалиште с каменом конструкцијом, где су пронађени и остаци спаљених људских костију. Могло би се претпоставити да је хумка формирана тако што су на платформи од глинасте земље постављени гробни дарови, потом је изграђена кружна конструкција од ломљеног камена и вероватно је ту извршено спаљивање покојника. Потом је хумка насута, да би касније, у неком тренутку, било извршено још једно спаљивање, на шта указује мање спалиште с људским остацима при врху хумке. Гробни прилози поред спалишта, средишња камена конструкција, као и каснији гробови у хумци, карактеристични су за западносрпску варијанту ватинске групе, у коју је Милутин Гарашанин с правом сврстао и хумку из Јошеве (Гарашанин 1973: 365). Пронађени пехар вероватно није служио као урна, пошто у њему нису откривени остаци са ломаче, а ни гробни прилози, како погрешно наводи Драга Гаршанин (Гарашанин 1954: 10). Могле би постојати још две, мада мање вероватне реконструкције погребног ритуала у овој хумци. Једна је да је централна камена конструкција заиста садржавала скелет (што би одговарало биритуалном сахрањивању у западносрпској варијанти ватинске групе), а да истраживачи нису приметили остатке костију, односно да су они, можда због састава земљишта, нестали или чак да је у питању кенотаф. Друга могућност је да су прво положени гробни дарови и обављене одређене ритуалне и жртвене радње (отуд „животињски угаљ и пепео“), па је изнад те површине изграђена празна централна камена конструкција, потом хумка насута, а онда је при врху извршено само спаљивање покојника. Овакав след поступака, међутим, нема паралеле у другим хумкама из тог периода, те није вероватан.

Сл. 4 Графичка реконструкција хумке у Јошеви (аутор: Н. Степковић)

Fig. 4 Graphic reconstruction of the barrow at Joševa (author: N. Stepković)

7 Питање је колико су истраживачи могли на терену да распознају „животињски угаљ слепљен с пепелом“ од евентуалних људских остатака с ломаче.

Нема никакве сумње ко је истраживач хумке у Јошеви и један од аутора извештаја. То је познати српски етнолог Сима Тројановић. У првој свесци *Старинара* за 1892. годину, уредник Михаило Валтровић пише у рубрици „Допис“: „Вредно је из писама које је г. Симо Тројановић писао уреднику „Старинара“ у разним приликама, издвојити и следеће податке“. Потом Валтровић прави избор из два писма, од којих се једно тиче и налаза из Јошеве:

„Из писма од 25. фебруара 1892, год. из Лознице, саопштавамо ово: „Пре неки дан здружио сам се с госп. Емилом Краловцем, окружним енжењером, да заједнички истражујемо старине по овом округу. Прва наша екскурзија била је 21-23 Фебруара у Јошеви, где смо прекопали две умке. Умке су посве друкчије саграђене но оне у Негришорима, друкчије су и урне и друкчији остали предмети. Од значајних ствари нашли смо урну са сисицама (Buckelurne), за чије се распрострањење до сад држало да се не протеже даље од Маџарске. Поред урне нашли смо један *бронзани*, врло карактеристичан *нож*. Несрећа је што се не може да добије довољно радника, а за све остало лако би ишло. Снег је тога дана кад смо копали цео дан падао а и ветар је јако дувао, па пошто смо морали од 7 изјутра до 7 у вече да непомично стојимо у влази, то смо добро озебли, али навод нас је толико обрадовао да би смо ми и веће муке радо поднели“ (Тројановић 1892а: 40).

Писмо је написано 25. фебруара. Хумке су, по снегу и хладноћи, „енжењер“ Краловец и Тројановић ископавали неки дан пре тога, а документ са исцрпним извештајем и цртежом хумке носи датум од 22. фебруара 1892. Занимљиво је и, испоставиће се, значајно да Тројановић није за *Старинар* приредио детаљнији археолошки извештај о ископавању хумке у Јошеви (макар за наредну свеску), тим пре што је у истој, првој свесци тога часописа објављен његов већи текст о истраживању преисторијских старина из Рудничког округа (Тројановић 1892b).

Сима Тројановић, један од пионира српске етнологије и антропологије, радо се, на почетку каријере, бавио и археологијом, па је резултате својих истраживања објављивао у *Старинару*.⁸ Један од његових првих радова управо је наведени чланак о старинама у Рудничком округу, иако је у исто време публиковао и текстове из биологије и етнологије, укључујући и „Старинска српска јела и пића“ (1896), што је и данас референтно и драгоцено дело. За данашње појмове, прилично је необичан начин на који су Валтровић и Троја-

8 Сима Тројановић (Шабач, 1860 – Београд, 1935), студирао је природне науке (ботанику, анатомију, минералогију, геологију итд.) у Цириху, Берну, Вирибургу и Хајделбергу. Године 1885. докторирао је у Хајделбергу из ботанике, зоологије и палеонтологије (Бижић Омчикус 2018: 13). Боривоје Дробњаковић и Петар Влаховић, напротив, пишу да је докторирао „из биолошке групе с *анитропологијом*“ (Дробњаковић 1932: 143; Влаховић 1987: 134). По докторирању се враћа у Србију и као професор предаје у гимназијама у Чачку, Лозници и Београду. Од 1898. до 1900. проводи четири семестра на универзитетима у Бечу, Минхену и Прагу, слушајући предавања из етнологије и музеологије. Године 1901. одређен је за помоћника чувара Народног музеја (тј. Михаила Валтровића), и то за Етнографски одељак. Касније, када се Етнографски музеј осамосталио, постао је његов управник и на том положају остао до 1921, када је постављен за редовног професора етнографије на Универзитету у Скопљу, чији је касније био и декан. Исте године изабран је и за дописног члана Српске краљевске академије (Влаховић 1987; Бижић Омчикус 2018).

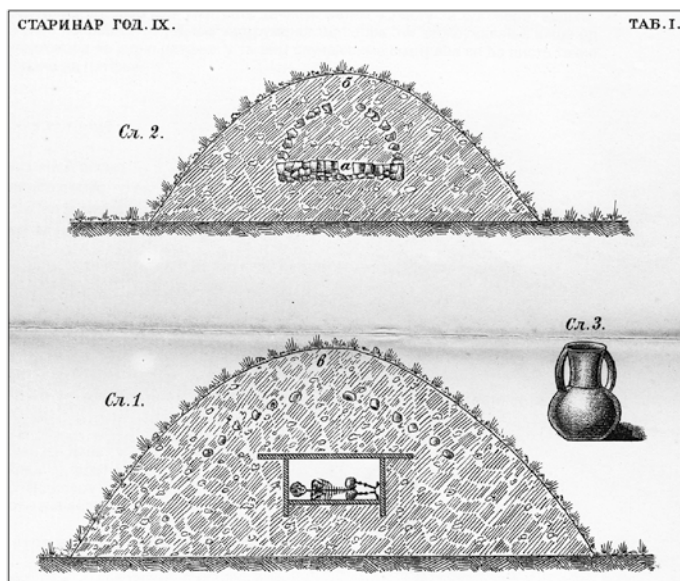
новић, удруженим снагама, објављивали археолошке извештаје. Тројановић је чувару Народног музеја у почетку слао археолошки материјал који је сакупио и ископао током својих истраживања, а уз то му је слао и писма, која је Валтровић у изводима објављивао у *Сћаринару*. У том погледу, карактеристичан је Валтровићев прилог „Преисторијске старине из рудничког округа“, објављен у четвртој свесци *Сћаринара* за 1890. Ту Михаило Валтровић пише како је од Тројановића за Музеј добио преисторијске старине и остатке људских костију из једне хумке код Марковице испод Овчара, те да му је проналазач накнадно доставио и писмо с додатним подацима о налазима. Валтровић прво описује добијене предмете, а потом цитира изводе из два Тројановићева писма (Валтровић 1890а). У првом, веома исцрпном, које је изгледа објављено у целини, истраживач вели да је све што доставља „само наговештење“, а да ће се он потрудити да све то подробније испита (Валтровић 1890а: 105). Из другог писма Валтровић преноси Тројановићево питање о каменом чекићу (бату) који је пронашао у једној хумци (Валтровић 1890а: 106). Уместо одговора, Валтровић је у *Сћаринару*, одмах у наставку, објавио краћи текст о бату из Марковице (Валтровић 1890б). Сам Валтровић је написао увод тог чланка, у којем преноси извештај Алексе Станојевића, Тројановићевог колеге, професора из Чачка, иначе минералога и петрографа, који је учествовао у ископавању хумке у Марковици. Станојевић је свој извештај о каменом бату послао Јовану Жујовићу, а овај га је проследио Валтровићу за *Сћаринар*.⁹ Иначе, сам бат је нацртао Никола Зега, тада учитељ цртања у Чачку, а касније Тројановићев наследник у Етнографском музеју (Бижић Омчикус 2018: 16–18). Из ових кратких прилога у *Сћаринару* може се наслутити готово грозничава антикварска, археолошка истраживачка страст тадашње српске интелектуалне елите, гимназијских, али и универзитетских професора, махом образованих на престижним европским универзитетима, који су међусобно сарађивали, слали једни другима и објављивали материјал, писма и теренске извештаје. Но, како ће се показати, није све било тако идилично.

ТРОЈАНОВИЋ ИСКОПАВА И ОБЈАВЉУЈЕ СТАРИНЕ РУДНИЧКОГ ОКРУГА

Како је и обећао, Сима Тројановић две године касније у *Сћаринару* објављује већи рад о праисторијским старинама, већином ископаним из хумки Рудничког округа (Тројановић 1892б). Чланак је писао с приличним претензијама. Пошао је од терминологије и различитих назива за хумке, њиховог распрострањања по Балкану, историјата проблема, као и средњовековног омеђивања територије хумкама које треба разликовати од праисторијских. Потом је прешао на детаљније описе хумки у селима Марковици, Негришорима и Пухову код Чачка, које је две године раније само „навестио“ у објављеном писму Валтровићу. Описи хумки и налаза су веома исцрпни и детаљни, а Тројановић се на њима не зауставља већ расправља и о томе да ли су животињске

9 О Жујовићу, Станојевићу и археологији писао је Видојко Јовић (Јовић 2002: 149–156, 157–162).

кости остаци жртвовања које је пратило погребни ритуал. Кости је чак слао на анализу у Беч (испоставило се да су овчије), што му је дало прилике да прави широке аналогije с обичајима Асираца, Моабићана, Кананаца, али и народа Мексика или Дахомеја (Тројановић 1892b: 12, 13). Потом описује и римске споменике, па закључује да су негришорске хумке из старијег доба од римских налаза, али да нису ни словенске, већ „трако-илирске“. Пошто наводи и своје истраживање стећака са истог подручја, за које вели да их мештани зову „мраморје“, долази до потпуно погрешног и неочекиваног закључка да су покојници сахрањени у хумкама и они у стећцима живели истовремено, имали различите погребне обичаје и да су вероватно међусобно ратовали (Тројановић 1892b: 12, 13). С Тројановићем је на терену био већ споменути инжењер Кралевац, који је нацртао поједине хумке и налазе из њих (сл. 5). Све у свему, овај Тројановићев исцрпан и проблемски оријентисан теренски извештај није се много разликовао од оних које су у *Старинару* у исто време објављивали Михаило Валтровић или др Ђока Јовановић.¹⁰

Сл. 5 Пресек хумки из Негришора, цртао Емил Кралевац (према: Тројановић 1892b: 3, 8, 11, Т. I)

Fig. 5 Cross-section of the barrows at Negrišori, drawn by Emil Kralovec (after: Тројановић 1892b: 3, 8, 11, Т. I)

¹⁰ О Михаилу Валтровићу, чувару (тј. управнику и кустосу) Народног музеја и професору археологије на Великој школи, нема потребе на овом месту много писати, пошто о њему постоји обимна литература. За основне податке видети: Тасић 1983: 3–4; Гарашанин 1983: 9–16; Срејовић 1983: 17–19; Милинковић 1984; Милосављевић 2013. Мање је познат др Ђока Јовановић (1860–1902). Био је лекар. Медицину је студирао у Паризу, где је докторирао 1888, с тезом *Енџиомологија њимењена на судску медицину*, а усавршавао се у Лондону и Берлину. Био је професор зоологије на Великој школи у Београду, а потом је радио као лекар (чак једно време и као лични лекар краља Александра Обреновића). Објављивао је радове из медицине, зоологије, археологије и антропологије, као и књижевности (Јовановић Симић 2015). Јовановић је био пионир у истраживању палеолита и палеоантропологије у Србији, али је вероватно, услед критика Јована Жујовића, напустио то поље истраживања (Јовановић 1892a: 276; Михаиловић и др. 2016: 123).

Милутин Гарашанин је, деценијама касније, на основу Тројановићевог извештаја, хумке из комплекса Негришори–Марковица сврстао у групу Белотић – Бела Црква, раног бронзаног доба. Штавише, посебно су му драгоцени били Тројановићеви подаци о конструкцијама хумки, тзв. „каменом своду“, начину сахрањивања, па и погребном ритуалу (Гарашанин 1973: 256–262).

ВАЛТРОВИЋ И ЈОВАНОВИЋ ИСТРАЖУЈУ ЗАПАДНУ СРБИЈУ, А ТРОЈАНОВИЋ ПАДА У НЕМИЛОСТ

Упркос томе што је крај XIX века још увек, на извештај начин, сваштарско и „антикварско“ време српске археологије, Тројановићеви излети у ову дисциплину нису увек имали добар одјек, поглавито из методолошких разлога. Испрва су, међутим, његова рекогносцирања у западној Србији мотивисала Михаила Валтровића и Ђоку Јовановића. Валтровић је у пролеће 1892. тражио од Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије допуст и средства да испита старине у Јадарском срезу, на које му је указао Сима Тројановић. Министар просвете Андри Николић је Валтровићу за то истраживање одобрио 2.000 динара из годишњег буџета Музеја.¹¹ На „стручну екскурзију“ је, осим чувара Народног музеја, пошао и др Ђока Јовановић, а по повратку Валтровић подноси министру извештај, у којем истиче значај истражених локалитета из различитих периода, од праисторије до средњег века. Наводи и да је један од важних резултата прикупљена збирка праисторијских старина, а указује и на потребу наставка радова, те моли за даље финансирање. Михаило Валтровић и Ђока Јовановић обавезали су се и да ће резултате својих археолошких истраживања објавити у *Стиаринару*, што су потом и учинили, у више радова. Посебно је занимљиво то што се Валтровић, у свом извештају министру, жали на Симу Тројановића, који је са својим помоћником, инжењером Краловцем радио на терену, додуше уз дозволу Народног музеја, али се није придржавао упутстава, већ је без надзора препуштао сељацима и својим ђацима да „ђутуре прекопавају“ праисторијске хумке (бобије) у селима Слатини, Липници, Шору и Лађуришту, те моли министра да донесе „наредбу по којој ће бити забрањена откопавања ове врсте не само проф. Тројановићу, већ било коме“.¹²

Валтровићеви неспоразуми с Тројановићем настали су управо у години када је овај ископавао хумку у Јошеви. Иако у првој свесци *Стиаринара* за 1892. Валтровић објављује Тројановићев исцрпни рад о старинама у Руднич-

11 Одобрење министра просвете и црквених послова Краљевине Србије, Андри Николића, чувара Народног музеја Михаилу Валтровићу, од 5. маја 1892, да може, у сарадњи са проф. др Ђоком Јовановићем, отпочети археолошка ископавања у Ваљевском и Подринском округу. Архив Народног музеја (АНМ), бр. 23. Подаци о Валтровићевом захтеву за добијање средстава за истраживање локалитета у ваљевском и подрињском крају, одговору Министарства, као и о Валтровићевом потоњем извештају Министарству преузети су из необјављеног архивског истраживања Јована Митровића, кустоса Народног музеја у Београду, које ми је он љубазно ставио на увид и дозволио да га користим. На томе му овом приликом топло захваљујем.

12 Извештај чувара Народног музеја Михаила Валтровића министру просвете и црквених послова Краљевине Србије, Андри Николићу, од 29. јула 1892, о завршетку археолошких ископавања у Ваљевском и Подринском округу. АНМ, бр. 53.

ком округу (Тројановић 1892b), као и његов допис о хумци у Јошеви (Тројановић 1892a), већ у другој свесци истог часописа те године он сасвим недвосмислено критикује Тројановићеву теренску праксу, те понавља оно што је написао и у свом извештају министру просвете:

„Слатинске неке бобије прекопао је са сељацима тамошњи механџија, погодивши их ђутуре за рачун г. Симе Тројановића, професора у Лозници. За истог су његови ученици без надзора прекопали неке бобије код Липнице и Шора, а у Лађуринама чинили су то неки тамошњи сељани. Све ове бобије мали су део преисториских Старина у подринском округу“ (Валтровић 1892: 77).

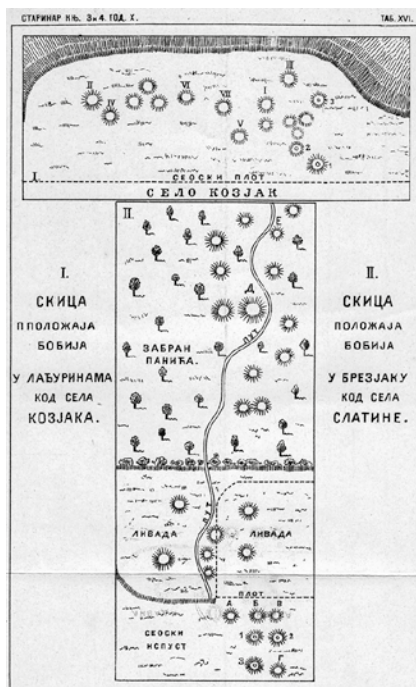
Очигледно се Валтровић тек у мају и јуну 1892, директно на терену, упознао с начином Тројановићевог археолошког рада. Валтровићева критика била је методолошки добро утемељена и сасвим оправдана, тим пре што је знао да Тројановић уме и боље, те да би му, као хајделбершком доктору природних наука и палеонтологије (и можда антропологије), морала бити јасна важност археолошког контекста. Уосталом, то се може закључити и из Тројановићевог објављеног рада о старинама у Рудничком округу, где је истраживач посветио дужну пажњу опису услова налаза, конструкцијама хумки, људским и животињским костима, чак и упоредним сепулкралним и жртвеним обичајима, односно из рада који је, како смо видели, остао драгоцено сведочанство у српској археологији (Тројановић 1892b; Гарашанин 1973: 256–262).

ВАЛТРОВИЋЕВ МЕТОДОЛОШКИ *CREDO*

У опширнијем чланку „Преисториске старине у ваљевском и подринском округу“, објављеном у 3. и 4. свесци *Сћаринара* за 1893, која се обједињена појавила тек 1900. године,¹³ Валтровић много исцрпније описује различите хумке и друге праисторијске налазе из западне Србије. Заправо је овај рад темељнији и комплетнији извештај са његове и Јовановиће археолошке екскурзије из маја и јуна 1892. године. Прелиминарни резултати њихових рекогносцирања и сондажног ископавања већ су били објављени (Валтровић 1892; Јовановић 1892a; Јовановић 1892b), а Валтровић се на њих позива у свом обимнијем раду. У чланку даје свеобухватнији преглед истраживања, уз краће описе локалитета, археолошких захвата, али и прегледа материјала, уз цртеже у тексту. Уз рад је приложена и прегледна схематска карта хумки у селима Лађурине (које је и Тројановић претходно ископавао) и Слатине (сл. 6). У првом делу чланка, сумарни Валтровићи описи хумки и праисторијских налаза не разликују се од Тројановићевих, што је очигледно био археолошки стандард тог времена, барем у Србији. Нажалост, код Валтровића нема цртежа нити пресека хумки, као ни њихове стратиграфије, а поготово ничег сличног Тројановићевом детаљном опису и цртежу хумке из Јошеве. Но, не смемо заборав-

13 Друге две свеске, 3. и 4. *Сћаринара* (год. 10) за 1893. (односно „књиге“, како Валтровић пише), нису објављене на време. Потом су изашла годишта за 1894. и 1895, после чега је уследила шестогодишња пауза. Валтровић у уводнику треће и четврте свеске вели да „после шестогодишњег ћутања“ наставља тамо где су стали, између осталог и као дуг претплатницима који су се својевремено на ове две свеске из 1893. претплатили, да ће заостатак надокнадити, али да ће паралелно излазити и нови бројеви *Сћаринара* (Валтровић 1900).

вити да тај цртеж са Тројановићевих ископавања он никада није ни објавио. Чак и пресек хумке из Негришора, који јесте публиковао (Тројановић 1892b) и који је цртао Емил Краловец (сл. 5), много је схематизованији и, у извесном смислу, наивнији у поређењу с цртежом и описом хумке из Јошеве.

Сл. 6 Валтровићева карта положаја хумки у селима Лађурине и Слатине (према: Валтровић 1900: Т. XVI)

Fig. 6 Valtrović's map of the location of barrows in the villages Ladjurine and Slatina (after: Валтровић 1900: Т. XVI)

Права вредност Валтровићевог чланка долази до изражаја у закључном делу, где он зрело и учено синтетизује резултате својих и Јовановићевих истраживања, оквирно их опредељује у халштатски период, систематизује врсте сахрањивања и археолошки материјал, па чак покушава да утврди и финије хронолошке разлике између сахрана из бронзаног и гвозденог доба, као и да халштатске налазе из западне Србије, макар оквирно, сврста у шири европски контекст (Валтровић 1900: 93–97). Врло је занимљиво то што је Валтровић очигледно добро упознат с Томсеновом идејом тродобног система, али и концепта затворених налаза (Rowley-Conwy 2007: 32–65; Палавестра 2011a: 98–105), те мудро констатује да се у периоду прелаза из бронзаног у гвоздено доба, у гробовима, поред гвозденог оруђа, налази и бронзано оружје, оруђе, па и „алатлике из каменог доба“. Штавише, пише да би: „било веома пренагљено, на основу наших налазака, рећи, да су у ваљевском округу ископане бобије из чистог бронзаног доба што у њима нисмо нашли ћерибара¹⁴ и гвоздених ствари“ (Валтровић 1900: 96–97).

На неколико места у чланку, Валтровић спомиње Тројановића, махом као одговорног за прекопавање појединих „начетих“ хумки, на које су он и Јо-

14 Тј. *ћилибара*, што је занимљив архаичан облик те речи. Уопште, у Валтровићевим и Тројановићевим текстовима има терминологије за коју би било штета да се заборави, као што је, рецимо, *ирљина*

вановић на терену наилазили (Валтровић 1900: 90–91). У закључку вели да су њиховим истраживањима потврђене раније изнете вести г. Симе Тројановића, да је Подриње велико поље за праисторијска истраживања (Валтровић 1900: 96). На том месту у раду, иначе уздржани, Валтровић пише ону чувену напомену, чији се методолошки *credo* цитира у већини прегледа историје српске археологије, али која заправо почиње врло оштром критиком теренске праксе Симе Тројановића. Вреди пренети је у целини:

„До данас¹⁵ још нису објављене оне преисториске старине, које је г. Тројановић скупио из разних, горе споменутих бобија, а које су за њега без надзора и упутстава, но просто под надницом ископали сељаци, или у присуству његовом, ученици његови. Ови су пак, како нам причаху, у данима школског одмора и сами, по свом нахођењу, прекопавали бобије.

Збирку преисториских старина г. Тројановића не могасмо видети приликом бављења нашег у Лозници. Била је под катанцем, у једном сандуку и у школској згради, а г. Тројановић бејаше по ревизорској дужности ван Лознице. Извесно би збирка својим примерцима била корисна допуна ономе, што је у горњим редовима изнесено. Разуме се, да би то била само обликом старина својих; а оно што су сељаци и ђаци умели казати о положају и распореду старина по бобијама, које су сами раскопавали, не може послужити као поуздано и озбиљно градиво.

Археолошком истраживању није главни и последњи смер, просто накопавати и гомилати старине. Оно тежи за сазнавањем свију, па и најситнијих података; за познавањем свију спољних прилика, спојених са наласком разних људских творевина од земље, метала и другог каквог градива. Зато треба истраживањем да рукује зналачко и у посматрању и истраживању извезбано око. Простом физичком снагом и простом тежњом за добављање ствари, употребљени будак, не чини услуге науци, но наноси јој огромне штете; јер њиме просто раскопана старина, изгубљена је за науку. Таквим суровим поступањем уништава се важност и вредност рада; нестају подаци из старина, споменици, који се не дају накнадити. Зато се невешто око и невеште руке не смеју дотаћи старина. За тачно сазнавање и брижљиво истраживање не треба штедити ни трошка ни времена. Што се од старина и значајних белега њихових не даје дићи с места, понети и чувати, то ваља описати и снимити на артији или руком или каквом подесном справом за то. Прикупљање старина на тај једино успешни начин, и њихово чување ради употребе у науци, прави је смер Археологије“ (Валтровић 1900: 96).

Валтровић је с правом био љут. Као чувар Народног музеја, одобрио је Тројановићу да истражује хумке и друга археолошка налазишта по западној Србији, несумњиво имајући у виду његово добро универзитетско образовање и упућеност у дисциплине сродне археологији, као и његову истраживачку посвећеност. Да је поседовао и једно и друго доказао је, између осталог, својим прегледом истраживања у Рудничком округу (Тројановић 1892b). После посете терену

(која изгледа није сасвим исто што и грлић посуде); *задно*, тј. дно, *рукуница* и *рукачица*, што су различити облици дршки, итд.

15 Треба имати у виду да је ово објављено 1900, иако је у *Старинару* за 1893!

у мају и јуну 1892, Валтровићу се, међутим, Тројановић приказао у другом светлу. Прекопавање хумки је без надзора препуштао својим ђацима и сељацима, па је чак истраживања погађао и „ћутуре“ с локалним механџијом. Артефакте није документовао, нити их је слао у Народни музеј, или макар изложио у лозничкој гиманзији, где је предавао, већ их је држао под кључем у закатанченом сандуку. Није чудо да се Валтровић на такву праксу жалио министру.¹⁶

ТРОЈАНОВИЋ НАПУШТА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА, А РАЈНЕКЕ ОБЈАВЉУЈЕ НАЛАЗ ИЗ ЈОШЕВЕ

Сима Тројановић се, доиста, после те критике више није активно бавио археологијом. Додуше, наредне 1893. године објавио је „Упутство за сакупљање етнолошких и археолошких ствари“ (Тројановић 1893), а археолошком проблематиком се позабавио мало више тек 1901, у раду „Стари словенски погреб“ (Тројановић 1901) који, како ћемо видети, није био најбоље дочекан у малој српској археолошкој заједници. Но, шта је било с Јошевом?

У тренутку када га Валтровић с правом критикује за недопустиве методолошке пропусте, Сима Тројановић, као што смо видели, има врло детаљан и добро документован извештај са ископавања хумке из Јошеве, опис посуде и цртеж бодежа. Стратиграфија хумке је темељно анализирана и нацртана, а текст је (осим описа „урне“), уз то написан на немачком језику.¹⁷ По професионалности, методолошкој скрупулозности и детаљности, тај документ без сумње надмаша остале оновремене археолошке извештаје у Србији. Зашто га онда Тројановић крије? Због чега га, уместо штурог писма, није објавио у *Сћаринару*? И, коначно, зашто је написан на немачком?

Могло би се претпоставити да је Тројановић спремао опширнији текст о хумци из Јошеве за једну од наредних свезака *Сћаринара*, а вероватно и за неки немачки или аустријски часопис, што би објаснило чињеницу да је извештај писан на немачком. Суочен с Валтровићевом критиком у другој свесци *Сћаринара* за 1892, као и званичном притужбом министру која није била наивна, могуће је да се предомислио и одустао од археологије и сарадње са *Сћаринаром*. Ускоро је, како смо видели, *Сћаринар* запао у вишегодишњу издавачку кризу, а Тројановић је 1894. напустио Лозницу и археолошке терене западне Србије, и био постављен за професора у Трећој београдској гимназији (Бижић Омчикус 2019: 13). Папир са археолошким извештајем и цртежом хумке из Јошеве одложен је, можда у исти онај закључани сандук, а судећи по објављеним радовима, Тројановић се тих година, уместо археологији, све више окреће проблемима етнологије и природне историје (Дробњаковић 1932).

16 Извештај чувара Народног музеја Михаила Валтровића министру просвете и црквених послова Краљевине Србије, Андри Николићу, од 29. јула 1892, о завршетку археолошких ископавања у Ваљевском и Подринском округу. АНМ, бр. 53.

17 Препознају се два рукописа. Један уреднији, округластији, којим је тушем написан немачки текст, је вероватно рукопис инжењера Емила Краловца, који је, по свој прилици, и цртао хумку, као уосталом и ону из Негришора. Други, искошенији, биће да је Тројановићев, који је пишући оловком описао керамичку посуду и одређене додатке, и преводи стратиграфских слојева хумке.

Налаз из Јошеве, међутим, Сима Тројановић није заборавио. Неколико година касније, 1899/1900, када је био на специјализацији у Минхену, препустио је своју документацију познатом немачком археологу Паулу Рајнекеу (Paul Reinecke)¹⁸ и омогућио му да објави овај важан археолошки налаз из бронзаног доба (Reinecke 1900). Рајнеке пише да му је професор др Сима Тројановић из Београда („који је тренутно у Минхену“) љубазно уступио податке о истраживању хумке из Јошеве за детаљнију студију и објављивање. Прво даје географске оквири Подриња, истичући да је то област богата рудама (оловом, антимомом, бакром и гвожђем), а онда прелази на налаз из Јошеве. Рајнеке је ту, мање-више, комплетно препричао Тројановићев и Краловчев извештај из 1892, а негде га је и дословце пренео. Види се, додуше, да је имао и додатне информације, вероватно лично од Тројановића. Рецимо да је уз тумулус пронађен и кремени ножић (сечиво), али да није јасна његова веза с хумком, те да можда потиче из земље којом је хумка била насипана (Reinecke 1900: 50). Додуше, податак да је постојао кремени ножић могао је прочитати и у Тројановићевом делу „Старинска српска јела и пића“, које доиста и цитира другим поводом. Након тога Рајнеке детаљно описује бодеж и керамичку посуду, а доноси и њихове (црно-беле) слике у акварелу или лавираном тушу (Reinecke 1900: 51, Fig. 4, 5). Бодеж нам је познат и из других извора, као што је оригинални Тројановићев и Краловчев цртеж из 1892. (сл. 3), а уосталом сачуван је у Народном музеју у Београду (сл. 7), али је важно да Рајнеке спомиње две сачуване бронзане нитне којима се оплата причвршћивала на дршку, димензија 3 × 14 и 3 × 20 mm (Reinecke 1900: 50). Цртеж керамичког пехара који објављује Рајнеке (сл. 8) такође је значајан јер је најаутентичнија представа ове посуде, која је у међувремену изгубљена. Тако, рецимо, сазнајемо да је пехар имао две дршке, од којих је једна недостајала, како Рајнеке сматра, још пре полагања у тумул, као и да је боја посуде црно-мрка, а на појединим местима углачана (Reinecke 1900: 50, 51). Рајнеке истиче да је до налазка из Јошеве, овај керамички тип пехара (*Buckelgefässe*) на Балкану био непознат, а потом наводи различите аналогije из средње Европе. На овом месту нема потребе понављати Рајнекеове хронолошке аргументе, археолошке аналогije, као и културно опредељење артефаката, с обзиром на то да је налаз из Јошеве касније, с развојем археологије уопште, а поготово у Србији, прецизније дефинисан у средњи период западносрпске варијанте ватинске групе, дакле у средње бронзано доба, Br C-D¹⁹ (Гарашанин 1954: 10, Т. III/2; Гарашанин 1972: 57, кат. бр. 34/1, 2; Гарашанин 1973: 359, 364, 367, 375; Garašanin 1983: 743–744, 748, 750, Т. СII/1, 2; Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017: 175).

18 Паул Рајнеке (Reinecke, Paul Heinrich Adalbert, 1872–1958), студирао је у Берлину код Фирхова (R. Virchow) и у Минхену код Јоханеса Ранкеа (J. Ranke) и Васићевог професора Адолфа Фуртвенглера (A. Furtwängler), који је на Рајнекеа знатно утицао. Рајнеке је у доба када је контактирао с Тројановићем радио у Римско-немачком централном музеју у Мајнцу (*Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz*) и већ је био признати стручњак за млађу праисторију централне Европе. Рајнеке је почетком XX века направио периодизацију бронзаног и гвозденог доба Европе која је, уз одређене модификације, још увек у употреби (бронзано доба A-D и гвоздено доба, тј. Hallstatt A-D) <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118788221.html#top>.

19 Управо по модификованој Рајнековој хронолошкој подели (оквирно 1325–1200. пре н.е.)

Сл. 7 Бодеж из Јошеве (документација Народног музеја у Београду)
Fig. 7 Dagger from Joševa (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 8 Пехар из Јошеве, илустрација из Рајнекеовог чланка (према: Reinecke 1900: fig. 5)
Fig. 8 Goblet from Joševa; Illustration from the Reinecke's article (after: Reinecke 1900: fig. 5)

ТРОЈАНОВИЋЕВЕ ИДЕЈЕ О КОНТИНУИТЕТУ И КРИТИКЕ МИЛОЈА М. ВАСИЋА

Занимљиво је, међутим, да Рајнеке говори о дуговечности овог типа керамичких лончића на Балкану, управо се позивајући на Тројановићеву студију „Старинска српска јела и пића“. Иако је она 1900. објављена и на немачком, Рајнеке, очигледно под Тројановићевим утицајем, цитира српску верзију из 1896, где се на страни 8 аутор позива на налаз из Јошеве, како би установио континуитет српске и словенске керамике још из бронзаног доба (Reinecke 1900: 51, нап. 1; Тројановић 1896: 8). Тројановић ту пише: „Кад Србин разгледа старинске словенске керамичке израде зачудиће се сличности тадашњих лонаца према садашњим што их граде наши Ужичани, Рудничани, Јадрани итд. Стари словенски су лонци без рукуница као и наши сеоски лонци, дабогме у последње време има и рукачица (с рукуницама — дршкама), али овај је облик дошао од угледања на аустријски импорт. Прекопавајући илирске гробове у Јадру нашао сам таквих пепеоница (малих лончића), које су по облику сасвим налик на данашње крчаге из Пирота, на купице из Крушевца и старинске урне нађене крај Висле у Пољској, јер сви имају сисице по боковима. Поред јадран-

ских пепеоница увек сам нашао у претежном броју бронзане ствари а само негде и гвоздене; међутим у Јошеви сам их нашао и из чисте бронзане периоде с једним бронзаним пињалом²⁰ и каменим ножићем, што указује још на већу старост. Ови сисасти земљани судови зову се у науци и *лужичким ѿиѿом*, што их је тамо много нађено, али њихова је постојбина знатно већа, јер иду од Брањборске кроз Познањску, Шлеску до у Словачку“ (Тројановић 1896: 8).

Овакве Тројановићеве слободне и не баш утемељене археолошке асоцијације и шетње кроз време и простор, објављене у иначе изузетно важном и по много чему непролазном раду о старинским српским јелима и пићима, нису прошле без одјека у српској археологији. На њих се, с приличном и себи својственом оштрином, устремио Милоје М. Васић, исцрпним приказом у *Бранковом колу* (Васић 1900). При томе, своју – углавном оправдану – критику веома темељно образлаже и методски утемељује, док Тројановићеве ставове, слободне асоцијације и неутемељене аналогije, минуциозно сецира, логички анализира и сучељава са обимном археолошком и етнографском грађом, као и с античким изворима који су Васићу, још од докторске тезе, били и остали омиљени зденац мудрости. Критичар се највише усмерава на Тројановићево одсуство метода:

„Г. писац нема никакве методе у раду, а осим тога њему недостаје и критеријум да оцени шта спада у обим једног рада, а шта не. Овим својим радом као да је хтео свеколику разноврсност свога знања пред нас изнети, те је стога писао о свему и свачему, али најмање о постављеној теми“ (Васић 1900: 875).

Осврће се и на Тројановићево ископавање хумки у Јадру, постављајући питање о пищевим тврдњама о етничкој припадности бронзанодобних становника западне Србије:

„Писац узима поједине и најслабије ипозетзе као доказана факта, те му тим начином није тешко и највеће немогућности доказати; тако нпр: „Али наука је са свим пречистила то питање ко су Илири, несумњиво доказавши да су били најсроднији Словенима“ (стр. 9). А на стр. 8 писац искључиво тврди да је прекопавао „илирске гробнице у Јадру“. Од куда сме писац такве ствари аподиктички тврдити?“ (Васић 1900: 874).

Занимљиво је да је та хипотетична „илирска“ етничка припадност заједница бронзаног и гвозденог доба у западној Србији, читав век после Васићеве критике, остала у српској археологији као жива, актуелна и контрадикторна тема, мада је, заправо, с променама парадигме изгубила на важности.²¹

Васић је подједнако оштро анализирао и Тројановићев рад „Стари словенски погреб“ (Тројановић 1901), а посебно пищеве идеје о наводном континуитету словенског обичаја спаљивања покојника у српском средњем веку (Васић 1901). Овај Васићев приказ је изванредан пример критичког сагледавања историјских извора, етнографске и археолошке грађе, компаративног метода и добре научне аргументације. Васић закључује своју критику вредним мето-

20 Пињал (турцизам) – врста ножа, кама, бодеж (нап. А. П.)

21 За најисцрпнији преглед проблематике Илира у балканској археологији в. Гарашанин 1988.

долошким постулатом: „ништа за готово не примати, него по могућству све сам испитати и прокритиковати – почетак је и основа сваком научном раду, свакој науци“ (Васић 1901: 1054). Додуше, необично је да Васић тобоже хвали Симу Тројановића као самоуког аматера који је до свих закључака дошао „својим сопственим радом, без школине помоћи“, али да „не познаје „основне принципе етнографије, а специјално митологије“, те да му недостаје „строга научна школа за рад“ (Васић 1901: 1053–1054), када се зна да је Тројановић још 1885. (дакле 14 година пре Васића²²), са 23 године докторирао биологију, палеонтологију и антропологију у Хајделбергу (Бижић Омчикус 2018: 13; Дробњаковић 1932: 143; Влаховић 1987: 135).

Сима Тројановић је управо почетком те 1901. године, после двогодишње музеолошке специјализације у Минхену, Прагу и Бечу, био примљен у Народни музеј, као други Валтровићев „помоћник чувара“, поред Милоја Васића, који је у Музеј дошао годину дана раније (Поповић 1994: 14–15; Бижић Омчикус 2018: 10; Milosavljević i Palavestra 2016: 777). Валтровић је до тада очигледно Тројановићу опростио његове ране археолошке „грехе“. Што се тиче Васићеве оправдане критике, мора се са жаљењем констатовати да је у свом каснијем раду сам Васић пренебрегао ваљане методолошке принципе које је истицао, те да је упадао у сличне грешке као и Тројановић, поготово у погледу континуитета праисторије, антике и модерног времена (Palavestra 2012: 666–670; Палавестра 2011b: 582–583).

ТРОЈАНОВИЋ ПРОДАЈЕ МАТЕРИЈАЛ ИЗ ЈОШЕВЕ

Милоје Васић спомиње налаз из Јошеве још једном, 1911, али другим поводом. Године 1911. прилике су се измениле: Валтровић се повукао из Музеја и из наставе, Васић је управник Народног музеја и професор археологије на Филозофском факултету, а Сима Тројановић чувар Етнографског музеја, који се од 1901. оформио у склопу Народног музеја, а 1906. финансијски, односно буџетски, осамосталио (Дробњаковић 1926: 17; Бижић Омчикус 2018: 14). Милоје Васић у годишњем извештају о раду Музеја, који се редовно подносио Српској краљевској академији и објављивао у њеном гласилу, пише: „За преисторијску збирку купљени су следећи објекти у 1911. год.: (...) један бронзани пињал и две земљане урне, нађене у селу Јошеви (ср. јадрански)“ (Васић 1912: 273).

Нема забуне од кога су купљени предмети. У инвентару Народног музеја, под бројем 2760 у рубрици *Предмет* пише: „један бронзани пињал и две земљане урне“; у рубрици *Како је набављен*: „8/III 1911. год. од г. Др. Симе Тројановића за дин. 100.-“, а у рубрици *Приметба*: „нађене и ископане у Јошеви, ср. Јадрански.“ Испод тога, у некој накнадној ревизији инвентара, највероватније после Првог светског рата, ударена је печатом напомена: „Нису затечени“.²³

Сима Тројановић је, дакле, 1911, као чувар Етнографског музеја и бивши кустос Етнографског одељења Народног музеја, продао за 100 динара истом

22 Васић је докторирао археологију 1899. у Минхену, код Адолфа Фуртвенглера.

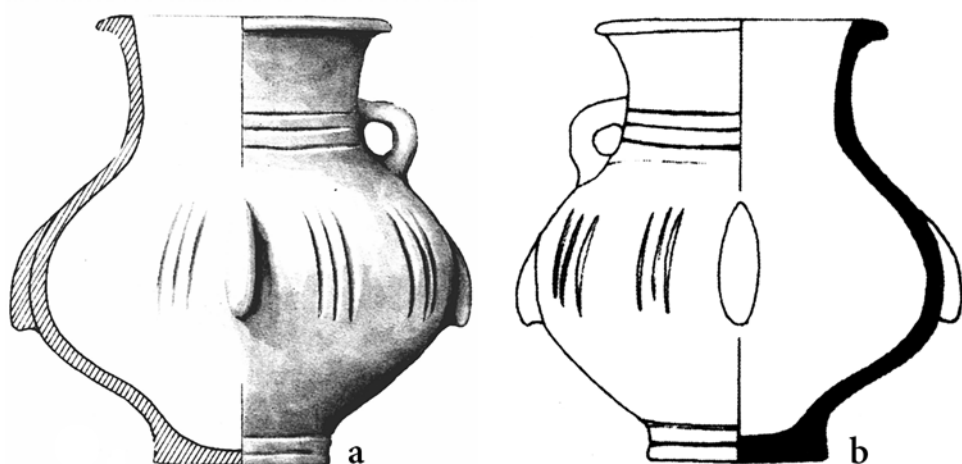
23 Захваљујем Јовану Митровићу, кустосу Народног музеја, на овим подацима.

том Народном музеју археолошки материјал, који је као професор у Лозници ископао 1892, уз дозволу чувара Музеја Михаила Валтровића. Мора се признати да је у питању прилично бизарна трансакција. Напомена „Нису затечени“ без сумње се односио на керамичке „урне“, тј. пехар из Јошеве и на још неку посуду коју је Тројановић негде ископао и коју је чувао у свом „закатанченом сандуку“, али она, као што смо видели, није из хумке у Јошеви. Те керамичке посуде заиста недостају. Нема сумње да их је Васић 1911. купио од Тројановића, али оне су нестале, вероватно у страдању које је у Првом светском рату доживео Народни музеј. Године 1954. посуде из Јошеве више нема. У *Каталогу метала*, Драга Гарашанин пише: „Крајем прошлог века у једном тумулу у Јошеви откопана је једна урна са металним предметима међу којима се особито истиче кратак бронзани мач. Од целог налаза данас је сачуван само овај последњи предмет“ (Гарашанин 1954: 10). Није јасно одакле податак о другим металним предметима. Очито је у питању грешка пошто њих не спомињу Тројановић и Рајнеке, па ни Васић, који је откупио артефакте. У каталогу *Бронзано доба Србије* објављена је фотографија пехара из Јошеве, али Драга Гарашанин у каталошкој одредници напомиње да је суд гипсани одлив (Гарашанин 1972: 53, сл. 34/2). Није јасно када је и по чему направљен? Да ли по оригиналној посуди или по слици коју је публиковао Рајнеке? У сваком случају, гипсана копија посуде и Рајнекеов цртеж се разликују: на фотографији одливка вертикални троструки урези су краћи, а пластична ребра нису украшена хоризонталним урезима као код Рајнекеа (сл. 8), већ су потпуно глатка (сл. 9). Илустрације пехара из Јошеве у *Праисторији јуџославенских земаља* и *Лозници* очигледно су цртане по фотографији одливка јер приказују глатка ребра (сл. 10а и б) (Garašanin 1983: 743–744, 748, 750, Т. СII/2; Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017: 175). Ако претпоставимо да је пехар нестao још током Првог светског рата, онда би се могло закључити да је цртеж из Рајнекеовог чланка најближи оригиналу.

Сл. 9 Фотографија гипсаног одливка пехара из Јошеве (према: Гарашанин 1972: 53, сл. 34/2)

Fig. 9 Photograph of plaster cast of the goblet from Joševa (after: Garašanin 1972: 53, сл. 34/2)

Сл. 10 Цртежи пехара из Јошеве из (а) *Праисторије југославенских земаља* (према: Garašanin 1983: Т. СII/2) и (б) из монографије о археолошким налазиштима с подручја Лознице (према: Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017: 175)

Fig. 10 Drawings of the goblet from Joševa from (a) *Praistorija jugoslavenkih zemalja* (after: Garašanin 1983a: Т. СII/2) and (b) from the monograph about archaeological sites in the Loznica region (after: Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017: 175)

ПИТАЊЕ КОЈЕ ЈЕ ОСТАЛО БЕЗ ОДГОВОРА

Још једна недоумица се намеће око Тројановићевог и Краловчевог документа из 1892. године. Одкуд он у Археолошкој збирци Филозофског факултета? Знамо да је тај документ, или његов препис, послужио Паулу Рајнекеу за писање чланка о Јошеви, а можемо претпоставити да га је Тројановић чувао у својој личној документацији. Можда га је дао Милоју Васићу 1911, када му је и продао артефакте из хумке. У том случају, место би му било у документацији Народног музеја. Милоје Васић од 1929. археолошки материјал и документацију са ископавања Винче више није предавао Народном музеју, већ их је похрањивао у новоосновану Археолошку збирку Универзитета (Филозофског факултета), чији је био управник од оснивања (Лазих 2014: 7–9). Но, старији археолошки материјал и документацију из Народног музеја, колико је познато, није преносио из Музеја у Збирку (нити би то смео). Питање како се Тројановићев документ о ископавању хумке из Јошеве нашао међу Васићевим папирима и писмима у Археолошкој збирци мора, нажалост, остати отворено, јер за сада на њега нема адекватног одговора.

ДА ЛИ ЈЕ НАЛАЗ ИЗ ЈОШЕВЕ „ПРОСТО РАСКОПАНА СТАРИНА“?

Остаје, на крају, да се одговори на питање из наслова: да ли је налаз из Јошеве „просто раскопана старина“, у смислу Валтровићеве критике из 1900, која се добрим делом и односила на Тројановићев теренски метод (Валтровић 1900: 96)? Другим речима, да ли је Сима Тројановић хумку из Јошеве „рас-

копао простом физичком снагом и простом тежњом за добављање ствари“, без обраћања пажње на археолошки контекст, стратиграфију, документацију, цртеже, мерења? Документ из 1892, који се чува у Археолошкој збирци, напротив, сведочи да су Сима Тројановић и Емил Краловец (упркос недостатку радника и лошим временским условима)²⁴ хумку у Јошеви ископали и документовали врло скрупулозно и темељно, по свим стандардима тадашње археолошке методологије. Но, Валтровић то није могао знати. Управо у то време оправдано је критиковао Тројановића због тога што је организовао ископавања других хумки без икаквог надзора, а материјал није предавао Музеју, већ га је чувао за себе. Тројановић је, вероватно због ове критике, обуставио своја ископавања, али документацију о ваљано ископаној хумци у Јошеви није публикувао у *Стиаринару*, већ ју је тек осам година касније (1900) уступио за објављивање Паулу Рајнекеу. Коначно је 1911. продао и материјал из Јошеве Народном музеју, можда додајући Васићу, као бонус, и документацију из 1892, која се загонетним путем доцније нашла у Археолошкој збирци. Проналазак овог затуреног документа омогућава нам да прецизније утврдимо археолошки контекст налаза из Јошеве. С друге стране, он сведочи о добрим археолошким знањима и способностима Симе Тројановића, као и о високим методолошким и моралним критеријумима Михаила Валтровића, али и о личним сукобима, чегрстима, стремљењима и каријерама пионира српске археологије и етнологије. Што је важније, тај пожутели папир је део већег мозаика који приказује мрежу посвећених истраживача старина међу тадашњом српском, врхунски школованом интелектуалном елитом, којој су припадали управо Михаило Валтровић, Ђока Јовановић, Сима Тројановић, Емил Краловец, Алекса Станојевић, Јован Жујовић и Милоје Васић.

24 О чему сведочи Тројановић у писму које објављује Валтровић у *Стиаринару* (Тројановић 1892а: 40).

ДОКУМЕНТАЦИЈА / DOCUMENTATION

Археолошка збирка Филозофског факултета

Фонд ММВ бр. 065, *Извештај ископавања хумке у Јошеви*, 22. фебруар 1892.

Архива Народног музеја у Београду

АНМ, бр. 23, *Одобрење министра просвете и црквених послова Краљевине Србије, Андре Николића, чувару Народној музеја Михаилу Валићровићу да може, у сарадњи са проф. др Ђоком Јовановићем, ошточешти археолошка ископавања у ваљевском и подринском округу*, од 5. маја 1892.

АНМ, бр. 53, *Извештај чувара Народној музеја Михаила Валићровића министру просвете и црквених послова Краљевине Србије, Андри Николићу о завршеној археолошких ископавања у ваљевском и подринском округу*, од 29. јула 1892.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://www.deutsche-biographie.de/gnd118788221.html#top> (приступљено 18.03.2019)

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Babić, S. 2018

Metaarheologija, Beograd: Clio.

Бижић Омчикус, В. 2018

Неуништиви музеј: страдање и остварење 1918-2018, Београд: Етнографски музеј.

Булатовић, А., Филиповић, В. и Глигорић Р. 2017

Лозница. Културна стразирирација праисторијских локалитета у Јагру, Рађевини и Азбуковици, Београд: Археолошки институт; Лозница: Центар за културу „Вук Караџић“, Музеј Јадра.

Валтровић, М. 1890a

Преисторијске старине из рудничког округа, *Старинар Српској археолошкој друштва* 7/4: 101–106.

Валтровић, М. 1890b

Бат из Марковице, *Старинар Српској археолошкој друштва* 7/4: 107–106.

Валтровић, М. 1892

Разне вести. Преисторијске старине у подринском и ваљевском округу, *Старинар Српској археолошкој друштва* 9/2: 75–77.

Валтровић, М. 1900

Преисторијске старине у ваљевском и подринском округу, *Старинар Српској археолошкој друштва* 10/3–4 (1893): 75–97.

Васић, М. 1900

Старинска српска јела и пића (од Симе Тројановића), *Бранково коло* 6: 873–878.

Васић, М. 1901

Стари словенски погреб, *Бранково коло* 7: 1040–1054.

Васић, М. 1912

Народни музеј у 1911. год. Извештај о раду у Народном Музеју, *Годишњак Српске краљевске академије* 23: 160–285.

Влаховић, П. 1987

Писци наше етнологије и антропологије, *Етноантрополошки проблеми* 1: 9–300.

Гарашанин, Д. 1954

Каталог метала. Праисторија I, Београд: Народни музеј.

Гарашанин, Д. 1972

Бронзано доба Србије, ур. М. Коларић, Београд: Народни музеј.

Гарашанин, М. 1973

Праисторија на тлу СР Србије, Београд: Српска књижевна задруга.

Garšanin, M. 1983

Zapadnosrpska varijanta vatinke grupe, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, ur. A. Benac, Sarajevo: Svijetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 736–753.

Гарашанин, М. 1983

Српско археолошко друштво од 1883–1983, у: *Споменица Српској археолошкој друштва 1883–1983*, ур. Н. Тасић и М. Гарашанин, Београд: Српско археолошко друштво, 9–16.

Гарашанин, М. 1988

Настанак и порекло Илира, у: *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, Београд: Српска академија наука и уметности, 9–144.

Givens, D. R. 2008

The Role of Biography in Writing the History of Archaeology, in: *Histories of Archaeology*, T. Murray and C. Evans, eds., Oxford: Oxford University Press, 177–193.

Дробњаковић, Б. 1926

Етнографски музеј у Београду 1901–1926, *Гласник Етнографској музеја у Београду* 1: 11–25.

Дробњаковић, Б. 1932

Библиографија радова наших етнолога – III, Д-р Сима Тројановић, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 7: 143–146

Јовановић, Ђ. 1892а

Прилози за палеоантропологију српских земаља, *Старинар Српског археолошког друштва* 9/1: 24–34.

Јовановић, Ђ. 1892б

Табље, тумули, гомиле Буковачког поља и Ћелијска пећина, *Старинар Српског археолошког друштва* 9/2: 46–55.

Јовановић Симић, Ј. 2015

Музеализација историје медицине у Србији, Докторска теза, Веће за студије при Универзитету, Историја и филозофија природних наука и технологије, Универзитет у Београду.

Јовић, В. 2002

Из историје еологије у Србији, Београд: Јантар група.

Kaeser, M.-A. 2008

Biography as Microhistory. The Relevance of Private Archives for Writing the History of Archaeology, in: *Archives, Ancestors, practices. Archaeology in the Light of its History*, N. Schlanger and J. Nordbladh, eds., New York – Oxford: Berghahn Books, 9–20.

Лазић, М. 2014

Археолошка збирка Филозофског факултета у Београду, Београд: Филозофски факултет.

Милинковић, М. 1984

Михаило Валтровић, први уредник Старинара, *Старинар* (н.с) 35: 13–20.

Милосављевић, М. 2013

Белешке са маргине: значај Михаила Валтровића за проучавање средњовековних старина у Србији, *Иницијал* 1: 205–226.

Milosavljević, M. i Palavestra, A. 2016

Vasićev zakon Periferije, *Etnoantropološki problemi* 11/3: 775–808.

Михаиловић, Д. и др. 2016

Ђоко Јовановић и почеци истраживања палеолита у Србији, у: *Српско археолошко друштво, 39. скупштина и годишњи скуп. Пројам, извештаји и айсџаки*, ур. А. Црнобрња и В. Филиповић, Вршац: Српско археолошко друштво и Градски музеј Вршац, 123.

Murray, T. 2017

Does the history of archaeology serve a practical purpose?, in: *Ex Ungue Leonem : Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна*, ур. Л. Б. Вишняцкий, СПб.: Нестор-История, 41–52.

Палавестра, А. 2011a

Културни контексти археологије, Београд: Филозофски факултет.

Палавестра, А. 2011b

У служби континуитета. Етно-археологија у Србији, *Етноантрополошки проблеми* 6/3: 57–9-594.

Palavestra, A. 2012

Vasić pre Vinče (1900–1908), *Etnoantropološki problemi* 7/3: 649–679.

Поповић, В. 1994

Народни музеј у Београду 1844 -1994, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј.

Price, M. 2008

Amateurs and Professionals in Nineteenth-Century Archaeology. The Case of the Oxford „Antiquarian and Grocer“ H. M. J. Underhill (1855-1920), in: *Archives, Ancestors, practices. Archaeology in the Light of its History*, N. Schlanger and J. Nordbladh, eds., New York – Oxford: Berghahn Books, 109–119.

Reinecke, P. 1900

Grabhügelfund von Joschewa in Serbien, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 30: 50–52.

Rowley-Conwy, P. 2007

From Genesis to Prehistory. The Archaeological Three Age System and its Contested Reception in Denmark, Britain and Ireland, Oxford: Oxford University Press.

Срејовић, Д. 1983

Археологија на Великој школи и Универзитету у Београду, у: *Споменица Српској археолошкој друштва 1883–1983*, ур. Н. Тасић и М. Гарашанин, Београд: Српско археолошко друштво, 17–25.

Тасић, Н. 1983

Археологија у Србији до оснивања Српског археолошког друштва 1883, у: *Споменица Српској археолошкој друштва 1883–1983*, ур. Н. Тасић и М. Гарашанин, Београд: Српско археолошко друштво, 1–7.

Трговчевић, Љ. 2003

Планирана елија, Београд: Историјски институт САНУ, Службени гласник.

Тројановић, С. 1892a

Допис, *Сјаринар Српској археолошкој друштва* 9/1: 39–40.

Тројановић, С. 1892b

Преисториске старине из рудничког округа, *Сјаринар Српској археолошкој друштва* 9/1: 1–23.

Тројановић, С. 1893

Ујујсїво за сакуїљање еїнолошких и археолошких сївари, Београд: Министарство спољних послова.

Тројановић, С. 1896

Старинска српска јела и пића, *Еїноїрафски зборник Срїске краљевске академије II, Живої и обичаї народни*, књ. 2, Београд: Српска краљевска академија.

Тројановић, С. 1901

Стари словенски погреб, *Срїски књижевни їласник* 3/1: 50–60.

Chapman, R. and Wylie, A. 2016

Evidential Reasoning in Archaeology, London: Bloomsbury Academic Publishing.

WHETHER FIND FROM JOŠEVA IS ‘MERELY DUG OUT ANTIQUE’? CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SERBIAN ARCHAEOLOGY

SUMMARY

Archaeological Collection at the Faculty of Philosophy houses an unpublished short report about the excavation of the Bronze Age barrow at Joševa in western Serbia in 1892. Sima Trojanović, the excavator himself, informed general public about the discovery in rather short note in ‘Starinar’ and later Paul Reinecke, well-known German Bronze Age expert, published the find in more detail in 1900. Unpublished document in the Archaeological Collection makes possible establishing precisely the archaeological context of the Joševa find but also the social context of that archaeological investigation. It provides evidence that Sima Trojanović and Emil Kralovec excavated and documented the Joševa barrow very scrupulously and thoroughly according to all standards of that time archaeological methodology. Just at about same time Trojanović had been justifiably criticized by Mihailo Valtrović first professor of archaeology in Serbia because of some other methodologically dubious excavations. Probably because of that criticism Trojanović suspended his excavations but did not publish the documentation about skillfully excavated barrow at Joševa in Starinar, and gave it for publishing to Paul Reinecke eight years later (1900). Finally, he sold the material from Joševa to the National Museum in 1911 and possibly handed over also the documentation from 1892 excavations to that time museum director Miloje Vasić, but the documentation following mysterious routes somehow ended up in the Archaeological Collection. Case of the Joševa find, on the other hand, bears witness to the solid archaeological expertise and competence of Sima Trojanović as well as about high methodological and moral criteria of Mihailo Valtrović, but also about personal conflicts, aspirations and careers of these explorers. Even more so, it indicates interesting and complex mutual relationships between the founders of our archaeology and ethnology – Mihailo Valtrović, Djoka Jovanović, Sima Trojanović and Miloje M. Vasić and also their early field and museological practice. From the methodological point of view, the paper investigates an unpublished document and its context in order to comprehend a wider pattern of the fluid networks and biographically related micro histories of the pioneers of Serbian archaeology and ethnology at the end of 19th and the beginning of the 20th century.

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН

Народни музеј у Београду

ПРЕЗЕНТАЦИЈА И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА: ПРОШЛОСТ У АРХЕОЛОШКОЈ ПОСТАВЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: У раду се представља сегмент нове поставке Народног музеја, која је отворена 2018. године, именован као „Археологија”. Разматра се у којем је контексту поставка настала, који археолошки концепти су примењени у њеном креирању, какав је садржај и који је циљ интерпретације, односно природе презентације праисторијске и античке прошлости. Разматра се и улога дизајна у конституисању презентације. Најбитнији феномени одабрани да прикажу сталне промене у људским заједницама – „Стварање људског света”, „Живот поред воде”, „Дом”, „Постојаност”, „Покретљивост”, „Престиж”, „Моћ” и „Трансформација” – појмови су и вредности које имају јасно значење у нашој садашњости и читљиве су и релевантне свима. Кустоско проблематизовање прошлости није ограничено на информације; омогућава јавности не само учење већ и рефлексивност и могућност преиспитивања. Истиче се да је нова поставка „Археологија” значајан помак у односу на претходне, естетизоване представе прошлости у Народном музеју.

Кључне речи: Народни музеј у Београду, музејска археологија, поставка, проблематизовање прошлости

У једном тренутку, било да су у модерним или историјским објектима, већина музеја суочава се са потребом темељите обнове као последицом нефункционалности или пропадања објекта, угрожености фонда – проблема безбедности и услова чувања и излагања, као и зато што су музејске активности и грађа прерасли постојеће просторе или је потребно променити поставку и укључити нове начине комуницирања с публиком. Народни музеј је све ове проблеме имао више деценија, посебно од 1990-их. Основна потреба је била да се створе услови за трајно чување и савремену презентацију културних до-

бара, а главни циљ је био трансформација музеја и промена наратива поставке. Како је Народни музеј парадигма музејске археологије у Србији и један од најважнијих актера развоја археологије код нас (Ђорђевић, Џвјетићанин и Радић 2005: 11–28; Џвјетићанин 2013: 9–33), сматрам да је представљање нове поставке – чији сам један од аутора¹ – полазиште за даље критичко промишљање и стручне и шире јавности.

ЛЕПОТА КАО СТВАР ВЕРЕ: ОДЛИКЕ ДОСАДАШЊИХ СТАЛНИХ ПОСТАВКИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Народни музеј, развијајући се од простора за депоновање до простора за демонстрацију знања и, коначно, до идеалног музеја у којем је поставка највидљивија активност (Џвјетићанин 2014: 579–596), бивао је смештен у разним објектима, собама и зградама, које су битно одређивале његове излагачке могућности (Поповић и Јевремовић 1994; Џвјетићанин 2014: 575–596). Финално смештен 1951. године у репрезентативно здање на Тргу Републике, поставља себи задатак да у новом простору основна тема поставке буде „континуитет развоја културе и уметности на нашем тлу од најстаријих времена до наших дана” (АНМ, 744/1954). Све до затварања последње сталне поставке, односно њеног преосталог дела 1. јуна 2003. године,² музеј је следио овај концепт у излагању, који је осмишљен још у време Хисторијско-уметничког музеја и Музеја кнеза Павла (Џвјетићанин 2009; Џвјетићанин 2014: 588–592). Народни музеј био је у потпуности историјско-уметнички музеј. То је била и најбитнија одлика све три археолошке поставке, реализоване од 1950-их (Џвјетићанин 2015: 561–569).

Археолошка грађа била је представљена у хронолошком следу, са акцентом на ремек-делима – врхунским уметничким дометима, с посебним истицањем златних и сребрних драгоцености, античке скулптуре и архитектонске декоративне камене пластике (сл. 1). Оквир и приступ били су културноисторијски, а идеја праволинијског развоја и везе са великим цивилизацијама, попут римске, обележавају све поставке (Џвјетићанин 2015: 567).

Акценат је био на јединствености и естетици, а начин излагања (и тек од 1980-их дизајн поставки) био је прилагођен уметничким квалитетима изложених дела. Музеј је, посебно од 1966. године, био прави храм уметности. Посетиоци су били држани на одговарајућој дистанци уз помоћ различитих баријера, а објекти су били ван домета, у специјално дизајнираним витринама (сл. 2). Дидактички материјал који је пратио експонате био је сведен на предметну легенду, која је обухватала њихов назив/функцију, хронолошку одредницу и место налаза. Основну информацију су у делу поставке која се односила на период од праисторије до раног средњег века допуњавале ретке мапе

1 Ауторски тим и сарадници на реализацији поставке „Археологија” наведени су на крају основног текста.

2 Турбулентни крај 1990-их проузроковао је радикалне поступке: након крађе Реноарове *Кувачице*, повучена су из изложбеног простора сва дела из Збирке стране уметности (1996), а због бомбардовања 1999. уклоњена је целокупна поставка и смештена у депое. Од 2000. године, сталну поставку музеја чинила су само дела српског (XVIII–XIX век) и југословенског (XX век) сликарства и скулптуре.

и кратка објашњења великих историјских периода, постављена на рубу изложбеног простора, тако да не сметају основном естетском дојму излагања и пречишћеном простору витрина (Cvjetičanin 2015: 565). Иако у фокус ставља учење, информације и знање резервисани су само за упућене и повлашћене, који већ имају одређена предзнања.

Народни музеј је имао сталне поставке без идеје о њиховом „року трајања“, а промене су биле везане само за радикална обнављања или зграде или изложбеног простора и витрина.³ Ово је случај и са најновијом поставком, коју је музеј отворио 28. јуна 2018. године,⁴ након велике санације, адаптације и обнове зграде.

ТРАНСФОРМАЦИЈА АРХЕОЛОШКЕ ПОСТАВКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Промена фокуса у музејском раду са предмета (и њиховог прикупљања, чувања и представљања) на публику и заједницу у којој делује, даје музејима нови идентитет једног од основних друштвених актера (Svanberg 2010a). Музеј престаје да буде здање знања или уметности, место образовања, открића и забаве или туристичка атракција (Gob i Druge 2009: 68–71; Marstin 2013: 22–41), већ постаје отворена зона сусрета, центар размене и коришћења вредности наслеђа (Babić 2009: 208–221). Од неприкосновеног ауторитета, музеј прераста у установу сећања и посредника, која има различите перспективе и изазове (Aronsson and Knell 2012; Basso Peressut and Pozzi 2012).

Народни музеј, препознајући нову улогу музеја у друштву, поставио је као основне циљеве нове поставке образовно и емотивно искуство посетилаца, те приступачност и отвореност за све. У случају археолошког наслеђа, музеј је, уместо отуђене прошлости и „академских маркица са ценама“ (Shanks and Tilley 1992: 69), одабрао да пружи сваком у својој заједници могућност препознавања властитог културног идентитета, сопствене прошлости, садашњости, али и будућности. Истовремено је настојао да буде читљив и другом (другима ван заједнице), кроз изабране наративе конструисане према основном нивоу „заједничког знања“. Такође, иако симболичан репрезент културног наслеђа Србије, у археолошкој поставци одлучио је да не представља ауторитативан (национални) дискурс илустрован иконичним објектима.

Поставка „Археологија“ обухвата период од најстаријих трагова људи и људских активности на територији данашње Србије (пре више од 400.000 го-

3 Прва поставка, отворена 1952. године, трајала је до реконструкције зграде започете 1963. године (12 година), друга од 1966. до почетка 1980-их (15 година), када су преуређене витрине и унете измене везане за нове налазе, посебно Лепенски вир. Ова је поставка скинута 1999, након 19 година, али не зато што је била превазиђена, већ услед „више силе“.

4 Датум који је одабран за отварање обновљеног Народног музеја један је од кључних датума српске историје, дан на који се одиграо низ важних догађаја, попут Косовске битке, Сарајевског атентата, Версајског споразума или Видовданског устава, који сви доприносе његовој симболичкој нази. Избор овог датума могли бисмо да тумачимо као оснаживање Народног музеја као топоса националног. Међутим, то је био датум завршетка прве године Владе РС, на челу с премијерком Аном Брнабић, која је на отварању рекла: „Ово представља спајање предака и потомака и буђење инспирације код младих, да покажемо да смо културна, интелигентна и мислећа нација, а Народни музеј је наша срж. Пројекти Музеја савремене уметности и Народног музеја су од непроцењиве важности, а обећање да ћемо их отворити испунили смо у првих годину дана мандата“ (<https://www.blic.rs/kultura/vesti/spektakl-natrgu-vrata-narodnog-muzeja-otvorena-posle-15-godina-video/96s58w8>).

дина пре н.е.), закључно с крајем римског периода на овом простору, до почетка VII века н.е., односно од палеолита до касноримског и рановизантијског доба.⁵ Осмишљена је тако да представи кључне процесе који су одредили територију данашње Србије током овог великог временског распона и да објасни главне особине археолошких култура које се на њој појављују/смењују. Основна тема археолошке поставке је *несијалносћ*, односно сталне и динамичне промене и привременост промена (сл. 3).

Презентација је заснована на два основна принципа. Први је *хронолошки*: поставка је представљена у хронолошком следу и обухвата осам временских одсецака. Други принцип је *контекстуални*: унутар хронолошких сегмената налазе се представљени различити наративи, комплексне теме одабране од стране кустоса као важне и предмети који материјализују изабрану прошлост. Они нуде информације које се могу различито интерпретирати. Експонати представљају и *артефакте* (објекте које је створио човек, односно материјализацију знања), и физичко *отелотворење стваова* – идеолошких, онтолошких, религиозних и других, те *знаке* и *симболе*, попут (и даље) лепог (Pearce 1990: 156–157).

Аутори су сваки хронолошки сегмент – археолошко доба – означили једном речју, идејом или процесом који је, по њима, најбитнија одлика тог периода. Кључне речи – „Стварање људског света”, „Живот поред воде”, „Дом”, „Постојаност”, „Покретљивост”, „Престиж”, „Моћ” и „Трансформација” – појмови су и вредности које имају јасно значење у нашој садашњости и читљиве су и релевантне свима (сл. 4). Ознака су и контекста, најчешће друштвеног, у којем настају изабрани објекти. Прошлост се сагледава из нове перспективе: она није више само права линија технолошког, духовног или уметничког прогреса, презентована врхунским достигнућима или уметничким делима. У овом акту *шумачења* – што су увек поставке и изложбе (Свјетићанин 2015: 580–581) – прошлост је постала део садашњости, повезана са савременим: археолошка прошлост користи се да се покрену питања од значаја за данашњицу (Shanks and Tilley 1992: 68–99; Merriman 2000: 300–309).

Ауторска/кустоска одлука да се представи разноликост могућих интерпретација показује се даље избором феномена који се презентују унутар сваког археолошког доба. Омогућава се сагледавање и поређење различитих односа (нпр. с природом, према другима или према рађању и смрти), препознавање најважнијих идеја и вредности прошлих заједница, материјализованих у објектима посебног значења и значаја.⁶

Палеолит: СТВАРАЊЕ ЉУДСКОГ СВЕТА објашњава осцилације у животној средини и утицај климатских промена на свет, еволуцију човека и технолошки развој од једноставних до специјализованих алатки, преко тема

5 Поставка укључује предмете из свих збирки Археолошког одељења, као и одређене објекте из Археолошког музеја Ђердапа, који је у саставу Народног музеја. Експонати већином потичу са археолошких истраживања самог Народног музеја или су поклонили Народног музеју. Изузетак је накит из маузолеја у Шаркамену, из Музеја Крајине у Неготину, који је на дугорочној позајмици.

6 Основне одлике су сумиране и теме наведене на основу докумената насталих у процесу рада на креирању и разradi концепта поставке, који су – свако за свој период – припремали аутори/кустоси.

„Трагом неандерталаца”, „Појава модерног човека” и „Први становници Балкана”. Ово је први пут да се у сталној поставци Народног музеја представља најстарији период људског друштва (сл. 5).

Мезолит: ЖИВОТ ПОРЕД ВОДЕ у фокусу има мезолит у Ђердапском делу Дунава, илуструјући појаву насељавања поред вода, односно риболовачких насеља. У центру је јединствен локалитет Лепенски вир, где је – уз свакодневницу – представљен и сложен систем поимања света и веровања тадашњих заједница преко тема „Насеље крај велике реке: Лепенски вир”, „Куће или светилишта”, „Свакодневни живот”, „Прве монументалне скулптуре Европе” и „Последњи поглед низ реку”.

Старији неолит: ДОМ представљен је у оквиру тема „Свет укроћене природе: први сточари и земљорадници”, „Сеоце као дом”, „Потрага за изворима”, „Глина – нови универзални материјал”, „Овострано и онострано у раном неолиту” и „Земља као извор и исходиште”. Њима се указује на важност избора места за трајни живот и његовог „припитомљавања”, важност откривања зона стратешки значајних сировина, као и на промену укупне идеологије.

Млађи неолит: ПОСТОЈАНОСТ – време стабилности у којем се организују домаћинства и имања, обрасци у организацији живота заједнице постају постојани, а примена већ освојених знања доводи до специјализованих и стандардизованих процеса у индустријама камена и глине, али и време у којем је откриће метала извор промена – презентовано је кроз теме „Од села ка...?”, „Мирољубив свет ратара?”, „Први рудари и металурзи Европе”, „Драгоцености винчанског света у сусрету с другима” и „Време иза винчанског света”.

Заједничке одлике старијег и млађег неолита представљене су у оквиру тема „Вештине, знања и занати – огледало неолита”, „Црно и бело, пулсације и боје” (о кременој индустрији), као и „Лица, тела, пол” (о неолитским фигуринама). Поређење је омогућено постављањем идеалног изгледа ранонеолитске земунице, са покућством, огњиштем, хлебном пећи и бунаром, насупротив идеалној реконструкцији познеолитског домаћинства, са пећима, покућством, оставом и радним простором изван куће.

Динамично и дуго раздобље у којем се потпуно овладало процесом добијања нове сировине – бронзе, за главну одлику има мобилност и миграције. **Бронзано доба: ПОКРЕТЉИВОСТ** представља се као доба неуравнотежености, где потреба за сировином и неравномерна распрострањеност руде бабра доводе не само до трговачких контакта и размене већ и до сукоба и раслојавања у друштву, како се истиче и у изабраним темама „Време освајача и првих велможа”, „Раслојавање и у смрти (некропола Гламија код Корбова)” и „Кличевачки идол: кратка биографија кипа од иловаче”. О несигурности, деградацији и стратификацији унутар заједница говоре и теме које указују на заједничке феномене бронзаног и гвозденог доба „Огњем и мачем”, „Поља са урнама” и „Оставе: похрањено благо” (сл. 6).

Гвоздено доба: ПРЕСТИЖ истиче управо стратификацију друштва и формирање племенских заједница и њихове аристократије, као најважније процесе овог периода. Богатство – лично или групно, контакти с грчким светом, те пљачкашки походи, имају као резултат нове идентитете. Теме „Племена и

њихова аристократија”, „Периферија која то није”, „Контакт периферије са грчким светом: некропола Требениште”, „Кале–Кршевица: градско насеље хеленистичког доба“, „Одличја домородачке елите” и „Магија ћилибара” јасно представљају како статусе тако и утицај *gruioi*. Нови метал – гвозђе – постаје свуда присутан и примењиван, уводећи и нове заједнице, „Гвоздене јахаче”.

Римски период: МОЋ представља нове освајаче и њихов утицај на локалне заједнице и друштва, ново уређење, у којем је статус Горње Мезије, као пограничне провинције Римског царства и као провинције руда, донео битне промене. Римски империјализам, заснован на војној надмоћи и оправдан концептом *humanitas*, материјализује се кроз спектар пракси које мењају локалне културе и изградњу и преговарање различитих и променљивих идентитета. Комплексан и променљив карактер римске државе и римске културе представљен је темама „Дисциплина, част и солидарност према Царству“, „Римски војници“, „Линија конфликта и сарадње“, „Путеви и комуникације“, „Привреда“, „Коришћење извора: рудници Горње Мезије“, „Царски рудници на Космају“, као и темама о становништву и свакодневном животу „Победише, променише, измешаше“, „Писменост“, „Лечење и нега“, „Музика“ и „Игре и забава“, односно темама које појашњавају сферу религије или ритуала „Богови, хероји и спаситељи“ или „Универзални проблем смрти има готово неограничен број решења“. Тема „У кухињи, на столу, али и светим местима” представља заједно керамику грчког, хеленистичког и римског доба, омогућавајући поређење и уочавање повезаности (сл. 7).

Касноримски период: ТРАНСФОРМАЦИЈА – доба великих промена – одређују не само реформе, променљиве културне вредности и велика поларизација друштва већ и борба за власт, миграције, али и религијска толеранција. Темама „Тријумф“, „Нове вредности касноримског доба“, „Нови непријатељи и нови сарадници“, „Од прогоњене до званичне вере“, „Царске палате и престони град“ и „Царичин град и градска култура рановизантијског доба“ представљена је дубока криза Царства и његов крај на нашем подручју крајем VI века.

Овако замишљена поставка подразумевала је пажљив избор археолошке грађе која представља, илуструје или проблематизује појединачне феномене и теме. Иако је знатан део експоната био излаган и у ранијим сталним поставкама музеја (Петровић 1952; Коларић 1970), они су сада – укључени у нови контекст – примери другачијих тема и нових кустоских перспектива. Њихово место у поставци одређено је оним значењем које су аутори желели да нагласе и за које су сматрали да нуди – уместо саопштавања само чињеница и информација – *објашњење* и чини предмете/експонате *чињљивим*. Људи који су иза предмета улазе у видокруг посетилаца, а не само квалитети и одлике предмета.

Трансформација поставке, којом се увела разграната и вредносна нарација са темама које нису биле присутне у досадашњим сталним поставкама музеја, обухвата и укључивање нових експоната. Део њих је везан за важна нова археолошка истраживања и њихове резултате, и то праћење текућег археолошког

рада Народног музеја није новина.⁷ Највећу промену представља, како је већ речено, излагање предмета из периода палеолита, који никако не би имали своје место у ранијим поставкама, оријентисаним на естетске вредности археолошке грађе. Нови резултати инкорпорирани су и у представљање појединих феномена из неолитског (налази са истраживања Беловода и Плочника), гвозденодобног (Кале–Кршевица) и римског периода (Станичење).

Нови експонати обухватају и она археолошка културна добра која су се већ годинама налазила у музејском фонду, мало или нимало позната јавности, а која у новом концепту добијају значајно место. Претходна дихотомија у третману предмета – дивљење предмету или његово разумевање, односно „уметност” или „артефакт” (Vogel 1991: 191–204) – искључивала је мноштво археолошких објеката који нису могли да „говоре сами за себе”. Отварање поставке за више него једну интерпретацију прошлости (наратив прогреса и уметничког/духовног континуитета, види Mano-Zissi 1955: 52) увело је, између осталог, налазе са некрополе Корбово (бронзано доба), нов начин презентације „богатих гробова” из Требеништа (старије гвоздено доба), надгробне и војне епиграфске споменике, оставу сребрних предмета са Рудника и идеалан приказ гроба са некрополе Гомилице (римски период), те подни мозаик (сл. 8) из ранохришћанске базилике на Космају (касноримско доба). Занимљиво је да новине обухватају махом представе прошлих односа према свету/смрти и покушај да се предметима и физичком експозицијом врати отуђена реалност (Preciosi 2014: 84–90), наглашавајући да је прошлост мултикултурна и фрагментирана (Olsen 2002: 246).

Презентована је, укратко, другачија слика прошлости у односу на претходне. Нови наратив, који не само да нуди нове чињенице већ и поглед на односе и вредности, проблематизује поглед на прошлост. Истичу се миграције, сусрети култура, комплексна питања интеграције новопридошлих популација, промене идентитета, реторика моћи, империјализам, значење граница. Покренута питања омогућавају повезивање прошлости са савременим и њену релевантност људима данас (Shanks and Tilley 1992: 67–99). Поставка отвара простор за другачији однос јавности према археолошком наслеђу.

КОМУНИКАТИВНОСТ ПОСТАВКЕ

Комуникацију, односно медијацију, у центар своје нове музејске праксе (Svanberg 2010b: 17) поставио је и Народни музеј. Текстуалне и визуелне информације у поставци су организоване у три нивоа: изабрани (најбитнији) феномени, праћени илустрацијама које омогућавају јаснију представу друштвеног контекста, представљени су на инфо-зиду, „фризу” информација који је постављен дуж читаве спољне стране поставке, на спољним зидовима атријума.⁸ Други ниво су додатне информације које су постављене уз гру-

7 На пример, у поставци из 1952. године, укључени су били и резултати тада текућих истраживања Дубравице (римског Маргума).

8 На зидовима дуж Васине улице, улица Лазе Пачуа и Чика Љубиној.

пе експоната, објашњавајући детаљније одређене теме или вредности и значења појединих експоната, док саме експонате објашњавају предметне легенде (трећи ниво). Чињенице се не гомилају у објашњењима (*преводу* експоната) и, како смо видели, не нуди се једна комплексна тема. Информације су прилагођене различитој публици и не подразумевају претходна знања. Садржај и обим су прочишћени и не захтевају да се посетилац посвети тексту. „Мање” теме нуде могућност да се посетилац „уживи” у наратив.

Текстови о појединим феноменима или експонатима припремљени су и за електронске медије: они нуде додатне нивое, који се, пре свега, односе на боље разумевање изгледа и функције појединих експоната (и уз помоћ тзв. *augmented reality* – AR), односно њиховог места у људским активностима или концептима, за појашњење технолошких процеса израде појединих предмета, за јасније представљање феномена прошлих археолошких култура или резултата истраживања (налазишта и поједини њихови слојеви, те особене конструкције). Овде се презентују и историја Одељења за археологију Народног музеја, значајна археолошка истраживања и истраживачки пројекти, кустоси и истраживачи. Посебно се представљају поклонодавци.

МАТЕРИЈАЛИЗАЦИЈА КОНЦЕПТА

Иако је у првом плану новог приступа сталној поставци била комуникација, а основно питање за ауторе било је сврха поставке (и музеја) и промена перспективе на то шта информација коју нудимо значи посетиоцу а не стручњаку, односно питање *зашто*, ипак је и питање *како* су постављени предмети (дизајн поставке) битно одредило перцепцију публике.

Основна тема *несијалности*, односно сталне и динамичне промене и привременост промена, требало је да буде читљива и у материјализацији поставке, односно наводно нужном основном „носачу” експоната. Конструисана је на изглед континуирана платформа, која је, у ствари, на више места прекинута, сегментирана. На њу су постављене витрине са четири бочне стаклене стране, у неколико стандардизованих димензија, за излагање групе предмета, или са пет страна од стакла, углавном за појединачне експонате. Стаклене вертикале и стаклени кубуси организовани су по различитим обрасцима у свим сегментима, али углавном по рубу носача – платформе, у јединственом визуелном језику.⁹ Поједини експонати, већином камене скулптуре, рељефи и архитектонски елементи, изложени су слободно у изложбеном простору, без дистанце, груписани тако да би могли да се третирају као врста „отвореног депоа”.

Иако су избегнути неки проблематични визуелни изрази претходних поставки, попут директне подређености археолошке евиденције естетском приступу или акценти који дају престиж једном наслеђу (како је раније био случај са античким, Свјетићанин 2015: 565–567), ипак финални резултат умањује новине у концепту и ауторске/кустоске помаке (сл. 9). Основни проблем пред-

9 Одступају, како у форми тако и у димензијама, само две витрине, у којима су представљена рано и познонеолитска станишта.

ставља сама материјализација платформе, која се не сагледава као прекинута, односно као симбол привремености и промена. Различити распореди витрина на сваком сегменту доприносе динамици експозиције, али у појединим случајевима избор витрина није погодан адекватном сагледавању контекста. Рецимо, на самом почетку поставке, експонати постављени у витринама које су усађене у платформу и чија је висина до нивоа платформе, уопште се не уочавају. Основи је утисак да је доба палеолита „празно поље”, све док се не приђе самој платформи/витрини (сл. 10).

Такође, иако посматрање поставке тражи и омогућава кружна кретања и рачвања, сегменти поставке постављени су тако да посетиоци навикли на праволинијско кретање не уочавају могуће различите путање. Између централних витрина у неолитском сегменту (сл. 11), оних које омогућавају поређење станишта, налази се путања која је у директној вези с претходним сегментом, тако да витрине постављене у платформи, по рубу овог сегмента, до којих се иде другим правцем, често публика ни не уочи. Ван видокруга остаје цео спектар важних тема (специјализација и стандардизација у неолиту, сировине, размена и трговина и, напослетку, почетак обраде метала).

Рубно постављање витрина, које се сагледавају из различитих углова и углавном у више планова по дубини, на појединим местима омогућава истовремено посматрање предњег и задњег плана, које доноси нове могућности поређења и нова искуства. Ипак, у већем броју случајева, ово преклапање визура смета сагледавању целине и контекста експоната. На појединим местима, начин представљања акцентује само компоненту лепог, односно уметнички развој, а понегде се поставка своди на привлачно аранжирање лепих артефаката и типолошких серија. Три су витрине замишљене управо тако да се посебно акцентује једна врста функционално истих предмета, где их је дизајнер замислио као типолошке серије, иако то они нису. Истим визуелним језиком и експозицијом, где су ове витрине, пре свега, визуелна преграда и визуелно обогаћење поставке, представљају се „Лица, тела, пол” (неолитске фигурине које су и прикази божанства и предмети култа и представе ношње и анатомских сазнања), „Поља са урнама” (керамичке посуде, гробни депозити бронзаног и раног гвозденог доба), као и „У кухињи, на столу, али и светим местима” (типолошке серије керамичких посуда). Само за трећу целину, овај је начин презентације потпуно адекватан (сл. 12).

Укратко, ауторском акту тумачења супротстављена је материјализација која се тешко повезује са одликом несталности и привремености, као и делимична естетизација, које заједно умањују повезаност археолошке прошлости и данашњице.

Распоред сталне поставке Народног музеја прати хронолошки след од најстаријег доба до савременог: поставка „Археологија” налази се у приземљу музеја; на првом спрату је средњовековни период, а други спрат се завршава националном уметношћу XX века. Позиционирање „Археологије” директно поред улаза за публику требало би да је обезбедило праисторијској и античкој прошлости изузетну видљивост. Међутим, одлука да се за сада остави потпуно отворен поглед на поставку, без предвиђених панела и застора који је тре-

бало да допринесу акцентовању *йрекида*, уз истовремено ограничавање погледа који је требало да води посетиоце ка *ошкривању* и посебном емотивном искуству, не показује се као добро решење. Упркос отвореном плану такозваног атријума и његовом јединственом простору, поставка која се налази по ободу атријума, иза двоструког реда стубова, не сагледава се као једна и неподељена (сл. 13). Најпре, сами стубови онемогућавају сагледавање постављене *сцене* са предвиђених тачака, а како је централни део атријума остао слободан за различите манифестације, које се готово стално организују, постављена се дишта такође ометају визууре. „Шума” утисака, у којој су своје нимало безначајно место нашли и „носачи” експоната, али и усмеравање публике директно на степенице које нуде поглед на средњовековну и националну уметност, повремено одвраћају посетиоце од обиласка и овог дела музеја.

ПРЕЗЕНТАЦИЈА И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА

Стратегија намене простора – функција и распоред простора у објекту, организација и дизајн различитих сегмената поставке и начин вођења посетилаца кроз стални изложбени простор, чине важан део представљања музеја. И сама зграда музеја, њена локација и архитектура, такође су део његовог представљања и презентације (Makdonald 2014: 321–432).

Народни музеј у Београду централна је и најстарија музејска институција Републике Србије, основана 1844. године. Као и у другим европским државама XIX века, национални занос, утемељен на вери у моћ историје, институционализује се појавом нове врсте културних установа, основаних с циљем да репрезентују идеју монолитног националног идентитета (Aronsson and Elgenius 2011). Временом су ове институције и саме постале топоси националног, који су имали репрезентативну, едукативну и пропагандну улогу.

У Кнежевини и Краљевини Србији, Народни музеј је имао национални статус, али пре свега као научна потврда (постојања и континуитета) државе. Његово репрезентативно место, и као једне од меморијских локација, одредило је време 1930-их, када је радио под именом Музеј кнеза Павла, у згради Новог двора (Цвјетићанин 2009). Поставка Музеја кнеза Павла била је значајки креирано емотивно искуство, а својим „престижним ауторитетом” презентовала је идентитет који се сматрао аутентичним и истинитим (Свјетићанин 2014: 588–591). Званични представник ондашње државе и друштва – Краљевине Југославије и њене симболичне политике, оснажује своју улогу у новом, послератном уређењу, премештањем на кључно место престонице, на Трг Републике (Поповић и Јевремовић 1994: 25–26). Централни трг Београда, са спомеником кнезу Михаилу Обреновићу, Народним позориштем и, од 1951. године, Народним музејом, постаје симболично место културног, патриотског и националног идентитета српске престонице.

Јавност је музеј дуго перципирала пре свега као научну установу, неприкосновене стручности. Тек средином 1960-их, Народни музеј се препознаје као културно-просветна установа која се оријентише на учење и сазнање, али првенствено везано за „естетички ниво појединца” (Pavlović 1966: 110). Иако је

до друге половине XX века стигао „пречишћен”, са тежиштем на археологији и историји уметности, музеј се у јавности препознаје као *храм* како националне тако и стране уметности. Археолошка прошлост – сем античке – није имала једнак статус и значај.

У Републици Србији – насталој после распада Југославије 1990-их, која у процесу промена преговара и (ре)креира и национални културни идентитет (Merriman 2000: 301) – Народни музеј постаје симбол целокупног културног наслеђа земље, чему посебно доприносе средњовековна компонента и национално сликарство. Међутим, са новом поставком, сматрамо да су место и значај археолошког наслеђа у овом централном (музејском) месту репрезентације културног идентитета знатно промењени (сл. 14).

Поставка „Археологија” је, уместо нормираног колективног идентитета и објективне монолитне прошлости одређене артифицијелним континуитетом, понудила основу за разумевање прошлости као фрагментарне, у сталном реструктурирању. Артикулисана је идеја сталне промене, различитости и индивидуалности, наместо доскорашње употребе археолошког наслеђа као доказа вредности наше старе, древне културе и нашег места у цивилизованом свету (Kuzmanović and Mihajlović 2015: 416–432; Cvjetićanin 2015: 578–579; Cvjetićanin 2018: 575–594).

Иако је физичка експозиција елемената поставке тешко променљива, односно „фиксирана”, концепт омогућава тематске измене и увођење нових наратива. Проблематизовање прошлости отвара простор како за учење тако и за рефлексивност, али и за дијалог. Поставка и не треба да буде дефинитиван став, већ *есеј* на тему археолошке интерпретације, који би требало да је субјект сталног преиспитивања (James 1999: 130).

Ауторски тим и сарадници на реализацији поставке „Археологија”

Поставка је заједничка енергија, колективна креативна активност у којој своје место имају различити специјалисти, многе дисциплине, многа знања. Поставка је и јавни форум на којем се виде све музејске активности – од истраживања и конзервације до едукације.

Аутори нове поставке „Археологија” су: др Вера Богосављевић-Петровић (период млађег неолита), др Мирјана Глумац (римски период – Космај), Аца Ђорђевић (гвоздено доба), Вера Крстић (грчко-хеленистички период), Јован Митровић (бронзано доба), Бојана Михаиловић (палеолит и мезолит), мр Веселинка Нинковић (римски период – епиграфика), мр Деана Ратковић (римски период), Андреј Старовић (старији неолит) и др Татјана Цвјетићанин (касноримски и рановизантијски период). У изради концепта, у саветодавној улози, учествовали су и мр Душко Шљивар, Ненад Радојчић и Јелена Кондић (кустоси Народног музеја у пензији).

Основни дизајн поставке урадила је Јелена Стефановић, а у реализацији је био ангажован Игор Степанчић. Графички дизајн поставке урадила је Ирена Степанчић.

У конзервацији поставке учествовали су: конзерватори Народног музеја Ристо Мићић, Мирослав Петелин, Марко Стаменковић, Жељка Темерински, Снежана Топић, Милан Чоловић, волонтери Нина Котуровић и Душан Пајовић, и истраживач мр Милица Стојановић-Марић; конзерватори спољни сарадници из Централног института за конзервацију Звездана Поповић, мр Маја Франковић, Маја Живковић, као и са Факултета примењене уметности Универзитета уметности у Београду, доцент Мина Јовић и тим студената који чине Јелена Вујин, Милица Игњатовић, Ивана Косовац, Катарина Милосављевић, Нина Мирковић, Наташа Петровић, Александра Филиповић и Виктор Шумахер.

Документациону и архивску грађу припремили су кустоси Драгана Еремић, Јелена Марковић и Александар Бандовић МА, који је учествовао и у финализацији поставке, заједно са ауторима. Слободан Трипковић учествовао је у припреми илустрација.

Техничари из Народног музеја, Горан Богојевић, Момир Владисављевић и Миодраг Миљуш водили су тимове за реализацију поставке.

Гордана Грабеж координирала је све послове на поставци.

Tatjana B. CVJETIĆANIN
National Museum in Belgrade

PRESENTATION AND REPRESENTATION. THE PAST IN THE ARCHAEOLOGICAL DISPLAY OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

Abstract: The paper discusses a segment of the new permanent display of the National Museum in Belgrade, reopened in 2018, named "Archaeology". Considered are the concepts used in its making, the contents and objectives of interpretation, the character of the presentation of prehistoric, Greek and Roman pasts, as well as the role of exhibition design in the constitution of the narrative.

The most important phenomena chosen to demonstrate constant changes of and within communities/societies – "Birth of the human world", "Life by the water", "Domus", "Stability", "Mobility", "Status", "Power" and "Transformation" – are concepts and values that have clear meaning in the present and they are understandable and relevant to all. The new display "Archaeology" is a significant shift from previous aestheticised representations of the past in the National Museum. Curatorial problematisation of the past offers not just information to the public but the possibility of reflexivity and re-thinking of their own notions and attitudes.

Key words: National Museum in Belgrade, museum archaeology, permanent display, problematisation of the past

Most of the museums, housed either in modern or historical buildings, the need for substantial refurbishment at one point of time face. Causes may differ: building is not functional or is deteriorating; collections are endangered for reasons of security or environmental conditions; museum activities and resources have overgrown the existing spaces, or it is necessary to change permanent display and introduce new means of communication with visitors. The National Museum in Belgrade was confronted with all of these issues for several decades, especially from 1990s. The main need was to create adequate conditions for long-lasting safekeeping and modern presentation of its collections, while the main goal was the transformation of

the Museum and change of exhibition narrative. Since the National Museum in Belgrade is a paradigm of the museum archaeology in Serbia and one of the main actors in the development of archaeology (Ђорђевић, Џвјетићанин и Радић 2005: 11-28; Џвјетићанин 2013: 9-33), description and evaluation of the new display¹ is an important starting point for further critical assessment of the professional and wider community.

BEAUTY AS THE MATTER OF FAITH: CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL MUSEUM'S FORMER PERMANENT DISPLAYS

The National Museum was housed in various rooms, buildings, even palaces that were crucially shaping its presentation potentials (Поповић и Јевремовић 1994; Cvjetićanin 2014: 575-596) and development from a storage space into the knowledge demonstration space, and lastly into the ideal museum where the exhibitions are the most visible activity (Cvjetićanin 2014: 579-596). Finally accommodated in 1951 in the very centre of Belgrade, in the representative building at the Republic Square, the National Museum outlined its main exhibition theme as "continuity of cultural and artistic development in our territory from earliest times till nowadays"² Until the closing of the latest permanent display, i.e. its remnants on the 1st of June 2003,³ the Museum followed this concept, outlined already in the times of the Historic-Artistic museum and the Prince Paul Museum, in the first decades of the 20th century (Џвјетићанин 2009; Cvjetićanin 2014: 588-592). The National Museum was truly the art history museum. This was evident in all three archaeological displays realized from 1950s (Cvjetićanin 2015: 561-569).

Archaeological objects were presented in the chronological order, and accentuated highest artistic achievements, master-pieces of art and golden and silver valuables, classical Greek and Roman sculpture and stone architectural decoration (Fig. 1). The framework and approach were culture-historical and the idea of linear progress and connections with great ancient civilizations characterized all three permanent exhibitions (Cvjetićanin 2015: 567). The emphasis was on uniqueness and beauty, and the exhibition mode (and from 1980^s the exhibition design) was adjusted to the artistic qualities of displayed objects. The Museum was, especially from 1966, the genuine temple of art. Visitors were kept at a suitable distance with different barriers, and objects were out of reach in specially designed showcases (Fig. 2). The didactical material in this part of display, which presented the periods from prehistory to the early medieval age, was reduced to simple information containing the name/function of the object, chronology and finding place. Those were complemented with short explanations about huge historical periods and rare maps, all placed at

1 Authors and curatorial team, as well as collaborators involved in realization of the new display, are listed at the end of the paper.

2 Archives of the National Museum, Reg. No. 744/1954.

3 A turbulent end of the 1990s caused pretty radical approaches: after the theft of the Renoir's *Bather*, all works of art from the Foreign (European) art collection were withdrawn from the exhibition galleries (1996), and because of the NATO bombing in 1999 the complete permanent display was removed and objects placed in the depots. From 2000 the permanent display of the Museum comprised only Serbian (18th-19th century) and Yugoslav (20th century) paintings and sculptures.

the edge of the exhibition space, so that they do not interfere with aesthetical impression of the display and purified spaces of showcases (Cvjetičanin 2015: 565). Although learning was the main goal, information was reserved for those informed and privileged, with the existing pre-knowledge.

The National Museum had permanent displays without any notion about their 'expiration date', and changes were connected only with radical renovations either of the building or exhibition galleries and showcases.⁴ That was also the case with the latest display, opened on June 28th 2018,⁵ after a huge refurbishment, adaptation and renovation of the building.

TRANSFORMATION OF THE NATIONAL MUSEUMS' ARCHAEOLOGICAL DISPLAY

Making public a focal point of museum's work (instead of objects and their acquisition, safekeeping and presenting), gave museums new identity as one of the main societal actors (Svanberg 2010a). Museums stopped being only temples of knowledge or art, places of education, discoveries and entertainment, or touristic attractions (Gobi Druge 2009: 68-71; Marstin 2013: 22-41), and became open and accessible meeting zones, centres of exchange and usage of heritage values (Babić 2009: 208-221). From unquestionable authority museums had grown into memory institutions and mediators, with different perspectives and challenges (Aronsson and Knell 2012; Basso Peressut and Pozzi 2012).

Recognizing this new role of museums in the society, the National Museum defined educational and emotional experience of the public as the main objective of the new display, as well as openness and accessibility to all. In the case of the archaeological heritage, instead of estranged past and "academic price-tags" (Shanks and Tilley 1992: 69) the Museum chose to offer to everyone in its community a possibility to acknowledge their cultural identity, their past and present but also the future. At the same time, the Museum tried to be legible to 'others' (non-members of the community) through narratives constructed on the basic level of the common knowledge. Furthermore, although being the symbolic representative of the Serbian

4 The first permanent display, opened in 1952, lasted until the reconstruction of the building commenced in 1963 (12 years), the second from 1966 until the beginning of 1980s (15 years), when the showcases were renovated and some alternations were made, introducing new finds, such as those from the Lepenski Vir site. This display was removed in 1999, after 19 years, not because it was outdated but for the reasons of force majeure.

5 Date elected for the reopening of the National Museum is one of the most significant dates of the Serbian history, the day of the Kosovo battle in 1389, that was later chosen for a series of important events as the Assassination of the Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo in 1914, the Treaty of Versailles in 1919, or the Vidovdan Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1921, all complementing to its symbolic power (the date was used as well in recent times: celebration of the 600 anniversary of the Kosovo battle and Milošević's address at Gazimestan 1989, or his extradition to the Hague Tribunal in 2001). Choosing this date can be explained as an reinforcement of the Museum as the national *topos*. However, that was also the end of the first year of the Serbian government with Ana Brnabić as prime minister, and that was very important as well: "This represents connection between ancestors and progeny and awakening of the inspiration among young, to show that we are cultural, intelligent and reflexive nation, and the National Museum our essence. The projects of the Museum of Contemporary Art and the National Museum are of uppermost importance, and the promise to open them we fulfilled in the first year of our mandate" (<https://www.blic.rs/kultura/vesti/spektaklna-trgu-vrata-narodnog-muzeja-otvorena-posle-15-godina-video/96s58w8>).

cultural heritage, the Museum chose not to present in the archaeological display the national authoritative discourse illustrated by iconic objects.

The display “Archaeology” covers the time span from the earliest traces of humans and human activities in the territory of modern Serbia (over 400,000 years BP) to the end of the Roman period, till the beginning of the 7th century AD, i.e. from the Palaeolithic to the Late Roman/Early Byzantine times.⁶ It is created with the intention to present the key processes that characterize the region and to explain the main features of archaeological cultures appearing/changing here. The main theme of the archaeological display is *transience*, that is dynamic and constant changes and their temporality (Fig. 3).

The presentation is based on two main principles. The first one is *chronological*: the display is organized in chronological sequence divided in eight segments. The second principle is *contextual*: within time-sections different narratives are presented, complex topics chosen by curators as important, and objects materializing selected past. The information offered can be interpreted in various ways. The exhibits represent *artefacts* (man-made objects, i.e. manifestation of knowledge) and *physical embodiment of views* (ideological, ontological, religious, etc.) as well as *signs and symbols* (for example, still, of beauty) (Pearce 1990: 156-157).

The authors labelled each of the segments – archaeological period – with one word, symbolizing an idea or process that is, according to them, the most important feature of a particular time. Key-words – “Birth of the human world”, “Life by the water”, “Domus”, “Stability”, “Mobility”, “Status”, “Power” and “Transformation” – are the concepts and values that have clear meaning in our present and they are understandable and relevant to all (Fig. 4). They are an indication of particular context, mostly social, in which the chosen objects appear. The past is viewed from a new perspective: it is not just a straight line of technological, spiritual or artistic progress any more, presented by uttermost achievements and master-pieces. In this act of interpretation (Cvjetićanin 2015: 580-581) – as exhibitions always are – the past became a meaningful part of the present, coupled with today: the archaeological past is used to initiate questions relevant for the present (Shanks and Tilley 1992: 68-99; Merriman 2000: 300-309).

The curatorial decision to show a variety of possible interpretations is further visible in the range of phenomena presented within each of the archaeological periods. Public can perceive and compare different relations (for example, with nature, environment, others, birth or death), recognize the most important concepts and values of past communities materialized in the objects of special meaning and significance.

Paleolithic: BIRTH OF THE HUMAN WORLD explains oscillations in the environment and the impact of climate changes, human evolution and technological development from simple to specialized tools, via themes “The Neanderthals”, “Rise

6 The display includes objects from all collections of the Archaeological Department, as well as from the Archaeological Museum of the Iron Gates (part of the National Museum). The exhibits are mostly from the excavations of the National Museum itself, or gifts to the Museum. The exception is the jewellery from the mausoleum at Šarkamen, from the Krajina Museum in Negotin, on the long-term loan.

of the modern humans” and “The first Balkan inhabitants”.⁷ The earliest period of human society is presented for the first time in the permanent display of the National Museum (Fig. 5).

Mesolithic: LIFE BY THE WATER focusses on the Iron Gates part of the Danube, showing dwelling by the water, i.e. appearance of fishermen’s settlements. The central place belongs to the unique site of Lepenski Vir, where daily life is presented alongside a complex system of beliefs of those past communities. Topics are “Mesolithic in the Iron Gates”, “A riverbank settlement Lepenski Vir”, “House or shrine”, “Everyday life” “Europe’s first monumental Sculpture”, “The shape of water in stone” and “One last glance down the river”.

Early Neolithic: DOMUS explains the significance of the decision to settle permanently and consequences of the cultivation of environment, the importance of finding areas with strategically important resources, and the profound change in ideology. Themes are “A world of tamed nature: the first farmers”, “Hamlet as home”, “In quest for resources”, “Clay – the new universal material”, “Worldly and Otherworldly in the Early Neolithic” and “Earth as the spring and offspring”.

Late Neolithic: STABILITY is shown as the time of permanence, when households and farms were structured, patterns in community life became stable, and utilization of the acquired knowledge led to specialized and standardized processes in the lithic and ceramic production. Still, it was the time when discovery of metal was the source of changes. Themes presented are “From village to...?”, “The peaceful world of farmers?”, “Europe’s first miners and metal workers”, “Riches of the Vinča world in encounter with others” and “The time after the Vinča world”.

Common attributes for the Early and Late Neolithic times are presented by themes “Skills, knowledge and crafts – reflection of the Neolithic”, “Black and white, pulsations and colours” (lithic industry) and “Faces, bodies, gender” (figurines). Showing the ideal reconstruction of an Early Neolithic dwelling-pit, with hearth, bread-oven, well and furnishings, opposed to a model of a Late Neolithic household, with the equipment, kilns, pantry and working space outside the house, allows constructive comparison.

Mobility and migrations are identified as the main feature of the long-lasting and dynamic era in which the process of obtaining new material – bronze – was completely mastered. **The Bronze Age: MOBILITY** is presented as the time of unsteadiness, when the need for resources and uneven distribution of copper ore led not only to trade contacts but to conflicts and social stratification: “The time of conquerors and the first Lords”, “Inequality even in death: the Glamija necropolis near Korbovo”, and “The idol from Kličevac: a short biography of a clay statue”. Destruction and insecurity, not just in the Bronze but in the Iron age as well, are narrated through “With fire and sword”, “Fields of urns” and “Hoards: buried treasures” (Fig. 6).

The Iron age: STATUS emphasizes the social stratification and formation of tribes and their aristocracy as the most important characteristic of these times. The new identities emerged as the result of wealth – individual or collective, interactions

7 Sumarized curatorial concepts and thematic choices are based on documents created during the developmental phase of the permanent display, prepared by authors/curators.

with the Greek realm, and plundering campaigns. Themes “Tribes and their aristocracy”, “The mis-labelled periphery”, “The periphery in contact with the Greek world: the Trebenište necropolis”, “Kale Krševica: a Hellenistic urban settlement”, “Symbols of local elite” and “Magic of amber” clearly present both prestige and the impact of ‘others.’ The new metal – iron – became extensively present and utilized, bringing new communities, “Iron horsemen”.

The Roman period: POWER presents new conquests and their influence on the local groups and communities, a new system in which the status of the frontier and mining province of the Empire instigated important changes. The Roman imperialism, founded on the military superiority and justified by idea of *humanitas*, materializes in the range of practices that are changing local cultures through creation and negotiation of different and changeable identities. The complex and flexible character of the Roman state is presented by the topics “Discipline, honour and solidarity to the Empire”, “Roman soldiers”, “The line of conflict and cooperation”, “Roads and communication”, “The region’s economy”, “The exploration of resources – the mines of Moesia Superior”, “Imperial mines of Mt. Kosmaj”, and by the narratives about the population of the province and its everyday life “They conquered, they changed, they combined”, “Literacy”, “Medicine and care”, “Music” and “Games and entertainment”. “Gods, heroes and saviours” and “The universal problem of death has infinite number of solutions” illuminate the religious and ritual spheres. The topic “In the kitchen, on the table, but in holy places too” presents the Greek, Hellenistic and Roman pottery together, allowing comparisons and making connections (Fig. 7).

The Late Roman period: TRANSFORMATION is time of radical changes determined not only by social reforms, changing cultural values and huge polarization in the society, but also by power struggles, migrations, and, lastly, by the religious tolerance. Topics “Triumph”, “New values of the Late Roman times”, “New enemies and new friends”, “From prosecution to official religion”, “Imperial palaces and capital city” and “Caričin Grad and urban culture in the Early Byzantine period” present the deep crisis of the Empire and its downfall in this territory by the end of the 6th century.

Although most of the objects were previously on display (Петровић 1952; Коларић 1970), now – included in new and different contexts – they became the examples of alternative themes and novel curatorial perspectives. Their place in the exhibition is governed by meanings authors wanted to emphasize; meanings they consider to offer not just information and facts, but mediation, making objects understandable. People behind objects enter public perception, and not just qualities of exhibits. A careful selection of archaeological evidence that can present, illustrate or problematize the past was mandatory for the display conceived in this way.

The transformation of the permanent display that introduced new topics and elaborated narratives, included new exhibits. Part of them originates from the important National Museum’s excavations, and this follow-up of the current Museum activities is not a novelty.⁸ New results are incorporated in the presentations of particular phenomena from the Neolithic (Belovode and Pločnik sites), the Iron Age

8 For example, the display from 1952 included objects from then ongoing excavations of the site Dubravica (Roman Margum).

(Kale-Krševica) and Roman times (Staničenje). The biggest change, as already said, represents exhibiting objects from the Palaeolithic, that would not have place in the previous displays, oriented to artistic values of archaeological objects.

The new exhibits also comprise the archaeological evidence kept for years in the Museum, not known to public, but gaining importance in the new. Previous dichotomy in treatment of museum objects – appreciation or understanding, that is art or artefact (Vogel 1991: 191-204), excluded numerous archaeological finds that could not ‘speak for themselves’. Opening up new display for more than one interpretation of the past (one of progress and artistic/spiritual continuity, see Zissi 1955: 52), introduced, among other things, the finds from Korbovo necropolis (Bronze Age), the new way of presentation of so-called ‘rich graves’ from Trebenišće (Early Iron Age), tombstones and votive inscriptions, a silver hoard from Rudnik, the ideal reconstruction of Mala Kopašnica-Sase grave type from Gomilice (Roman period), and the floor mosaic (Fig. 8) from early Christian basilica at Mt. Kosmaj (Late Roman period). It is interesting that novelties mostly include representations of different former relations with death and they are an attempt to bring back alienated reality to objects (Preciosi 2014: 84-90) by means of physical exposition. Stressed are multiculturalism and fragmentarity of the past (Olsen 2002: 246).

Briefly, in relation to previous permanent exhibitions of the National Museum, the new display presents a different image of the past. The narrative offers not just new facts, but a fresh view on interactions and values of the past; it problematizes the past. Migrations, cultural contacts, complex issues of integration of newcomers, changes of identities, rhetoric of power, imperialism, meaning of frontiers – all those issues are accentuated. And all those problems can be related to the present, making the past relevant for people today (Shanks and Tilley 1992: 67-99). The display opens up a possibility for a different public attitude to the archaeological heritage.

COMMUNICABILITY OF THE ARCHAEOLOGICAL DISPLAY

Communication, i.e. mediation, has a new important place in the current work of the National Museum (Svanberg 2010b: 17). As one of the results, textual and visual information is organized on three levels in the display. The first one is the info-wall, placed around the exhibition space,⁹ presenting selected (important) phenomena complemented with illustrations, providing wider perspective of the social context. The second level makes additional information supplementing groups of exhibits, with more detailed explanation of particular features, values or meanings they represent. Exhibits themselves have short legends. Facts are not amassed in explanations (‘translation’ of exhibit) and, as said, the narrative is not one. Information is tailored for various public, and does not imply previous knowledge. Contents and extent of information are ‘polished’ and visitors can easily immerse into narrative/stories.

Information is also prepared for other media: additional levels of data that facilitate better understanding – for example – of forms and functions of particular ex-

9 Exterior walls along Vasina, Laze Pačua and Čika Ljubina Street.

hibits (and with the help of augmented reality - AR), manufacturing processes and technology of production, or the status of particular objects in people's activities or ideas. Archaeological sites will be presented in more detail. Presentations include histories of the National Museum's important research projects, museum professionals and their stories as well as benefactors.

MATERIALIZATION OF THE CONCEPT

The communication as one of the main objectives of the new display meant that the central question for curators was *why*, i.e. the purpose of display (and of the Museum), which implied a change of perspective from information for experts to information for the public. However, the exhibition design, *how* exhibits are displayed, decisively determines public perception.

As a base and support for exhibits a (mandatory?) platform was constructed, following different security policies and regulations, as well as restrictions and recommendations related to the protection of the building. Seemingly continuous podium is actually interrupted, segmented. It carries several standardized types of showcases, mostly with four glass sides, for groups of objects, or with five glass sides, for individual exhibits. Glass-verticals and glass-cubes are organized in various patterns, but mostly along the edges of the platform, aiming for a unique visual language.¹⁰ Particular exhibits, mostly sculptures, reliefs and architectural elements, are displayed freely, without barriers and showcases, arranged in a way that resembles 'open storage'.

Although some of the problems of previous displays have been avoided, such as direct submission of archaeological evidence to artistic criteria, or accents that give priority to particular heritage (as was the case of the classical Greek and Roman, cf. Cvjetičanin 2015: 565-567), the final results diminish the conceptual novelties and curatorial shifts in interpretation (Fig. 9). The platform itself presents the fundamental problem, due to its materialization and realization. It is not perceived as segmented, interrupted; it is not the symbol of changeability. Additionally, even though diverse patterns in layout of showcases in each segment enhance dynamic of exposition, in particular instances types of showcases do not complement either the character of finds, or understanding of the context. For example, at the very beginning of the display, exhibits are in showcases implanted in the platform, their height at the same level as the platform itself, so they are hardly noticeable. The impression is that the Palaeolithic is an 'empty field,' until visitors are close to showcases (Fig. 10)

Viewing of the display asks for and allows circuitous movements and branching out, but segments of the platform are placed in a way that the meandering pathway is not immediately obvious for visitors. Between central Neolithic showcases (Fig. 11), those that allow comparison, is a pathway directly connected with previous section. Therefore, the showcases embedded at the edge of that segment of the platform are unnoticed by most of the public. Outside the picture remains a whole spectrum of important topics (specialisation and standardization in the Neolithic, resources, exchange, trade and – finally – beginning of metal processing). Arrang-

10 Only two showcases with representations of the Early and Late Neolithic houses differ, both in their form and dimensions.

ing showcases along the platform's edge, that could be observed from different angles and mostly in several planes of vision, allows occasionally simultaneous view of both foreground and background, that brings new associations and new experiences. However, in the most cases this juxtaposition is distractive and muddles the whole and context. In some areas the exhibits are presented in a way that accentuates only the aspect of beauty and artistic development and, occasionally, the display is reduced only to appealing arrangement of fine artefacts and typological series. Three showcases are envisioned exactly in the way to highlight one class of functionally equal objects, but the designer projected typologies, even though curatorial selection did not imply taxonomy. In the same visual manner and exposition, using large showcases as visual partition and pictorial enrichment of the display, presented are "Faces, bodies and gender" (Neolithic figurines that are representation of deities or cults, images of clothing or illustrations of knowledge of anatomy), "Fields of urns" (ceramic vessels, grave deposits of Bronze and Iron Age), as well as "In the kitchen, at the table, but at holy places as well" (typological series of pottery). Only for the third unit the mode of presentation is fully adequate (Fig. 12).

In short, the curatorial act of interpretation is opposed to its materialization, that is hard to relate to transience and temporality, as well as partial aesthetization. Both weaken the intended connection between the past and the present.

The layout of the National Museum's permanent display is following chronological order from the earliest archaeological era to the modern age: the display "Archaeology" is on the ground floor, the medieval period is on the first floor, while the second floor ends with the national art of the 20th century. Positioning archaeology immediately by the entrance should have ensured real visibility to the prehistoric, Greek and Roman pasts. However, a decision to leave, for now, an open panoramic view of the exhibition, without the planned partitions and valances, projected to both limit the view and to lead visitors to discovery and special emotional experience, seems not right. In spite of the open and unique space of the atrium, the display at its perimeter, behind the double colonnade, is not perceived as a whole and undivided (Fig. 13). First of all, the columns themselves prevent the perception of the arranged *scene* from the planned standpoints and, secondly, as the central part of the atrium is free for different events, organized almost daily, arrayed seats interfere with the outlook. Instead of the excitement of discovery, there is a blurring cacophony. The layout of the building, with the grand staircase opposite to the entrance, naturally routing visitors, inviting them to see the Medieval and national art, is not helping.

PRESENTATION AND REPRESENTATION

A very important part of a museum's presentation are its structure and function, and of the museum's space – strategy of its use, organization and design of different sections of the display and manner in which visitors are directed through the exhibition space. The very building of a museum, its location and architecture, are also a part of a museum's presentation and representation (Makdonald 2014: 321-432).

The National Museum in Belgrade is the oldest museum institution in Serbia, founded in 1844. As in other European states of the 19th century, grounded on the

belief in power of history, national fervour was institutionalized with the establishment of a new type of a cultural body, the one with the objective to present an idea of monolithic national identity (Aronsson and Elgenius 2011). Those institutions, with time, became national *topoi* themselves, with representative, educational and propagandistic role.

In the Principality and the Kingdom of Serbia, the Museum had national status, primarily in the scientific authorization (of existence and continuity) of the state. Its representative role, as one of the memory sites, was determined during the 1930s, when the Museum worked under the name The Prince Paul Museum in the edifice of the New court (Цвјетићанин 2009). The display of The Prince Paul Museum was a skilfully structured emotional experience, and with presented “esteemed authority” an identity that was perceived as authentic and true (Cvjetićanin 2014: 588-591). The official representative of state and society of that time – the Kingdom of Yugoslavia – and its symbolic politics, even strengthened its role in the new system, after the Second World War, by relocating to the key space of the capital, to the Republic Square (Поповић и Јевремовић 1994: 25-26). The central square of Belgrade, with the monument of the prince Mihailo Obrenović, the National Theatre and, from 1951, the National Museum, became the symbolic place of cultural, patriotic and national identity of the Serbian capital city.

For a long time, the Museum was perceived by the public mainly as the scientific institution of indisputable competence. Only in mid-1960s, the National Museum started to be recognized as a cultural-educational institution, oriented towards learning and knowledge (but) related to “aesthetical level of individuals” (Pavlović 1966: 110). Although the Museum reached the second half of the 20th century ‘purified’, with two ‘gravity centres’ – archaeology and art history, the public identified the museum as a shrine of both national and ‘foreign’ art. Archaeological past, except those of the Classical antiquity, was not of equal value and importance.

In the Republic of Serbia,¹¹ the country that is still in the process of negotiating and (re)creating both national and cultural identity (Merriman 2000: 301), the National Museum became the symbol of whole cultural heritage of the motherland, with strong contribution of the medieval collections and collections of national art. However, we consider that status and importance of the archaeological heritage within the representation of cultural identity greatly changed with the new display (Fig. 14).

Instead of normalized collective identity and ‘objective’ monolithic past determined by artificial continuity, the display “Archaeology” presents grounds for understanding the past as fragmented and always restructured. The idea of constant changes, differences and individuality is articulated, opposed to the recent (mis)use of the archaeological heritage as the proof of value of ‘our’ old, ancient culture and ‘our’ place in the civilized world (Kuzmanović and Mihajlović 2015: 416-432; Cvjetićanin 2015: 578-579; Cvjetićanin 2018: 575-594).

Although physical exposition and arrangement of display elements is fixed or hard to change, the concept offers thematic alterations and introduction of new

11 The state as independent came into being after the dissolution of the Yugoslavia in 1990s and, secondly, after the breakdown of the Serbia and Montenegro union, in 2006.

narratives. Curatorial problematisation of the past offers not just information to the public, but also the possibility of reflexivity and re-thinking of their own notions and attitudes, the space for dialogue. The permanent display should not be a definite opinion, but an essay about archaeological interpretation, subject to constant questioning (James 1999).

Curatorial team and collaborators

Any exhibition is cooperative energy, collective creativity in which different specialist, many disciplines and various knowledges have their respective roles. The exhibition is also a public forum in which all museum activities are visible – from research and conservation to education.

Authors of new display “Archaeology” are: Dr Vera Bogosavljević-Petrović (Late Neolithic), Dr Tatjana Cvjetičanin (Late Roman and Early Byzantine times), Aca Đorđević (Iron Age), Dr Mirjana Glumac (Roman period - Kosmaj), Vera Krstić (Greek and Hellenistic period), Jovan Mitrović (Bronze Age), Bojana Mihailović (Paleolithic and Mesolithic), Veselinka Ninković MA (Roman period – epigraphy), Deana Ratković MA (Roman period), and Andrej Starović (Early Neolithic). Former curators of the National Museum, now retired, Jelena Kondić, Nenad Radojčić and Duško Šljivar, MA, acted as advisers in the concept phase.

Jelena Stefanović was the exhibition designer, and Igor Stepančić finalized her concept. Graphic design was done by Irena Stepančić.

The conservation of exhibits involved: conservators of the National Museum, Milan Čolović, Risto Mihić, Miroslav Petelin, Marko Stamenković, Željka Temerinški, Snežana Topić, volunteers Nina Koturović i Dušan Pajović, and conservator-researcher Milica Stojanović-Marić, MS; conservators from the Central Institute for Conservation Maja Franković, MA, Zvezdana Popović, Maja Živković, as well as from the Faculty of Applied Art, University of Art in Belgrade, docent Mina Jović and team of students, including Aleksandra Filipović, Milica Ignjatović, Ivana Kosovac, Katarina Milosavljević, Nina Mirković, Nataša Petrović, Viktor Šumaher and Jelena Vujin.

Documentation and archive material were prepared by curators Dragana Ermić, Jelena Marković i Aleksandar Bandović, MA, who participated in the finalization of the display together with the authors. Slobodan Tripković participated in the preparation of illustrations.

The National Museum’s technicians Goran Bogojević, Miodrag Miljuš and Momir Vladislavljević led the teams for mounting and completion of the display.

Gordana Grabež coordinated all activities related to the display.

Translated by the author
Proofreading by Staša Babić

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Aronsson, P. and Elgenius G. (eds). 2011

Building National Museums in Europe 1750-2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011, EuNaMus Report No 1, Linköping: Linköping University Electronic Press.

Aronsson, P. and Knell S. (coordinators/editors) 2012

National Museums. Making Histories in a Diverse Europe, EuNaMus Report no 7, Linköping: Linköping University University Electronic Press.

Babić, D. 2009

Museology and Heritage Literacy, from theory to practice and back to theory (case study from Croatia), in: *Muzeologie na začátku 3. Tisíciletí. Sborník z mezinárodního semináře Teorie a praxe 2008 = Museology at the Beginning of the 3rd Millennium*, J. Dolák, ed., Brno: Technické museum, 208–221.

Basso Peressut, L. and Pozzi, C. (eds.) 2012

Museums in an Age of Migrations. Questions, Challenges, Perspectives, Mela books 01, Milano: Politecnico di Milano, Dipartimento di Progettazione dell'Architettura.

Цвјетићанин, Т. (ур.) 2009

Музеј кнеза Павла, Београд: Народни музеј.

Цвјетићанин, Т. 2013

Кратка историја Народног музеја, in: А. Старовић et al., *Народни музеј. Злајни пресек*, Београд: Службени гласник, Народни музеј, 9–33.

Cvjetićanin, T. 2014

Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije, *Ейноаанїроїолошки проблеми* 9/3: 575–596.

Cvjetićanin, T. 2015

Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: doba artefakata, *Ейноаанїроїолошки проблеми* 10/3: 557–593.

Cvjetićanin, T. 2018

Muzejska arheologija u Srbiji i mit o neutralnosti muzeja, *Ейноаанїроїолошки проблеми* 13/3: 575–594.

Ђорђевић, Б., Радић, В. и Цвјетићанин, Т. 2005

Археолошка делатност Народног музеја, *Зборник Народної музеја* (Београд) 18/1: 11–28.

Gob, A. i Druge, N. 2009

Muzeologija. Istorija, razvoj i savremeni izazovi, Beograd: Clio, Narodni muzej.

James, S. 1999

Imag(in)ing the Past: the Politics and Practicalities of Reconstructions in the Museum Gallery, in: *Making Early Histories in Museums*, N. Merriman, ed., London: Leicester University Press, 117–135.

Коларић, М. (ур.) 1970

Народни музеј Београда. Водич, Београд: Народни музеј.

Kuzmanović, Z. and Mihajlović, V. D. 2015

Roman Emperors and Identity Constructions in Modern Serbia, *Identities: Global Studies in Culture and Power* 22/4: 416–432.

Makdonald, Š. (prir.) 2014

Vodič kroz muzejske studije, Beograd: Clio, Narodni muzej.

Mano-Zissi, Dj. 1955

Reorganization of the National Museum, Belgrade, *Museum* Vol. 8, No. 1: 50–63.

Marstin, Dž. (prir.) 2013

Nova muzejska teorija i praksa. Uvođenje, Beograd: Clio, Narodni muzej.

Merriman, N. 2000

The Crisis of Representation in Archaeological Museums, in: *Cultural Resources Management in Contemporary Society. Perspectives of Managing and Presenting the Past*, F. P. McManamon and A. Hatton, eds., London and New York: Routledge, 300–309.

Olsen, B. 2002

Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja, Beograd: Geopoetika.

Pavlović, Z. 1966

Povodom ponovnog otvaranja Narodnog muzeja u Beogradu, *Umetnost* 8: 106–110.

Pearce, S. M. 1990

Archaeological Curatorship. London: Leicester University Press.

Петровић, В. (ур.) 1952

Народни музеј Београда, Београд: Народни музеј.

Поповић, В. и Јевремовић, Н. 1994

Народни музеј у Београду 1884-1994, Београд: Народни музеј.

Preciosi, D. 2014

Istorija umetnosti i muzeologija: pretvoriti vidljivo u čitljivo, u: *Vodič kroz muzejske studije*, prir. Š. Makdonald, Beograd: Narodni muzej, Clio, 79–97.

Shanks, M. and Tilley, C. 1992

Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice, London: Routledge.

Svanberg, F. (ed.) 2010a

The Museum as Forum and Actor, Stockholm: The Museum of National Antiquities.

Svanberg, F. 2010b

Towards the Museum as Forum and Actor?, in: *The Museum as Forum and Actor*, F. Svanberg, ed., Stockholm: The Museum of National Antiquities, 13–28.

Vogel, S. 1991

Always True to the Object, in Our Fashion, in: *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, I. Karp and S. D., eds., Lavine, Washington: Smithsonian Institution Press, 191–204.

INTERNET SOURCES / ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<https://www.blic.rs/kultura/vesti/spektakl-na-trgu-vrata-narodnog-muzeja-otvorena-posle-15-godina-video/96s58w8> (accessed on 30. 3. 2019)

Сл. 1 Изглед археолошке поставке од 1980-их до 1999. године
Fig. 1 Archaeological display from 1980s to 1999

Сл. 2 Изглед археолошке поставке од 1980-их до 1999. године
Fig. 2 Archaeological display from 1980s to 1999

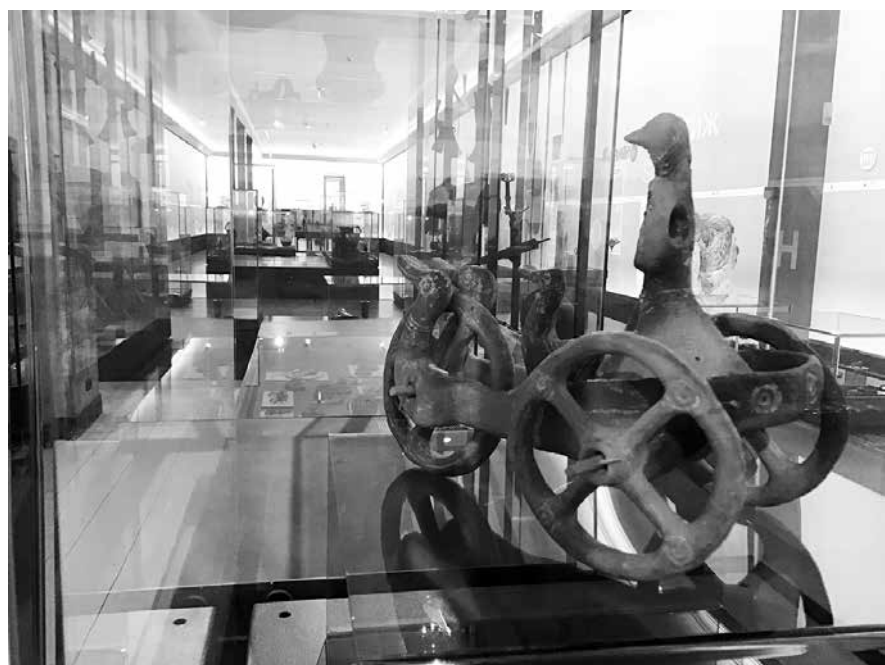
Сл. 3 Изглед нове археолошке поставке, 2018. година
Fig. 3 New archaeological display, 2018

Сл. 4 Инфо-зид са кључним речима/феноменима периода
Fig. 4 Info-wall with key words/phenomena

Сл. 5 Изглед сегмента везаног за период палеолита
Fig. 5 Section of the permanent display: Paleolithic period

Сл. 6 Изглед сегмента везаног за бронзанодобни период
Fig. 6 Section of the permanent display: Bronze age

Сл. 7 Изглед сегмента везаног за римски период
Fig. 7 Section of the permanent display: Roman period

Сл. 8 Изглед сегмента везаног за касноримски период
Fig. 8 Section of the permanent display: Late Roman period

Сл. 9 Материјализација поставке
Fig. 9 Materialization of the display

Сл. 10 Изглед сегмента везаног за период палеолита и мезолита
Fig. 10 Section of the permanent display: Paleolithic and Mesolithic periods

Сл. 11 Изглед сегмента везаног за период неолита
Fig. 11 Section of the permanent display: Neolithic period

Сл. 12 Визуелне преграде у поставци: керамика из грчког и римског периода
Fig. 12 Visual partition: Greek and Roman pottery

Сл. 13 Поглед на атријум и археолошку поставку
Fig. 13 View of the atrium and archaeological display

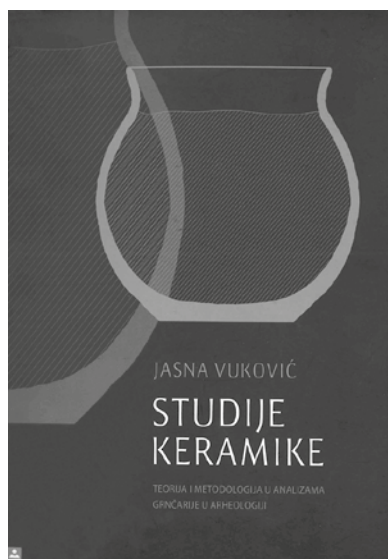
Сл. 14 Изглед сегмента везаног за касноримски период
Fig. 14 Section of the permanent display: Late Roman period

Сташа Д. БАБИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

Jasna Vuković, *Studije keramike: teorija i metodologija u analizama грнчарије u arheologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2017, 291 страна, илустрације, ISBN 978-86-17-19625-5

Археолошко истраживање, од самих својих почетака, у великој мери се ослања на запажања заснована на керамичком материјалу. Због отпорности на различите агенсе, фрагменти керамичких посуда најчешће су очувани у великом броју на свим локалитетима, од периода неолита до касног средњег века, без обзира на то о каквим се структурама ради. Надаље, ова врста предмета везује се за веома различите активности људи у прошлости, од свакодневних – чување, припремање и конзумација хране, до ритуалних радњи, као што су сахране и други обреди. Стога се значај керамичког материјала у формирању наших знања о прошлости тешко може преценити. Заиста, најстарији хронолошки системи, који су омогућили груписа-

ње материјалне културе у јасне целине, засновани су управо на стилским карактеристикама појединих скупова керамичких налаза, а већина *културних јединица* – више од сто година основних географско-хронолошких јединица археолошког истраживања, дефинисана је на основу технолошких и стилских одлика посуђа.

Из тих разлога, током историје археологије као дисциплине, крупне промене у теоријско-методолошким аспектима често су се у великој мери преламале управо преко приступа керамичком материјалу. Отварање нових технолошких могућности анализа значајно је проширило потенцијал студија

керамике. Као последица, преглед теоријско-методолошких приступа керамичком материјалу у исто време је и преглед значајних кретања у савременој археологији уопште.

Књига Јасне Вуковић *Студије керамике: теорија и методологија у анализама грнчарије у археологији*, изузетно компетентно, свеобухватно и прегледно испуњава овај задатак. Уводно поглавље домаћем читаоцу представља концизну историју ове фундаменталне области археолошког истраживања, са посебном пажњом за методолошке поступке етноархеолошког и експерименталног приступа керамичком материјалу, као и за основне претпоставке археометрије. Следи веома прегледан одељак о особинама сировина за израду керамике, од којих великим делом зависе и својства предмета које истражујемо.

У следећем поглављу, Јасна Вуковић прати методолошки процес који почиње ископавањем, наставља се кроз примарну обраду, селекцију, израду класификација и типологија, дескрипцију и квантификацију запажања о керамичким посудама. Иако ови поступци чине најчешћу праксу археолога, у књизи су систематично описани и коментарисани, што омогућава пуно сагледавање њиховог значаја за даљу интерпретацију.

Поглавље које се надовезује говори о технологији израде керамике, начинима да археолози реконструишу производне поступке, као и да, на основу различитих запажених параметара, доносе закључке о функцији и употреби грнчарских производа. У завршном одељку, ауторка се бави секундарном употребом и одбацивањем, што су такође веома чести археолошки контексти.

Коначно, последње поглавље књиге говори о друштвеном контексту у којем су израђиване, употребљаване и, најзад, одбачене керамичке посуде. У овом делу књиге посебно долази до изражаја теоријска оријентација ауторке, која је чврсто укореењена у процесном приступу. Такође, њена пажња претежно је усредсређена на праисторијске археолошке контексте, из којих потиче највећи број сликовитих примера.

Књига се завршава изванредно корисним глосаром и индексом, који додатно подвлаче њен прегледан и прецизан карактер, као и списак литературе, који указује на темељно и марљиво истраживање. Нажалост, неке од илустрација у Додатку нису технички беспрекорне, али је њихов избор у потпуности оправдан.

Са завидном стручношћу, иза које стоји богато искуство, Јасна Вуковић указује на актуелне правце и могућности истраживања керамичког материјала, који су у суштинској вези са целокупном тенденцијом интердисциплинарног археолошког приступа. Текст на узоран начин води читаоца од методских, преко методолошких, до теоријских питања, указујући на јасне и изврсно аргументоване везе између ових нивоа археолошког рада. Ова актуелна, изузетно компетентна и елегантно написана књига једнако је драгоценост штиво за студенте археологије, којима одгонета нека од основних питања професије, али и за искусне истраживаче, који су позвани да преиспитају неке од својих уврежених ставова и пракси, доводећи их у шири теоријско-методолошки контекст. Најзад, *Студије керамике* омогућавају и стручњацима из сродних

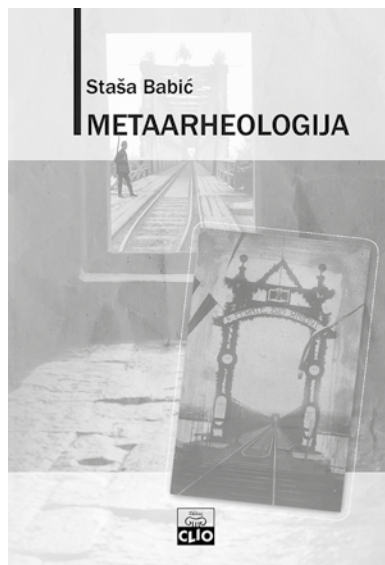
области да сазнају на чему археолози заснивају своје интерпретације прошлости на начин који далеко превазилази стереотипизирани и површне представе о археолошком ископавању, обради материјала и процесима закључивања који из њих следе.

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН

Народни музеј у Београду

Staša Babić, *Metaarheologija: ogled o uslovima znanja o prošlosti*, Beograd: Clio, 2018, 188 страна, ISBN 978-86-7102-596-6

Књига Сташе Бабић *Метѡархеологија. Оглед о условима знања о прошлости* говори о специфичностима археолошког знања, начину на који се оно стиче и преноси, и како се односи према другим врстама знања, представљајући и шира концептуална полазишта изван поља археологије, у сродним областима историје, социологије, антропологије или филозофије.

Епистемолошка питања теорије и праксе археологије веома су важан елемент даљег развоја дисциплине. Стварају могућност за превазилажење њених проблема, као и за успостављање равнотеже између екстремног релативизма и ригидног позитивизма. Истраживања и публикације везане за епистемолошка питања археолошке теорије и праксе су у нашој средини готово непостојећа, а

нужна су, те ова књига на најбољи начин попуњава празнину у дисциплини.

Прво поглавље, *Знање о знању*, представља нам преглед теорија о знању и стицању знања, које су развијене у пољима филозофије, психологије и социологије. Централна питања за ауторку, када разматра стицање знања су: како се оно мења и како једна општеприхваћена чињеница бива замењена другом, односно који критеријуми одређују да ли ће и када доћи до ове смене и ко доноси ову одлуку? Ова питања формулисала су и структуру књиге – од знања о знању до појединачне, односно колективне праксе у археологији.

Потрага за објективним и универзалним истинама, поузданим, добија своју научну форму у времену које обележава „поверење у разум”. Споразум из-

међу истраживача и друштва, како сама ауторка каже, подразумева да су истраживачи „задужени да објашњавају свет и налазе решења која воде бољитку читавог друштва. Са своје стране, друштво поклања поверење истраживачима да на основу свог специјализованог знања одређују значај појединачних феномена и одабирају оне чије је темељно познавање у интересу свих”. Осим *поверења*, за ауторку је одређење сврхе знања за *бољитак читавог друштва* оно које покреће питање друштвене одговорности истраживача. Последице, то значи да је без разматрања начина производње и трансфера специфичних дисциплинарних знања, који су колективна пракса, легитимитет положаја истраживача упитан.

Друго поглавље, *Знање о прошлости*, третира питања и проблеме које археологија дели са другим дисциплинама чији је предмет истраживања у прошлости. Полазећи од става да археологија даје глас људима из прошлости – она није наука о предметима, она је наука о људима – ауторка покреће важно питање: према коме или према чему археолози имају одговорност за своју интерпретацију прошлости. Један одговор даје становиште логичког позитивизма, у археологији посебно оличено у процесном правцу, у којем су истраживачи обавезани мерилима научне објективности, на која не смеју утицати никакви други фактори. Друго становиште препознаје *иритив* истраживача, увек позиционираних у одређеном друштвеном контексту, који их неминовно одређује, те тако артикулише и однос археолога према претходним искуствима људи. Археолози раде у садашњости и наративи које производи археологија обојени су друштвеним условима у којима се производи знање. Истичући да су ови наративи и моћни извори објашњења данашњице, ауторка јасно манифестује своје истраживачке позиције.

Дајући преглед преиспитивања и размишљања и самих археолога на питање сопствене позиције у процесу посредовања између прошлости и садашњости, Сташа Бабић се посебно бави успостављањем аналогije између археологије и историје, те утицајем постструктуралистичких аутора и текстуализацијом материјалне културе, односно посматрањем артефаката као текста који ваља читати, разумети и преводити. Суштина превођења предмета у текст, ауторка сматра да је дијалог, а превођење представља или успостављање односа или није ништа. Истиче, међутим, и да материјална култура има своје посебности, које остају изван опсега аналогije са текстом. Њих је потребно увек изнова истраживати како бисмо боље разумели занат археолога и специфично знање које је његов резултат.

Ова тема је посебно разрађена у поглављу *Археолошко знање*. Настављајући своје путовање од знања о знању ка особеностима знања које има специфичан извор података, материјалну културу, ауторка најпре разматра примат писаних извора над материјалним, односно примат историје над археологијом. Хијерархија, у којој археологија обезбеђује илустративни материјал за историјске наративе, успостављена је како због идеје да је текст поузданији и свеобухватнији увид у прошлост тако и због вредносне процене да су писмена друштва виша на лествици цивилизованог. То ауторку уводи у могућност разматрања предмета не само као објекта који носе информацију о активности-

ма људи и материјализују њихова знања, искуства, ставове, већ и као објеката који откривају модерни европски однос према другим културама, иманентан овим дисциплинама од институционализације.

Потенцијале и ограничења доказа и сведочанстава, Сташа Бабић показује кроз различите ситуације у којима су доступна оба сета података, уводећи нас у нове теоријске концепте постколонијалне теорије. Такође, представљена су и померања хронолошког ограничења археологије, уклањање велике временске дистанце између истраживаног и истраживача, те укључивања археологије у проучавања скоре прошлости, попут раног капитализма, социјализма или образаца стварања смећа у касном XX веку. Археологија не само да ствара наративе за садашњицу већ су археолошка становишта и методологија употребљиви и у осветљавању данашњих људских поступака. Разматра се и двоструки карактер који имају предмети – физичке особине, које се могу истраживати средствима природних наука, као и капацитет да пренесу значења, који их уводи у дијалог са другим хуманистичким и друштвеним наукама. Ауторка се залаже за константни, теоријски заснован интердисциплинарни дијалог, који мора да буде заснован на сталном преиспитивању археолошких епистемичких основа, да би се успоставила равнотежа између крајњег релативизма и чврстог позитивизма.

У завршном поглављу *Знање и љракса*, потреба (обавеза) сталног теоријског разматрања сопственог заната приказана је кроз пример ауторerefлексије. Важни моменти у стицању и акумулацији знања саме ауторке, почевши од студија археологије, првих теренских искустава, преко избора главног поља истраживања, упознавања интернационалне дисциплинарне заједнице, до места предавача на универзитету и преношења знања, постављени су у оквиру колективне дисциплинарне и академске праксе и у специфичне друштвене, културне и историјске околности. Истражујући своју академску и истраживачку прошлост, ауторка је представила преговарање и усавршавање њеног професионалног идентитета, однос према претходном и постојећем знању, однос према тада новим концептима, однос према већ успостављеним системима и онима који показују знаке озбиљне несавршености и како они могу појединачно/колективно да се прерасту. Показала је да је било путева који нису били изабрани, али и објаснила оне који јесу, промишљајући поново своје поље и хабитус. Резултат овог константног преиспитивања није само низ истраживачких публикација, од којих је *Меџаархеологија* последња, већ и формирање другачијег дисциплинарног поља: Сташа Бабић је са садашњег институционализованог положаја, у синергији са другим предавачима, формирањем Центра за теоријску археологију Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, креирала средину отворену за дијалог, дебату, сталну проверу становишта.

У књизи *Меџаархеологија*, осим епистемолошких, отварају се, кроз сва поглавља, и етичка питања теорије и праксе археологије, која би чак и за оне тврдокорне опоненте теоријске археологије, као и за оне митске објективне и неутралне стручњаке, морала да буду важна и обавезна. Ступајући са позиције дисциплинарног ауторитета у сложену мрежу која се протеже кроз

простор и време, стално морамо да имамо на уму да наша тумачења прошлости имају важну улогу у садашњици. Избори које чинимо, од истраживачких стратегија, концептуалних основа, интерпретативног оквира, а посебно представљање археолошких резултата у јавности, нарочито у сталним поставкама музеја и на изложбама, често под кринком објективности и неутралности, имају прогресивне и конзервативне консеквенце. Објективност научног знања тако није резултат искључивања друштвеног контекста истраживања већ, напротив, сучељавања различитих позиција. Хуманистичке и друштвене науке, чији предмет истраживања је друштвени контекст, управо су, по мишљењу ауторке, „посебно подложне ограничавању аутономије. Наглашавање неутралности у односу на ‘спољни свет’, праћено настојањем да се у истраживању друштвених и културних појава примене позитивистичка начела преузета из природних наука, ограниченог је домета“. Ауторка упозорава да, ако истраживачи нису свесни – или поричу – сопствене друштвене позиције и не преиспитују своја полазишта и становишта, негирају и одговорност за наративе о прошлости које нуде садашњости. Ово је књига и о *одговорности*.

Критичко премишљање знања о прошлости, изнето у књизи *Меџаархеолоџија*, није значајно само за археологе. Оно доприноси разумевању специфичности археолошког знања, његовом епистемичком потенцијалу, али и репозиционирању археологије у интердисциплинарним дијалозима. *Меџаархеолоџија* се обраћа и другим дисциплинама, онима са којима дели прошло време, као и онима с којима данас има тачке пресецања. Доследна у своме становишту да је непрестано проверавање сопствених ставова и сучељавање са ставовима других део колективног процеса, односно да је стицање знања колективна пракса, Сташа Бабић је отворила дисциплину и за друге колективе. Укратко, *Меџаархеолоџија. Ојлед о условима знања о њрошлосџи* изузетан је допринос не само наукама о прошлости већ и другим хуманистичким и друштвеним дисциплинама.

Истражујући посебности археолошког знања, Сташа Бабић је, у књизи *Меџаархеолоџија*, успела да подвргне пажљивом испитивању саму дисциплину, њене концептуалне оквире, циљеве и методе. Постепено, вешто и надасве компетентно „одмотавање“ различитих слојева археолошког знања, у којем се са ауторком успоставља равноправан однос, омогућава упитаност, дијалог, сучељавање и суочавање. За нашу археолошку средину, у којој постоји отклон – али и отпор – великог броја археолога према теоријским разматрањима, а који се манифестује и недовољно јасно артикулисано везом између теорије и праксе, књига *Меџаархеолоџија* је подстицајно и огледно дело – путоказ на који начин се размишља и преиспитује дисциплина. Лакоћа са којом се у овом *Ојледу о условима знања о њрошлосџи* отварају важне теме археолошке дисциплине указује на постојано и пажљиво промишљање ауторке и сталну проверу сопствених ставова и стајалишта. Њихова „коначна форма“ није постигнута чувањем у неизмењеном облику, већ управо непрекидним мењањем и унапређивањем.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Вера БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ, Иван БУГАРСКИ, Адам ЦРНОБРЊА,
Снежана ФЕРЈАНЧИЋ, Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, Милош ЈЕВТИЋ, Марија ЉУШТИНА,
Немања МАРКОВИЋ, Душан МИХАИЛОВИЋ, Славиша ПЕРИЋ, Софија ПЕТКОВИЋ,
Даница ПОПОВИЋ, Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ, Милоје ВАСИЋ,
Мирослав ВУЈОВИЋ

ЛЕКТУРА

Милена БОГДАНОВИЋ

ПРЕВОД

Мирјана ВУКМАНОВИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Бранислав Л. ВАЛКОВИЋ

ШТАМПА

BiroGraf d.o.o., ZEMUN

ТИРАЖ

500

*Зборник Народног музеја у Београду излази годишње, наизменично у две свеске:
свеска 1, археологија, једне године, свеска 2, историја уметности, наредне године.

AUTEURS DE RECENSION

Vera BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ, Ivan BUGARSKI, Adam CRNOBRNJA,
Snežana FERJANČIĆ, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Miloš JEVTIĆ, Marija LJUŠTINA,
Nemanja MARKOVIĆ, Dušan MIHAILOVIĆ, Slaviša PERIĆ, Sofija PETKOVIĆ,
Danica POPOVIĆ, Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ, Miloje VASIĆ, Miroslav VUJOVIĆ

LECTRICE

Milena BOGDANOVIĆ

TRADUCTION

Mirjana VUKMANOVIĆ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE

Branislav L. VALKOVIĆ

IMPRIMERIE

BiroGraf d.o.o., ZEMUN

TIRAGE

500

*Le Recueil du Musée National de Belgrade paraît une fois par an, les deux volumes en alternance: le fascicule 1, archéologie, une année; le fascicule 2, histoire de l'art, l'année suivante.

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија = Recueil du Musée national. Archéologie

/ главни и одговорни уредник Бојана Борић Брешковић. - 1983, књ. 11/1- . -

Београд : Народни музеј, 1983- (Земун : BiroGraf). - 24 cm

Сваке друге године.

Делимично је наставак: Зборник Народног музеја

у Београду = ISSN 0522-8352.

ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја

у Београду. Археологија

COBISS.SR-ID 6397964